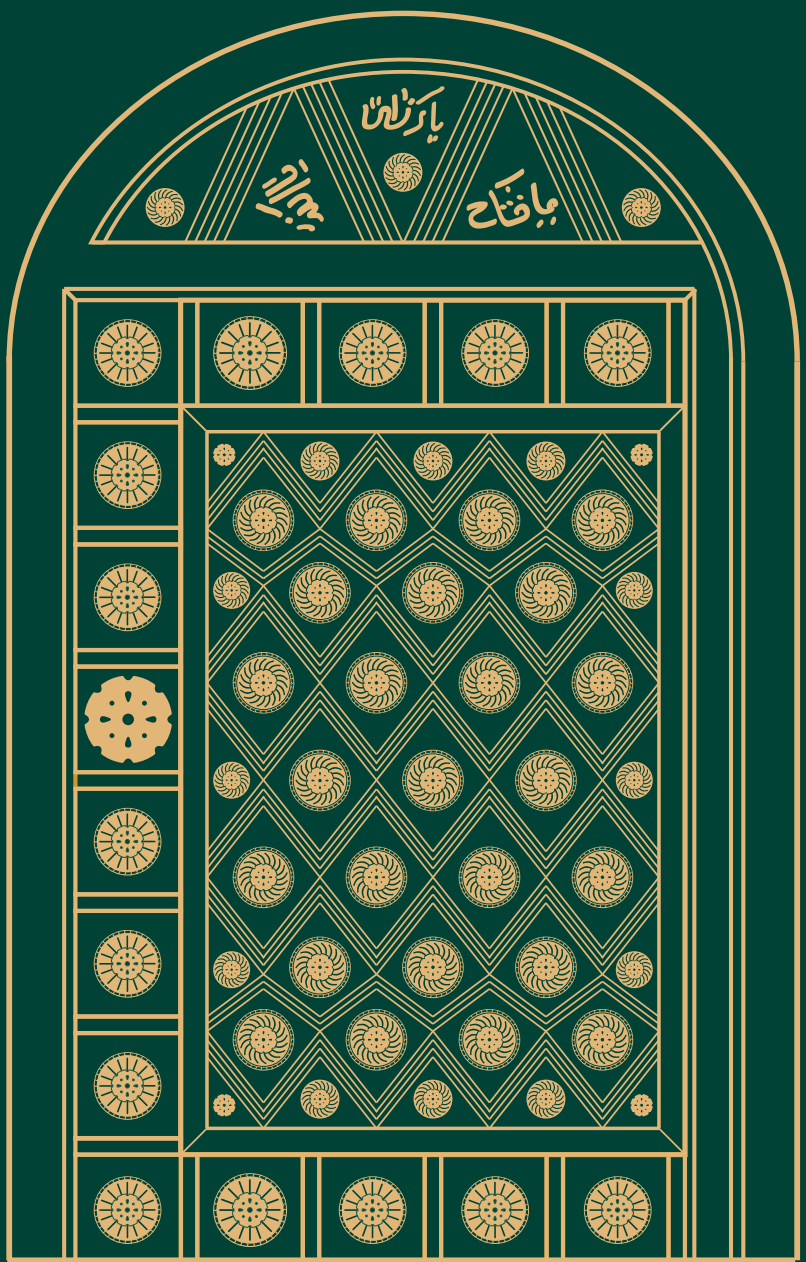

VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU 2

VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU
II
OSMANSKI PERIOD

IZDAVAČ: JU "ZAVIČAJNI MUZEJ" VISOKO

ZA IZDAVAČA: ĐENANA GANIĆ

UREDNICA I REDAKTORICA: Dr. LEJLA GAZIĆ

RECENZENTI: Dr. BEHIJA ZLATAR
Dr. LEJLA GAZIĆ
Dr. MIRZA HASAN ĆEMAN
Dr. AIŠA SOFTIĆ

OBJAVLJIVANJE KNJIGE
FINANSIJSKI PODRŽAO: GRAD VISOKO

ZA GRAD VISOKO: GRADONAČELNIK mr. MIRZA GANIĆ

Tehničko uređenje i DTP: Mahir Sokolija

Dizajn naslovne stranice: Mirza Sokolija

Ilustracija na naslovnici: Grafički prikaz intarziranih vrata iz kuće Pašagića-Kadića, Visoko

ISBN 978-9926-8494-4-3

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 62903046

VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU

II
OSMANSKI PERIOD

AUTORI:

Dr. ALADIN HUSIĆ
Dr. ADNAN KADRIĆ
Dr. IBRAHIM KRZOVIĆ
SVETLANA BAJIĆ
MARICA POPIĆ-FILIPOVIĆ
Dr. MEHMED KARDAŠ
MUBERA PULO
ĐENANA GANIĆ
HABIBA EFENDIRA-ČEHIĆ
MIRNA MALIĆ

Visoko, 2024.

SADRŽAJ

PREDGOVOR (dr. Lejla Gazić) 9

VISOKO I OKOLINA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE: UPRAVNA ORGANIZACIJA, KONFESIONALNE, DEMOGRAFSKE I PRIVREDNE PRILIKE (dr. Aladin Husić) 13
Visočki kraj u administrativno-upravnoj organizaciji Bosne (1463–1878) 13
Osmansko osvajanje u Bosni u 15. stoljeću 13
Položaj Visokog u administrativno-upravnoj i sudskoj podjeli Bosne nakon 1463. godine 15
Do reformi 15
Teritorijalni opseg nahije Visoko 18
Vrijeme reformi 25
Visočki kraj u prvoj polovini 19. stoljeća – administrativno-upravni položaj 25
Visočki kraj u reformama uprave u drugoj polovini 19. stoljeća (1865–1878) 26
Širenje islama u nahiji Visoko 36
Stanovništvo nahije Visoko 48
Demografsko kretanje stanovništva 48
Konfesionalna struktura stanovništva 58
Društvena struktura stanovništva 69
Gradsko stanovništvo 71
Privilegirano 71
Neprivilegirano: poljoprivrednici, rudari i ugljari 73
Seljaštvo (raja) 74
Vojnici nahije Visoko 77
Porodice i uglednici 81
Urbani razvitak Visokog 82
Varoš Visoko 83
Kasaba Visoko 85
Vakuf i vakifi u Visokom 90
Vakuf u razvitku i životu grada 90
Vakuf Isa-bega 90
Vakuf Ajas-paše 91
Vakuf Muslihudina Čekrekčije 92
Vakuf Šerefudina 92
Vakuf Alaudina 93
Vakuf tabaka hadži Muruveta 94
Vakuf Pir-havadže 95
Vakuf hadži Ibrahima 95
Vakuf hadži Hasana 96
Ostale zadužbine na području Visokog i okoline 96

Vakuf u javnom i društvenom životu grada 99
Komunikaciona infrastruktura 100
Graditelji mostova 100
Privreda visočkog kraja 101
Poljoprivreda 102
Zemljoradnja 102
Stočarstvo 108
Pčelarstvo 111
Rudarstvo 112
Zanatstvo 114
Trgovina 118

KULTURNI ŽIVOT U VISOKOM U OSMANSKOM PERIODU:
OBRAZOVANJE I PISANA RIJEČ: KNJIŽEVNOST, UMJETNOST, ZNANOST (dr. Adnan Kadrić) 125
Obrazovanje i školstvo 128
Klasični period u razvoju osmanskog obrazovnog sistema i institucija u Visokom
(od kraja 15. do sredine 19. stoljeća) 129
Prvi stupanj obrazovanja: institucionalno opismenjavanje i obrazovanje muslimanskog stanovništva 129
Mektebi, džamije, mesdžidi 130
Tekije (zavije) 132
Osnovno obrazovanje i opismenjavanje nemuslimanskog stanovništva 135
Crkve, samostani 135
Obrazovanje za određena zanimanja i interesne staleže od 16. do sredine 19. stoljeća 137
Esnafsko obrazovanje 138
Vojno obrazovanje 138
Drugi, viši stupanj klasičnog osmanskog obrazovanja: medrese 139
Medresa u Visokom 139
Treći stupanj obrazovanja Visočana: Visoka dvorska akademija Enderuna 140
Uloga biblioteka u obrazovnom sistemu:
Rukopisne biblioteke u visočkim džamijama, mektebima i medresama 142
Ka reformi obrazovanja (Tanzimat od sredine 19. stoljeća do kraja osmanske vlasti) 143
Pisana riječ i stvaralaštvo svih konfesija: Knjiga, znanost i umjetnost, rukopisna baština 146
Pisana riječ kod Bošnjaka 147
Književnost 148
Prozna i poetska djela 149
Epigrafika (tarihi) u Visokom 162
Umjetnost 165
Kaligrafija 166
Kartografija 169
Minijaturno slikarstvo 170
Znanost 177
Prirodne znanosti 177
Djela iz oblasti “klasičnih” humanističkih znanosti 180
Privatne biblioteke i bogatstvo pisane riječi 196
Privatne kolekcije i vlasnici rukopisa iz Visokog 197

Prepisivači iz Visokog 199
Pisana riječ nemuslimana u Visokom u osmanskom periodu 200
Visočki kulturalni mozaik 202

ARHITEKTURA VISOKOG I OKOLINE U PERIODU OSMANSKE VLASTI (dr. Ibrahim Krzović) 203
Zatečena urbana matrica i objekti 204
Podvisoki kao selo i kasaba, vakufi i nove gradnje 205
Sakralni objekti 211
Džamije 211
Musala 225
Tekija 226
Mektebi, medresa, ruždija 226
Greblja, turbeta 229
Samostani, crkve 230
Javni objekti 233
Konak 233
Hanovi, prenoćišta i kafane 235
Dućani 242
Gradnje na vodi 246
Mostovi 246
Tabhana, stupe 249
Mlinovi 253
Česme 254
Hamam 254
Stambeni objekti 255
Kule i čardaci 266
BOŠNJAČKA NOŠNJA U VISOKOM U POSLJEDNJEM STOLJEĆU OSMANSKE UPRAVE (Svetlana Bajić) 279
Osnovni dijelovi muške nošnje 280
Osnovni dijelovi ženske nošnje 286
Nakit 293

TEKSTILNE RUKOTVORINE U VISOKOM (Marica Popić-Filipović) 299
Tekstilne sirovine 300
Ukrašavanje 303

OBIČAJI I PREDAJE VISOČKOG KRAJA (dr. Mehmed Kardaš, Mubera Pulo,
Đenana Ganić, Habiba Efendira-Čehić, Mirna Malić) 309
Običaji 309
Vjerski običaji 310
Narodni običaji 312
Običaji u svakodnevnom životu, međuljudskim odnosima te zajednički običaji vezani za smrt i pokop 314
Narodna vjerovanja i praznovjerice 320
Vjerovanja 320
Praznovjerice 324
Predaje 325

Historijske predaje 326
O lokalitetima 326
O starom stanovništvu 328
Historijsko-religijske predaje 329
O šehidima 329
O turbetima 331
Etiološke predaje 334
Predaja iz Visokog 334
Eshatološke predaje 334
O Sudnjem danu 334
O stvaranju Zemlje i Sudnjem danu 335
Mitske ili demonološke predaje 335
O aždahama 335
O zmajevima 335

INDEKS LIČNIH IMENA 337

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA 347

PREDGOVOR

Zadatak ove knjige je izučavanje prošlosti visočkog kraja na prostorima koje je obuhvatala nahija Visoko u periodu osmanske vladavine. Pri tome je posebna pažnja posvećena istraživanju originalne arhivske građe na osmanskom turskom jeziku, odnosno dokumentima koji predstavljaju prvorazredne izvore za izučavanje ovog perioda u historiji Visokog i njegove okoline, kao i literaturi baziranoj na relevantnim historijskim izvorima, a ne na neutemeljenim podacima kakvi se mogu naći u literaturi.

Paralelno sa općom historijom, pažnja je usmjerena i na kulturnu historiju, odnosno pisanu riječ kao područje na kojem su se kroz obrađivani period isticali i Visočani svojim stvaralaštvom u različitim oblastima. Bilo je, također, potrebno ukazati na sistem obrazovanja i školstva koji su predstavljali svojevrsne preduslove za to stvaralaštvo.

Pored pisanog nasljeđa, kao dijela nematerijalne kulture visočkog kraja osmanskog perioda, svoje mjesto u ovoj knjizi našla je i oblast arhitekture, odnosno materijalni ostaci graditeljstva koje je imalo specifičan stil, baziran na orijentalno-islamskom graditeljskom nasljeđu, ali koje je u ovom kraju iskazivalo i svoje posebnosti vezane za sredinu u kojoj je nastajalo.

Način odijevanja, kao i opremanja stambenog prostora također su pokazivali odraz osmanskog stila, karakterističan ne samo za ovo podneblje nego i za mnogo širi prostor koji je obuhvatalo nekada moćno Osmansko carstvo. Iako daleko od centra Carevine, Visoko je, kao i druga mjesta, veća ili manja, osjećalo utjecaje koji su dolazili iz prijestonice, u svim segmentima života, pa tako i u svakodnevnici – oblačenju i uređivanju životnog prostora.

I, na kraju, u knjizi su prezentirani običaji i legende, uz ukazivanje na običaje koji su općeg karaktera, prvenstveno vezani za vjerske propise određenih konfesija, bez obzira na uži prostor u kojem su predstavljeni, a zatim i na običaje koji su specifičnost pojedinog geografskog područja, u ovom slučaju visočkog. Ta specifičnost se naročito odnosi na brojne legende koje su kroz predaje ostale da podsjećaju na davnu prošlost, ali i da žive i danas na području Visokog i okoline.

Koncepcija koja je primijenjena u pripremi ove knjige zasniva se na nastojanjima da se na osnovu dokumenata i drugih vrsta pisanih tragova iz vremena o kojem govori osvijetli prošlost Visokog i okoline u jednom dugom periodu kao što je bio period osmanske vladavine. Sva dostupna građa metodološki je obrađivana prema pravilima naučne obrade i izložena na način koji će donesene podatke učiniti jasnim i pristupačnim, kako naučnim i stručnim radnicima koji se u svojim istraživanjima dotiču i ovih dokumenata, tako i širokoj javnosti koja sve više pokazuje interes za upoznavanjem sa prošlošću ne samo svoga kraja nego i šireg područja Bosne i Hercegovine, pa i Balkana i jugoistočne Evrope.

Treba istaći da prvi, ali i najobimniji dio knjige čini historijski pregled Visokog i okoline u vrijeme osmanske vladavine. Podaci koji se čitaocima nude u ovom dijelu baziraju se na istraživanju građe u arhivima u kojima se čuvaju dokumenti od prvorazrednog značaja za izučavanje historije Bosne u vrijeme osmanske

vladavine. To su, prije svih, dokumenti iz Arhiva Predsjedništva Vlade (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) u Istanbulu i Generalna direkcija vakufa (Vakıflar Genel Müdürlüğü) u Ankari. Isto tako, važni dokumenti za istraživanje prošlosti Visokog i okoline čuvaju se, u originalu ili kopijama, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Zavičajnom muzeju Visoko, Historijskom arhivu Sarajevo (Orijentalna zbirka) i Orijentalnom institutu u Sarajevu (zbirka ANU BiH), te u *Hronici* (*Tarih-i Enveri*) Muhameda Enverije Kadića. Budući da je riječ o dokumentima koji su pisani na osmanskom turskom jeziku, rijetki su kod nas historičari koji su u mogućnosti da te izvore koriste u originalu. Iako su neki od dokumenata već ranije korišteni u istraživanjima vezanim za historiju Bosne u osmanskom periodu, sadržaji pojedinih dokumenata se ovom prilikom prvi put predstavljaju naučnoj i široj javnosti. Time je vrijednost ovog istraživanja veća, a podaci dragocjeniji.

Kulturni život u Visokom u osmanskom periodu predstavljen je na osnovu rukopisne građe u bibliotekama u Visokom (Zavičajni muzej, Franjevačka gimnazija), Sarajevu (Gazi Husrev-begova biblioteka, Historijski arhiv Sarajevo, Orijentalni institut), Zagrebu (Orijentalna zbirka HAZU), ali i rukopisnim zbirkama u svijetu, prije svega u Istanbulu, Beču, Parizu, Londonu, te nekim drugim zbirkama koje čuvaju rukopise vezane za Visoko, bilo preko autora ili prepisivača pojedinih djela. Svi rukopisi koji su u knjizi navedeni kao ilustracija bogatog stvaralačkog opusa Visočana u periodu osmanske vladavine predstavljaju kulturološki fenomen Visokog iskazivan stoljećima u pisanoj riječi njegovih stanovnika koji su u nju utkali svoje stvaralačko umijeće u književnosti i u nauci, bilo kao autori, komentatori, prevodioci, prepisivači, ili u umjetnosti kao kaligrafi, kartografi, minijaturisti. Riječju, knjiga kao kulturološki fenomen bila je dio visočke svakodnevnice. Zbog toga je za njeno razumijevanje bilo potrebno ukazati na obrazovne institucije koje su u Visokom bile neodvojivi dio te svakodnevnice. U njima su se čitala djela iz različitih oblasti i na različitim jezicima, prepisivala za potrebe obuke i obrazovanja i tako stvarale biblioteke. Djela visočkih autora, prepisivača, vakifa i nekadašnjih vlasnika danas pripadaju rukopisnim zbirkama širom svijeta, ali istovremeno svjedoče o knjizi ne kao privilegiji pojedinaca nego kao javnom kulturnom dobru i sastavnom dijelu svakodnevnog života običnih ljudi u Visokom i okolini u datom vremenu.

Graditeljsko naslijeđe osmanskog perioda u Visokom i okolini može se pratiti u izvorima i literaturi koja se u okviru historije ovog područja dotiče i historije arhitekture. Sačuvani arhivski dokumenti donose određene podatke o postojanju pojedinih objekata, ali u nekim slučajevima nema pouzdanih podataka o vremenu njihove gradnje. Zbog toga se u knjizi prišlo tematskoj sistematizaciji arhitektonskog naslijeđa i karakteristikama gradnje i stila kao elemenata koji u datom periodu predstavljaju to naslijeđe. Kroz knjigu se prati urbani razvoj Visokog u stoljećima osmanske vlasti i njegovo odražavanje na specifičnosti graditeljstva pojedinih perioda i pojedinih tipova objekata – od sakralnih i javnih objekata različitih namjena do stambenih objekata u gradu ili na selu. Opisi i karakteristike gradnje u većini slučajeva su ilustrirani fotografijama, crtežima, skicama ili tlocrtima, što daje dodatnu vrijednost njihovom predstavljanju, pogotovo kad se ima u vidu da je najveći dio tih objekata zauvijek nestao u požarima, poplavama, ratnim razaranjima i drugim nepogodama koje su pogađale Visoko ne samo u osmanskom periodu nego i kasnije, sve do najnovijeg vremena.

U oblasti svakodnevnog života nošnja i pokućstvo imaju zapaženo mjesto i ovim segmentima visočke svakodnevnice posvećena je dužna pažnja. Stručno obrađeni opisi obogaćeni su fotografijama, a kod nošnje i krojevima, što nudi jasnije viđenje osmanskih elemenata u ovim vidovima života u Visokom u doba osmanske vladavine.

I na kraju, običaji i predaje i njihove tradicijske odlike u visočkom kraju baziraju se, prije svega, na vjerskoj komponenti kao vodilji u tradiciji svih konfesija u Visokom i okolini, a njihova međusobna prožimanja čine sastavni dio tradicije ovog kraja i predstavljaju zajedničko nasljeđe.

Kao što se može vidjeti, tematika knjige je raznovrsna i u tom smislu je bilo potrebno angažirati stručnjake odgovarajućih specijalnosti. To je neminovno vodilo ka različitom metodološkom pristupu u obradi i prezentiranju raspoložive građe. U pripremi knjige se nastojalo te razlike svesti na što je moguće manju mjeru.

Rješenjem o imenovanju Odbora za vođenje projekta izrade monografije *Visoko i okolina kroz historiju II – Osmanski period* od 21. 2. 2011. godine za rukovodioca projekta imenovana je dr. Lejla Gazić, koja je vodila poslove oko odabira stručnjaka za pojedine teme i ostale aktivnosti vezane za obradu i pripremu autorskih tekstova, kontakte sa recenzentima i druge aktivnosti na pripremanju knjige za štampu. U tom poslu je imala dragocjenu pomoć Općinskog načelnika i predsjednika Odbora Muniba Alibegovića, sekretara Odbora Emira Fejzovića i članova Odbora: prof. dr. Ibrahima Krzovića, Fehima Memića, Hasana Šahinovića i Dragana Božičkovića.

Knjiga je pripremljena za štampu 2012. godine, ali iz objektivnih okolnosti nije štampana i od tada se nije radilo na dopuni kasnijih izvora i literature. Zahvaljujući dobroj volji sadašnjeg gradonačelnika mr. Mirze Ganića, knjiga je konačno ugledala svjetlo dana, te mu se ovom prilikom kao urednica srdačno zahvaljujem.

Ova knjiga nosi naslov *Visoko i okolina kroz historiju II – Osmanski period* i predstavlja nastavak rada na izradi monografija koji je započet objavljivanjem knjige *Visoko i okolina kroz historiju I – Prethistorija, antika i srednji vijek*, objavljene u Visokom 1984. godine. Očekuje se da će se monografski obraditi i kasniji periodi iz opće i kulturne historije Visokog.

Dr. Lejla GAZIĆ

VISOKO I OKOLINA U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE

Upravna organizacija, konfesionalne, demografske i privredne prilike

Dr. ALADIN HUSIĆ

VISOČKI KRAJ U ADMINISTRATIVNO-UPRAVNOJ ORGANIZACIJI BOSNE (1463–1878)

OSMANSKO OSVAJANJE U BOSNI U 15. STOLJEĆU

Još od kraja 14. stoljeća osmanske trupe počele su se pojavljivati u Bosni. Prvi akindžijski upadi u sklopu šire strategije na jugoistoku Evrope bili su usmjereni na Hercegovinu. Posljednjih godina 14. stoljeća (1392) zabilježeni su upadi i ka samom središtu, na područje Glasinca. Njihovo kasnije prisustvo u Bosni bilo je uvjetovano ne samo unutarnjim prilikama u samoj Bosni nego i u njenom užem i širem okruženju, posebno kada je Bosna postala prostor sučeljavanja interesa dviju sila, Ugarske i Osmanskog carstva u prvoj polovini 15. stoljeća. To je rezultiralo čestim osmanskim prisustvom u Bosni. Tako su se odnosi Bosne i Osmanskog carstva odvijali od otvorene konfrontacije do savezništva s nekim od aktera na bosanskoj povijesnoj sceni. Povremeno savezništvo započelo je još u vrijeme Sandalja Hranića koji je, prema izvještajima 1411. godine, držao osmanske najamničke odrede od 7.000 vojnika.[1]

Presudnim za osmanski utjecaj i dalje prisustvo u Bosni bio je Hrvojev poziv Ishak-begu 1414. godine, u kojem je tražio pomoć za zaštitu od upada Ugara na njegove posjede. Prema dokumentima, ta pomoć Hrvoju brojala je 30.000 vojnika.[2] Nije poznato kuda su se te trupe kretale, no teško je povjerovati da su na putu ka srednjoj Bosni mogle zaobići Visoko. Polovinom 1415. godine, u dolini Lašve ugarske snage pretrpjele su težak poraz od Ishak-bega, a Osmansko carstvo definitivno je učvrstilo svoj utjecaj u Bosni. Od tada prisustvo

[1] Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 37 (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

[2] Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, Banjaluka–Beograd 1999, 412–413; Sima Ćirković, "Dve godine bosanske istorije (1414 i 1415)", *Istorijski glasnik*, 3–4, Beograd 1953, 31; *Isti*, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 242 (dalje: S. Ćirković, *Istorija*); Hazim Šabanović, "Pitanje turske vlasti u Bosni i Hercegovini do pohoda Mehmeda II 1463. godine", *GDI BiH*, VII/1955, Sarajevo 1955, 39 (dalje: H. Šabanović, "Pitanje turske vlasti"; Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, *Bosna u drugoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 67 (dalje: P. Živković, *Tvrtko II*).

osmanskih trupa postaje uobičajena i redovna praksa ovisno od potreba i prilika. Opozicija kralja često se koristila osmanskim trupama u poboljšanju ili očuvanju svoje pozicije u odnosima unutar Bosne. S druge strane, i svako približavanje bosanskog kralja Ugarskoj donosilo je nove mjere i pohode. Time je on znatno zaoštravao odnose i Bosnu 1427. godine doveo u dvostruki vazalitet – osmanski i ugarski. Pored toga što je takvim ponašanjem bio nezadovoljan sultan, veće nezadovoljstvo izražavali su protivnici kralja Tvrtka II (1421–1443). Njegov protukandidat Radivoj boravio je na Porti 1432. godine i otvoreno sultanu nudio svoju zemlju. Konačno, uz pomoć sultana, 1433–34. godine Radivoj je zaposjeo veći broj gradova u oblasti koja pripada kralju.[3] Spominje se čak i brojka od trideset gradova. Kako se među zaposjednutim spominju Hodidjed i Vranduk, očekivati je da su se i Visoko i okolna utvrđena mjesta našla pod kontrolom Radivoja i njegovih saveznika Osmanlija. Za tako što osnova daje i jedna vijest iz 1436. godine, koja govori da se osmanski vojskovođa Barak nalazio u jednoj akciji na području Visokog i Zenice, gdje ga je trebao pronaći dubrovački poslanik.[4]

Trajnim zaposjedanjem Hodidjeda (1451) nadomak Sarajeva moglo se očekivati češće prisustvo Osmanlija i u okolici Visokog.[5] Jedna opsežnija akcija osmanskih trupa preduzeta je i 1459. godine. Visoko nije izričito spomenuto, ali jeste Bobovac koji je bio krajnji cilj te akcije. Bosanski kralj Stjepan Tomaš uzvratio je napadom na Hodidjed u namjeri da potpuno neutrališe i preduprijedi dalje upade iz toga utvrđenog mjesta.[6] Iako je, prema dubrovačkim vijestima, imao uspjeha, u konačnici nije riješio problem. Da li su i u kojoj mjeri osmanske trupe bile prisutne u okolici Visokog izvori ne dokumentiraju. No, spominjanje vakufa Isa-bega na rijeci Željeznici početkom 1462. godine, makar se radilo i o mlinima, ipak sugerira ne samo na njihovo formalno ili povremeno prisustvo nego i na čvrstu kontrolu nad visočkim krajem ili barem njegovim jednim dijelom. Dilemu oko stepena kontrole u okolini Visokog stvaraju i vijesti iz 1463. godine. Osmanski narativni izvori, ali ni izvori zapadne provenijencije nisu proturječni o zbivanjima oko samog Visokog. Osmanske hronike spominju da su prvaci Visokog došli pod Bobovac i predali "ključeve od grada Visoko".[7] S druge strane, u okolini Visokog spominju se dva mjesta oko kojih je očigledno bilo žešćih sukoba i otpora. To su tvrđave Goruša i Kozao. U slučaju Goruše osmanske trupe u prvom pokušaju morale su odstupiti, dok je Kozao, barem prema dokumentiranom, napušten i spaljen.[8] Drugi suvremenici i akteri zbivanja, poput Konstantina iz Ostrovice ili Jörge, nisu nam ostavili vijesti koje se odnose na visočki kraj.[9] U svakom slučaju, sve dileme te vrste riješene su padom Bobovca i Jajca, te drugih gradova u Bosni 1463. godine. Bosna je ušla u novi državno-pravni i društveno-ekonomski sistem i u novo povijesno razdoblje.

---

[3] S. Ćirković, *Istorija*, 260–261; P. Živković, *Tvrtko II*, 172.

[4] *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463*, Knjiga I, HKD Napredak, Sarajevo 1942–1991, 491 (dalje: *Povijest Bosne i Hercegovine*); H. Šabanović, "Pitanje turske vlasti", 45.

[5] H. Šabanović, "Pitanje turske vlasti", 45–51; *Isti*, *Bosanski pašaluk*, 35.

[6] *Povijest Bosne i Hercegovine*, 547.

[7] Gliša Elezović, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", *Bratstvo XXVI*, Beograd 1932, 113.

[8] Marko Šunjić, "Trogirski izvještaj o turskom osvojenju Bosne (1463)", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* XXIX/1989, Sarajevo 1989, 141–142.

[9] Konstantin Mihailović, *Janičarove uspomene ili turska hronika* (predgovor, prevod i napomene dr. Đorđe Živanović), Beograd 1966, 154; Jozo Džambo, "Izvješće o propasti Bosne 1463. godine", *Zbornik radova* sa *znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo–Fojnica 2000, 239–258.

POLOŽAJ VISOKOG U ADMINISTRATIVNO-UPRAVNOJ I SUDSKOJ PODJELI BOSNE NAKON 1463. GODINE

DO REFORMI

Nakon zaposjedanja Bosne i osnivanja Bosanskog sandžaka 1463. godine novoosvojeni krajevi podijeljeni su na sljedeće oblasti – vilajete: Kovač, Kraljeva zemlja, Sarajevo (Saray ovası), Jeleč, Pavlovići i Hercegovina. Visočko područje pripadalo je vilajetu Kraljeve zemlje.[10] U sudskom pogledu prvobitno je potpadalo pod ingerencije kadije Bobovca, kao i ostale nahije u susjedstvu: Bobovac, Dubrovnik, Lepenica, Kreševo, Fojnica, Lašva, Brod, Pribić ili Kamenica, Jelaška župa i Kladanj.[11]

Ovo stanje bilo je privremenog karaktera. Izdvajanje Hercegovine u zaseban sandžak uzrokovalo je značajne promjene i u preostalom teritoriju Bosanskog sandžaka. Bosanski sandžak tada je podijeljen na vilajete: Novi Pazar, Sarajevo, Brod, Neretva, Pavli i Kovač. Dok su prva četiri vilajeta istovremeno predstavljali i sudska područja (kadiluke), od vilajeta Pavlovića i Kovačevića formiran je kadiluk Višegrad. Vilajet Kraljeve zemlje bio je podijeljen na tri vilajeta: Sarajevo, Brod i Neretva. To se odrazilo i na organizaciju sudske vlasti. Nahija Visoko, sa nahijama Dubrovnik, Kreševo, Fojnica i Lepenica, priključena je kadiluku Sarajevo. Kladanj, Jelaška župa, Kamenica i Pribić pripojeni su višegradskom sudskom području. Nakon 1489. godine Visočkoj nahiji priključeni su Kreševo, Fojnica i Lepenica i u njenom sastavu ostali u 16. i 17. stoljeću.[12] Premda je u sudskom pogledu nahija pripadala kadiluku Sarajevo, već od 1470. godine u Visokom je sjedio naib sarajevskog kadije. U sudskom pogledu Visoko je ostalo u statusu naibluka do sredine 19. stoljeća.[13] Tek u vrijeme sveobuhvatnih reformi, vojnih, administrativnih pa i reformi sudstva sredinom 19. stoljeća, Visoko će dobiti veći stepen samostalnosti.[14] Tada je to, međutim, prvenstveno administrativni, a tek onda sudski termin, ali se kadije i dalje tituliraju kao naibi.

Sudske poslove u Visokom vršio je dakle naib – opunomoćenik sarajevskog kadije, od kraja 16. stoljeća sarajevskog mule.[15] Međutim, neke složenije predmete, ili po potrebi, i dalje su rješavale kadije Sarajeva.

Nije moguće u kontinuitetu pratiti službenike šerijatskog suda u Visokom, ali ćemo ipak dati imena nekoliko lica koja su obavljala tu službu. Najraniji spomen visočkog naiba nalazimo 24. 10–3. 11. 1483. godine.[16] Bio je to naib sarajevskog kadije, *Ibrahim sin Mehmeda*. Sljedeći dokumentirani slučaj imamo

---

[10] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 120.

[11] *Isto*, 123–126.

[12] *Isto*, 144–147.

[13] *Isto*, 229.

[14] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 17–25 (dalje: A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*); Hamdija Kreševljaković – Hamdija Kapidžić, "Sudsko administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća", *Istorisko-pravni zbornik*, god. II, sv. 3–4, Sarajevo 1950, 256 (dalje: H. Kreševljaković – H. Kapidžić, "Sudsko administrativna podjela").

[15] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 182–3, 223.

[16] *Isti*, "Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća", *Istorisko-pravni zbornik*, knj. I, sv. 2, Sarajevo 1949, 193–4.

tek sredinom 16. stoljeća (10. 2. 1557) kada je naib u Visokom bio *Sinan sin Mustafin*.[17] H. Kreševljaković je smatrao da je Visoko između 1557. i 1626, najvjerovatnije 1580, postalo samostalan kadiluk. Zaista se službenici suda tituliraju nekada kao "naibi", a nekada i kao "kadije". To potvrđuje i sljedeća konstrukcija: *...napisao kadija Ebu Bekr... naib u nahiji Kreševo...*[18] Ta nedosljednost nameće utisak da je došlo do neke vrste odvajanja Visokog od ingerencija sarajevskog kadije. Međutim, nema dileme da je Visoko skoro do kraja osmanske vladavine ostalo vezano za sarajevski kadiluk. To potvrđuje i činjenica da početkom 19. stoljeća većina dokumenata adresiranih na sud u Visokom glase: *naibu visočke nahije*[19], kao i konstrukcija u mnogim dokumentima: *Medine-i Saray Bosna kazasına muzaf Visoko nahiyesi naibi...*[20] I jedna vakufnama iz sredine 18. stoljeća je izričita: *stanovnici džemata Gračanice u nahiji Visoko, koja pripada sarajevskom kadiluku...*[21] Dakle, čak i kada se u pojedinim izvorima ističe kadiluk Visoko, misli se na *naibluk*, a ne kadiluk sa svim punim kompetencijama jednog kadije. Uostalom, Visoko se kao samostalan kadiluk ne spominje ni u jednom poznatom zvaničnom popisu kadiluka Osmanskog carstva.[22]

Osim već naprijed spomenutih slučajeva, kadijsku, odnosno službu naiba u Visokom obavljali su: 1629. godine Omer sin Sulejmanov; 1630. Muslihudin; 1639. Mustafa; 1646. hadži Mehmed; 1646. hadži Ahmed sin hadži Velije; 1650. Mustafa-ef.; 1651. Muhamed Mustafa-ef.; 1656. hadži Ibrahim; 1659. Mustafa-ef.; 1691. Ismail-ef.; 1693. Hasan-ef.; 1693. Ibrahim-ef.; 1712. Smail; 1725. Muhamed; 1728. Abdulkerim; 1733–....? Sejid Ahmed, Abdulah, Mustafa Fevzi; 1748. Sejid Abdurahman; 1751. Sulejman, 1751. Mustafa-ef.; 1752. Ibrahim; 1754. hadži Ahmed; 1754–55. naib Omer; 1755. naib Hašim Mehmed; 1757. Mehmed i Sulejman; 1758. Mustafa; 1763. ponovo Hašim Mehmed; 1764. Ebu Bekr Visočak; 1768. Ibrahim; 1773. Muhamed Sejfudin; 1780–1784. Salih Sidki; 1786. naib Fejzulah; 1798. Mustafa Edib Kučuk-zade; 1799. Salih Sidki; 1802. Čohadži-zade Ahmed-ef.; 1803. Rasih Abdulah-ef.; 1803. naib Omer; 1803. Čohadži-zade Ahmed-ef.; 1809. Sejid Šakir; 1810. i 1811. Abdulkerim Jusufkadić i Mehmed Sadik; 1813. Osman Feraizi; 1821. Salih Sidki; 1822. Abdulkerim; 1823. Mustafa Šukri-ef.; 1826. Ahmed-ef. Nazif (poznati Mestvica); 1826. Ćesiri-zade Muhamed Sadik-ef.; 1828. Abdulkerim-zade Mehmed-efendija; 1839. Mehmed Rešid-ef.; 1840. Murad Hulusi; 1857. naib Ibrahim-efendija; 1869. naib Redžep-efendija. Ovoj listi dodajemo i ime još jednog naiba u Visokom, Šejh-zade Sulejmana, čije vrijeme službe nije bilo moguće ustanoviti budući da izvor nije datiran.[23]

---

[17] Hatidža Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka 17. stoljeća", *POF* 37/1987, Sarajevo 1988, 189 (dalje: H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija"); Muhamed Enveri Kadić, *Tarih-i Enveri* I, 311 (dalje: TEK); Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 1a, 254 (dalje: GHb).

[18] Salih A. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", *Islamska misao* IV (1982), br. 43, 44 (dalje: S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog").

[19] Zavičajni muzej Visoko 196/1, 78 (dalje: ZMV).

[20] Orijentalni institut (dalje: OIS), Sidžil (S.), 67, 38; ZMV, 196/1.

[21] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", 42.

[22] H. Šabanović, "Popis kadiluka u Europskoj Turskoj od Mostarca Abdullaha Huremovića", *Glasnik HZM*, god. LIV/1942, 413; H. Kreševljaković – H. Kapidžić, "Sudsko administrativna podjela", 256.

[23] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 40 (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*); TEK IV, 146; H. Kreševljaković, *Izabrana djela* II, Sarajevo 1991, 700; Josip Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik SKA* LXVII, Beograd 1930, 153 (dalje: J. Matasović, "Fojnička regesta"); Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih*

Imenovanja ovih kadija, odnosno naiba – svojih zastupnika u sudskim poslovima, vršio je sarajevski kadija – mula.[24] Posljednji kadija za vrijeme osmanske vladavine bio je kadija Naili Uvejs-efendija, ujedno i glavni organizator otpora austrougarskoj okupaciji.

Područje pod ingerencijom visočkog naiba u sudskom smislu nije ostalo cjelovito u razdoblju osmanske vladavine. Ono je s vremenom podijeljeno, odnosno osnovane su nove sudske ispostave. Kako je područje nahije bilo prostrano, broj muslimana i žitelja uopće znatno je uvećan, reorganizacija sudstva na području same nahije Visoko bila je nužna pa su formirane nove sudske ispostave – naibluci sarajevskog kadije. Ranije se smatralo da su Kreševo i Fojnica negdje sredinom 17. stoljeća izdvojeni u jedno sudsko područje. Ta se tvrdnja zasnivala na jednom podatku da prvi poznati spomen kadije za Kreševo i Fojnicu potječe iz 1655. godine. I u ovom slučaju nije se radilo o samostalnom kadiluku nego o "naibu kadije", podređenom sarajevskom muli. Prema toj pretpostavci, prvobitno sjedište kadije za to područje bilo je u Kreševu, ali je on imao svoga povjerenika – *emina* u Fojnici. Prema istoj tvrdnji, takvo stanje nije se održalo dugo pa je najkasnije sredinom 1669. godine sjedište sudstva za područje ta dva grada premješteno u Fojnicu.[25] Smatralo se da je urbani razvitak Fojnice sredinom 17. stoljeća doprinio premještaju sudske vlasti iz Kreševa u Fojnicu. Ta se tvrdnja zasnivala na ograničenom broju dokumenata. Međutim, mnogo raniji izvori potvrđuju da je do nove sudske organizacije došlo već sredinom 16. stoljeća, preciznije, do 1563. godine. Još tada se spominje Jusuf-ef. kao "kadija Kreševa". Godinu dana kasnije (5. šabana 971/28. 3. 1564) spominju se zajedno kadije Visokog, Kreševa i Fojnice. Samo nekoliko godina kasnije, 1572. godine, kadija u Fojnici bio je Abdulah-efendija. Postojanje zasebnog sudskog organa u Fojnici dokazuje i prijepis jednog fermana sultana Ahmeda I (1603–1617) čiju vjerodostojnost potvrđuje fojnički kadija Ahmed-ef. 15. safera 1024/15. 3. 1615. godine. Da li postoji i koliki je stepen međuovisnosti Kreševa i Fojnice, nije poznato. Ipak se nameće dojam da je do sredine 18. stoljeća Kreševo u sudskom smislu imalo primarnu ulogu u odnosu na Fojnicu, a potom je Fojnica bila nadređena Kreševu. U svakom slučaju, od druge polovine 16. do početka 19. stoljeća nalazimo pojedinačno ili zajedno obraćanje kadijama ili naibima Visokog, Kreševa i Fojnice, što znači da su sva tri mjesta imala sudsku vlast, ne ulazeći u stepen kompetencija koje je dobijao nosilac sudske vlasti. Na kraju, treba istaći još nešto. Za neke poslove povremeno ili na kraće vrijeme bilo je delegirano jedno lice koje je obavljalo poslove iz djelokruga suda za nahije Fojnicu i Kreševo.[26] U sistemu sudske vlasti i naibi su imali svoje opunomoćenike – vekile. To vidimo iz jednog spora u kojemu se spominje "vekil naiba".[27]

---

muslimana na turskom jeziku, El-Kalem, Sarajevo 1989, 172; H. Kreševljaković, *Visoko*, 38, 41; TEK IV, V, VI, VII; Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS); Orijentalna zbirka (dalje: OZ), Turcica (dalje: T) 197, T 29, T 198; GHb, S. 41; S. 42; Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Defter 23, 106; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Maliyeden Mudevver (dalje: MAD) 1437, 41; OIS, ANU BiH, Sidžil Sarajeva, 95, 46–47 (preveo Abdulah Polimac); ZMV, 196/1, 4b; HAS, OZ, T 29.

[24] ZMV, 196/1; H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor", *POF* 38/1988, Sarajevo 1989, 257 (dalje: H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka").

[25] Adem Handžić, "Fojnica – osmanski period", Fojnica kroz vjekove, Fojnica 1987, 79–80 (dalje: A. Handžić, "Fojnica").

[26] Sejfudin Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kutubhane Careve džamije u Sarajevu", *GZM* XXI, Sarajevo 1909, 559–575 (dalje: S. Kemura, "Turski dokumenti"); *Isti*, *Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima*, Sarajevo, 1916 (dalje: S. Kemura, *Bilješke iz prošlosti*).

[27] Sidžil Sarajeva, 95, 37 (preveo Abdulah Polimac).

Povremeno je dolazilo do problema u funkcioniranju sudske vlasti u Visokom. Krajem 17. stoljeća (1693) vođen je spor između dvojice sudskih službenika – naiba: Hasan-ef. i Abdurezaka. Abdurezak, kao "vekil" u određenim poslovima, očito je želio poziciju svoga pretpostavljenog – naiba Hasana, optuživši ga za zloupotrebu položaja i nezakonito uzimanje novca. Na sudskom vijeću pred bosanskim valijom optužbe nisu dokazane, a stanovništvo je kasnije podnosilo molbu za njegovo ponovno imenovanje za naiba.[28] Te optužbe očito su imale lični motiv, a ishod te predstavke nije nam poznat. No, i kasnije su naibi bili predmetom teških optužbi, ali i napada na njih. U jednoj pobuni baša 1748. godine stradale su kuće dvojice kadija u Visokom, ali i jednog imama.[29] Iz toga i nekih drugih slučajeva vidi se da su naibi, barem kasnije, imenovani iz redova lokalne uleme a ne nekih udaljenijih krajeva. Po prestanku funkcije naiba odlazili su u imamske ili službe muderisa u medresama. Za više njih vidimo da su ustvari s područja Sarajeva, Visokog ili okoline. To posebno potvrđuje napad na imovinu "dvojice kadija" u Visokom, kao i slučaj Hasana i pretendenta Abdurezaka. A da su lica s tog područja bila na tim pozicijama, potvrđuje i zabilješka iz 1764. godine: *Ovaj tekst je napisao kadija Ebu Bekr, Visočak po rođenju i stalnom boravljenju, dok je bio naib u nahiji Kreševo – neka mu grijesi budu oprošteni*.[30] Kao naib službovao je 34 godine u Visokom, Fojnici, Kreševu, ali i nekim drugim mjestima: Knežini, Konjicu, Sarajevu, jedno vrijeme čak i u Tuzli. Činjenica da je sastavljao vakufname govori da je riječ o vrlo obrazovanoj i u pravnim poslovima stručnoj ličnosti. To potvrđuje i poezija pronađena u medžmui Ebu Bekra Visočaka.[31]

I u administrativnom smislu Visoko je prolazilo kroz različite faze teritorijalno-upravne organizacije. Ona se kretala od integracije srednjovjekovnih župa u nahiju Visoko, u cijelosti ili djelomično, do formiranja novih teritorijalnih jedinica izdvojenih iz nahije Visoko. Kako se srednjovjekovna župa Bosna nametnula kao centralna župa tog područja, ona je predstavljala jezgro buduće nahije Visoko. Pridodate su joj i neke druge župe: Lepenica u cijelosti, zatim dijelovi Trstivnice i Vidogošće, pa čak i dijelovi župe Lašva. Srednjovjekovna župa Trstivnica, kasnije nahija Bobovac, najkasnije početkom 18. stoljeća pripojena je nahiji Visoko. Stoga ćemo u nastavku dati dalji pregled teritorijalnog razvitka, organizacije i teritorijalne reorganizacije visočkog područja do kraja osmanske vladavine.

Teritorijalni opseg nahije Visoko

Nahija Visoko u 15. stoljeću

Najraniji spomen nahije nalazimo već početkom 1462. godine.[32] Međutim, i pored toga spomena nije sigurno da li je zaista vlast na tom području uspostavljena u punom kapacitetu. Čini se da je taj termin više geografskog negoli administrativnog karaktera u njegovom punom značenju. Spomen predaje ključeva grada Visokog nakon pada Bobovca upućuje na oprez, izuzev ako nije riječ o nekoj vrsti dvovlašća.

---

[28] Sidžil Sarajeva, 95, 194 (Abdurezak je bio imam u Uvorićima, a Hasan nakon smjene imam u Bastarićima kod Sarajeva. Danas je to dio i ulica u Sarajevu ispod Trebevića).

[29] H. Kreševljaković, *Visoko*, 46.

[30] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", 44.

[31] *Isto*, 45.

[32] *Vakufname iz Bosne i Hercegovine* (*XV i XVI vijek*), Sarajevo 1985, 19 (dalje: *Vakufname*).

Bez obzira na te dileme, prvobitni teritorij nahije Visoko nakon uspostave osmanske vlasti obuhvatao je 52 naseljena mjesta. Kao naselja nahije Visoko dokumentirani su: Biskupići, Buci, Budoželj, Brestovsko, Borina Gorica, Busovača, Ćatići, Čremošnjik (danas Tramošnjik), Dobrinja, Goduša, Grajani, Gračanica, Grđevac, Gorani, Guvnište (?), Javri, Hercezi, Hrast, Kralup, Kokoščići, Komotani, Lužnica, Lisovo, Lješevo, Međuričje, Milodraž, Mir, Misoča, Orahovo, Poljanica, Poričani, Pridol, Poselina, Podvince, Brodkovići, Brgule, Radovlja, Šošnje, Stup, Smrčnica, Selce, Trnovac, Tušnjić, Uvorići, Upovac, Visoko, Vojsalići, Vardište, Zapišani Lug, Zimča, Zagorica, Brust (Prokos/Prešust?). Među naseljima nahije Visoko nalazi se i nekoliko pustih sela i selišta i to: sela Koštanić (?), Hrast i Hršust (?), te mezre Dolipolje i Zbilje.[33] Kao što se vidi, nahija Visoko već na samom početku osmanske vladavine izišla je iz svojih srednjovjekovnih okvira, dakle izvan granica župe Visoko i zahvatila je područja susjednih župa.

Kao privremeno stanje, barem tih godina, nahije vjerovatno i nisu imale tako veliki značaj pa su u ranoj fazi osmanske vladavine primjetna djelimična administrativna preplitanja. Više pažnje posvećivalo se vojnom ustrojstvu, koje je mnogo značajnije u pograničnim područjima, posebno u ranoj fazi uspostave vlasti. Bosna je tada bila serhat i stoga je definiranje pojedinih administrativnih područja ranga nahija relativno. To se posebno odnosi na područja nahija Fojnica i Kreševo, kako međusobno tako i u odnosu na Visoko. Neka sela blizu Fojnice *pripisana su nahiji Kreševo* kao: Stolac, Čemernica Gornja i Donja. S druge strane, sami pazar Kreševo jedanput je spomenut u nahiji Visoko.[34] Značajan broj sela koja će kasnije administrativno pripadati nahiji Visoko, 1468. godine popisana su u nahiji Dubrovnik. To su: Hoćevija, Malešići, Daštanska, Štit (kasnije Štitovo), Čeče, Vrać, Gornja Ravna, Liskovica, Misoča (dio sela), Vidotina, Stomorina, drugim imenom Podraže, Bila Voda, Izbod, Papratni dol, Koritnik, Draževići, Kadarići, Sila (dio), Vardište, Kokoščići, Kunošići, Ravne, Mrakovo, Duboki Potok, Sovrlje i Smršnica.[35] I pored toga što se *nahija Fojnica* spominje više puta (1468, 1485), u toj nahiji 1485. godine popisano je svega nekoliko naselja: Fojnica, Deževica, Dusina, te sela Čemernica, Obojak i Grabovik.[36] Vidjeli smo, međutim, da je 1468. Čemernica upisana u nahiji Kreševo. Iz dokumentiranog se vidi da je pojam nahije Fojnica relativan i da se svodio na samu Fojnicu i svega nekoliko naselja: Čemernicu i Obojak u neposrednoj blizini gradskog naselja, te Deževicu i Dusinu u gornjem toku Željeznice. Istovjetna situacija je i sa nahijom Kreševo kojoj je pripadao relativno mali broj naselja. To su: pazar Kreševo, Dužica, Dusina, Dlačić, Kojsina, Hrasina, Rakova Noga, Vodovaj, Stolac, Čemernica Gornja, Čemernica Donja, Desetnik (? – pusto), Domarje, Obojak, Prokos (?), Mratinić, Botunja, Vidoslaić, Hotigošta, Krtovina. Dusina je 1485. godine pripisana Fojnici.

Mnogo jasnija situacija je sa nahijom Lepenica koja se protezala istoimenom rijekom Lepenica. Toj nahiji pripadalo je 36 sela: Bohorina, Boljkovići, Borina Gorica, Botunje, Božitkovići, Buhotina, Bukovica, Daštani, Dolac, Donji Kovači, Donji Žuželj, Draževići, Duhri, Gojakovac, Gomionica, Gornji Kovači,

---

[33] H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija", 186; *Ista*, "Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991, 210 (dalje: H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje"); Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, Mostar 2008, 20 (dalje: A. S. Aličić, *Sumarni popis*).

[34] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 98, 243.

[35] *Isto*, 104–106, 174, 176.

[36] A. Handžić, "Fojnica", 66.

Gornji Žuželj, Homolje, Kotin Laz, Krastavica, Kuliješ, Likosina, Ljetovik, Meljine, Mokrine, Palež, Pijavica, Pirin, Podastinje, Poljanica, Rotilj, Toplica, Tulica, Višnjica, Zabrđe i Žeželovo.[37]

Naprijed navedena područja nahija Fojnice, Kreševa, Lepenice, kao i značajni dijelovi nahije Dubrovnik, međutok Ljubinje, Bosne i Stavnje, integrirani su u jednu administrativnu cjelinu – nahiju Visoko. Iz tih razloga došlo je do značajnog povećanja teritorijalnog opsega, a prema tome i broja naselja. Kako su 1485. godine još uvijek prisutna "dodavanja i oduzimanja", te nejasne granice u nekim područjima, tek se 1489. godine može jasnije govoriti o teritorijalnom opsegu nahije Visoko. Ona je time dobila teritorijalni izgled koji je prilično stabiliziran i pored povremenih korekcija u pojedinim njenim dijelovima. U osnovi te korekcije nisu značajnije utjecale na cjelinu njenog teritorija.

Ona je 1489. godine zahvatala sljedeća naselja (168): Bihorina, Bilojević, Blaža, Borka (Borike), Borina Gorica, Borište, Bosna (Bosnić), Božičković, Brestovsko, Buci, Budoželj, Bukovica, Bukovik, Bunište (Ponište), Buselj, Cremošnik, Crešnica, Crkvenjak, Crna Rika, Crnići, Cvatine, Čeče, Čemernica, Čemernica Donja, Čimranić (?), Čremošnica, Čremošnik, Ćunište, Daštanić (?), Daštanska, Dobraljevo, Dobrinje, Dolci, Domarje, Donje Ravne, Dragoštica, Draževići, Duboki Potok, Duhri, Dusina, Glavičina, Goduša, Gomjenica, Gorani, Grab, Grabik/Granik, Grabovac, Gračanica, Grajan, Grnica, Gračanica, Grajan, Grnica, Gunjani, Gvožđani, drugim imenom Drvljani, Hercezi, Hočevija, Homolje, Hotigošta, Hrančić, Hrastište, Hraštani, Ivančić, Izbod, Jablanovo, Javri, Kadarići, Kojsina, Kokoščić, Koritnik, Kozlar, Kozica, Kralup, Kriva Glavica, Krtovine, Kukrine, Kuliš, Kunošići, Lipovik, Loznik, Lug, Lužnica, Ljeskovik, Lješevo, Ljetovik, Mrak, Malešići, Međurić, Milodraž, Miloš, Mir, Misoča, Mokra Noga, Mokronoge, Monari, Morakovo, Moštre, Mratinje, Obojak, Orah, Orahovo, Papratni dol, pazar Visoko, Podastinje, Podgora, Podgorica, Podgorje, Podraža, Podvince, Poljanica, Pomenići, Popov dol, Poričani, Povazović (?), Pribovaj/Trnovaj, Pridol, Prokos, Radkovo, Radonjići, Radovlja, Rakova Noga, Rakova Njiva, Raslav, Selce, Sebinje, Sila, Slad/v/nica, Sladovine, Slanopoj, Smrekova Gorica, Smršnica, Sovrlje, Srednja Gora, drugim imenom Ivančići, Srhinje, Stol, Stomorina, drugim imenom Podraža, Striževo, Sutiska, Štavnja, Toplica sa Trsom, Tvrdković/Brodković, Trnovac, Trnovica, Tulica, Tušnjići, Upovac, Upsalići/Vojsalići, Uvorići, Vardište, Vidosalić, Vidotina, Vidovac/Vukovac, Višnjica, Vlajić (Ivlasić-Vladići), Vranjak, Vratnica, Vrhovine, Zabrđe, Zagorica, Zagrađe, Zapišani Lug, Zbilj, Zimča, Žrvanj, Žuželj, Žeželj.[38]

Nahija Visoko u 16. stoljeću

Početak 16. stoljeća bio je u znaku daljih administrativnih promjena u širem području Visokog. Stoga je na spomenutom prostoru 1516. godine dokumentirano svega 118 naselja.[39] No, vidljivo je da je teritorij nahije Visoko i dalje obuhvatao šira gradska područja: Visokog, Fojnice, Kreševa, kao Vareša i Busovače koja je u to vrijeme nije imala status gradskog naselja. Dakle, u tom dijelu granice nahije su se stabilizirale, što je ustvari predstavljalo osnovu nahije. Osnovne teritorijalne promjene odnosile su se na područje prema

[37] Hazim Šabanović, "Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine", *Lepenica: Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Sarajevo 1963, 193.

[38] H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija", 187; *Ista*, "Demografsko kretanje", 213–220.

[39] *Ista*, "Teritorijalna i upravna organizacija", 187.

nahiji Dubrovnik. Dubrovniku su ponovo vraćena mnoga sela koja su bila u sastavu nahije Visoko: Božičković, drugim imenom Ravne, Bukovik, Crešnica, Čeče, Čemernica, Daštanska, Draževići, Grabik, Hrančići, Izbod, Jablanovo, Koritnik, Kunovići, Lugno, Ljetovik, Misoča, Morakovo Gornje i Donje, Obojak, Orah, Podstina, Smrekova Gorica, Stomorina, Vidotina.[40]

Nahiju Visoko početkom 16. stoljeća (1530) godine činila su sljedeća naselja i njihova područja (126): Bila Voda, Bilojović, Bohorina, Borina Gorica, Borka drugo Bači, Brestovsko, Briznik, Buci, Budoželj, Bukovica, Bukovik, Buselj, Busovača, Boljetići, Cernik, Crkvenjak, Čemernica, Čemernica Donja, Čremošnica, Čunište,[41] Ćatići, Daštanska, Deževica, Dobraljevo, Dobrinje, Dolci drugo ime Višnjica, Domarje, Dragoštica, Draževići, Duhri, Dusina, Glavičina, Goduša Velika, Goduša Mala, Gojaković, Gomjenica, Gorani, Gračanica, Gradnja, Grajani, Grđevac, Gvožđan, Hercezi, Homolje, Hotigošta, Hrastin, Javri drugo Brgula, Javri Gornji, Kojsina, Kokoščići, Kovačevci, Kralup, Krtovina, Kuliš, Liskovik, Loznik, Lužnica, Ljeskovina, Lijševo, Lješevo, Ljetovik, Međuričje, Milodraž, Mir, Mokrinje, Mokronoge, Monari, Moštre, Obojak, Orah, Orahovo, Ostružnica, Palež, Papratni Dol, pazar Fojnica, pazar Kreševo, pazar Visoko, Podastinje, Podlazi, Podstranje, Podvinci, Poljanice, Ponješina, Poričani, Pridol, Prokos, Prosje, Prutković (ili Brodković?), Putnić, Radonjići, Radovlja, Rakova Noga, Rotilj, Rovna Donja, Sebešić, Sebinje, Seoca, Smrekovina, Smršnica, Srhinje, Striževo, Šošnje, Štitovo, Trnovica, Toplica, Tulica, Tušnići, Uvorići, Vardište, Vareš, Vidosalić, Višnjica, Vodovađe, drugim imenom Dolina, Vijesolići, Vranjak, Vratnica, Zabarje (ili Žabarje), Zagorica, Zapišani Lug, Zbilj, Zimča, Žeželjevo, Žrvanj, Žuželj.[42]

Do sredine 16. stoljeća granice nahija Dubrovnik i Visoko bile su još uvijek vrlo fleksibilne. Neka sela koja su početkom 16. stoljeća izuzeta iz nahije Visoko i pripojena nahiji Dubrovnik ponovo su vraćena u administrativne granice Visokog. To su, naprimjer: Bukovik, Čemernica, Daštanska, Draževići, Obojak, Orah, Podstina, Smrekova Gorica. Tako je nahija Visoko sredinom i u drugoj polovini 16. stoljeća obuhvatala 141 naseljeno mjesto i to: Ban Vrh, Bihorina, Bile Vode, Bilojevići, Biskupići, Boljetići, Boljkovići, poznato kao carski čifluk, Borina Gorica, Borovica, Brestovsko, Brezovik, Brodkovići, Buci, Bukovica, Bukovik, Buselj, Busovača, Crkvenjak, Crnići, Čemernica, Čemernica Donja, Čremošnik, Ćatići, Ćunište, Daštanska, Deževica, Dobrinje, Dolac, drugim imenom Višnjica, Domarina, Donja Rovina, Dragošica, Draževići, Duhri Dusina, Glavica, Goduša Mala, Goduša Velika, Gojakovac, Gomionica, Gorani, Gornji Ljubinić i Pobrezje, mezra Grabovica, Gračanica, Grajani, Grđavac, Gunjani, Gvozdan, Hercezi, Homolje, Hotigošta, Hrast, Hrast mezra, Javri, drugim imenom Brgula, Jelaška (Kamensko), Kočevac, Kojsina, Kokoščići, Kovač Donji, Kralup, Kralup, Krstijanluk, mezra Krastavica, ranije čifluk, Krstjan blizu Gomionice, Krstjan blizu Višnjice – mezra, Krstjan blizu Trnovica – mezra, Krtovine, Lazlovište – mezra, Lipa – mezra, Lisovo, Loznica, Loznik, Luka, drugim imenom Kosa – mezra, Lužnica, Ljeskorevina – mezra, Ljesovina, Lješevo, Ljetovik, Malešići s druge strane, Malešići s ove strane, Mali Javori (Javri?), Međuričje, Milodraž, Milodraž – mezra, Mir, Mokrine, Mokronoge, Mokronoge druge, Monjari, Moštre,

---

[40] TD, 157, 164, 540.

[41] Zanimljivo je da Čunište već tada pripada nahiji Visoko, a Jelaške i Kamensko ne pripadaju, iako je riječ o susjednim naseljima koja danas administrativno pripadaju općini Olovo.

[42] TD, 157, 164, 540, H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija", 187; *Ista*, "Demografsko kretanje", 225–227.

Mratinići, Obojak, Obra Vršica – mezra, Očehnići mezra, Orah, Orahovo, Ostrovila blizu Poljanica – mezra, Ostružnica, Palež, Papratni dol, pazar Kreševo, pazar Fojnica, pazar Visoko, Pijavčina, Podastinje, Podatnići, Podlaz, Podnići, mezra Podvince, Poljanica, Ponešina, Poričani, Pridol, Prokos, Prosje, Radilovići, Radonjići, Radostovo, Radovlja, Rakova Noga, Ravlinje – mezra, Rotilj, Sebešić, Seoča, Sibino, Skradna, Skradno Gornje, Skugrići i Donja Vratnica – mezra, Smrekova Gorica, Smršnica, Srhinje, Sršnika, Stolac, Striževo, Stup, Svinjarevo, bio čifluk Murata Iskenderova, Šošnje, Štitovo (mezra Gornje Selo, Čista, Tihojević, Krak), Toplica, Trnovice, Tulica, Tušnići, Upovac, drugim imenom Stančići, Ustomorina, Uvorići, Vardište, Vrh Ban mezra, Varoš, Vidosalići, Višnjica, Vodovađe, Vojsalići, Vranjak, Vratnica, Zagorica, Zapišani Lug, Završ – mezra, Zbilj, Zimča, Žabarje, Žežaljevo, Žrvanj, Žuželj.[43] Ovaj teritorijalni opseg nahije ne samo da se nije mijenjao u drugoj polovini 16. stoljeća nego je ostao isti ili tek neznatno izmijenjen kroz cijelu prvu polovinu 17. stoljeća. Kao što se vidi, jedino su nahiji Visoko pripojene Jelaške. Međutim, u pojedinim izvorima moguće je i dalje naići na imena nahija integriranih u nahiju Visoko, kao npr. "nahija Lepenica", "nahija Kreševo" ili "nahija Fojnica".[44] U tom kontekstu su to čisto geografske, a ne administrativne odrednice. Administrativni prostor moguće je pratiti i utvrđivati tek na osnovu izvora koji se zasnivaju na kriterijima koji proistječu iz fiskalnih obaveza jednog područja, pri čemu se mora više voditi računa o opsegu i granicama, bilo koji nivo da je u pitanju, selo ili nahija. One se u tim slučajevima moraju jasno definirati.

Nahija Visoko u 17. stoljeću

U 17. stoljeće nahija Visoko je ušla sa istim teritorijem i naseljima koja se spominju u drugoj polovini 16. stoljeća. Naselja te nahije su:

Ban Vrh, Ban Vrh mezra, Bihorina (ili Bohorina), Bile Vode, Bilojevići, Biskupići, Boljetići, Boljković, Borina Gorica, Borovica, Brestovsko, Brezovik, Brodkovići, Buci, Bukovica, Bukovik, Buselj, Busovača, Crkvenjak, Crnići, Ćatići, Čemernica, Čemernica Donja, Čremošnik, Čunište, Daštanska, Deževica, Dobrinje, Dolac, drugim imenom Višnjica, Dolnja Rovina, Dolnji Kovač – mezra, Domarina, Dragoštica, Draževići, Duhri, Dusina, Glavica, Goduša Mala, Goduša Velika, Gojakovac, Gojsar (mezra), Gomionica, Gorani, Grabovica – mezra, Gradčanica, Grajani Grajan,[45] Grđavac, Gunjani, Gvozdan (ili Gvožđan), Hercezi, Homolje, Hotigošta, Hrast, Hrast mezra, Jajčina – mezra, Javori Mali (Javri?), Javri, drugim imenom Brgula, Jelaška (Kamensko), Kočevac (ili Kovačevac?), Kojsina, Kokoščić, Kralup (Visoko), Kralup (Vareš), Krastavica (Hrastovac?), Krstjan – mezra (u blizini Gomionice), Krstjan, u blizini Trnovica (mezra), Krtovine, Lazlovište – mezra, Lipa – mezra, Lisovo, Loznica, Loznik, Luka i Starčevina – mezre, Luka, drugim imenom Kosac – mezra, Lužnica, Ljeskorevina – mezra (Ljeskovina), Ljeskovina, Lješevo, Ljetovik, Ljubitnić Gornji, Malešići s druge strane, Malešići s ove strane, Međuričje, Krstjan mezra, Zabrnje mezra (u selu Podastinje), Milodraž, Milodraž (mezra), Mir, Mokronoge, Mokronoge druge, Monjari,

[43] TD, 379, 488–698; H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija", 188; *Ista*, "Demografsko kretanje", 231–235.

[44] GHb, S. 1a, 135, 143, 188, 207.

[45] Ovo selo se spominje dva puta, a na terenu danas je moguće pronaći samo Grajane između Visokog i Kiseljaka, na rijeci Fojnici. Nismo mogli ustanoviti drugi lokalitet pod tim nazivom. Oba su popisana odvojeno i bez ikakvih indicija da se radi od dijelovima istog naselja.

Moštre, Moštre Donje, Mratinići, Obojak, Očehnići, Orah, Orahovo, Ostrovila, Ostružnica, Palež, Papratin Dol, pazar Kreševo, pazar Fojnica, pazar Visoko, Pijavčina, Podastinje, Podinići (mezra), Podlaz, Podvince, Poljanica, Polje Donje, Ponešina, Poričani, Potok Gornji, Pridol, Prokos, Prosje, Radilovići, Radonjići, Radostovo, Radovlja, Rakova Noga, Ravlinje mezra, Retan mezra, Rotilj, Sebežić, Seoča, Sibino, Skradna, Skradna Gornja, Skugrići mezra, Smrčnica, Smrekova Gorica, Srhinje, Sršnika, Stolac, Striževo, Stup, Svinjarevo, Šošnje, Štitovo, Toplica, Trnovice, Tulica, Tušnići, Upova, Ustomorina, Uvorići, Vardište, Varoš, Vidosalići, Višnjica, Vodovađe, Vojsalići, Vranjak, Vratnica, Zagorica, Zapišani Lug, Završ mezra, Zbilj (Žbilj?), Zimča, Žabarje (ili Zabarje?), Žežaljevo, Žrvanj, Žuželj.[46]

Naprijed navedena naselja navode se i krajem tridesetih godina 17. stoljeća.[47] To znači da se u tridesetak godina 17. stoljeća ništa bitnije nije promijenilo na tom području, kako u administrativno-upravnom tako ni u drugim aspektima. Ne uočava se nestanak niti postanak novih naselja, usprkos nekim indicijama da bi do toga moglo doći. Naime, naseljene mezre, čifluci ili zemini jesu potencijalno nova naselja, posebno u uvjetima progresivnih demografskih kretanja. Koliko proces promjene statusa naselja može trajati, nije jasno. Koliko se iz izvora može vidjeti, neka od tih naselja (mezre, čifluci ili zemini), iako već naseljena, nisu još dobila status sela.

Izgleda da ovaj prostor do kraja 17. stoljeća nije zadržao stepen administrativno-upravne kompaktnosti koju je imao od sredine 16. do sredine 17. stoljeća. Došlo je do izvjesne administrativno-upravne fragmentacije. Nije dovoljno jasan stepen te fragmentacije, ali se u izvorima ponovo susreću termini: nahija Visoko, nahija Fojnica, nahija Kreševo. Nemamo jasnu podjelu niti je na osnovu raspoloživih izvora iz tog vremena moguće preciznije rekonstruirati teritorij tih nahija. Stoga se s pravom postavlja pitanje koliko on u ovom kontekstu ima stvarno značenje nahije u punom administrativnom smislu? Čini se da je u to vrijeme više u značenju "kraj" ili "područje". Ovdje treba naglasiti još jednu vrlo važnu činjenicu u vezi s tim. Izvori ne spominju sva naselja, nego samo neka u kojima se počelo naseljavati nemuslimansko stanovništvo u drugoj polovini 17. stoljeća. Ali i u nekim slučajevima gdje bi bilo moguće napraviti rekonstrukciju postoje izvjesne dileme. Iako se spominje kao nahija Fojnica, samo gradsko naselje varoš Fojnica pripada nahiji Kreševo. Ili, selo Ostružnica, za koje se kaže da je blizu Fojnice, također pripada nahiji Kreševo. Očito da je ova podjela više relativna negoli stvarna, što je prisutno i u 15. stoljeću. No, te nejasnoće i teritorijalna "preklapanja" uočljivi su samo kada su u pitanju Fojnica i Kreševo. U onome što se, barem prema ovom izvoru, definira kao nahija Visoko, nejasnoća te vrste nema. Dakle, prema nepotpunim podacima, krajem 17. stoljeća spominju se sljedeća sela: Alivojvodići, Ališahli, Arnaut(ovići), Balibegovići, Baličići, Banoš, Banvir, Bilovići, Biskupići, Boljkovići, Borina Gorica, Borovica, Bosno (Bosto, Sebinje?), Bratica, Bravnik (?), Bravniklik (?), Brestovsko, Breza, Bukovica, Bukva, Crkvenjak, Crnići, Hoćevija, Čifluk Bali-bega, Čifluk Nesuh-age, Čajna, Čifluk Banovo, Čifluk Ozrakovići, Ćatići, Destovsko (?), Deževica, Dolci, Dolipolje, Donja Bioča, Donji Kovač, Drenovica (Trnovica), Dubrovnik tvrđava, Fojnica varoš, Gain, Goduša, Gomionica, Gračanica, Grajan, Gunjani, Gvožđan, Harmanić, Hotigošta, Izbod, Jasik, Kadarići,

[46] *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Sarajevo 2000, 455–652 (dalje: *Opširni popis* I/1); BOA, TD, 742, 281–393.

[47] BOA, TD, 742, 281–393.

Kočarice, Kojsak, Kujušić (Kunosić), Kojsina, Kopač, Kozica, Kovač, Kovačevac, Kralup, Kreševo, Kuliš, Liskovica, Liskovik/Lisovik, Lješevo, Loznik, Luka, Ljetovik, Miholjići, Mihovići, Milodraž, Misoča, Mokrine, Mokronoga, Monjare, Moštre, Mrak, Mrakovo, Neprivaj, Obojak, Orahovo, Orahovica, Ostružnica, Palež, Podgora, Podkraj, Pohalići, Poljani, Poljanica, Rakova Noga, Raštelica, Ravlik, Sebešić, Smuska (?), Skradna, Slapnica, Smrekovica, Stojčići, Stuparići, Sutiščica, Štitovo, Tješila, Trnorik, Trnovica, Uvorići, Vareš, Visoko, Višnjica, Vlahovo, Vlaščići, Vodovaj, Volujak, Vranac, Vrančić, Vratnica, Zabrđe, Zimča, Zubeta, Žažaljevo, Žežalj drugo Lepenica, Žrvanj.[48]

Nahija Visoko u 18. stoljeću

Ne raspolažemo za sada izvorima iz 18. stoljeća na temelju kojih bi se detaljnije moglo pratiti dalje stanje naseljenih mjesta na ovom području. Ipak, jedno je evidentno. Fojnica i Kreševo postepeno se, barem u nekim dokumentima i kontekstima, promatraju kao jedinstveno područje *Fojnica sa Kreševom*, dok se *Visoko*, s druge strane, opet izdvaja kao zasebna cjelina. Ovdje treba istaći da se izdvajanjem Fojnice i Kreševa Visočka nahija proširila na područje nekadašnjih nahija Bobovac i Brod. Ne znamo pouzdano kada se to dogodilo. U sudskom pogledu, Sutjeska je izdvojena iz kadiluka Brod i pripojena kadiluku Visoko. Da li je ta promjena značila i pripajanje "nahiji Visoko" nije jasno, jer izvor nije izričit. Međutim, izvor iz 1703. godine je u tom smislu vrlo jasan: *selo Sutjeska, koje pripada nahiji Visoko*. Dakle, Visočka nahija proširila se i na područje Sutjeske najkasnije do početka 18. stoljeća.[49]

Za rekonstrukciju te podjele poslužit ćemo se izvorima s kraja 18. i iz prvih godina 19. stoljeća.[50] Kako su ta dva područja već evidentno podijeljena, što se vidi i iz kasnijih izvora, to ćemo ih ovdje odvojeno i promatrati. U visočkom području dokumentirana su 92 naseljena mjesta. Ne možemo tvrditi da je ovo stvarni broj sela ili se pod nekim imenima kriju pojedini zaseoci koji će se kasnije imati status samostalnih naselja. U svakom slučaju, vidi se da se pojavljuju nazivi naselja koja ranije nismo mogli susresti u izvorima. Naselja koja su pripadala nahiji Visoko su: Ališahli, Alivojvodići, Bištrani, Blaža, Borovica, Bradovo (?), Brave, Breza, Budoželj, Crniće, Cvite/Ćutina (?), Ćatići, Dobrinje, Dolce, Drenovica, Gain Ginje, Goduša, Gora, Gračanica, Grđevac, Grajan, Haljinići, Halenići, Hočevija, Kadarići, Kaletići (?) Kamenica, Karaul, Kokoščići, Kolinovići, Kralup, Kunosići, Lesovići (Ljeskovik?), Lješevo, Lisovo, Loznik, Luka, Lužnica (ili Loznica), Ljubnić, Milačić, Milakov Do, Mioković, Mokronoga, Monari, Moštre, Mrakovo, Neprivaj, Okanić (?), Orahovo, Podbukovje sa Slagoščićima, Podgaj, Podgora, Podvice, Poljani, Pomenići, Popi, Poričani, Radovlja, Radunići, Rakovac, Ravne, Selce, Senuće (ili Sepce), Slavja Gora, Smrekovica, Solaković, Sovrlje, Srhinje, Striževo, Stuparići, Stupni Dol, Sutiska, Sutiščica, Tršće, Tupovići, Turbići, Uvorići, Vareš, Vesolić, Vidovići, Vidovići, Visoko, Višnjica, Vojšanica (?), Vrbovik, Vrlikovo, Vrlovići (?), Zagorica, Zgošta, Zimča, Žrvanj, Župča.[51] Ono što je već u 18. stoljeću evidentno jeste da je zaživio jedan novi vid lokalne organizacije – skupine nekoliko naseljenih seoskih naselja koja

[48] BOA, MAD, 1437. MAD 1438.

[49] TEK, V, 76–77; S. Kemura, *Turski dokumenti*, 559; *Isti*, "Bilješke iz prošlosti", 14–15.

[50] OIS, S. 67, GHb, S. 41, S. 47.

[51] GHb, S. 41, S. 47.

su činila "džemat". Džemati su imali svoje predstavnike i u određenim prilikama predstavnici džemata su se okupljali.[52] Takav vid organizacije jasno se uočava sredinom 18. stoljeća, što ne znači da nije nastao ranije. Kao što se vidi, nahija Visoko se proširila u smjeru sjevera na tok rijeke Zgošće. Nahiji je pripojena skupina naselja koja je nazivana jednim imenom "džemat Zgošća".

VRIJEME REFORMI

Visočki kraj u prvoj polovini 19. stoljeća — administrativno-upravni položaj

Na osnovu naprijed istaknutog vidljivo je da se nahija Visoko u odnosu na razdoblje u 16. pa i 17. stoljeću po svom teritorijalnom opsegu smanjivala. Pojam nahije Visoko znatno je reduciran na uži pojas s lijeve strane rijeke Bosne i znatno širi pojas slivova Štavnje, Trstivnice i Zgošće te donjim tokom Misoče. Granica nahije na lijevoj strani Bosne protezala se linijom sela Sebinje, Brezovik, Maurovići, Lješeva, Monjari, Zimča, Tušnjići, Zagorice, Goduša i Kralupi. S desne strane rijeke Bosne pojas nahije Visoko bio je znatno širi, posebno tokovima Štavnje, Trstivnice i Zgošće. Kako je 19. stoljeće razdoblje reformi, njihov odraz evidentan je i na samom području Visokog. U tim reformama, umjesto ranijeg naziva *nahija* za visočki kraj uvodi se termin *kaza*. Stoga ćemo ovdje pokušati odrediti poziciju Visokog u administrativnom smislu i ukazati kako je funkcionirala vlast na nivou lokalne uprave u vrijeme te tranzicije.

U procesu administrativnog preustroja početkom 19. stoljeća Bosanski sandžak dijelio se na 19 kadiluka (kazi). Dijelovi nekadašnje nahije Visoko podijeljeni su na dva administrativno-sudska područja – Visoko i Fojnica.[53] Neka administrativno-upravna područja imaju u svom nazivu kaza (7) sa nahijama, a neka samo nahije. Ta podjela bila je privremenog karaktera pa su sredinom 19. stoljeća (1849) Visoko, kao i susjedna mjesta (Kreševo, Fojnica i Vareš) upravno pripojeni Sarajevu. Dakle, Visoko sa ostalim područjima koja su tradicionalno pripadala Visočkoj nahiji pripojeni su privremeno Sarajevu.

Značenje pojma nahija u 18. i 19. stoljeću više je formalni nego stvarni administrativno-upravni termin. Kao takav više je ostatak prošlosti i svoje značenje imao je samo u kontekstu timarske organizacije. U tom smislu pojam nahija korišten je do 1851. godine. Pri smotri timara u Bosni tridesetih godina 19. stoljeća (1835) spominje se samo nahija Visoko, a ne, naprimjer, Fojnica ili Kreševo. U tom kontekstu nahija Visoko obuhvata gradska područja Visokog, Busovače, Fojnice, Kreševa i Sutjeske. U tim administrativnim promjenama sredinom 19. stoljeća (1851) Kakanj je izdvojen iz nahije Zenica (kadiluk Travnik) i pripojen Visokom.[54] Tako se administrativni pojam Visoko proširio i među tok rijeka Zgošće i Ribnice.

---

[52] J. Matasović, "Fojnička regesta", 198.

[53] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 25.

[54] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, SKA, knjiga 25, Beograd 1928. (Reprint: Visoko 2002), 642 (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*). U ovom kontekstu pojam Kakanj nije identičan sa današnjim gradskim naseljem Kakanj, nego današnjim naseljem Donji Kakanj. Današnje gradsko naselje Kakanj svoj razvoj započelo je u vrijeme Austro-Ugarske, s razvitkom rudarstva.

Visočki kraj u reformama uprave u drugoj polovini 19. stoljeća (1865–1878)

U ovom razdoblju nekadašnja nahija Visoko nazivana je *kaza Visoko*. Kaza ili kadiluk nije bio, kao u ranijem periodu, samo jedinica sudske organizacije nego je *kaza* termin kojim se označava i jedno lokalno upravno područje. Takav vid organizacije i uprave vidljiv je kroz cijeli reformni period u 19. stoljeću. Nadležnost kadija postepeno je reducirana samo na poslove sudske naravi, a jačani su organi civilne vlasti. Tako se u kazama javljaju novi organi uprave, *mudiri*. Reorganizacija uprave i administracije sredinom 19. stoljeća (1850–1860) uglavnom je zahvatala više nivoe, live i ejalete, tako da jedinice lokalne uprave (*kaze – nahije*) nisu bitnije zahvaćene tim reformama.[55]

Prema uredbi o organizaciji Vilajeta, što predstavlja novi pokušaj temeljite upravne reorganizacije Osmanskoga carstva 1865. godine, zaveden je sistem vilajeta. U novoj administrativno-upravnoj podjeli hijerarhijski to ide sljedećim redom: vilajeti su se dijelili na live, a live na kaze. Područje Visokog pripadalo je sandžaku (livi) Sarajevo. Ta upravna jedinica dijelila se na sljedeće kadiluke (kaze): Visoko, Fojnica, Kladanj, Rogatica, Višegrad i Čajniče.[56] Nekoliko godina kasnije teritorij kaze Visoko u službenim dokumentima definiran je ovako: *Kroz kadiluk protječu rijeke Lepenica, Stavinja i Bosna. Na obalama tih rijeka nalaze se brojne šume koje okupljaju različite vrste drveća, a na spomenutoj rijeci Bosni može se koristiti i čamac. Na spomenutoj rijeci Stavinji nalaze se trideset i tri objekta za prečišćavanje rude željeza. Željezo koje tamo dođe i obradi se prevozi se kako u čitavu Bosnu, tako i u pravcu Rumelije, Albanije i Srbije*.[57]

Upravno vijeće kaze

Kao što se vidi, Visoko je imalo status kaze. Do 1865. godine svaka kaza imala je svoje Upravno vijeće. Članove vijeća činili su duhovni predstavnici (muslimana, katolika, pravoslavnih), kadija, upravnik kaze i predstavnici uglednih građana. Nakon 1865. godine, upravna vijeća kaze sačinjavali su mudir (do 1867), kasnije (od 1867) kajmekam, kadija, duhovni predstavnici nemuslimana i četiri izabrana člana – dva muslimana i dva nemuslimana. Za kandidiranje člana vijeća postojao je imovinski i starosni cenzus, koji je iznosio 150 groša godišnjeg poreza i 30 godina starosti.[58]

Način izbora članova vijeća bio je vrlo zanimljiv. Izbornu komisiju na nivou kaze sačinjavali su: kadija, muftija, duhovne starješine nemuslimana i kajmekam, koji je ujedno i predsjednik izborne komisije. Za četiri izborna mjesta u vijeće kaze komisija je predlagala 12 kandidata. Imena kandidata dostavljana su seoskim vijećima koja su od ponuđenih 12 birala osam kandidata. Tako je glasovima seoskih vijeća lista kandidata reducirana za četiri kandidata koji su dobili najmanji broj glasova seoskih vijeća. Od preostalih osam, u sjedištu kaze *mutesarif* samostalno ili, ukoliko želi, sa članovima Upravnog vijeća kaze bira četvericu. Članstvo u vijeću potvrđivano je bujruldijom.[59] U konfesionalno mješovitim sredinama članovi vijeća

[55] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 120.

[56] *Isto*, 121.

[57] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1287/1870, 137.

[58] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 125.

[59] *Isto.*

birani su iz reda muslimana i nemuslimana. Kao multikonfesionalna sredina, visočki kraj je u vijeću kaze među biranim članovima imao dva muslimana i dva nemuslimana. Mandat članova vijeća trajao je četiri godine. Način rotacije biranih članova bio je vrlo neobičan. Prvobitno, do 1868. godine, polovina biranih članova mijenjana je svake dvije godine, a poslije toga se svake godine mijenjao po jedan član vijeća kaze.[60]

Nadležnosti i ingerencije Upravnog vijeća kretale su se u sferi civilne i finansijske uprave, bezbjednosti, ubiranja poreza, javnih radova, katastra i poljoprivrede.[61] Upravno vijeće bilo je neka vrsta nadzornog organa koji je vršio kontrolu propisa i rada pojedinih organa uprave. Svoje primjedbe moglo je upućivati višoj instanci, u ovom slučaju mutesarifu live.

Odluke na vijeću donošene su većinom glasova, ovisno o pitanju o kojem se raspravlja. U disciplinskim pitanjima bila je neophodna dvotrećinska većina, dok je u ostalim slučajevima bila potrebna tek relativna većina. U slučaju istog broja glasova odlučivao je glas kajmekama.[62] Zapisnike i druge poslove vodio je sekretar kaze. Svi članovi vijeća potpisivali su zaključke koji su postajali pravosnažni po odobrenju višeg organa, u ovom slučaju mutesarifa.

Nosioci vlasti kaze Visoko krajem osmanske vladavine

Nosioci funkcija 1867. godine: Prema Salnami iz 1867. godine navedene su institucije i predstavnici koji su birani na pojedine funkcije u odgovarajućim organima vlasti na području Visokog.

Upravno vijeće kadiluka (*Meclis-i İdare-i Kaza*) sastojalo se od 9 članova. Na čelu kadiluka bio je kajmekam i upravitelj kadiluka. Na čelu Upravnog vijeća bio je Ševki-efendija, a njegov zamjenik bio je Redžep Šekib-efendija. Izabrani članovi Gornjeg doma (*A'za-i Dergah-ı 'Ali)* u kadiluku Visoko bili su sljedeći: Mehmed-beg, Abdi-beg, Salih-efendija, Jovo-aga, redovnik Jovan-efendi i fra Jozo-efendi. Službenici za popis nekretnina i za finansijske poslove bili su: pisar Husejn-efendija i popisivač stanovništva Derviš-efendija. Gradski oficir bio je vojni juzbaša Muhamed-aga.[63]

Nosioci funkcija 1868. godine: Navedene godine u kadiluku Visoko u Upravnom vijeću kadiluka (*Meclis-i İdare-i Kaza*) kajmekam je raniji upravitelj (mudir) Ševki-efendija ujedno i predsjedavajući, a članovi vijeća su: zamjenik kajmekama Redžep-efendija, Abdi-beg, Salih-efendija, Jovo-aga i Krsto-aga. U Prizivnom vijeću (*Meclis-i Da'ava-i Kaza*) predsjedava Redžep-efendija, a počasni članovi su: kapidžibaša Mehmed-beg, Salih-efendija, Jovo-aga i Mijat-aga. Službenici za popis nekretnina i za finansijske poslove bili su finansijski upravitelj (*mal-i mudiri*) Husejn-efendija i javni pisar i popisivač Abdi-efendija. U Uredu za kontrolu i prikupljanje prihoda bio je inspektor Husejn-beg i prikupljač javnih prihoda Junus-beg. Ostali članovi Prizivnog vijeća su Salih-beg, Ahmed-beg i Omer-efendija.[64]

Nosioci funkcija 1869. godine: Ove godine u kazi Visoko u Upravnom vijeću kadiluka (*Meclis-i İdare-i Kaza*) ponovo se nalazio kajmekam Ševki-efendija, a njegov zamjenik je Redžep-efendija. Ostali članovi

---

[60] *Isto*, 126.

[61] *Isto*.

[62] *Isto*, 127.

[63] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1284.

[64] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1285.

su: Abdi-beg, Salih-efendija i Jovo-aga. U Prizivnom, apelacionom vijeću predsjedava naib Redžep-efendija, a članovi su Mehmed-beg, hadži Salih-aga[65] i Mijat-aga. Još uvijek je i te godine finansijski upravitelj Husejn-efendija, a popisivač stanovništva Derviš-efendija.[66]

Nosioci funkcija 1870. godine: Navedene godine zapažaju se izvjesne promjene u organizaciji administrativnog aparata u Bosanskom vilajetu pa i u kadiluku Visoko. Tako u kadiluku Visoko 1870. godine u Upravnom vijeću kadiluka predsjedava novi kajmekam Nazim-efendija, dok je zamjenik kajmekama, kao i ranije, Redžep-efendija. Članovi su Abdi-beg, Salih-efendija i Jovo-aga. U Prizivnom vijeću (*Meclis-i Da'ava*) na čelu je naib Redžep-efendija i ugledni članovi kapidžibaša Mehmed-beg, hadži Salih-aga i Mijat-aga. Službenici finansijskih poslova i službene evidencije su sljedeći: finansijski upravitelj Husejn-aga, pisar Upravnog vijeća Derviš-efendija, pisar za žalbe Hasan Emin-efendija i popisivač stanovništva Mustafa Remzi-efendija. U organima uprave u kadiluku Visoko nalazi se i upravitelj nahije Vareš juzbaša Mehmed-aga, kontrolor Husejn Zaim-beg, glavni prikupljač javnih prihoda u kadiluku Jevrej Salomon-efendija, te pomoćnici prikupljača prihoda Mehmed-beg, Ibrahim-aga i Mustafa-aga.[67]

Nosioci funkcija 1871. godine: U Upravnom vijeću kadiluka predsjedava kajmekam Nazim-beg, a članovi Vijeća su: naib Redžep-efendija, Abdi-beg, hadži Salih-aga i Jovo-aga, dok je pisar Mustafa-efendija. U Prizivnom vijeću kadiluka Visoko glavni je naib Redžep-efendija, kao i prethodne godine, članovi su kapidžibaša Mehmed-beg, Salih-efendija i Mijat-aga,[68] dok je pisar Hasan Emin-efendija. Finansijski upravitelj u kadiluku je Husejn-efendija, službenik za poreze i pisar Salih-beg, te službenik za katastar i pisar Junus-beg. Inspektor je Husejn Zaim-beg, rezervista juzbaša Rasim-aga, glavni ubirač javnih prihoda Ibrahim-aga i službenik na ubiranju prihoda Mustafa-aga. U Komisiji za popis imovine (*Tahrir-i Emlak Komisyonu*) kao javni bilježnik i pisar radi Mehmed Ihsan-efendija, privremeni član komisije je Mustafa Kazim-efendija, dok upravitelj blagajne (*emin-i sanduk*) još nije imenovan. Iz pripadajuće nahije Vareš kao članovi vijeća su konjički oficir i njegov opunomoćenik, te privremeno Sulejman-beg.

Ove godine se zapaža da su dokumentirani i nosioci određenih vojnih funkcija i to: Nuri-aga kao pomoćnik buljuk-age i ostali oficiri i vojnici koji budu imenovani prema pravilima vojne službe: ukupno 7 konjanika i 30 vojnika pješaka.[69]

Nosioci funkcija 1873–74. godine: Kajmekam u kadiluku Visoko je hadži Arif-beg, a naib (zamjenik) je muftija Murteza-efendija. Upravnim vijećem (*Meclis-i İdare*) kadiluka Visoko predsjedava kajmekam, dok su članovi hadži Salih-aga, Ahmed-aga, Aleksa-aga i Mijat-aga. U Apelacionom vijeću predsjedava zamjenik kajmekama (naib) muftija Murteza-efendija, dok su članovi Salih-beg, Salih-efendija, Jovo-aga

---

[65] Izgleda da je prethodne godine Salih-aga otišao na hadž, tako da se sada bilježi kao hadžija. Svakako je bio ugledni stanovnik Visokog kojeg su često birali u državna predstavnička tijela na nivou kadiluka Visoko.

[66] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1286.

[67] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1287.

[68] Oba navedena administrativna tijela kadiluka gotovo su u istom sastavu kao i prethodne godine, s tim da se u vijećima povremeno mijenjaju pisari, te da Salih-efendija i hadži Salih-aga mijenjaju mjesta: jedne je godine Salih-efendija u Upravnom vijeću kadiluka a Salih-aga u Prizivnom apelacionom vijeću, a sljedeće godine obrnuto.

[69] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1288.

i Marko-aga. Upravitelj finansija je Husejn-efendija, pisar Upravnog vijeća kadiluka Mustafa-efendija, a pisar i službenik u odjelu za katastar je Junus-beg. Pisar u Apelacionom vijeću je Hasan Emin-efendija, pisar šerijatskog suda je Mustafa Hilmi-efendija, dok je povjerenik (sekretar) blagajne Jevrej Isak-efendi.

U Okružnom općinskom vijeću Visoko (*Meclis-i Daire-i Belediyye*) predsjednik je Abdi-aga, a članovi su Latif-beg, Omer-aga, Đorđo-aga i Mićo-aga, dok je pisar Omer-efendija. U Popisnoj komisiji (*Tahrir Komisyonu*) bilježnik zbivanja i pisar je Nedžib-efendija, dok su članovi hadži Numan-aga, Mehmed-beg, Osman-aga, Jovo-aga, Hristo-aga i Mijat-aga. Nadležni upravitelj imovinom djece bez roditelja je Ahmed-aga.

U Blagajni za opća dobra (*Menafi-i Umumiyye Sandığı*) kao povjerenik blagajne radio je hadži Salih-aga, a kao pisar Salih-efendija. Kapital navedene blagajne iznosi 10.892 groša.

Vareš je nahija pridodata kadiluku Visoko, a upravitelj te nahije je Mehmed-efendija, dok kao pisar radi Abdulah-efendija.

Od vojnih starješina pomoćnik konjičkog buljukage je Osman-aga, a sa njim su još 34 potčinjena vojnika. U Odjelu za poreze (*Idare-i Rusumat*) kao službeno lice radio je Ahmed-efendija.[70]

Nosioci funkcija 1874–75. godine: U ovo vrijeme kajmekam u kadiluku Visoko je hadži Arif-beg koji je predsjednik Upravnog vijeća (*Meclis-i İdare*) kadiluka, dok su ostali članovi Upravnog vijeća hadži Salih-aga, Husejn Zaim-beg, Hristo-aga i Mijat-aga. Upravnik finansija je Husejn-efendija, a pisar u Upravnom vijeću kadiluka je Mustafa-efendija. Zamjenik (naib) kajmekama je Murteza-efendija, koji je ujedno i predsjednik Prizivnog vijeća (*Meclis-i Da'ava*), dok su ostali članovi tog vijeća Salih-beg, Salih-efendija i Marko-aga. Pisar u Prizivnom vijeću kadiluka je Hasan Emin-efendija koji je dobitnik sultanovog ordena pete medžidije (stepena). Pisar i službenik za katastar je Junus-beg, pisar u šerijatskom sudu Abdulgani-efendija, a povjerenik (sekretar) blagajne Sefard Isak-efendi.

Predsjednik Općinskog vijeća (*Meclis-i Belediyye*) je Omer-aga, dok su članovi vijeća Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga i Mićo-aga. Kao pisar u Općinskom vijeću radi Omer-efendija. Pisar i zapisničar u Komisiji za popise (*Tahrir Komisyonu*) je Omer Fevzi-efendija, dok su članovi komisije Abdi-aga, Omer-aga, Latif-beg, Hristo-aga i Simo-aga. U Blagajni za opća dobra (*Menafi-i Umumiyye*) povjerenik (sekretar) blagajne je hadži Salih-aga a pisar Salih-efendija. Blagajna je imala kapital u vrijednosti od 12.500 groša.[71]

Nosioci funkcija 1875–76. godine: Kajmekam u kadiluku Visoko 1875–76. godine je Abdulah-efendija koji je imao zvanje kapidžibaše i odlikovanje medžidije četvrtog stepena. On je bio u isto vrijeme i predsjedavajući u Upravnom vijeću (*Meclis-i İdare*) kadiluka, dok su ostali članovi tog vijeća bili hadži Salih-aga, Husejn Zaim-beg, opunomoćenik mitropolita Jovo-aga, zatim Hristo-aga i Mijat-aga. Zamjenik (naib) kajmekama je Murteza-efendija, koji je u isto vrijeme predsjedavajući Prizivnog vijeća, dok su ostali članovi navedenog vijeća bili Salih-beg, Salih-efendija, Jovo-aga. Pisar u Prizivno-žalbenom vijeću bio je Hasan Emin-beg, nosilac medžidije petog stepena. Pisar za katastar je Junus-beg, pisar u šerijatskom sudu Abdulgani-efendija, dok je povjerenik blagajne (*Sanduk Emini*) te godine bio Mustafa-aga.

---

[70] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1290.

[71] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1291.

Predsjednik Općinskog vijeća (*Meclis-i Belediyye*) Visoko bio je Omer-aga, dok su članovi bili Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga i Mićo-aga. Pisar u Općinskom vijeću bio je Omer-efendija. U Komisiji za popisivanje imovine kao zapisničar i bilježnik radio je Omer Fevzi-efendija, a njegov pomoćnik je bio Mehmed-efendija. Članovi Komisije za popisivanje bili su Abdi-aga, Omer-efendija, Lutfi-beg, Hristo-aga i Simo-aga. U Blagajni za javna dobra (*Menafi-i Umumiyye*) povjerenik blagajne bio je hadži Salih-aga, a pisar Salih-efendija. Blagajna je raspolagala sa kapitalom od 16.000 groša.

U poreznoj službi radili su Ahmed-efendija, Mehmed-efendija i Bajram-efendija te nadzornici Ibrahim-aga i Bekir-aga. Upravitelj Blagajne za siročad bio je Omer-efendija. Te godine u svome fondu blagajna je imala 59.750 groša.

Od vojnih struktura zvanje zamjenika buljukage imao je Jusuf-aga, a vojnika je bilo 36. U rezervnom sastavu vojske bili su juzbaša Lutfi-beg, juzbaša Fejzulah-efendija i zapovjednik čete Nazif-efendija.[72]

Nosioci funkcija 1876–77. godine: Kajmekam kadiluka Visoko 1876–77. godine je bio Ševket-efendija. On je istovremeno bio i predsjedavajući u Upravnom vijeću (*Meclis-i İdare*) kadiluka, dok su ostali članovi vijeća bili hadži Salih-aga, Husejn Zaim-beg, opunomoćenik mitropolita Jovo-aga i Mijat-aga. Pisar u navedenom vijeću bio je Mustafa-efendija. Upravitelj finansija bio je Husejn-efendija, a pisar za popise bio je Mustafa-efendija. Zamjenik (naib) kajmekama bio je Sulejman Hali-efendija, koji je istodobno bio i predsjedavajući Prizivno-žalbenog vijeća (*Meclis-i Da'ava*) kadiluka, dok su ostali članovi bili Salih-beg, Salih-efendija i Jovo-aga. Pisar u spomenutom vijeću je Hasan Emin-beg, nosilac medžidije petog stepena. Pisar za katastarske poslove bio je Junus-beg, popisivač zemljišne imovine je Omer-efendija, a službenik za ubiranje javnih prihoda Abid-aga.

Predsjedavajući Općinskog vijeća (*Meclis-i Belediyye*) Visoko bio je Omer-aga, dok su članovi vijeća bili Sulejman-beg, Mustafa-beg, Jovo-aga, Mićo-aga i pisar Omer-efendija. Prihodi su iznosili 18.450 groša. U Blagajni za javna dobra (*Menafi-i Umumiyye*) povjerenik blagajne bio je hadži Salih-aga, a pisar Salih-efendija. Raspoloživa sredstva iznosila su 19.145 groša. Pisar i zapisničar u Komisiji za popise (*Tahrir Komisyonu*) bio je Ibrahim-efendija, njegov zamjenik Mehmed-efendija, dok su ostali članovi komisije Abdi-aga, Omer-efendija, Latif-beg, Hristo-aga i Simo-aga. Službenik za poreze bio je Osman-efendija, službenik u fabrici Mehmed-efendija, pomoćnik Bajram-efendija, nadzornik Ibrahim-aga i drugi nadzornik Osman-aga. U Blagajni za siročad upravitelj je i dalje Omer-efendija, dok je u blagajni bilo 61.590 groša.[73]

Nosioci funkcija 1877. godine: Kajmekam Visokog i ujedno predsjedavajući Upravnog vijeća kadiluka (*Meclis-i İdare*) 1877. godine je bio Mehmed Faik-efendija. Ostali članovi vijeća bili su Ibrahim-aga, Salih-beg, opunomoćenik mitropolita Jovo-aga, Aleksa-aga i Pero-aga. Pisar u vijeću bio je Mustafa-efendija. Upravitelj finansija bio je Husejn-efendija, a pisar za popise Mustafa Nazim-efendija. Zamjenik (naib) kajmekama bio je muderis Sulejman Hali-efendija, koji je istovremeno i predsjedavajući Prizivno-žalbenog vijeća. Ostali članovi tog vijeća su Mehmed-beg, hadži Ahmed-aga, Risto-aga i Jovo-aga. Funkciju pisara u navedenom vijeću obavljao je Hasan Emin-efendija. Povjerenik blagajne kadiluka je Ibrahim-beg, pisar u katastru (*Tapu Katibi*) Junus-beg, a ubirač javnih prihoda Mustafa-aga.

---

[72] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1292.

[73] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1293.

Predsjedavajući Općinskog vijeća (*Meclis-i Belediyye*) Visoko je Hasan-aga, dok su članovi Hasan-beg, Omer-aga, Ahmed-aga, Risto-aga, Jovo-aga i Ilija-aga. Pisar u Općinskom vijeću bio je Omer-efendija, a prihodi su iznosili 21.340 groša. U Blagajni za javna dobra (*Menafi-i Umumiyye*) povjerenik blagajne je bio Salih-aga, a pisar Salih-efendija. Raspoloživih sredstava je bilo 19.680 groša. Zapisničar i tajnik u Komisiji za popisivanje bio je Ismail-efendija, a njegov zamjenik Mehmed-efendija, dok su članovi Komisije bili Abdi-aga, Omer-efendija, Latif-beg, Hristo-aga i Simo-aga. Poreski službenici su isti kao i prethodne godine. Upravitelj Blagajne za siročad bio je opet Omer-efendija, dok je blagajna raspolagala sa 62.000 groša.[74]

Nosioci funkcija 1878. godine: Pred samu okupaciju Bosne od strane Austro-Ugarske 1878. godine na poziciji kajmekama u kadiluku Visoko bio je Mehmed-efendija, nosilac medžidije četvrtog stepena. On je ujedno i predsjedavajući Upravnog vijeća (*Meclis-i İdare*) kadiluka. Ostali članovi Upravnog vijeća bili su: naib kadije Naili-efendija (Uvejs), Salih-beg, hadži Ibrahim-aga i opunomoćenik mitropolita Jovo-aga. Upravitelj finansija je Husejn-efendija, a pisar Mustafa Nazim-efendija. Predsjedavajući u Prizivno--žalbenom vijeću (*Meclis-i Da'ava*) je Naili-efendija, dok su članovi Mehmed-beg, hadži Ahmed, Stevo-aga i Jovo. Pisar je Hasan Emin-efendija, nosilac medžidije petog stepena. Povjerenik blagajne je Ibrahim-beg, službenik za premjer Mehmed-efendija, pisar u katastru Junus-beg, a ubirač javnih prihoda Mustafa-aga. U Blagajni za opća dobra (*Menafi-i Umumiyye Sandığı*) funkciju povjerenika blagajne ima hadži Salih-aga, a pisar je Salih-efendija. Blagajna raspolaže sa 26.956 groša. U Blagajni za siročad upravitelj je Omer-efendija, a blagajna raspolaže sa 105.000 groša.

Predsjednik u Općinskom vijeću (*Meclis-i Belediyye*) je Hasan-aga, dok su članovi vijeća Hasan-beg, Omer-aga, Ahmed-aga i Risto-aga. Pisar u Općinskom vijeću je Omer-efendija. U Komisiji za popis zemljišnih nekretnina pomoćnik zapisničara i tajnika je Mehmed-efendija, dok su ostali članovi Abdi-aga, Omer-efendija, Latif-beg, Hristo-aga i Simo-aga.[75]

Nahijska uprava

Zavođenjem sistema vilajeta 1865. nahije su izgubile poziciju redovnih upravnih jedinica, ali nisu potpuno ukinute. Postojanje nahija postalo je više izuzetak negoli pravilo. Od tada nahije nisu imale značajnijih administrativnih ili upravnih ovlasti. Usljed nedovoljnog teritorija, broja stanovnika ili razvijenijeg naselja koje bi predstavljalo sjedište kadije manje nahije su potpuno ukinute, odnosno pripojene su nekom od kadiluka (kaza). To stanje, međutim, nije dugo potrajalo. Vrlo brzo poslije toga, 1870. godine, nahijama je vraćen status redovne upravne jedinice. Sistem upravne podjele izgledao je prema sljedećem redoslijedu: *vilajet*, *liva*, *kaza*, *nahija, selo*. Novim propisima postavljeni su kriteriji šta se može zvati nahijom, odnosno šta može dobiti status nahije. Prema tome mogla su ga dobiti područja udaljena od kaze tri sata hoda i da imaju najmanje 500 odraslih muških glava, tako da je na području kadiluka Visoko, osim kaze, kao administrativna jedinica nižeg ranga egzistirala i nahija Vareš. Vareš

---

[74] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1294.

[75] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1295.

kao dio nekadašnje nahije Visoko sada je, dakle, dobio status nahije.[76] Na nekadašnjem prostoru nahije Visoko nastao je još jedan kadiluk – Fojnica. Njega su činile nahije Kreševo i Busovača, a 1870. godine formirana je i nahija Kiseljak.[77]

U vrijeme vraćanja statusa redovnih jedinica, nahije su bile ispostave kadiluka (kazi). Na čelu nahija nalazio se *zabit*, a od 1867. godine ta funkcija preimenovana je u *mudira*. Koji status će dobiti nahija – mudirluk ili zabitluk – ovisilo je od razvijenosti, broja stanovnika, odnosno ima li gradsko naselje ili ne. Ukoliko je riječ o gradskom sa seoskim naseljima, područje je dobijalo status mudirluka, a ako je riječ samo o ruralnim naseljima, nahija je dobijala status zabitluka. Mudirluk je imao pravo i na nahijsko vijeće, dok to zabitluci nisu imali. O tom slučaju, o svim pitanjima odlučivalo se na Vijeću kaze, a zabit je bio samo neka vrsta posrednika ili izvršne vlasti u nahiji.[78]

Na čelu uprave u nahiji nalazilo se posebno lice – *mudir* – koje je za tu poziciju moralo ispunjavati sljedeće uvjete: najmanje 25 godina starosti, da nije osuđivano ili da se protiv njega ne vodi kakav krivični postupak.[79] Djelokrug njegovih poslova bio je vrlo zanimljiv i svodio se na svakodnevicu od životnog značaja za stanovništvo i funkcioniranje lokalne zajednice. On je prije svega bio obavezan da objavljuje zakone, naredbe, uredbe i uputstva koji su dolazili sa viših instanci. Bio je obavezan voditi matične knjige novorođenih, umrlih, starati se o djeci bez roditelja i rješavati pitanja nestalih osoba. U tim poslovima pomagali su mu seoski muhtari iz reda muslimana ili knezovi iz reda nemuslimana. Bio je obavezan također voditi računa, odnosno informirati zadužene službe o zemlji koja je ostajala bez nasljednika. Imenovao je muhtare i seoska vijeća, kontrolirao rad tih organa, zaprimao i rješavao pritužbe stanovništva na seoske organe vlasti, porezne sporove ili pritužbe. Također, vršio je i funkciju sudskog policajca i optužene privodio sudu.[80] Predsjedavao je sjednicama nahijskih vijeća, izvršavao njihove odluke, kao i odluke viših instanci vlasti. Nadležne instance vlasti obavještavao je o svim pojavama, podnosio izvještaje, zaprimao naredbe, brinuo se o njihovoj provedbi te javnoj sigurnosti. Nadgledao je sakupljače poreza, zakupce, surađivao s muhtarima u poslovima iz njihove nadležnosti i kod sakupljanja poreza. U kaznenim stvarima nije imao nikakve ovlasti niti je imao pravo miješanja u poslove iz nadležnosti seoskih vijeća.[81]

Nahijsko vijeće

Nahijska vijeća uspostavljena su 1870. godine. Definirana su kao nestalni organ koji se sastajao po potrebi. U nahijsko vijeće ulazili su predstavnici seoskih vijeća. U vijeće su mogla ući do četiri predstavnika jednoga sela. Sastanak vijeća održavan je četiri puta godišnje u sjedištu nahije. Zasjedanja su mogla trajali i do 7 dana. Vrijeme zasjedanja nahijskih vijeća određivao je valija. U tim vijećima odlučivalo se većinom glasova. U slučaju istog broja presuđivao je glas upravnika, koji se u tim slučajevima

---

[76] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 128.

[77] *Isto*.

[78] *Isto*, 130.

[79] *Isto*, 131.

[80] *Isto.*

[81] *Isto*.

brojao kao jedan glas više. U odsustvu predstavnika nekih sela zasjedanje vijeća se odgađalo na 7 dana. U ponovljenom slučaju dovoljno je bilo prisustvo predstavnika proste većine sela.

Nadležnosti ovog vijeća kretale su se u domenu javnih radova u selima, pitanjima iz domena korištenja šumskih resursa, ispaša, poljoprivrede, o razrezivanju poreza u okviru sela.[82]

Džemati

Kaze, ali i nahije, imale su svoju unutarnju podjelu na niže jedinice lokalne organizacije – *džemate*. Uglavnom ih je činilo po nekoliko sela, a moglo je to biti i samo jedno selo. Ovaj vid organizacije javlja se vrlo rano, no usljed pomanjkanja izvora u ranijem periodu teško je pratiti podjelu na džemate i eventualne promjene. Džemati su nastavak srednjovjekovnih seoskih općina. Indicije o tome nalazimo u mnogim selima koja imaju svoje mahale u 15. i 16. stoljeću ili kasnije. Samo u to vrijeme taj sistem seoske organizacije nije nazivan džematom, ili je to predstavljalo izuzetak. Za vlaške zajednice, posebno u 15. i 16. stoljeću, korišten je najčešće termin džemat.

Na području nahije Visoko još u 17. stoljeću u organizaciji sela javlja se termin *džemat*, npr.: džemat Palež, džemat Bukovica, džemat Kuliš. No iz tih slučajeva nije jasno šta sve pripada jednom džematu, koliko ima pridruženih naselja i, najzad, ne možemo ustanoviti broj džemata niti njihove nazive. Džemate je uglavnom činila grupa naselja među kojima se izdvajalo po jedno centralno naselje kojemu su u upravnom smislu pripadala okolna sela. Naziv džemata nije morao biti podudaran sa nekim od imena unutar grupe naselja nego je bio zajednički imenitelj za grupu malih zaselaka. Otuda se ponekad može steći utisak da neka sela nestanu. Ustvari, izgubi se zajedničko ime, a nekadašnji zaseoci (mahale) nastavljaju egzistirati samostalno, pri čemu se stječe dojam postanka novog naselja. Sistem organizacije džemata funkcionirao je još sredinom 18. stoljeća. Već tada se spominju "predstavnici džemata".[83]

Najranije cjelovite i poimenične podatke o džematima pronašli smo krajem 18. stoljeća. To znači da je do tada ta podjela bila zaokružena. Tada su bila dokumentirana 42 džemata na području nahije Visoko, uključujući i Vareš. To znači da se nahija Visoko još u 18. stoljeću dijelila na najmanje 42 džemata.[84] Vjerovatno su pod utjecajem pozitivnih demografskih kretanja u prvoj polovini 19. stoljeća, posebno doseljavanjem stanovništva u šire područje Visokog, formirani i novi džemati, tako da je njihov broj do kraja osmanske uprave bio u izvjesnom porastu.

Kako smo ranije dali pregled podjele visočkog područja, odnosno nekadašnje nahije Visoko na kaze i nahije, kasnije ćemo se osvrnuti na detaljniju podjelu na džemate. Ovdje ćemo samo istaći da je kaza Visoko imala 35 džemata, a nahija Vareš 14 džemata. Cjelokupno područje imalo je 49 džemata, uključivo i gradska naselja Visoko i Vareš. Područje Visokog imalo je 143 sela, dok je nahija Vareš imala 63 sela. Dakle, na području kaze Visoko egzistiralo je ukupno 206 sela.[85]

---

[82] *Isto*, 132.

[83] J. Matasović, "Fojnička regesta", 198.

[84] GHb, S. 41, 126–129.

[85] GHb, S. 41, 128–129; ZMV, 196/1; *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Carska i kraljevska vladina tiskarna, Sarajevo 1880, 23–27 (dalje: *Štatistika miesta*).

Seoska uprava

Na čelu seoske uprave nalazio se *muhtar* kojega je biralo svako selo, muslimansko i nemuslimansko. U nemuslimanskim selima koristio se i izraz *kodžabaša*. Od 1865. godine selo je biralo po dva, a u konfesionalno mješovitim selima po četiri muhtara. Ustvari, broj muhtara uvjetovan je brojem domaćinstava – do 20 kuća jedan muhtar, a preko 20 kuća dva muhtara. Pri izborima seoskih vijeća i muhtara pravo glasa uvjetovano je sljedećim faktorima: državljanstvo (Osmanskog carstva), stalnost boravka, 18 godina starosti, 50 groša poreza godišnje. Svaka konfesija birala je svoje predstavnike seoske vlasti. Kandidati na izborima za pojedine funkcije morali su imati 30 godina života i ispunjavati porezni cenzus od 100 groša poreza godišnje. Mandat izabranih kandidata trajao je jednu godinu, ali im je bio neograničen broj mandata. U slučaju smrti ili prijestupa zakona organizirani su vanredni izbori. Izbor muhtara potvrđivao je kajmekam.[86]

Osim muhtara, postojao je još jedan organ vlasti na nivou sela, a to je *seosko vijeće*, koje je moglo imati od 3 do 9 članova. Stalni članovi vijeća bili su duhovni predstavnici muslimana i nemuslimana. Svaka konfesionalna zajednica birala je svoje predstavnike u seosko vijeće, a mandat je trajao godinu dana. Izbor članova vijeća potvrđivao je kajmekam kaze.

Seosko vijeće raspravljalo je o potrebama sela i rješavalo sporove unutar sela. U tu svrhu imali su i mirovno vijeće od 6 ili 10 članova. Ono je obrazovano iz reda članova seoskog vijeća. Ako su učesnici u sporu muslimani i nemuslimani obrazovano je mješovito mirovno vijeće, sa istim brojem članova iz svake konfesionalne zajednice. Međuseoske sporove rješavalo je seosko vijeće središnjeg mjesta u nahiji (ako je nahija postojala). Radom mirovnog vijeća predsjedavao je najstariji muhtar. Ako se ne postigne nagodba dvije strane ili pomirenje, spor je išao na sud i rješavao ga je nadležni kadija, a ako se postigne nagodba ili pomirenje, nije se pokretao spor pred sudovima.[87]

Podjela kaze Visoko na džemate

Ranije smo istakli da ćemo dati pregled podjele na najniže jedinice uprave – džemate i sela. Ta podjela na području kaze Visoko izgledala bi na slijedeći način:

Status *džemata u kazi Visoko* imali su: Bištrani, Bijela Voda, Breza, Čekrčići, Desetnik, Doboj, Goduša, Gračanica, Haljinići, Kakanj, Kralupi, Lješevo, Lučići, Mokronoge, Moštre Donje, Obri, Papratnica, Podgora, Podkraj, Podvince, Poljani, Poriječani, Radovlja, Ričica, Seoci, Slapnica, Sutjeska Kraljeva, Trnovci, Tušnići, Tršće, Visoko, Vratnica, Zgošća Donja, Zgošća Gornja, Zimča.

Nisu potpuno jasni kriteriji po kojima se nešto može zvati džematom, no svakako kao polazište treba uzeti nekoliko osnovnih faktora. To su geografski, demografski, a uz ta dva vjerovatno je i historijski imao udjela. Iz onoga što se nazire u izvorima, niti jedan džemat nema manje od 25 domova. To svakako ne znači da je i svako drugo naseljeno mjesto sa toliko domaćinstava imalo status džemata. Ovdje ćemo istaći ona naseljena mjesta, odnosno one džemate koje je činilo samo jedno naselje. To su: Bištrani, Haljinići, Moštre Donje, Slapnica, Tršće i Zimča – Kareji.

---

[86] A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 133.

[87] *Isto*, 134–135.

Status *džemata u nahiji Vareš*, koja je u upravnom smislu integralni dio kaze Visoko, imali su: Blaža, Borovica, Budoželj, Daštansko, Kunošići, Mijakovići, Planinica, Smrekovina, Striževo, Trtovci, Vareš (Kokošinac), Vijaka, Višnjica. Kao i u slučaju Visokog, i u nahiji Vareš, samo u znatno manjem broju, imamo slučajeve u kojima jedno naselje čini džemat. To su Borovica i Planinica. Zanimljivo je da je Planinica znatno manja u odnosu na donju granicu domova uočenu u džematima u okolini samog Visokog. Ovaj džemat imao je svega 15 domaćinstava. Vjerovatno je on ranije bio veći i u procesu je depopulacije, ali je zadržao još ranije stečeni pravni status.[88]

Nakon pregleda džemata osvrnut ćemo se i na preostalu podjelu na najniže jedinice lokalne uprave, tj. na selo, i dati pregled i distribuciju sela po džematima.

Podjela džemata kaze Visoko na sela:

Džemat Bijela Voda: Banjevac, Bijela Voda, Dole;
Džemat Breza: Breza, Bukovik, Koritnik, Pomenići, Smailbegovići;
Džemat Čekrčići: Čekrčići, Drenovica, Kadarići;
Džemat Desetnik: Desetnik, Dumanac;
Džemat Doboj: Bičer, Doboj, Koprivnica;
Džemat Goduša: Grajan, Račići, Ramadanovići, Zagorica;
Džemat Gračanica: Čajno Malo, Čajno Veliko, Kovačići, Laznik, Prhinje, Smršnica, Trmašnik, Uvorići, Vesolići;
Džemat Kakanj: Karaula, Kučići, Mremor, Ribnica, Sopotina, Tičići, Vrtići;
Džemat Kralupi: Čifluk, Dantović, Dvor, Ginje, Stuparići;
Džemat Lješevo: Bužići, Dobrinje, Lješeva, Monari;
Džemat Lučići: Grubići, Kračići, Kralupi, Podjaver, Slavin;
Džemat Mokronoge: Bužić mahala, Džindić, Mokronoge, Seoce mahala;
Džemat Obri: Bjelavići, Bijelo Polje, Bradaš, Ćatići, Lučići, Obre, Zajedra;
Džemat Papratnica: Javor, Kujavče, Papratnica Donja, Papratnica Gornja;
Džemat Podgora: Misoča, Mrakovlje, Podgora, Seoce, Sovrlin, Vlahinja, Zubča;
Džemat Podkraj: Podkraj, Stavnja (pusto), Vrbovik;
Džemat Podvince: Bukovik, Gora, Lužnica, Oštrlja, Podvince;
Džemat Poljani: Bešnjak, Bogavići, Gain, Kovačići, Prapatno, Sebce, Vodarići;
Džemat Poriječani: Brdo, Grđevac, Podvije, Poklešići, Poriječani, Skopornovići Trnovci, Upovac, Zagornica;
Džemat Radovlja: Brezovik, Hadžić, Kalići, Maurović, Sebinje;
Džemat Ričica: Haljinovići, Lipnica, Nažbilj, Ričice, Živalji;
Džemat Seoci: Brezani, Grm, Mijačić, Seoce;
Džemat Sutjeska Kraljeva: Ratani, Sutjeska pazar, Teševo;
Džemat Trnovci: Buličići, Dolavi, Sošnje, Trnovci;

[88] GHb, S. 41, 128–129; GHb, S. 47, 121–125; ZMV, 196/1; *Štatistika miesta*, 23–27.

Džemat Tušnići: Gorani, Tušnići;
Džemat Visoko: Visoko kasaba;
Džemat Vratnica: Lesovići, Odžak, Viskovići;
Džemat Zgošća Donja: Brin, Bukovlje, Crnće, Gošća, Haušinovići, Plandište, Polje, Popi;
Džemat Zgošća Gornja: Imlica, Slagoščići, Smetić, Vukanovići, Zagrađe, Zlokuća.

Podjela džemata na sela u nahiji Vareš:

Džemat Blaža: Bizimovići, Blaža, Čamovina, Glavica, Karići, Krčevina, Legatići, Pajtovići, Ravne, Seoci, Toljenak, Zubeta;
Džemat Budoželj: Budoželj, Žalja, Žižci;
Džemat Daštansko: Brkulje, Dažtansko, Prsica, Sikulje, Tisovci, Višnjica;
Džemat Kunošići: Čeče, Čemernja, Karaula, Kunošići, Seoce;
Džemat Mijakovići: Dragovići, Kopljaci, Kučkovići, Mijakovići, Ponikve;
Džemat Smrekovina: Dabravina, Izbod, Sutjeska, Smrekovina, Vardište;
Džemat Striževo: Kokoščići, Majur, Poljanice, Radomić, Striževo, Stupni Do;
Džemat Trtovci: Draževići, Kadarići, Našići, Neprivaj, Orahovo, Slivno, Trtović;
Džemat Vareš (Kokošinac): Diknići, Hočevija, Kokošinac, Mlakve, Potoci;
Džemat Vijaka: Vijaka, Donja, Vijaka Gornja;
Džemat Višnjica: Korito, Solaković, Tisovik, Višnjica.[89]

ŠIRENJE ISLAMA U NAHIJI VISOKO

Uspostava osmanske vlasti u Bosni općenito, prema tome i na prostoru Visokog, dovela je do krupnih promjena u mnogim sferama života, pa i u sferi duhovnosti. Visočko područje se u tom pogledu nije razlikovalo od drugih naših krajeva, posebno ne u odnosu na istočni srednji dio Bosne. Budući da su se ta područja vrlo rano našla u centru povijesnih zbivanja, može se kazati da je proces trajao nešto brže i sa jačim intenzitetom u odnosu na neka periferna područja Bosne, posebno krajeve podložne migracionim procesima ili jačem utjecaju pravoslavne ili katoličke crkve. Širenjem osmanske vlasti i granica Osmanskog carstva širio se i utjecaj pravoslavne crkve koja je svoje granice pomjerala kako u pojedinim područjima u Bosni, tako i dalje u smjeru zapada i sjeverozapada. Pravoslavna crkva pratila je vlaško stanovništvo koje je osmanska vlast usmjeravala u slabije naseljene ili napuštene krajeve.[90]

---

[89] GHb, S. 41, 128–129; HAS, OZ, T 197, 13–14. ZMV, 196/1; *Štatistika miesta*, 23–27.

[90] Adem Handžić, "Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v.", *Studije o Bosni*, Istanbul 1994, 7–15; *Isti*, "O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj – Doboj – Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI st.", *Studije o Bosni*, 19–29.

Time je ona širila i svoj utjecaj. U tim područjima općenito stepen prihvatanja islama bio je slabijeg intenziteta, započinjao je nešto kasnije u odnosu na one oblasti gdje se u potpunosti održalo autohtono bosansko stanovništvo. Visoko i njegova okolina, barem u 15. i 16. stoljeću, nisu bili podložni značajnijim migracionim procesima i u njima se prihvatanje islama odvijalo izvan snažnijih utjecaja tih faktora ili utjecaja pravoslavne, kao i katoličke crkve čiji se utjecaj ograničavao na gradska, posebno rudarska i trgovačka naselja.

Kao i u drugim područjima, prihvatanje islama nije započelo samim činom uspostave osmanske vlasti 1463. godine, niti je stanovništvo u masama prelazilo na islam, kako se to navodi u nekim predajama i populističkoj literaturi. To je postepen i dugotrajan proces koji se odvijao u kontinuitetu kroz 15. i 16. stoljeće. Naravno, time nije u potpunosti završen, on je nastavljen i kasnije, do kraja osmanske vladavine. No, od kraja 16. stoljeća to su rijetki i više pojedinačni slučajevi među novodoseljenim stanovništvom u visočki kraj. Ali to nije jedini proces koji se odvijao u Bosni. Istovremeno je vršena i katolizacija jednog dijela stanovništva, posebno doseljavanog, bilo da je riječ o Vlasima ili pravoslavnom stanovništvu.

Motivi prihvatanja islama pripisuju se različitim faktorima. Često se u tome ide u krajnosti koje se ne mogu potvrditi relevantnim izvorima i, prema tome, one su neodržive. Uzroke pojačanog prihvatanja islama Dominik Mandić pripisuje neažurnosti svećenika i progonima katoličkog stanovništva, tako da se prema njegovom tumačenju islam širio uglavnom među katolicima, dok je pravoslavno stanovništvo vrlo rijetko prelazilo na islam.[91]

Prihvatanje islama nije moguće svoditi na jedan uzrok niti motiv. U vrijeme nacionalnog romantizma krajem 19. i početkom 20. stoljeća, ono se najčešće pripisivalo "prisili" i "lakomosti". Kasniji ukloni su tu pojavu dovodili u korelaciju sa socijalnim ili ekonomskim gibanjima, pa i socio-ekonomskim pritiscima.[92] Širenje islama i njegovo nametanje bosanskom stanovništvu nije bio cilj osvajanja Bosne, ali ono jeste njegova posljedica. Prema tome, tumačenje te pojave i njeno svođenje na tu vrstu faktora mora se u potpunosti isključiti. Čitav je splet okolnosti i motiva koji su na različite načine doprinijeli prihvatanju islama kod lokalnog stanovništva: uključivanje u osmanski sistem kroz regrutaciju u vojne ili poluvojne službe (devširma, vojni i poluvojni redovi), utjecaj urbanih centara, islamskih institucija, porodični odnosi, lični primjer, društveno-političke prilike, psihološke okolnosti, vjerski motivi i, najzad, privlačnost islama kao jedne potpuno nove pojave i potpuno novog načina življenja koji se činio prijemčivim.[93] Jedino što se može tvrditi jeste da država nije preduzimala ništa u svrhu prihvatanja islama, barem ne planski i svjesno. Islam kao religija sam po sebi, posebno kao kultura i civilizacija, u to vrijeme predstavljao je inovativnost, pokazivao je fleksibilnost u odnosu na zatečene feudalne odnose. Privlačnost islama "kao novog svjetonazora" imala je posebnog efekta u područjima heterogenog duhovnog sastava. Čak i kada se bosanski kralj žali papi da Turci vrbuju i pridobijaju bosansko stanovništvo, ono nije u svrhu njegovog prevjeravanja nego je u svrhu traženja savezništva i ništa više.

---

[91] Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne*, Rim 1967.

[92] Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Armis Print, Sarajevo 2008.

[93] Ismet Bušatlić, *Studije o sljedbenicima knjige*, Sarajevo 2007, 26–70.

Islam je nalazio simpatizere u svim slojevima društva. Ne treba zaboraviti i prilična previranja i u poljuljan ugled crkve u Evropi u vrijeme pojave Osmanlija na našim prostorima. Izvan tih previranja i borbe za prestiž i utjecaj nije izostao ni prostor Bosne.

Rivalitet i borba za utjecaj katoličke crkve protiv patarena u Bosni evidentna je od sredine 14. stoljeća. U više mjesta osnovani su franjevački samostani.[94] Njihovo osnivanje i opstanak najčešće je ovisio od rudara i trgovaca izvan Bosne, posebno bogatih i poduzetnih Dubrovčana. U srednjoj Bosni osnovani su samostani u Fojnici, Kreševu, Sutjesci i Visokom. Međusobni rivalitet rezultirao je povremeno i fizičkim obračunima i napadima na franjevce i katoličke objekte u Visokom. Neke franjevačke predaje govore o stradanju samostana i franjevaca u Visokom. Nedovoljno precizirane, ponekad se smještaju u 1450, nekad u 1464, pa i 1465. godinu.[95] U svakom slučaju nešto se u tom smislu tada krupno dešavalo. Nema sumnje da se pritisak pape i katoličke crkve preko bosanskog kralja na pripadnike Crkve bosanske u posljednjim decenijama bosanske samostalnosti odrazio na raspoloženje prema franjevcima i njihovom prisustvu. To je rezultiralo pomalo neprijateljskim raspoloženjem masa prema njima.[96] U tako nestabilnim okolnostima došlo je do uspostave osmanske vlasti i pojave islama u visočkom kraju. Njegovo prisustvo manifestiralo na različite načine, kroz institucije islamske kulture do prihvatanja islama među lokalnim stanovništvom.

Kao što se pitanju prihvatanja islama općenito u Bosni pristupalo na različite načine, tako i u slučaju Visokog postoje različiti, često jednostrani i neutemeljeni pristupi. Svako polazište koje isključuje i izvore osmanske provenijencije ne može se smatrati relevantnim. Iz tih izvora se najbolje može pratiti ovaj proces, kao i mnoga druga pitanja iz tog domena.[97] Sve drugo pripada sferi subjektivnog, narativnih usmenih predanja, ljetopisnih zapisa nastalih stoljećima kasnije. Oni, nažalost, postaju sastavni dio korpusa što se svrstava u povijesnu literaturu i osnovna argumentacija u tumačenju prihvatanja islama u visočkom kraju.[98] Premda potpuno banaliziraju ovo pitanje, ovdje ćemo ih spomenuti ne zbog vrijednosti nego zbog neodrživosti.

U duhu romantizma i u skladu s općim raspoloženjem vremena u kojemu su nastale, jedna od predaja kaže da je petkom iz Konjica u Visoko dolazio "konjički emir" i "sazivao kršćane" radi pouke i nagovora na prelazak na islam. U jednoj drugoj varijanti to je radio "konjički kadija".[99] Njihova neosnovanost, i

---

[94] Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 282–293 (dalje: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*).

[95] Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005, 81 (dalje: P. Ćošković, *Crkva bosanska*); Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka*, Svezak I, Zagreb 1881, 142 (dalje: M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*).

[96] Dubravko Lovrenović, *Na kliništu povijesti, (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska), 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 334–336 (dalje: D. Lovrenović, *Na kliništu povijesti*).

[97] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–211; *Ista*, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće", *POF* 40/1990, Sarajevo 1991, 199–202, 206–207, 215 (dalje: H. Čar-Drnda, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva").

[98] Ignacije Gavran, "Franjevci i katolici na području Visokog za turske vladavine", *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, God. 3 (1995), br. 3, Sarajevo 1995, 10–32, posebno str. 17–21 (dalje: I. Gavran, "Franjevci i katolici").

[99] Fra Bono Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*, Sarajevo 1979, 95–96; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca,* II, 11, 13, 22 (B. Benić: "iz nekih rukopisa znamo da je ovo bio uzrok ...što su samostani bili poharani". "Taj kadija nosio je naslov emira i bio došao iz Carigrada u Bosnu kao turski misionar.") Ovo je očigledno iz usmenih predaja uneseno u neki znatno kasniji ljetopis iz kojega se i danas potpuno nekritički preuzima.

posebno nelogičnost, je višestruka. Zašto bi, pored tako malo udaljenog Sarajeva, dolazio neko iz Konjica? Zašto bi to radio konjički kadija, pored sarajevskog i, najzad, zašto bi to radio neko sa strane kad Visoko ima svoga kadiju – naiba, pa i ulemu? Ovome bi mogli pridodati još jednu neuvjerljivu usmenu predaju koja govori o "utrkivanju" i masovnim odlascima iz Ljetovika u Visoko kako bi se promijenilo ime i samo deklarativno prihvatio islam. Ista predaja govori o tome da je jedna grupa "odlazila devet petaka i nije došla na red da promijeni ime". Zahvaljujući takvoj okolnosti, dakle "gužvi", stanovnici Ljetovika ostali su katolici.[100] Povijesna realnost potpuno je drugačija. Za početak ćemo samo reći da je već 1528. godine cjelokupno stanovništvo Ljetovika bilo muslimansko, a da se u kasnijim procesima, u posljednjim godinama 17. stoljeća kao čifčije počinju doseljavati nemuslimani.[101] Dakle, nepuna dva stoljeća u tom selu uopće nije bilo nemuslimana. Proces njihovog naseljavanja nastavljen je i kasnije u 18, i posebno u 19. stoljeću. Prihvatanje islama u visočkom kraju Ignacije Gavran pripisuje različitim vrstama pritisaka na stanovništvo, ekonomskim, političkom represijom, lakomislenošću "iz koje nije bilo povratka". Islam se u visočkom kraju prema njegovom tumačenju širio na štetu katoličanstva i tek nešto malo među bosanskim krstjanima.[102] Ovo nameće jedno vrlo zanimljivo pitanje. Kako je moguće govoriti o prisili kada niti jednoj mahali sa nemuslimanskim nazivom u Visokom do kraja 16. stoljeća nije promijenjeno ime čak i kada su muslimani činili apsolutnu većinu u njima? Ostavljajući tu vrstu interpretacija po strani, pokušajmo pratiti slijed onoga što se događalo u Visokom i okolini od prvih tragova do okončanja toga procesa, ali i poznih slučajeva prihvatanja islama.

Rani tragovi islamske civilizacije i islamskih institucija u samoj okolini Visokog izgleda nisu bili dovoljan poticaj da u prvim godinama osmanske vladavine već imamo i autohtono muslimansko stanovništvo. Taj utjecaj nije se snažnije osjetio ni iz susjednog vilajeta Vrhbosna, okoline Sarajeva, u kojoj imamo dokumentirane muslimane među lokalnim stanovništvom prije 1463. godine,[103] a već 1468. više naselja sa autohtonim muslimanima.[104] Činjenica da se u nahiji Visoko već početkom 1462. godine spominju zadužbine *na rijeci Željeznici u nahiji Visoko* potvrđuje rane tragove osmanskog prisustva i tragove islamske civilizacije u širem području Visokog.[105] No, sve to, kao i očigledan utjecaj islama u susjednoj Vrhbosni, barem u prvim godinama, nije imalo odraza na lokalno stanovništvo Visokog i nije ga potaklo na prelazak na islam. Do 1468. godine nema dokumentiranih muslimana u redovima raje visočkog kraja. Prvo ime muslimana iz reda lokalnog stanovništva je *Ishak, novi musliman*, dokumentiran 1468. godine, a uživao je maleni timar u

---

[100] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 257.

[101] MAD, 1437 (To su: Vid sin Vučine, Nikola sin Vučine i Petar sin Frane, čifči, pripadaju Tabug-zadeu, (Tabučiću) (31); Petar sin Sonito (?), Stojan sin Sonito (?), pripadaju Grniću (Grna-zade) (37); Pavle sin Vučine, pripada Tabug Mehmedbeg-zadeu (14).

[102] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 10–32, posebno 17–21.

[103] Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Sarajevo 1964, 60, 62; Adem Handžić, "Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine", *POF* 42–43/1992–93, Sarajevo 1995, 126–127.

[104] Nenad Filipović, "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991, 55–56 (dalje: Nenad Filipović, "Islamizacija Bosne"); Behija Zlatar, "Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991, 254.

[105] *Vakufname*, 19.

iznosu od 200 akči u Moštrama kod Visokog.[106] On može, a i ne mora biti autohtoni stanovnik visočkog kraja. Drugi poznati i dokumentirani slučaj predstavlja *novi musliman Mustafa* 1476. godine, te *novi musliman Skender* 1478. godine, za koje također nije izrijekom naznačena teritorijalna pripadnost.[107] Mustafa je naslijedio timar Hasana Draža, a Skender timar Mađara Mahmuda. Timari stranaca očito su ustupljeni licima toga kraja.

Jači utjecaj i prisustvo islama počeo se osjećati tek nakon navedenih slučajeva. Taj se utjecaj osjećao prije svega kroz islamske ustanove. Prve zadužbine u funkciji duhovnih potreba počeo je podizati Ajas-beg 1477. godine.[108] To se, barem u početnoj fazi, nije snažnije odražavalo na duhovnost toga kraja među lokalnim stanovništvom. Samo Visoko kao središte nahije, mjesto sa značajnim pretpostavkama za jači utjecaj islama, ustanovama islamskog karaktera, ipak nije dalo rezultat koji bi nadmašivao neka susjedna seoska mjesta. Ovdje ćemo spomenuti još dva slučaja koji privlače pozornost. Među prve poznate muslimane s toga područja ubrajaju se pripadnici bosanskog plemstva Ahmed i Mehmed, sinovi Radoja (Masnovića) koji je još 1468. uživao timar, prvobitno 3.050, a kasnije, 1485. godine, 5.538 akči.[109] Ahmed i Mehmed kao muslimani uživali su skromne čifluke od 300 akči, dok im je treći brat Radivoj[110] uživao prilično velik timar (7.228 akči) u nahiji Neretva.[111] Navedeni primjer zorno pokazuje da se pitanje prihvatanja islama ne može generalizirati. Tri brata, dva različita opredjeljenja i, još upečatljivije, braća muslimani uživaju zemljišne posjede tek simboličnih prihoda, a brat nemusliman (Radivoj) veliki timar. Kasnije ćemo sresti još neke slučajeve prihvatanja islama iz reda plemstva. Potomak Radoja Stančića dobio je ime Davud i titulu beg.[112] Da je plemstvo i mnogo kasnije, 1530. godine, još uvijek prihvatalo islam, pokazuju primjeri Rustema sina Vlađa koji je bio spahija i Nesuha sin Vladisava po kojemu je nazvana i jedna mahala u Visokom početkom 16. stoljeća.[113]

Stvarni efekti utjecaja islama među lokalnim stanovništvom mogu se vidjeti tek 1485. godine. Ako se promatra vremensko razdoblje, to znači da je on vidljiv tek dvije decenije nakon uspostave osmanske vladavine. Treba ipak računati na nešto raniji početak. Iz tih ranih vijesti moguće je pratiti nekoliko pojava, kvantitativni i prostorni okvir širenja islama u visočkom kraju. Možda neočekivano, u mjestu gdje postoje pretpostavke za snažniji utjecaj islama i gdje se on očekivao, a to su gradska naselja, imamo prilično nizak procenat prihvatanja islama. U samom Visokom, ali i drugim gradovima, on je svega 3%. U gradskom naselju dokumentirano je 7 muslimanskih domaćinstava. Selo je već tada znatno prednjačilo u odnosu na sami grad. U selima koja su iste godine pripadala nahiji Visoko dokumentirano je 376 muslimanskih domaćinstava (13%). Širina ovog procesa je nešto što skreće pozornost. Muslimansko

---

[106] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 91; Nenad Filipović, "Islamizacija Bosne", 56; H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–211; *Ista*, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva", 199–202, 206–207, 215.

[107] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 89.

[108] *Vakufname*, 30–31.

[109] TD, 18, fo. 23.

[110] TD, 18, fo. 3 i 22, 23.

[111] TD, 24, fo. 123–125.

[112] TD, 56, fo. 42.

[113] TD, 157, 165, 896; TD, 164, 19.

stanovništvo prisutno je već u 108 naselja ovoga kraja. To znači da je 68% naselja nahije zahvaćeno prihvatanjem islama. Već u to vrijeme imamo naseljenih mjesta (7 sela) koja se po tome izdvajaju i u kojima imamo značajnije skupine muslimana. Preko deset muslimanskih domova imala su sljedeća sela: Homoljine 13, Kožlja 10, Misoča 12, Mrakovo 13, Selce 16, Vardište 13, Vidotina 17. U nekim mjestima broj muslimanskih domova već je dostizao blizu jedne polovine ukupnog broja domova, a u nekima i više od jedne polovine. To su sela Homoljine, Kuliješ, Ljetovik i Mokrina. Sve to govori da je prihvatanje islama zahvatilo taj prostor kako po dubini tako i po širini.[114] Taj proces se kasnije postepeno ubrzavao, posebno na selima. Slučaj Ljetovika je, dakle, u potpunoj suprotnosti s onim što je danas prisutno u povijesnoj literaturi.

Koliko je stanje napredovalo u narednoj dekadi (1489) i šta se uočava na području visočkog kraja? Broj sela zahvaćenih prihvatanjem islama se postepeno povećava. Rezultat govori da je 119 (ili 78%) naseljenih mjesta zahvaćeno prihvatanjem islama, a 33 (22%) još uvijek nije. U selima Čačna, Izbod i Javri tek se naziru prvi slučajevi prihvatanja islama, i to među mlađim licima koja još nisu samostalna domaćinstva, dakle, oni žive još uvijek u istoj zajednici s roditeljima. S druge strane, zamah islamizacije nastavljen je i u onim selima koja smo ranije spominjali kao primjer intenzivnijeg prihvatanja islama. Ne samo da se povećavao broj sela koja imaju deset i više muslimanskih domova, nego u pojedinim selima granica broja muslimanskih domova prelazi i dvadeset. To ukazuje na sveobuhvatnost ovog procesa. Sela koja imaju deset i više domova muslimana su: Blaže 22, Mrakovo 22, Vidotina 20, Orahovo 18, Toplica sa Trsom 16, Kozlar 15, Silje 15, Homolje 14, Vrhovina 14, Malčić 13, Mokra Noga 13, Gomjenica 12, Dobraljevo 12, Kukrine (ili Kukrinje) 11 i Tulica 10. Dakle, 15 seoskih naselja već je u većem zamahu procesa prihvatanja islama.[115]

Iako ranije nemamo pojedinačna imena prvih muslimana u Visokom, 1489. godine, kada je njihov broj nešto porastao, moguće je dati odgovor ko su prvi muslimani autohtonog porijekla u gradu Visoko. Tada je bilo jedanaest domova muslimana sa isto toliko neoženjenih. Ovdje ćemo ih navesti poimenično prema mahalama u kojima su nastanjeni. To su:

Mahala Ivana sina Dobrašinova: Ilijas sin Bogmila, Iskender musliman, Ismail sin Radina, Širmerd musliman i Ivan sin Pavla;
Mahala Luke sina Radice: Hamza sin Božidara, Mihovil sin Božidara i Alija njegov brat, neoženjeni;
Mahala Boljašina sina Vukosala: Širmerd sin Radislava, Jusuf sin Milašina;
Mahala Božana: neoženjeni Hoškadem, musliman, Karagoz musliman;
Mahala Tvrdisava: Alija s. Radice, Atmadža kasap; neoženjeni: Jusuf s. Tomaša i Karagoz s. Mijošine;
Mahala Nenade: Ibrahim kasap, Ilijas s. Radina, Karadža s. Boljaka, Alagoz s. Cvitka, Karagoz s. Dujana, Iskender musliman.[116]

---

[114] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–210, 212–216.

[115] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–210, 216–220, 248; *Ista*, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva", 193–215.

[116] TD, 24, fo. 27–30; Adem Handžić, "O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću", *Studije o Bosni*, 95 (dalje: A. Handžić, "O ulozi derviša"); H. Čar-Drnda, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva", 199–202, 206–207, 215.

Iz navedenog se uočavaju dvije zanimljive pojave. Prvo, od jedanaest neoženjenih ni u jednom slučaju otac nije musliman i drugo, u dvije mahale nemamo muslimana nosioca domaćinstva, imamo samo neoženjene muslimane. To su: mahala Luke sina Radičina i mahala Božana. Posebnu pojavu predstavljaju dva slučaja u kojima su lica zadržala i svoja ranija imena: Ivan sin Pavla i Mihovil sin Božidara.

I u Kreševu 1489. godine muslimani su pretežno mlađa lica: Hamza Božidara, Alija sin Hamze (otac i sin), Atmadža sin Bratoja, Ćuštije sin Kozmara (?), Hamza kovač, Hamza sin Bitača (?), Hizr Radovana, Dogan njegov brat, Ismail sin Orlovića (?), Mehmed sin Šahina (?).[117]

U slučaju Visokog Adem Handžić između ostalog taj proces pripisuje utjecaju derviške komponente. Ako bi se ta pojava promatrala u usporedbi sa selima, ne stječe se dojam da je taj utjecaj bio posebno izražen, barem u prvim godinama (1485–1489), ili da je izraženiji u odnosu na sela. A teško je očekivati snažniji utjecaj derviša na selo negoli na grad. U svakom slučaju ne želimo isključiti taj utjecaj, ali on u to vrijeme nije dao značajan rezultat. Ako bi se promatrao u nešto kasnijem razdoblju (1489–1516), moglo bi se kazati da ga je bilo, jer je broj muslimanskih domaćinstava u gradu i njegovom prigradskom naselju Moštrama u značajnom porastu (+99 domaćinstava). Na prigradsko naselje Moštre dolazilo je svega 8 domova. No, ni razdoblje ne treba zanemariti, jer ipak vremenska razlika je gotovo tri decenije. Ako bi se taj proces promatrao iz jednog drugog ugla, dobija se drugačiji dojam. Godišnji porast muslimanskih domova iznosio je 3,5 domaćinstva, što za godinu dana ne izgleda mnogo. To dakle nije rezultat koji na sebe skreće pozornost. Ono što se jasno može vidjeti jeste da je u slučaju Visokog riječ o autohtonom gradskom ili stanovništvu okolnih naselja. To potvrđuje više činjenica. Nema novoformiranih mahala samo sa muslimanskim stanovništvom, i drugo, muslimansko stanovništvo distribuirano je po svim mahalama, gotovo ravnomjerno. Pri tome se ne osjeća mehanički porast domaćinstava. Sve to dodatno potvrđuje kasniji izvor (1530) koji pokazuje da mali broj nosilaca domaćinstava ima muslimansko ime oca, dakle, da predstavlja drugu generaciju muslimana. Takvih je svega 14 od 110 domaćinstava. To ne mora značiti da i oni nisu autohtoni stanovnici Visokog, jer je proteklo dovoljno vremena da se od 1485. kada imamo prve dokumentirane slučajeve muslimana (7 domova) uđe u drugi generaciju, pa i u odnosu na 1489. kada imamo već 11 domaćinstava i isto toliko onih koji mogu predstavljati potencijalna domaćinstva. O "doseljenicima" se može govoriti tek nakon 1516. godine, no i tada je očito riječ o stanovništvu užeg ili nešto šireg područja grada.

Iz kasnijih izvora (1530) vidimo da imamo jednu manju mahalu od deset domaćinstava koja bi mogla biti formirana od stanovništva doseljenog izvan užeg gradskog područja. Pored toga što je naziv mahale potpuno novi, nijedan nosilac domaćinstva nema nemuslimansko ime oca. Riječ je uglavnom o stanovništvu koje iz okolnih ruralnih sredina postepeno dolazi u grad. Zapravo, kao da je taj proces nakon 1516. godine u samom gradu u izvjesnom zastoju. Izuzme li se potpuno nova mahala, u narednom razdoblju nemamo povećanja broja muslimanskih domova. Ako kompariramo taj period od deceniju i po, dobijemo vrlo varljiv dojam. Muslimani 1516. godine čine znatno ispod polovine (38%), a 1530. godine izrazito prelaze polovinu stanovništva (60%). Promatrano isključivo kroz taj ugao, u tih petnaest godina dogodile su se značajne promjene u duhovnom životu grada. U stvarnosti, gotovo se nije dogodilo ništa. Broj

[117] TD, 24, fo. 3.

muslimanskih domova porastao je za 5, što od 1485. do tada predstavlja najniži rast broja muslimana. Ako uzmemo u obzir da je formirana i nova mahala sa muslimanskim stanovništvom, od deset domova, i da je riječ o dolasku muslimana izvan samog gradskog naselja, dobijamo umanjenje autohtonog muslimanskog stanovništva. Očigledno da je dio stanovništva migrirao u smjeru Tešnja, Jajca ili nekim drugim pravcima.[118] Ovakav rezultat u potpunosti demistificira ljetopisnu literaturu koja bilježi da je neko od nadležnih redovno petkom dolazio iz Konjica, okupljao nemuslimane i vršio agitaciju za prihvatanje islama i to još i uz prijetnje u vrijeme Gazi Husrev-bega.[119]

Ovdje se svakako nameće pitanje kako traje proces u okolici Visokog? Budući da su u naseljima sa manjim brojem domova te promjene uočljivije, osvrnut ćemo se i na okolinu. Tada već imamo nekoliko, doduše manjih, sela čije stanovništvo je u cijelosti prihvatilo islam. To su Bukovik, Ljetovik i Papratni dol. U još 46 sela imamo većinu muslimanskog stanovništva, negdje relativnu negdje i apsolutnu. Jedina naseljena mjesta u kojima 1516. godine nemamo muslimana su Obojak i Gorani. To znači da je već 111 sela zahvaćeno procesom prihvatanja islama. Treba istaći da je s druge strane u nekim selima taj proces tek u svome začetku. U Donjoj Čemernici i Mratinju imamo tek prve slučajeve prihvatanja islama, po jednog neoženjenog (*mücered*).[120]

Visočko područje ubrajalo se u one krajeve u Bosni u kojima je intenzitet prihvatanja islama bio izraženiji. Nekoliko faktora utjecalo je na to. Prije svega, autohtono stanovništvo bilo je sklonije ka prihvatanju islama. Posebno su tome bili skloni sljedbenici Crkve bosanske koja je imala snažno uporište u području Visokog. Gdje god se osjećao utjecaj stranaca, migracija, katoličke crkve, prelasci na islam su se odvijali nešto sporije. To se posebno jasno vidi na primjeru rudarskih centara Fojnice,[121] Vareša, pa i Kreševa.

U ovoj fazi prihvatanja islama (1530) u visočkom kraju u 16% naselja živjeli su samo muslimani, 59% naselja bilo je sa muslimanskom većinom, 22% naselja sa nemuslimanskom većinom, a 3% naselja sa izjednačenim brojem muslimana i nemuslimana. To pokazuje dostignuti stepen prihvatanja islama u tom području. U nekim selima taj proces već je u potpunosti završen. To su sljedeća sela: Božičkovići, Bukovik, Biskupići, Dolac, Gornji Potok, Gojakovići, Kuliješ, Kopač, Ljetovik, Mir, Moštre, Milin, Orah, Sebinje, Ravne. U mnogim selima je ovaj proces na samom kraju. Izrazito nizak stepen prihvatanja islama primjećuje se u svim rudarskim mjestima, bilo da je riječ o gradovima ili o selima. Tu prije svega prednjači Vareš, koji ima tek dva domaćinstva muslimana, Deževica doduše ima nešto više – sedam muslimanskih domaćinstava. To je znatno manje u odnosu na druga rudarska mjesta, a posebno u odnosu na druga sela. Što je značaj rudnika, utjecaj ili prisustvo stranaca veći, to je utjecaj islama na stanovništvo tih mjesta manji. U ta mjesta dolazili su rudari i trgovci sa strane sa već čvrstim duhovnim opredjeljenjem. Ipak ima nekih rudarskih mjesta koja su imala vrlo intenzivan proces islamizacije. U Daštanskoj, kao rudarskom mjestu, broj muslimana 1530. gotovo se izjednačio s brojem nemuslimana. Posebno je zanimljiv slučaj Fojnice, koja je imala prilično

---

[118] TD, 157, 804, 1042.

[119] Fra Bono Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*, 95–96; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca* II, 11, 13.

[120] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–210, 221–224, 248.

[121] Prvi muslimani Fojnice: Jusuf Milorada, Jusuf Miloša, Ahmed Vukosala, Alija prišlac, Ismail njegov brat, Ahmed hajat, Iskender Marisava, Šahin Dabiživa (TD, 24, 4–5, A. Handžić, "Fojnica", 70).

nizak stepen prihvatanja islama. Svega je šest domaćinstava muslimana, dok su tri doseljena s područja Neretve.[122] Sve to uvjetovalo je izrazite razlike u stepenu prihvatanja islama u gradovima i selima. Već u ranim godinama 16. stoljeća seosko stanovništvo prihvatilo je islam u veoma visokom procentu (67%), dok je gradsko muslimansko stanovništvo dostiglo tek 28%. Ako pak poredimo gradska naselja međusobno, vidimo da je Visoko potpuno drugačiji slučaj u odnosu na susjedne gradove Kreševo i Fojnicu. Dok je u Kreševu dokumentirano 39 muslimanskih domaćinstava (15%), u Fojnici je dokumentirano tek 9 (4%), i to tri doseljenička domaćinstva. Stanje u Visokom tada je znatno drugačije. Naime, Visoko je već tada imalo izrazit broj muslimanskih domova – 107, što je činilo oko 59% populacije grada. Čak ako uzmemo u obzir da bi se među njegovim stanovništvom mogao naći izvjestan broj doseljenika (trgovaca, zanatlija, duhovnih lica), vidljivo je da je u tom smislu Visoko ipak odudaralo od susjednih mjesta. Samo za stanovnike Šerefudinove mahale (10 domova) moglo bi se reći da su potencijalni doseljenici. Prvo, riječ je o novoj mahali i drugo, svima su očevi muslimani druge generacije. U drugim mahalama potpuno je jasno da se radi o lokalnom stanovništvu, muslimanima prve generacije. Ključna razlika između Visokog i drugih mjesta je u tome što Visoko nije rudarsko mjesto i što utjecaj Dubrovčana u njemu nije tako snažan kao što je to u rudarskim mjestima.[123] Zanimljive su pojave u Kreševu, a posebno u Fojnici. Do sredine 16. stoljeća broj muslimanskih domova nije prešao 20, tek u drugoj polovini 1570. narastao je do 40, kasnije čak i opadao. U Kreševu je ta dinamika bila nešto izraženija i već 1516. bilo je 20 muslimanskih domova. Kasnije ćemo imati blagi porast, nešto izraženiji 1516–1530. – do 37, a u narednih sedam decenija stanje će se promijeniti tek za nijansu, što je vjerovatnije rezultat prirodnog priraštaja, a ne novih slučajeva konverzije.

U narednim decenijama, na području nahije (do 1570) proces je nastavljen istim intenzitetom. Broj muslimanskog stanovništva tada je dostigao 88%. U više od polovine seoskih naselja proces je u potpunosti završen. Od preostala 63 seoska naselja (od 139) gdje imamo još nemuslimana, on je pri samom svome kraju u 30 naseljenih mjesta. U tim mjestima imamo još po jedno (17 sela), dva (13 sela) ili tri (10 sela) nemuslimanska domaćinstva. Svega je trinaest sela u kojima imamo preko deset nemuslimanskih domova. U drugoj polovini 16. stoljeća dovršen je taj proces u naprijed istaknutim naseljima, ali i nekim novim. U preostalim naseljima (22 sela) imamo do 5 nemuslimanskih domaćinstava. Samo je 11 seoskih naselja gdje imamo preko deset nemuslimanskih domaćinstava. Prihvatanje islama imalo je slabiji intenzitet u Dragošnici, Hrastu, Zbilju, Draževićima, Radilovićima i Jelaškama, gdje broj muslimanskih domova nije prelazio pet.[124] Za Radiloviće i Jelaške treba spomenuti da se radi o vlaškim naseljima. U tim naseljima, u sferi duhovnosti gotovo se nije ništa promijenilo u drugoj polovini 16. stoljeća. Iz nekih mjesta muslimansko stanovništvo je migriralo. Iz Jelaški je otišlo 5 domova muslimana tako da ih krajem 16. stoljeća u tom mjestu više uopće nemamo. Treba podsjetiti da su u jednom trenutku Jelaške predstavljale jedino naselje u kojemu nismo imali

[122] TD, 157, 18. Alija sin ...? iz Stine, pripada Neretvi, Ilijas sin Radovca, Hizr sin Vujina, Alija prišlac, daje dimarinu, Jusuf obućar, Jusuf sin Božidara, Murad sin Vučihnje iz sela Bistrica, pripada Neretvi, plaća dimarinu, Mustafa sin Ismaila, Hasan sin Iskendera (spomenuti Mustafa i Hasan ovdje su ubilježeni kao raja): Hasan sin Alije, neoženjen, Mahmud Jusufa, neoženjen, Alija sin Hizra, neoženjen, Nesuh sin Ahmeda, neoženjen.

[123] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–210, 224–227, 248; *Ista*, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva", 199–202, 206–207, 215.

[124] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 210, 231–235, 248.

dokumentirano muslimansko stanovništvo u cijeloj nahiji. Naseljima sa slabijim stepenom islamizacije treba dodati još dva koja do kraja 16. stoljeća nisu imala značajni broj muslimana. To su Obojak i Vareš, koji su imali po deset domova muslimana. Dok je u Obojku broj muslimana u drugoj polovini 16. stoljeća ipak rastao, u cijeloj drugoj polovini 16. stoljeća stanje u Varešu se nije uopće mijenjalo, dakle, nismo imali novih slučajeva prihvatanja islama.[125] I pored odstupanja u pojedinim slučajevima, broj muslimana na selu krajem 16. stoljeća dostigao je vrlo visokih 91%, dok su gradovi usljed već isticanih razloga zaostajali za selima (71%).[126] No, samo Visoko se u drugoj polovini 16. stoljeća u priličnoj mjeri izjednačilo sa selima, na što je sasvim sigurno utjecao i priliv stanovništva iz okolnih seoskih naselja.

	1528.		1570.		1604.	
	musl.	nemusl.	musl.	nemusl.	musl.	nemusl.
Visoko	107 (59%)	75 (41%)	649 (92%)	55 (8%)	307 (91%)	29 (9%)
Kreševo	39 (15%)	226 (85%)	37 (23%)	122 (77%)	55 (44%)	69 (56%)
Fojnica	8 (4%)	181 (96%)	41 (26%)	118 (74%)	38 (26%)	108 (74%)

Iz izloženog se može vidjeti da je s krajem 16. stoljeća gotovo u potpunosti završen proces prihvatanja islama u redovima autohtonog stanovništva visočkog kraja. Da li i u kojoj mjeri je u preostalom broju nemuslimana dolazilo do novih slučajeva, nije poznato. No činjenica da je, prateći kasnije izvještaje, broj nemuslimana u visočkom kraju u opadanju, upućuje da bi do toga moglo dolaziti. S obzirom na mali broj nemuslimana, to bi se u kasnijem razdoblju moglo smatrati znatno rjeđom pojavom. Izvještaj iz 1623. spominje *12 katoličkih domova*, a 1655. godine *8 katoličkih kuća* u samom gradu.[127] Ako to pratimo u kontinuitetu u prvoj polovini 17. stoljeća, vidi se kako se u samom gradskom jezgru broj katolika i u 17. stoljeću smanjuje, ali u znatno manjem intenzitetu. Da li je to i koliko posljedica konverzije ili drugih razloga, ne može se pouzdano tvrditi. Iz tog razdoblja nije moguće ukazati na bilo kakve konkretnije slučajeve ili se podrobnije osvrnuti na te pojave. No, broj vjernika katolika koji su pripadali samostanu Visoko, dakle uključivo prostor duhovne nadležnosti toga samostana, poistovjećen je sa katolicima u samom gradu, kojih je prema tim tvrdnjama bilo 300.[128] Ako je to uistinu tako, onda ih u okolini uopće nije bilo, i drugo, proistječe da je broj katolika u samom Visokom između 1655. i 1675. godine porastao za 7,5 puta, što je, dakako, nemoguće.

Negdje pred kraj 17. stoljeća započeo je proces doseljavanja nemuslimanskog stanovništva u srednjobosansko područje, pa prema tome i u Visoko. Posebno je bio izražen u drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. stoljeća. Stanovništvo se doseljavalo iz raznih krajeva izvan današnjeg prostora Bosne i Hercegovine,

[125] Muslimani Vareša u drugoj polovini 16 stoljeća su: Murat Ivana, Lutfi Murata, neoženjen, Piri Vukca, Hasan Vukića, Nesuh Ivana, Pervane Nikole, Hasan brat Luke, Gazanfer, Bali Iskendera. U Vijaki, naselju područnom Varešu spominju se: Nesuh Ivana, Husejn Ivana, Jusuf Nesuha, neoženjen, Mehmed Husejna, neoženjen, Mezid Husejna, neoženjen.

[126] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 207–209, 231–239, 248.

[127] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 12.

[128] *Isto*, 24.

posebno područja Starog Vlaha, kao čifčije ili posluga u domovima pripadnika više klase. Ne raspolažemo značajnijom građom na osnovu koje bi se mogao detaljnije pratiti dalji proces prihvatanja islama u visočkom kraju, ali je postojeća dovoljna da ukaže na tu pojavu čak i u 19. stoljeću. U redovima doseljenika u različitim mjestima imamo pojave prihvatanja islama. To su samo neki slučajevi, dokumentirani pred sarajevskim kadijom. Da je očuvan veći broj sidžila visočkog kadije, sasvim sigurno bismo pronašli i više takvih slučajeva. Makar i rijetki očuvani podaci govore ponešto o tome. Tako je visočki kadija 1828. godine dokumentirao da je *Joka, kći Dejana, svojevoljno primila islam i uzela ime Fatima*.[129] Sudeći po imenu, riječ je o pravoslavki. Sličnih pojava imamo i u Budoželju, Radovlji, Lugovima (tada nahija Fojnica). U nekim slučajevima riječ je o ženskim licima angažiranim na kućnim poslovima bogatih muslimana. Prelazak na islam ponekad je proizvodio porodične nesuglasice i za posljedicu imao i razvod braka, kao što je u slučaju T(e)odore iz Budoželja. Prelazak žene na islam povlačio je i prelazak muža. Ukoliko to on odbije, kao što je bio slučaj u Budoželju, dolazilo je do razvoda. Dešavalo se da i u slučaju prelaska muža žena odbije prelazak. Prihvatanja islama imamo i u kasabi Fojnici (Petar sin Mate) i Varešu (Ivan iz Vareša).[130]

Na sklonost žena ka prihvatanju islama u visočkom kraju ukazivao je i M. S. Filipović. On je zabilježio predaje da su se djevojke često udavale za muslimane i kasnije vršile utjecaj na svoju rodbinu.[131] Ta praksa i pokušaj sprječavanja utjecaja islama, posebno poticaja na njegovo prihvatanje, nije nastao u 18. ili 19. stoljeću nego je on evidentan još od početka 16. i u 17. stoljeću. Još se 1520. na sklapanje mješovitih brakova žalio papi svećenik Stefan Posedarski,[132] zatim Franjo Baličević krajem 16. stoljeća[133], a kasnije, 1676. godine, ista pitanja pokretali su i Dubrovčani, posebno u slučajevima *služavskih poslova* u Bosni.[134] Premda je prelazak na islam ponekad značio i gubitak nasljedstva za žene, to ih nije sprječavalo u takvoj nakani. Događalo se to i u porodicama koje su imale sveštena lica. Kerima kći Vukašina je 1627. godine izgubila zemljišni spor sa svojim bratom svještenikom u nahiji Riđani.[135] Makar bili i pojedinačni, ljetopisi ili drugi izvori navode slučajeve iz 18. i 19. stoljeća u Gvožđanima, Fojnici, Sutiski, Ostružnici i Brestovskom.[136]

---

[129] ZMV, 196/1, 23a.

[130] Fahd Kasumović, "Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća", *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova 1*, Sarajevo 2011, 232–234.

[131] M. Filipović, *Etnička prošlost našeg naroda u okolini Visokog*, Beograd 1928. (Reprint: Visoko 2002), 68.

[132] Milan Vasić, "Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *GDI BiH* XIII, Sarajevo 1962, 233–250: "Interesantna obavještenja o mirnom širenju turske vlasti u jednom dijelu Bosanske krajine i njenom jugozapadnom susjedstvu, odnosu Turaka prema stanovništvu i procesu islamizacije dao je svećenik Stefan Posedarski. On je 1520. godine pisao papi da su Turci u toku posljednjih pedesetak godina uspjeli da narod na tom prostoru pridobiju za sebe i da mnogi ostavljaju staru vjeru i primaju islam. U zauzete tvrđave Turci postavljaju vojvode koji obećanjima i dijeljenjem posjeda privlače hrišćansko stanovništvo, stvarajući tako atmosferu u kojoj ni mješoviti brakovi između hrišćana i muslimana ne predstavljaju rijetkost." (236)

[133] Karlo Horvat, "Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *GZM* XXI, Sarajevo 1909, 74–75 (dalje: K. Horvat, "Novi historijski spomenici").

[134] F.[ehim] Efendić, "O islamizaciji", *Gajret, kalendar za 1941*, Sarajevo 1940, 76.

[135] Hamid Hadžibegić, "Turski dokumenti Grbaljske župe iz XVII stoljeća", *POF* I/1950, Sarajevo 1950, 33–35.

[136] N. Lašvanin, *Ljetopis*, 173; J. Matasović, "Fojnička regesta", 194–244.

Zbog tih i takvih pojava česti su izvještaji i žalbe katoličkih svećenika Propagandi za širenje vjere u Rimu zbog vjenčanja nemuslimanki pred kadijama. Smatralo se da između ostalog i to utječe na konverziju. Te su žalbe konstantne u prvoj polovini 19. stoljeća. Oni mole da im se daju instrukcije šta raditi u tim slučajevima. Biskup Augustin Miletić se između 1816. i 1825. godine više puta žalio i tražio instrukcije kako postupiti da bi se to spriječilo. On to nije tražio samo zbog katolkinja, nego i zbog pravoslavki. Postojala je bojazan da se umanjuje broj vjernika, jer je to smatrano korakom ka napuštanju kršćanstva. U cilju vlastitog opravdanja i ograde od tih slučajeva, ponekad se naglašavalo da se to radi pod prisilom. No, zanemaruje se činjenica da u islamskom pravu dobrovoljnost predstavlja osnovni preduvjet za sklapanje bilo kojeg ugovora, posebno bračnog. To je uvjetovano posebno u slučaju prelaska na islam, koji prije svega mora biti čin slobodne volje, a nikako bilo koja vrsta prisile. Što se tiče vjenčanja pred kadijom, to je rađeno prije svega zarad osiguranja statusa u braku, mogućnosti razvoda i osiguranja bračnog dara (mehra) u slučaju razvoda. Vjenčanje bračnih parova nemuslimana kadijama je dopušteno samo u slučaju izričitog zahtjeva stranki. Dakle, ako iz bilo kojeg razloga oni ne žele ili nisu u mogućnosti taj čin obaviti u okviru svojih crkvenih ustanova, kadija je imao pravo sklopiti brak. Drugo je pitanje vjenčanja nemuslimanke s muslimanom, koje se po zahtjevu mladoženje obavlja pred kadijom.

Pred visočkim kadijom u drugoj polovini 1828. godine dokumentirano je 14 sklopljenih brakova nemuslimana i jedan razvod, što je oko 10% dokumentiranih sklopljenih brakova. Cijenimo da sami čin vjenčanja nemuslimana pred kadijom nije imao utjecaj i da ničim nije poticao prelaske na islam. Da ih je bilo neovisno od čina vjenčanja potvrđuje jedan podatak iz 1864. godine, koji se odnosi na visočko područje. Sebastijan Franković je zabilježio da su *dvije katolkinje zavedene i prešle na islam*. Da li je riječ o udaji za muslimane ili nekim drugim okolnostima, nije poznato.

Ovdje ćemo spomenuti da prihvatanje islama nije jedina pojava i neki potpuno izolirani slučaj, nego se paralelno odvijala konverzija i u katoličanstvo, i to od 17. stoljeća do kraja osmanske vladavine. Za tako što traženo je i dobijeno odobrenje od pape Urbana VIII 1625. godine, da franjevci mogu *kršćansku djecu i muhamedance krstiti*.[137] Brzo poslije toga, 1634–35. nalazimo i optužbe da franjevci vrše pokrštavanje muslimana na području nahije Visoko. Premda je sud tužbu odbacio kao neosnovanu, indikativno je da se optužbe javljaju neposredno nakon dozvole pape.[138] Posebno je propagandno zanimljivo bilo doseljavano pravoslavno stanovništvo, što potvrđuju izvještaji još od 17. posebno u 18. i 19. stoljeću. Ta se pojava spominje i u Olovčićevom izvještaju 1675. godine na području Vareša i Kreševa. Fra Marijan Šunjić izvijestio je o *konverziji pravoslavnih* djevojaka u katoličanstvo 1857. godine. I sam Sebastijan Franković u jednom svom izvještaju govori da su na području *Brestovskog 4 djevojke prešle* s *pravoslavlja* na katolicizam.[139] To je ono što je izravno vezano za šire visočko područje. A da je tih aktivnosti u Bosni bilo, potvrđuje i podatak s početka 18. stoljeća. Makarski biskup Nikola Bijanković, obavijestio je Propagandu da je na zahtjev kršćana iz Bosne *mnoge pravoslavne obratio na katoličku vjeru*. U tu svrhu traži još misionara koji bi radili na prostoru pod osmanskom vlašću.

---

[137] M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca* II; 98; Julijan Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913, 6–7 (dalje: J. Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest*).

[138] J. Matasović, "Fojnička regesta", 140.

[139] J. Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest*, 93; *Isti*, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebrene*, Mostar 1927, 40–41.

STANOVNIŠTVO NAHIJE VISOKO

DEMOGRAFSKO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Kako se nakon osmanskog osvajanja 1463. godine visočko područje nije nalazilo na samoj granici, nije bilo značajnijeg pomjeranja stanovništva. To znači da demografskih gubitaka, barem onih većih, nije bilo. U okolici Visokog, odnosno onoga što je neposredno nakon zaposjedanja obuhvatala nahija, zabilježeno je nekoliko pustih sela i selišta. To su: Grajani, Hrast, Komotani, Stup, Prešust, Biskupići, te jedanaest zapuštenih selišta. (Boškovići, Borika, Ćepina Gora, Grab Krstjan, Donje Polje, Lužnica, Potok, Rosulja, Skradno, Skladovica, Zbilj). To, međutim, nije moralo biti isključivo posljedica događaja 1463. nego je moglo biti odraz i drugih okolnosti. Poznato je da je ranije dolazilo do sukoba između kralja i patarena, ali i ekonomskog zamiranja nekih sela ili njihovog napuštanja. Tih će pojava biti i kasnije, u vrijeme stabilnih vojnih i ekonomskih prilika, kada se ta sela vremenom ponovo nasele i ožive. Država je različitim mjerama stimulirala obradu a sankcionirala napuštanje zemlje. Stoga ćemo ovdje razmotriti demografska kretanja, odnosno dinamiku kojom su se odvijali demografski procesi.

Demografske prilike uvjetovane su višestrukim faktorima na tome području, prije svega teritorijalnim opsegom nahije koji je u pojedinim razdobljima bio vrlo promjenljiv i time znatno utjecao na ukupan demografski potencijal kraja, posebno nakon potpunog integriranje Fojnice i Kreševa u nahiju Visoko. Otuda su moguće značajne oscilacije u broju stanovnika koji su živjeli na području nahije Visoko. U pojedinim razdobljima, naročito u 16. stoljeću (1530–1604) teritorij nahije bio je prilično stabiliziran. U kasnijoj fazi osmanske vladavine izdvojena su područja Kreševa i Fojnice, ali je administrativnom području Visokog pridodato područje Kaknja. Stoga se pri upotrebi daljih podataka za to područje mora voditi računa o tim promjenama. Pored tih, i neki drugi faktori utjecali su na demografske prilike. Izvori često ne dokumentiraju cjelokupno stanovništvo nego samo ono koje u datom trenutku podliježe određenim poreskim opterećenjima. To posebno važi za rano razdoblje osmanske vladavine, vrijeme poluvojnog stanja u kojemu se usljed nemogućnosti neometanog privređivanja u punom kapacitetu stanovništvo ne oporezuje kao u uvjetima stabilizirane uprave. Različiti oblici migracionih procesa, emigracija i imigracija, kojih je bilo različitim povodima, također su utjecali na sveukupnu demografsku sliku kraja. Oni su evidentni poslije 1528. godine i pada Jajca u smjeru Tešnja, pa i Lašve u selo Bilu.[140] Dio stanovništva odlazio je na različite službe izvan Bosne. Iako ti odlasci nisu imali masovniji karakter, ipak se u nizu od nekoliko godina oni odraze na ukupan rezultat. Demografske prilike svakako su ovisile i od nekih općih demografskih kretanja u Bosni i šire, posebno u slučaju elementarnih nepogoda, kuga, ratnih pohoda, odlazaka po osnovu vojne službe u neke druge krajeve, sjeverno od rijeke Save pa i do Mađarske.

Anonimni hroničar iz Dubrovnika još početkom 16. stoljeća zabilježio je da je zbog kuge u Bosni opao broj stanovnika.[141] I Kuripešić 1530. slabiju naseljenost pripisuje kugi. Kuga je početkom 17. stoljeća, 1602–04,

---

[140] Grgur sin Premila iz Međuričja otišao je u Bilu (Lašva). TD, 157, 68.

[141] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 197; B. Hrabak, "Kuga u Balkanskim zemljama pod Turcima od 1450 do 1600 godine", *Istorijski glasnik* 1–2, Beograd 1957, 19–37; Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine* (preveo Đ. Pejanović), Sarajevo 1950, 30.

pogodila Prizren, Foču, Sarajevo i druge gradove.[142] Ovi rani izvještaji o epidemijama su pomalo uopćeni. Zato se čini da se spomen Sarajeva u tom kontekstu barem donekle može odnositi na visočko područje, jer epidemije nikada nisu izolirani slučajevi. To se najzad vidi i po nekim konkretnijim slučajevima. Stoga bi se vijesti o kugama 1466–68, 1504, 1537–39. (Sarajevo), 1573–74. (Uskopje), 1604–06. (Sarajevo), 1613–14. mogle odnositi i na nahiju Visoko. Jedna od njih kaže da je 1615. godine "kolera zavila u crno cjelokupni prostor od Sarajeva do Budima". U više navrata tokom 17. stoljeća (1663, 1671, 1677, 1694) stradala su naročito gradska naselja.[143]

Kako gradovi predstavljaju najznačajniji demografski potencijal, ovdje ćemo se najprije osvrnuti na demografska kretanja u gradovima u kojima imamo naznake depopulacije veoma rano. Da li u istaknutim razlozima ili migracionim kretanjima leži pomalo neočekivan pad stanovništva 1530. godine u gradskim naseljima? Ako se on dijelom može pravdati administrativnim promjenama i sa nekoliko dokumentiranih slučajeva seobe u smjeru Tešnja, znatno je teže dokumentirano obrazložiti priličan pad gradskog stanovništva. U razdoblju između 1516. i 1530. godine samo Visoko izgubilo je 95 domova, što znači trećinu svoga stanovništva. Druga gradska naselja, Kreševo i Fojnica, nisu imala tako izrazit gubitak, ali i u njima imamo neočekivane trendove. Stoga ćemo se detaljnije osvrnuti na demografske procese u gradovima.

Dok je Visoko demografski znatno stagniralo, za Kreševo bi se moglo kazati da je bilo stabilno kroz 15. stoljeće i sa minimalnim demografskim gubicima do 1516, pa i do 1530. godine. Preciznije, demografski gubitak nastao početkom 16. stoljeća nadoknađen je imigracijom novog stanovništva. Tih godina, do 1530, u Kreševo se doselilo 30 domaćinstava, i to 11 muslimanskih i 19 nemuslimanskih. Za devetnaest domaćinstava znamo iz kojih krajeva ili mjesta dolaze: Fojnice 2, okolnih sela nahije (Visoko) 5, nahije Sarajevo 4, Neretve 4, Hercegovine 1, Olova 1, Srebrenice 1, Brezovice (?) 1.[144] Za jedanaest njih, dva muslimanska i devet nemuslimanskih, nije označeno porijeklo, ali se po poreskim olakšicama koje uživaju vidi da su netom doseljeni. Čak pet domaćinstava su očito rudari, jer dolaze iz rudarskih mjesta, a i ostali su svoja dalja zanimanja tražili u rudarskim poslovima. Demografske oscilacije će i dalje biti prisutne u gradovima, tokom cijelog 16. stoljeća. Nakon 1530. godine Kreševo će i ubuduće demografski konstantno opadati, usprkos novim imigracijama. U razdoblju 1530–1540. doseljeno je novih 19 domaćinstava, dva muslimanska i 17 nemuslimanskih. Osam ih je dobilo status gradskog stanovništva, dok ih je jedanaest netom doseljenih. Opet su to doseljenici iz sela s područja nahije Visoko i nekoliko iz Hercegovine.[145]

Zanimljivo je kako je taj pad gotovo ravnomjeran u svim tim periodima. U jednoj deceniji broj domova se smanjivao za 25, dakle 2,5 domaćinstva godišnje. Taj negativni trend nakon 1570. godine je ublažen, ali je i dalje prisutan. Do početka 17. stoljeća stanovništvo Kreševa u odnosu na 1468. godinu smanjilo se na jednu trećinu i spalo na svega 124 domaćinstva. Ako se ono promatra u cjelokupnom tom

---

[142] Bogumil Hrabak, "Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800" (dalje: B. Hrabak, "Kužne rednje"); *Istorijski zbornik*, G. II, br. 2, Banjaluka, 1981, 5–41; *Isti*, "Epidemije u Sandžaku od sredine XV do kraja XVIII veka", Simpozij "*Seoski dani Sretena Vukosavljevića*" IX, Prijepolje 1981, 139–149.

[143] B. Hrabak, "Kužne rednje", 14–15, 21–24.

[144] TD, 157; H. Čar-Drnda, "Prilog proučavanju prošlosti Fojnice i Kreševa od uspostave osmanske vlasti do početka 17. stoljeća", *POF* 35/1985, Sarajevo 1986, 142; A. Handžić, "Fojnica", 70.

[145] TD, 211, 12–15.

razdoblju, to je jedino naselje koje je imalo konstantan pad stanovništva. U njemu nisu zabilježeni čak ni kratkoročni periodi porasta stanovništva usprkos izvjesnom prilivu. Kako je opadao odliv, tako je opadao i priliv novog stanovništva u Kreševo. Godine 1570. devet je novodoseljenih domaćinstava, 3 muslimanska i 6 nemuslimanskih, a odlazećih je 4, jedno muslimansko i tri nemuslimanska.[146] I 1604. godine u Kreševu imamo 4 doseljena domaćinstva nemuslimana.[147] Usprkos povremenim doseljavanjima, izgleda da je u demografskom pogledu Kreševo i dalje išlo silaznom linijom. Ako su podaci Maravića pouzdani, sredinom 17. stoljeća Kreševo je imalo svega 63 domaćinstva, od kojih samo 23 katolička.[148] Krajem 17. stoljeća (1691) Kreševo ima 95 domova nemuslimana. To znači da je pad ne samo zaustavljen nego je u narednom razdoblju, što imigracijskim procesima što priraštajem, broj stanovnika u porastu već od sredine 17. stoljeća. Kreševo je demografski stasalo i početkom 18. stoljeća brojalo je 225 domaćinstava sa 1.800 stanovnika. Premda se do kraja osmanske uprave broj domaćinstava povećavao, broj stanovnika se ipak smanjivao. Sa svojim 261 domaćinstvom, Kreševo je brojalo manje – 1.319 stanovnika.[149] Broj članova domaćinstva u tom razdoblju znatno se smanjio, sa osam na pet, što je i uzrokovalo smanjenje žiteljstva u gradu. Da se kojim slučajem održao raniji broj članova u domaćinstvu, Kreševo bi imalo i preko 2.000 stanovnika.

S Fojnicom je stanje veoma slično kao i s Kreševom, posebno u 15. i 16. stoljeću. Ona je imala konstantan pad od 1468. do 1540. godine, sa 329 na 120 domova. To predstavlja i najnižu demografsku tačku ovoga mjesta. Najveći odliv stanovništva iz Fojnice dokumentiran je 1530–1540. godine (68 domova). To govori da je iz Fojnice godišnje odlazilo po sedam domaćinstava. U razdoblju između 1540. i 1570. stanje se stabiliziralo, uočljiv je pozitivan trend i porast od 38 domova. Nažalost, on se nije održao kasnije, ali stanovništvo nije ni drastično opadalo kako je to bilo do 1540. godine. Demografski gubitak u Fojnici nije mogla nadoknaditi ni konstantna imigracija, evidentna od najranijeg razdoblja. Još 1489. godine dvanaest domaćinstava (sva osim jednog nemuslimanska) su novodoseljeni u Fojnicu. Kasnije, početkom 16. stoljeća, također ćemo imati značajan broj doseljenika – 32 domaćinstva.[150] Samo su tri domaćinstva muslimana, i to dva iz nahije Neretva (sela Stina i Bistrica), i jedno iz nepoznatog mjesta, vjerovatno iz okoline Fojnice. Kao i u slučaju Kreševa, dosta njih dolazi iz rudarskih mjesta (Gvožđani, Deževica, Dusina, Milodraž i Pridol – 12) s područja nahije Visoko ili iz Hercegovine, posebno nahije Neretva (7).[151] Oni su doseljavani u etapama i dio njih (16) već do 1528. godine stekao je pravo građanstva – stalnosti boravka, a dio (16) još je u fazi čekanja za stjecanje tog statusa, dakle, skorašnji doseljenici, koji u tom mjestu još nisu proveli deset godina.[152] Između 1530. i 1540. u Fojnicu nije bilo novih doseljavanja, što je ustvari i prouzročilo najveći

---

[146] TD, 379, 492–494.

[147] *Opširni popis* I/1, 463.

[148] F.[ran] M.[ilobar], "Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća", *GZM* XVI/1904, Sarajevo 1906, 254 (dalje F.[ran] M.[ilobar], "Dva savremena izvještaja").

[149] Fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. Fra Ignacije Gavran, Sarajevo, Zagreb, 2003, 248 (dalje: M. Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*).

[150] TD, 157, 18–20. (1530. i 1540. isti stanovnici. Müceredi su prikazani kao samostalna domaćinstva.) TD, 379, 439.

[151] TD, 157, 18–20; A. Handžić, "Fojnica", 70.; H. Čar-Drnda, "Prilog proučavanju prošlosti", 143.

[152] TD, 157, 18.

demografski pad u jednom razdoblju. Demografska situacija djelomično se popravila zahvaljujući prije svega dolasku 32 domaćinstva zanatlija. S druge strane, također se jasno vidi polovičan broj starog muslimanskog stanovništva. Od ranijih 16 domova muslimana ostalo je 8. To znači da su oni odselili, jer im ne nalazimo ni potomke.[153] Nešto prije 1570. godine odselila su i tri nemuslimanska domaćinstva: Nikole Ivanova, Ivana Stipanova i Frane Nikolina.[154] Niti u jednom slučaju ne znamo pravac migracije. Zanimljivo je, međutim, da među doseljenim stanovnicima sredinom 16. stoljeća čak kod sedam njih stoji patronimik *Abdulah*. To znači da je riječ o stanovništvu lokalnog porijekla. Stanovništvo se u manjem broju doseljavalo i kasnije, krajem 17. stoljeća, kada su dokumentirane 3 doseljene porodice nemuslimana.[155] Preorijentacija s eksploatacije plemenitih metala na eksploataciju i preradu željeza tokom 17. stoljeća potaknut će demografski razvitak Kreševa, a posebno Fojnice.[156] Kao i u Kreševu, identičan demografski proces vidljiv je i u samoj Fojnici. Naime, do sredine 17. stoljeća broj domaćinstava bitnije se nije mijenjao. On se kretao između 140 i 150 domova. U drugoj polovini 17. i prvim decenijama 18. stoljeća, stanovništvo u Fojnici porast će za više od dva puta, na 306 domaćinstava. To je ujedno i razdoblje najvećeg demografskog rasta Fojnice. I u ovom slučaju očigledno se radi o mehaničkom, a ne prirodnom priraštaju. Takav rast više nije ostvaren do kraja osmanske vladavine, koji je ovaj grad dočekao sa 380 domaćinstava ili 1.544 stanovnika. Jedno domaćinstvo brojalo je 4,5 člana. Kolika je razlika u dva posljednja razdoblja u demografskom razvitku Fojnice govore sljedeći podaci: u periodu 1650–1736. godišnji porast iznosio je dva domaćinstva, a 1736–1878. pola domaćinstva. To znači da je za 86 godina Fojnica porasla za novih 166, a za 142 godine za svega 74 domaćinstva. Razloge za to treba tražiti u epidemijama.

Za razliku od dva spomenuta mjesta, Visoko je imalo donekle obrnut demografski proces. Međutim, ni u slučaju Visokog nije ravnomjeran i jednosmjeran. Do 1516. godine on je bio pozitivan, iako ne izrazito. U tom razdoblju Visoko je bilježilo porast sa 220 na 277 domova, što se doima kao prirodan proces rasta (+57). Nakon toga uslijedio je već spomenuti pad od 95 domaćinstava, dakle, za jednu trećinu stanovništva i to u relativno kratkom vremenu, za manje od deceniju i po (1516–1530). Kasnije razdoblje karakteriziraju značajne demografske oscilacije u Visokom obilježene naizmjenično neočekivanim rastom, ali i neočekivanim padovima. U periodu od samo jedne decenije (1530–1540) Visoko će zabilježiti izraziti porast od 124 domaćinstva. Taj trend će biti nastavljen i u naredne tri decenije, tako da je Visoko dostiglo vrhunac svoga demografskog razvitka 1570. godine. Tada je imalo 704 domaćinstva. To znači da se u tri decenije (1540–1570) broj stanovnika u gradu udvostručio. Od 1530. do 1570. broj stanovnika se svakih deset godina gotovo udvostručavao: 182–306–704 domaćinstva.[157]

---

[153] TD, 211, 35; TD, 379, 439. Dokumentirani muslimani Fojnice 1540. godine su: Alija sin Ćerimića (?), Hasan sin Alije, Mustafa Hizra, Jusuf Božidara, Murad Vučihnje, Mustafa Ismaila, Hasan Iskendera, Mahmud Jusufa, Nesuh Ahmeda, Alija Hizra, Alija prišlac, Hamza Blaža, Firuz sin Iskendera, Ilijas sin Radelje, Hamza sin Jusufa i Hasan sin Ismaila. Dakle, odselile sljedeće porodice: Alija sin Ćerimića (?), Mustafa Hizra, Mahmud Jusufa, Alija Hizra, Alija prišlac, Hamza Blaža, Hamza sin Jusufa i Hasan sin Ismaila.

[154] TD, 379, 490.

[155] *Opširni popis* I/1, 460–161.

[156] A. Handžić, "Fojnica", 79–80, 85.

[157] TD 157, 18–20; TD, 211, 12–14, 34–37; TD, 379, 487–697.

Stanovništvo se očito doseljavalo iz okoline. Nema indicija da se doseljavalo u većem broju iz nekih drugih mjesta, što bi u tom slučaju bilo naglašeno. Tek je nekoliko dokumentiranih slučajeva iz kojih se (1530) jasno vidi da je riječ o dolasku sa strane: jednog novodoseljenog i dva oslobođena roba. U vrijeme "demografske eksplozije" 1570. vidimo da je 14 oslobođenih robova i tri novodoseljena nemuslimana.[158] To je ipak premalo da bi se time objasnio tako visok demografski porast. No, ako uzmemo u obzir da je riječ o tri decenije, onda bi donekle i mogao biti prihvatljiv, budući da je riječ o mehaničkom prirastu stanovništva, posebno dolasku zanatlija, trgovaca, vojničke klase, uleme. No, u Visoko se nije samo dolazilo, nego se i odlazilo iz Visokog. Po različitim osnovama iz njega se odlazilo i u druge krajeve. Nekoliko zabilježenih slučajeva 1540. govore o odlasku u različita mjesta: Martin Ivana – u Sarajevo; Alija sin Nikole – zarobljen kod neprijatelja; Mustafa sin Božidara i Ilijas Božidara – u Zvornik; Turhan sin Jusufa – u Kamengrad. Ovdje želimo istaći još jedan vrlo značajan moment. Sredinom 16. stoljeća (1553–54), upravo u vrijeme najvećeg demografskog rasta grada, 25 Visočaka iz same kasabe nalazilo se na službama u Mađarskoj.[159] I u ovome svakako treba tražiti uzroke povremenih demografskih padova. Da li su i u kojoj mjeri odlazili kasnije i koliko je to moglo negativno utjecati na demografsko kretanje u samome gradu nije moguće izraziti u nekim konkretnim jedinicama. Toga je sigurno bilo, a nekoliko takvih odlazaka ostavilo je značajne demografske posljedice. Procesi odlaska i dolaska novog stanovništva nikada nisu prestajali. I početkom 17. stoljeća poneki novi stanovnik dolazio je u Visoko. Taj intenzitet nije dinamičan kao sredinom 16. stoljeća, ali je još prisutan. Za četiri nemuslimanska domaćinstva naglašeno je da su doseljenici, a za tri domaćinstva da potječu od oslobođenih robova.[160] Do sredine 17. stoljeća Visoko je uspjelo dostići demografski potencijal iz 1570. godine i ovaj put imalo je 708 domaćinstava.[161]

Pred sami kraj 17. stoljeća javljaju se novi doseljenici u samo Visoko. Čak je 9 lica u najamničkom ili u čifčijskom odnosu.[162] U svim tim slučajevima riječ je o nemuslimanima. Oni će postepeno postati samostalna domaćinstva i integrirati se u gradski život. Ovdje treba ukazati na jednu vrlo zanimljivu pojavu. Trend postepenog priliva stanovništva u samo Visoko nastavit će se do kraja osmanske vladavine. Međutim, postoje dvije etape koje se međusobno razlikuju. U prvoj polovini 17. stoljeća (1604–1650) taj priliv je znatno većeg intenziteta i osam puta je veći od kasnijeg razdoblja. Stanovništvo se povećavalo za skoro 9 domaćinstava godišnje. S druge strane, 1650–1878. prosječan godišnji porast iznosio je tek jedno domaćinstvo. Tako je do kraja osmanske uprave Visoko imalo je 947 domaćinstava i 4.205 stanovnika. Veličina jednog domaćinstva kretala se oko 4,5 člana.

Kao što se vidi, postoji bitna razlika u demografskim procesima među pojedinim gradovima u 15. i 16. stoljeću. Dok su u Kreševu i Fojnici demografski procesi išli silaznom linijom, u Visokom je ipak, bez obzira na promjenljivost toka povremenih i ne baš dovoljno jasnih oscilacija (1570–1604), on išao uzlaznom linijom. Postavlja se pitanje šta su uzroci tako različitih tokova? U suštini, razlozi su u

---

[158] TD, 379, 640–651.

[159] Staatsibibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz Orientdbtabteilung, Ms. Or. Fol. 432.

[160] *Opširni popis* I/1, 600–608.

[161] F.[ran] M.[ilobar], "Dva savremena izvještaja", 254.

[162] BOA, MAD, 1437, 38.

privrednoj osnovi na kojoj se razvijao grad u pojedinim razdobljima. Kao rudarski gradovi, Kreševo i Fojnica ovisili su od stanja u rudarstvu. Stagnacija rudarske proizvodnje i slabljenje privredne osnove izravno su se odražavali i na demografiju tih gradova. Rudari stranci, pa i trgovci, postepeno su napuštali nekada bogata rudarska mjesta, a mjere za oporavak rudarske proizvodnje nisu uspjele vratiti nekadašnji značaj tih rudnika srebra. Demografska kretanja tih gradova proporcionalna su kretanjima u rudarstvu. Mjere vlasti i stimulacija naseljavanja lokalnim stanovništvom, iz užeg ili šireg područja, nisu mogle dati rezultat koji ne bi odgovarao privrednim kapacitetima tih gradova. Treba računati i s tim da su kapaciteti tih rudnika u priličnoj mjeri iscrpljeni. Razloge treba tražiti i u globalnim okvirima. Pojava jeftinih plemenitih metala nakon geografskih otkrića u Evropi u 16. stoljeću sigurno da je utjecala na slabu konkurentnost i neisplativost proizvodnje u njima. Kako geografski i geopolitički položaj tih mjesta nije bio prikladan za transformaciju u grad novog tipa, to se ta mjesta nisu činila atraktivnim za naseljavanje. U razloge gubitka stanovništva treba ukazati na još jedan. Veliki broj udovičkih domaćinstava 1489. godine u Fojnici (29) i Kreševu (19) sugerira da su i rudarske nesreće slabile demografski potencijal tih mjesta. To znači da je u Fojnici 13% domova bez muškog kućedomaćina.[163] Visoko se razvijalo na potpuno drugoj privrednoj osnovi – zanatstvu i trgovini, koje su bile adaptabilne i u vrijeme osmanske vladavine znatno uznapredovale. Prirodni položaj Visokog bio je znatno povoljniji, prostor za razvoj neograničen geografskim uvjetima, što se pozitivno odražavalo i na njegov demografski razvitak. U promatranju ova tri gradska naselja uočava se pojava koja može biti koincidencija, ali imati i međusobnu povezanost. Demografski gubici Fojnice i Kreševa tokom 16. stoljeća proporcionalni su porastu stanovništva u Visokom u prvoj polovini 17. stoljeća.

Kao što se događalo sa jednim dijelom stanovništva kasabe Visoko, tako su i iz okoline ljudi odlazili na vojne službe u druga područja. Samo u Mađarskoj 1554. godine dokumentirano je 31 lice.[164] No, nije samo Mađarska, nego je i Srijem smjer u kojem se odlazilo. Alija sin Vukca otišao je na službu u Ilok.[165] Ovo su samo oni slučajevi koje smo uočili. Ako pažljivo analiziramo područje kao cjelinu, nagovještaje demografske stagnacije imamo već 1570. godine. Tada je na području nahije dokumentirano 152 *odsutna* domaćina. Riječ o ekonomski motiviranoj migraciji ili odlasku negdje u neku od službi. Čak je 50 mjesta u kojima su evidentirani *odsutni*, najčešće po jedno (22 naselja) ili dva domaćinstva (8 sela), te tri (10 sela), četiri (4 sela), pet (2 sela), šest (Gračanica), osam (Milodraž), devet (mezra Ravlinje). U dužem vremenskom razdoblju to se i te kako odrazilo na ukupan broj stanovništva. Do kraja 16. stoljeća broj stanovništva opao je za novih 489 domova. Za razliku od razdoblja migracije stanovništva sa sela, sami kraj 16. stoljeća bio je u znaku migracije stanovništva *gradova*. Najveći gubici dokumentirani su u samom Visokom, čak 368 domova, potom Kreševa 35 i Fojnice 9. Dakle, gradovi su doživjeli "manjak" od 412 domaćinstava. Selo u tom razdoblju nije pretrpjelo značajniji demografski pad, ali je on nagovješten i u ruralnim sredinama (–77 domaćinstva). Već u to vrijeme, krajem 16. ili početkom 17. stoljeća,

---

[163] A. Handžić, "Fojnica", 69.

[164] Ms. Or. Fol. 432. Gora, Smršnica, Goruša, Podgora, Ričice, Bištrani, Koričani, Komanica, Trnovica, Lepenica, Blaže, Mir, Monari, Vareš, Rotilj, Dobrodol, Dobraljevo, ... (? – nečitko), ... (? – nečitko), Obor, Izbod, Dobra Noga, Župča, Radulići, Radovnja, Bioča, Blaža, Kadarići.

[165] TD, 157, 71.

događali su se demografski poremećaji izazvani epidemijama. Neki izvori već u to vrijeme spominju *kužna vrimena*.[166] Negativan trend zaustavljan je imigracijom i kolonizacijom, posebno u posljednjoj dekadi 17. stoljeća. Kao što smo ranije vidjeli, česta su doseljavanja iz Hercegovine, a kasnije, u 17. stoljeću, iz južnih dijelova današnje Srbije i drugih područja, ali u znatno manjoj mjeri.

Na primjeru gradova vidjeli smo da je demografska situacija bila promjenljiva, odnosno da je, mimo očekivanja, najčešće imala negativna kretanja. Pojedina razdoblja pozitivnih kretanja u konačnom nisu dali neki zapaženiji rezultat, usprkos stalnom prilivu stanovništva iz okolnih sela, pa i udaljenijih mjesta, kao npr. Hercegovine. No, nije to slučaj samo sa gradskim naseljima, nego i selima koja su također bila zahvaćena tim negativnim demografskim kretanjima i to, može se reći, prilično rano.

Već se početkom druge polovine 16. stoljeća počela osjećati izvjesna demografska kriza u širem srednjobosanskom području, dio kojega je i visočki kraj. Svjedoče to 152 domaćinstva dokumentirana kao *odsutni*. Uzroci nisu poznati. Oni pokazuju da će demografski trend biti u silaznoj putanji u cijelom području. Da li je riječ o migraciji stanovništva ili pak kugama, kako nagovještavaju pojedini hroničari, ne znamo pouzdano. Na terenu se ipak osjeti rezultat negativnog trenda. Da se krajem 16. stoljeća u demografskom smislu nešto dogodilo, govori nekoliko slučajeva pustih sela. To su sela: Crkvenjak (15 domova), Domarina (11), Mir (27), Boljetići (35).[167] Kao što se vidi niti u jednom, a posebno u slučaju Mira i Boljetića, nije riječ o malim selima da bi se ta pojava mogla pripisati prirodnom "izumiranju" sela. Pogotovo o Boljetićima koji su još 1570. godine imali 35 domova, a za samo nekoliko decenija (1570–1604) umjesto očekivanog porasta niti jedno domaćinstvo. Očito je riječ o nekim krupnijim poremećajima, vjerovatno prirodnoj katastrofi zajedno sa nekim slučajevima i ekonomske migracije.

Negativni demografski trendovi na širem području Visokog u 17. stoljeću doveli su do novog procesa imigracije i kolonizacije opustjelih sela ili dijelova sela. Stanovništvo je doseljavano kao radna snaga zemljoposjednika koji su dolazili do novih napuštenih ili upražnjenih posjeda. Puste zemlje pojedinci su dobijali uz uvjet da ih nasele. To se jasno vidi na primjerima spomenutih pustih sela. Tako je naprijed spomenuto selo Domarinu dobio kao čifluk Omer čelebija sin Alijin. U toj napomeni stoji: *Već 15 godina spomenuto selo je bez raje, u selu nema ni jedne kuće. Prilikom popisa zatečeno je pusto, bez raje, pa je pod uslovom da bude naseljeno dato imenovanom kao čifluk*.[168] Istovjetan slučaj je i sa Crkvenjakom: *Spomenuto selo je već 20 godina bez raje...* Selo Hrast je također bez stanovništva i *uživaju ga stanovnici susjednog sela Obojak*.[169] Za selo Mir stoji: *Spomenuto selo je već dugo vremena ostalo bez raje*.[170] U trenutku pojave izvora radne snage, pusta sela će biti naseljena stanovništvom iz pasivnih krajeva. Time je otvaran proces kolonizacije ne samo pustih sela, mezri, čifluka, zemina nego i posjeda nastalih kultiviranjem ranije neobradivih površina.

---

[166] J. Matasović, "Fojnička regesta", 128.

[167] *Opširni popis* I/1, 476, 486–487, 563–564. Selo Crkvenjak 14 muslimanskih domova; selo Domarina 10 muslimanskih i 1 nemuslimansko domaćinstvo, selo Mir 24 muslimanskih i 3 nemuslimanska domaćinstva, selo Boljetići 34 muslimanska i 1 nemuslimansko domaćinstvo.

[168] *Opširni popis* I/1, 476.

[169] *Isto*, 644.

[170] *Isto*, 563.

U navedenim slučajevima nije pojašnjeno šta su razlozi usljed kojih su ta sela ostala pusta. Neke vijesti daju čvrst osnov da se uzrok tome može tražiti ponajprije u epidemijama. U nahiji Borač na isti način ostala su pusta sela Sudići i Šiljak. Za Sudiće se kaže: *Većina stanovnika spomenutog sela umrla je od kuge, a oni koji su ostali napustili su zavičaj*. Za selo Šiljkovići dato je sljedeće objašnjenje: *Stanovništvo spomenutog sela je prije više od trideset godina pomrlo od kuge. Zemlje koje su oni uživali ostale su puste*...[171] I nekoliko godina kasnije imamo vijesti o kugi u Bosni, i to u samom Sarajevu, usljed čega u maju 1623. godine sandžakbeg nije uopće želio ući u grad.[172]

Do kraja 17. stoljeća proces kolonizacije će uzeti tolikog maha da je na području nahije Visoko njime obuhvaćeno oko 130 sela. U njima je naseljavano nemuslimansko stanovništvo koje se iz dijelova Starog Vlaha (danas južni dijelovi Srbije), Crne Gore, preko sarajevskog područja doseljavalo i u Visoko. Početkom 17. stoljeća (1604) na području nahije Visoko (dakle današnjih gradskih područja Visoko, Fojnica, Kreševo, Busovača, Vareš) nemuslimana je bilo u 36 naseljenih mjesta, a krajem stoljeća u 135 naselja imamo naseljene nemuslimane. Selo Crkvenjak, koje je krajem 16. stoljeća u cijelosti imalo muslimansko stanovništvo, naseljeno je u potpunosti nemuslimanima.[173] Ovdje ćemo spomenuti još neka, posebno ona sela koja su bila snažnije zahvaćena kolonizacijom: Bilavići, Kralup, Gvožđani, Monari, Kadarići, Korča, Palež, Vodovaj i druga, pa i grad Kreševo. Novodoseljeni su u čifčijskom odnosu ili su služili kao najamnici bogatih na selu i u gradovima. Takvih je krajem 17. stoljeća 250 domaćinstava i još 104 punoljetna, još uvijek bez zasnovanih porodica, odnosno samostalnih domaćinstava. Za kratko vrijeme, nešto više od pet godina, broj takvih povećao se za novih 300.[174] Dijelom su se i zanatlije i rudari naseljavali u neka rudarska ili gradska područja.

A da je demografskih poremećaja i depopulacije stanovništva bilo, i to u širem području Visokog, potvrđuje nekoliko svjedočanstava iz tog vremena, pa i prve polovine 18. stoljeća. Lašvanin je zabilježio nekoliko godina pred kraj 17. stoljeća u kojima su se pojavile epidemije. Godine 1690. pojavila se kuga, a godinu dana kasnije (1691) "oganj i groznica". U prvoj polovini 18. stoljeća u tri navrata kuga je pogodila šire visočko područje, 1731. u jesen Fojnicu, te 1732. ponovo Fojnicu. Kako je kao svjedok vremena zabilježio, u Fojnici i okolini kuga je odnijela 57 žrtava među nemuslimanima i 1.200 među muslimanima. Kako je on zabilježio, te godine *otrova se sva Bosna*. Iako se čine malo pretjeranim, spomenut ćemo da je Lašvanin zabilježio da je u Sarajevu, Mostaru i Banjaluci dnevno umiralo i po trista osoba. *I u svoj Bosni nit osta grad, varoš, ni selo gdi ne pomri*.[175] Vijesti iz raznih izvora ukazuju na razmjere te katastrofe. One govore da je Sarajevo zbog

---

[171] *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. III, obradila Amina Kupusović, Sarajevo 2000, 66, 134.

[172] Nedim Zahirović, "Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka", *POF* 54/2004, Sarajevo 2005, 192 (dalje: N. Zahirović, "Geografsko-statistički opis").

[173] Frano Petra, Ilija Matije, Antun Matije, Ivan Matije, Marko Nikole, Martin Ilije, Mihal Nikole, Matija Ivana i Petar Grdila.

[174] MAD, 1437; MAD 1438; MAD, 1214.

[175] Nikola Lašvanin, *Ljetopis*. Priredio, latinske i italijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao fra Ignacije Gavran, Sarajevo 1981, 173 (dalje: N. Lašvanin, *Ljetopis*).

kuge opustjelo, da je stradalo 37.000, a venecijanski magistrat zdravstva da je pomrlo 34.000 ljudi. U kontekstu Sarajeva spominju se još dva susjedna grada, doduše ne poimenično, što bi najvjerovatnije moglo biti Visoko, Fojnica ili Kreševo.[176]

Samo deceniju kasnije (u ljeto 1742) kuga je pogodila cijelo područje visočkog kraja: Visoko, Vareš, Kreševo, Fojnicu, a 1743. ponovo Fojnicu.[177] Velike kuge Bosnom su vladale i kasnije, 1762, zatim 1782–83, ali njihovi učinci u Visokom i okolini nisu poznati. Budući da je Sarajevo vrlo blizu, teško da je Visoko bilo pošteđeno. Bašeskija je zabilježio da je u Sarajevu i okolini 1761. godine kuga odnijela 15.000 života, a 1782. dnevno je obavljano 20–30 dženaza. Posljednji talas kuge samo u Sarajevu odnio je 8.000 života.[178] Taj val epidemije zahvatio je znatno širi prostor, Visoko sa okolnim selima, Kreševo, Fojnicu, Sutjesku (ali i Travnik, Zenicu, Žepče). Vukanovići, Haljinići, Lipnica i Teševo izgubili su polovinu svoga stanovništva. Splitski ljekar Đulio Bajamonti dokumentirao je da je zaraza Visoko zahvatila 23. augusta 1782. godine.[179] Krajem godine javljeno je da je epidemija u Visokom i Busovači opala.

Nije bila bolja ni 1783. godina. Vijesti o novom talasu zaraze stigle su već u aprilu. Prvo su zahvaćeni Sarajevo i Visoko, a već 6. maja i Kreševo, te samo sedmicu kasnije i Fojnica. Prve žrtve kuge dokumentirane su u Štitovu, uz samu Fojnicu. Od sela u kojima su dokumentirani slučajevi epidemije u okolini Kreševa su: Duhri, Mratinić, Crkvenjak, Bjelovići, Palež, a u okolini Fojnice Pločari, Orahovica, Ostružnica i druga muslimanska sela. Među mjestima teško pogođenim ovom epidemijom spominje se još i Busovača. U Kreševu je do 20. juna umrlo 70 katolika. Epidemijom je pogođeno 11 katoličkih i četiri muslimanska domaćinstva. Posljedica tih epidemija jeste sljedeće: "Njive su u velikoj meri ostale neobrađene, pa su age na posede dovodili nove kmetove... Tim naseljavanjem promenio se odnos vera u selima, tako da je izgubljena ranija muslimanska većina..."[180] Događalo se to i u 19. stoljeću, a u Visokom je kao posebno kobna ostala zabilježena 1814. godina.[181]

Demografski gubici uzrokovani stradanjima u vojnim pohodima, epidemijama ili drugim razlozima dovodili su i dalje do depopulacije i potpunog nestanka stanovništva u nekim selima, što je tokom 18. i 19. stoljeća nadoknađivano kolonizacijom i imigracijama započetim pred kraj 17. stoljeća. Stoga je sredinom 19. stoljeća porast stanovništva bio veoma visok i u deceniju i po (1850–1865) iznosio je 33%, ili 2,2% godišnje.[182] I pored toga sredinom 19. stoljeća neka sela su ostala pusta i kao takva zatekla ih je i austrougarska okupacija. To su sela: Zvijezda kod Vareša i Štavnja.

Međutim, gradovi su bili posebno interesantni za imigrante, što se vidi po porastu stanovništva u njima doseljavanjem nemuslimanskog stanovništva. Radi preglednijeg praćenja demografskih kretanja na području nahije, podatke dajemo u tabelarnom pregledu.

---

[176] B. Hrabak, "Kužne rednje", 26.

[177] N. Lašvanin, *Ljetopis*, 164–166, 171, 183–185.

[178] Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis* (1746–1804), preveo s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo 1997, 217–218 (dalje: Bašeskija, *Ljetopis*).

[179] B. Hrabak, "Kužne rednje", 35.

[180] *Isto*, 37.

[181] H. Kreševljaković, *Visoko*, 43.

[182] Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1965, 33.

Demografska kretanja nahije 1463–1878.

godina	broj domaćinstava
1468.	859
1485.	3.160
1489.	3.280
1516.	4.261
1530.	4.767
1570.	6.119
1604.	5.630
1878.	5.915[183]
1878.	9.189[184]

Demografska kretanja u gradovima

	Kreševo	Fojnica	Visoko
1468.	299	329	220
1485.	299	269	239
1489.	286	225	222
1516.	265	212	277
1530.	265	189	182
1540.	241	121	306
1570.	159	159	706
1604.	124	146	336
1640.	63	150	615
1650.	63	140	708
1691.	129	217	750
1736.	210	306	797
1737.	225	311	798
1878.	261	380	947

[183] Ovaj podatak podrazumijeva kazu Visoko krajem osmanske vladavine, dakle bez Kreševa i Fojnice koji su izdvojeni kao zasebno upravno područje.

[184] Ovi podaci odnose se na područje koje je obuhvatala nahija Visoko, sa dodatkom nahije Bobovac, odnosno Kaknja i Kraljeve Sutjeske koji su kasnije postali sastavni dio visočkog administrativnog područja.

Grafički prikaz demografskih kretanja u gradovima

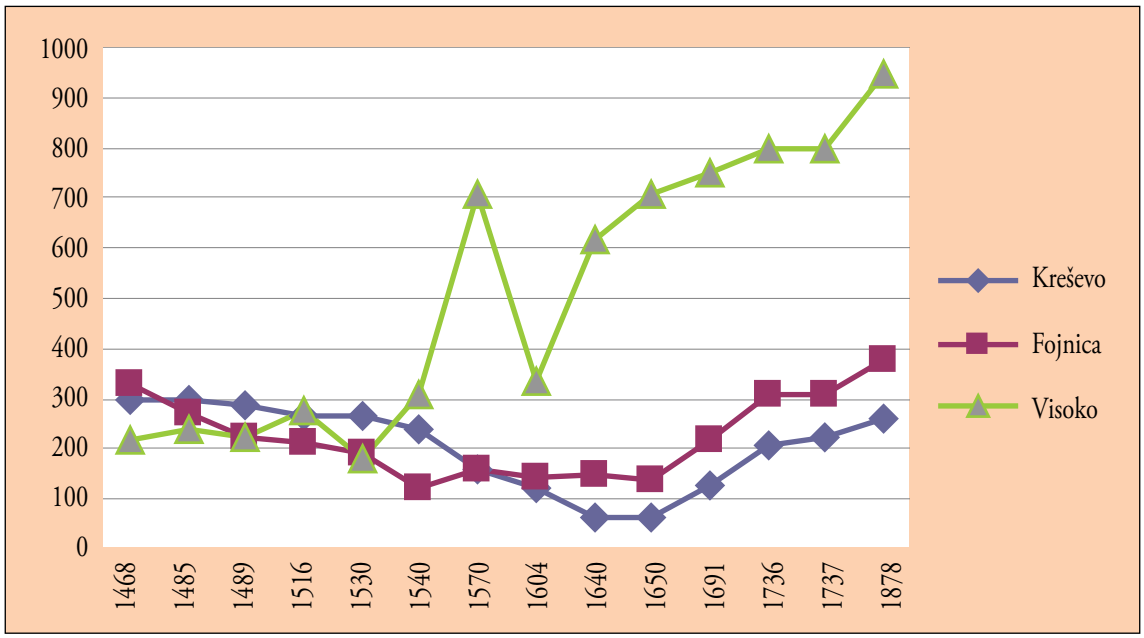

KONFESIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Osmansko osvajanje zateklo je utjecaje tri duhovna pravca u Bosni: Crkve bosanske, katoličanstva i pravoslavlja. Za osmansku državu i sistem pojedinačna pripadnost bilo kojem navedenom duhovnom obzorju nije bila bitna. Stanovništvo se uglavnom klasificiralo po uobičajenom kriteriju, na muslimane i nemuslimane. Izvan tih kategorija teško je govoriti o strukturi i brojnosti pojedinih grupa. Ipak, izvori posredno ili neposredno, barem na uopćen način, govore o pojedinima od njih.

U samom Visokom i njegovoj okolici zatečeni su bosanski krstjani i nešto katoličkog stanovništva u gradovima. Nekoliko godina kasnije lokalno stanovništvo počinje prihvatati islam, a u kasnijim demografskim procesima u užem i širem području Visokog naseljavaju se i pravoslavni te jevreji. Tako se u stoljećima osmanske vladavine stvara nova konfesionalna struktura stanovništva koju su činili: *bosanski krstjani, muslimani, katolici, pravoslavni i jevreji*, koji se također javljaju, kako u samom Visokom tako i njegovoj široj okolini.

Krstjani

Njihovo postojanje u historijskoj literaturi često se zanemaruje. Visočki kraj bio je snažno uporište pripadnika Crkve bosanske i o njima u ovom kraju nalazimo različite tragove i svjedočanstva. U povijesnim vrelima ostala je sačuvana predaja o sukobu patarena i franjevaca u Visokom. Iako se spominje 1450. i 1464, vjerovatno je riječ o istom događaju koji se različito datira. Očuvana predaja govori da sukob nije

bio nimalo bezazlen, a tom prilikom je stradalo i pet franjevaca.[185] Raznolike i ponekad oštre mjere protiv krstjana, posebno kralja Tomaša 1459. godine, govore o njihovoj snazi i utjecaju.[186] Stoga ne iznenađuju različiti tragovi njihovog prisustva u užoj ili široj okolini Visokog. Krstjanska hiža u kojoj je boravio i djed Crkve bosanske nalazila se u Moštrama kod Visokog.[187] U Hočevlju (Očeviji) je pronađen stećak za koji se smatra da pripada nekome iz hijerarhije Crkve bosanske.[188] Kao što je istaknuto, osmanski izvori ne naglašavaju vjersku pripadnost niti im je to u primarnom planu, osim ako je riječ o nekom sporu u kojem se povremeno daju neke bliže odrednice, a tek povremeno i indirektno ipak mogu ukazivati na vjersku pripadnost pojedinaca ili skupina. To je slučaj i sa bosanskim krstjanima. Već prvi osmanski izvori na različite načine spominju *krstjane* u selima Dubrovnik, Očevija, Brezovica, u visočkom kraju.[189] Osmanski izvori dokumentirali su također selište *gosta Radonje* u nahiji Kreševo.[190] Mnogi toponimi također podsjećaju na njihovo prisustvo i rasprostranjenost, kao što su: Krstjan Stan, Grab Krstjanlik, Kralup sa Krstjanskim selištem, Krstjan blizu Trnovice, Krstjan blizu Gomionice, Krstjan blizu Višnjice. I u selima Višnjica, Trnovica, Podvinci, Kralupi, Toplica, Podastinje, Zapišani Lug evidentni su posjedi krstjana.[191] U dokumentiranim slučajevima radi se samo o istaknutijim pripadnicima Crkve bosanske. Njihovu stvarnu brojnost i učešće u strukturi stanovništva nije moguće ustanoviti. Međutim, pod snažnim pritiscima potkraj bosanske samostalnosti, u vrijeme dva posljednja bosanska kralja, te djelovanjem franjevaca i prisustvom Dubrovčana, rudara i trgovaca, utjecaj krstjana u gradovima znatno je umanjen. Sela su ostala njihova uporišta. I iz rasprave vođene između jednog krstjanina i katolika potvrđuje se da su gradovi postali uporišta katolika, a sela uporišta krstjana.[192]

Iako ih je pretežan broj već prihvatio islam, krstjani su se djelomično održali do kraja 16. stoljeća. U selu Podastinje izrijekom se spominje *baština dida Pavka*.[193] To bi moglo upućivati da je Crkva bosanska nastavila svoju egzistenciju i djelovanje i nakon 1463. godine. Ako je to čak samo toponomastička odrednica, kao u slučaju Stipana Batala[194] čije se ime spominje 1604. godine, privlači pažnju. Ali je također vrlo zanimljivo da se u istom selu, Podastinju, spominje *zemlja kraljevog subaše*. Za razliku od dida Pavka i ćehaje Vladislava, ime *kraljevog subaše*, kojega izvori tako spominju, nije navedeno.

---

[185] M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca* I, 142; Pejo Ćošković, *Crkva bosanska*, 81, 99.

[186] D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 343–336.

[187] P. Ćošković, *Crkva bosanska*, 252, 404.

[188] *Isto*, 423.

[189] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 47–48.

[190] Tajib Okić, "Bosanski krstjani (Bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* XXI–XXII, Sarajevo 2003, 160; P. Ćošković, *Crkva bosanska*, 259.

[191] TD, 24; H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 208–248; Tajib Okić, "Bosanski krstjani (Bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima", 143–165.

[192] P. Ćošković, *Crkva bosanska*, 251; K. Horvat, "Novi historijski spomenici", 74–75.

[193] *Opširni popis* I/1, 519.

[194] Stipan Batal bio je tepčija na dvoru bosanskog kralja. Umro je početkom 15. stoljeća. (Uporedi: Miloš Blagojević, "Tepčije u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Hrvatskoj" *Istorijski glasnik* 1–2, (1976), 27–37; Đuro Tošić, "Dvije povelje bosanskog kralja Stjepana Dabiše, *Istorijski časopis* XXXIX/1992, Beograd 1994, 6–20; *Opširni popis*, *I/2*, 240.

Iako pod velikim pritiscima prije 1463. godine, učešće krstjana u strukturi stanovništva visočkoga kraja početkom osmanske vladavine bilo je evidentno i dominantno, ali je vremenom prihvatanjem islama ono slabilo. Usprkos tome, kao što se vidi, održali su se barem u nekom simboličnom procentu još gotovo stoljeće i pol, a možda i kasnije.

Katolici

Na širem području Visokog, onome što će u 16. stoljeću obuhvatati nahija Visoko, Osmanlije su zatekle katoličke vjerske objekte – samostane u Visokom, Fojnici i Kreševu. U tim mjestima postojale su organizirane katoličke crkvene zajednice. Katolici su skoncentrirani uglavnom u gradska i rudarska naselja. Izvori nisu decidni da li je cjelokupno zatečeno stanovništvo pripadalo katoličkoj zajednici. Međutim, primjer iz Visokog upućuje da je među gradskim stanovništvom bilo i pripadnika Crkve bosanske. Posebno jaka uporišta bosanskih krstjana bila su u Visokom u kojem je 1464. godine zabilježen napad "fanatičnih pristalica te crkve" i na franjevački samostan.[195] Stoga se cjelokupno nemuslimansko stanovništvo ne može smatrati katoličkim i sve žiteljstvo tih mjesta poistovjećivati s katolicima. Posebno pitanje predstavlja učešće stranaca u strukturi katoličkog stanovništva, naročito trgovaca Dubrovčana i rudara koji su dolazili sa strane. Kako u srednjem vijeku, tako i nakon 1463. godine, kao darodavci katoličkih objekata pojavljuju se uglavnom stranci koji žive i bave se nekim aktivnostima u navedenim gradovima. Franjevački samostani u prvoj polovini 15. stoljeća nastaju upravo u naseljima s jakim dubrovačkim kolonijama i u vrijeme najveće frekvencije trgovaca u gradovima Podvisoki, Fojnica i Kreševo.[196] Čak su i redovnici u tim samostanima često dovođeni iz Dubrovnika, kao u Fojnici Vlaho Dubrovčanin (1445), potom Gabrijel Milatović (1461) i Ivan (1473). Franjevački samostani bili su poslije glavna pribježišta Dubrovčana.[197]

Stranci (Dubrovčani) još tokom 16. stoljeća participiraju u strukturi gradskog stanovništva, a crkveni život i katolička crkvena zajednica u velikoj mjeri ovise od njihovog prisustva i potpore. Nikola sin Barin 1556. godine daruje crkvi u Visokom 600 akči. Nešto kasnije, Ivan Andrijin 1572. godine daruje po 500 akči Visokom, Kreševu i Fojnici i 100 zlatnih dukata Visočkom samostanu za eventualni ukop. Iza Kristofora Aligretta Jakovljeva (umro 1572) ostala je radnja u Visokom.[198]

Kroz cijelo 15. i 16. stoljeće najbrojnije nemuslimansko stanovništvo bilo je skoncentrirano u Kreševu, Fojnici, Varešu, dakle ondje gdje su postojali rudnici ili trgovačke kolonije. Visoko se do 1516. godine također moglo pribrajati ovim mjestima. To stanovništvo u navedenom razdoblju bilo je u konstantnom padu. Uzroci pada ne leže u prelascima na islam nego u migracijama motiviranim ekonomskim razlozima.

---

[195] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 17.

[196] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 285–287; *Ista*, "Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne", *Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, God. 3 (1995), br. 3, Sarajevo 1995, 35 (dalje: D. Kovačević-Kojić, "Franjevci u gradskim naseljima"); *Ista*, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 61–79.

[197] D. Kovačević-Kojić, "Franjevci u gradskim naseljima", 42–43.

[198] Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Testamenta Notariae Ser. 10, 41, 74; Ser. 10, 43, 189–190; I. Gavran, "Franjevci i katolici", 22.

I dio stranaca se postepeno povlačio, što je doprinosilo smanjenju katoličkog stanovništva. Vezu između rudarstva i katoličke crkve svjedoči i jedan hudžet sarajevskog kadije izdat rudarima Fojnice. Iz sadržaja tog hudžeta vidi se da isključivo *rudari Fojnice* traže popravak crkve. Kao podnosioci molbe ne spominju se stanovnici drugih zanimanja, a sigurno ih je bilo. Oni prijete odlaskom u mjesta gdje ima crkva ukoliko im se ne udovolji zahtjevu: *Mi smo bez crkve, pa ako se crkva ne popravi na staroj osnovi mi ćemo se razići*.[199] I u nekim drugim slučajevima (1566, 1579. i 1615) rudari traže zaštitu od sultana da vladike ne ubiru pristojbe na vjenčanja od njih. U tim obraćanjima nema drugog stanovništva osim rudara. To potvrđuje koncentriranost i čvrstu povezanost rudarstva i katoličke crkve.

Na temelju izvještaja Franje Baličevića iz 1591. godine Ignacije Gavran izvodi zaključak da su katolici izgubili na broju u samom Visokom dok su "...okolna sela ostala u ovo vrijeme još dosta vjerna".[200] Zanemaruje se, međutim, šta se u tom smislu podrazumijeva pod pojmom "Visočke župe" koja se, osim Visokog, protezala i na Sarajevo, Liješnju (Lišnju) kod Prnjavora i Lijevče. Iz tog izvještaja se vidi da već tada taj samostan obuhvata područja do Gradiške, bez obzira na to što ih on definira kao okolinu.[201]

Cjelokupno područje Visočke nahije još 1570. godine, dakle mnogo prije Franje Baličevića, nije imalo toliki broj nemuslimana, uključivo i područja Fojnice i Kreševa koja se smatraju naseljima sa brojnijom katoličkom zajednicom.[202] Područje današnjih gradova Visoko, Vareš, Kreševo, Fojnica i Busovača 1570. imalo je 794 nemuslimanska domaćinstva (ili 13%). Na prvi pogled stječe se dojam da je Baličevićev izvještaj prilično precizan. Osim toga što pojam "Visočka župa" u to vrijeme podrazumijeva iznimno širi prostor od onoga što je Visoko u užem i širem značenju, ima i drugih indikatora koji pokazuju da se taj broj ni u kom slučaju ne može odnositi na uže područje grada Visokog i da prema tome sela ipak nisu vjerna. Polovina od naprijed spomenuta 794 domaćinstva nemuslimana (388 domaćinstava) skoncentrirana je u svega nekoliko naselja: Kreševo 117, Fojnica 118, Visoko 52, Vareš 101 domaćinstvo. Kada tome dodamo još rudarsko naselje Ostružnicu sa 33, zatim Jelaške sa 22 domaćinstva, onda se jasno vidi da je realnost na terenu potpuno drugačija u odnosu na interpretacije Baličevićevog izvještaja. Osim navedenih, samo je deset naselja gdje imamo između 10 i 22 nemuslimanska domaćinstva. To su Brestovsko (10), Deževica (11), Radovlja (11), Radilovići (11), Obojak (12), Daštanska (16), Pridol (16), Štitovo (19), Podastinje (21) i Mokronoge (22). Međutim, samo u Draževićima, Radilovićima, Obojku i Pridolu većinu stanovništva čine nemuslimani, dok su u drugim naseljenim mjestima oni znatno ispod polovine stanovništva. Procentualno najviše nemuslimana bilo je u Mokronogama (35%), dok su ostala naselja imala 23–28% nemuslimana. Do početka 17. stoljeća situacija na području Visočke nahije se još više izmijenila. Ali

---

[199] A. Handžić, "Fojnica", 76.

[200] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 22.

[201] Prema izvještaju: Visoko 800 kuća katolika sa 3.000 duša, Kreševo 500 kuća sa 2.000 duša, Fojnica 3.000 kuća sa 12.000 duša. Ukupno 4.300 kuća sa 17.000 žitelja. Ove brojke odnose se na prostor pod ingerencijom tih samostana koji znatno nadilazi šira gradska područja pa sežu i do samog sjevera Bosne. Iz izvještaja Baličevića zapravo se vidi da Kreševu u crkvenoj organizaciji pripada i dio Hercegovine, samostanu u Fojnici prostor do Banjaluke, dok Visokom, recimo, pripada Gradiška i Lišnja kod Prnjavora.

[202] Uporedi tabelu konfesionalne strukture stanovništva. K. Horvat, "Novi historijski spomenici", 71: "In esso (Visochi) et ville vicine sono 800 case di catholici, piu di tre milla anime".

među tim nemuslimanima nisu samo katolici, nego ostaci bosanskih krstjana i pravoslavni. Pouzdano znamo jedino za stanovnike sela Jelaške da su Vlasi, a treba računati možda i na još neka druga sela.

Najveća koncentracija nemuslimana početkom 17. stoljeća (1604) i dalje se nalazila u rudarskim mjestima: Vareš – 149 domaćinstava, Fojnica – 108 i Kreševo – 69. Dakle, u samo ta tri mjesta živjelo je 326 domova katolika, a na sva ostala mjesta naseljena nemuslimanima otpadala su 242 domaćinstva. To znači da je u tri spomenuta mjesta živjelo 58% nemuslimanskog (katoličkog) stanovništva, a u svim ostalim 42%. Ranije smo istakli da nije pouzdano poznato u kojoj mjeri u tom procentu ima pripadnika Crkve bosanske. Poznato je da su rudari u potrazi za svojim poslovima mijenjali mjesta boravka. Nagli pad broja stanovništva u Kreševu na prvi pogled odaje utisak "nestanka" ili "prihvatanja islama". Ovo drugo otpada jer u tom razdoblju nemamo enorman porast muslimana, svega 10 domaćinstava. Ali u tom treba računati i na doseljenike, zanatlije, ulemu i sl. S druge strane, broj nemuslimanskih domaćinstava u Varešu povećan je tačno za broj smanjenih domova u Kreševu (48). To znači da su rudari Kreševa otišli u Vareš, sa rudarskog aspekta sada mnogo perspektivnije mjesto. U tom razdoblju u samom Varešu nemamo niti jedno novo domaćinstvo muslimana. Upravo tada započeo je proces migracije katoličkog, rudarskog stanovništva iz Fojnice i Kreševa u Vareš. On je trajao do kraja osmanske uprave. To je omogućilo da Vareš sa 429 domaćinstva (1.760 katolika) postane mjesto sa najbrojnijim katoličkim stanovništvom na prostoru nekadašnje nahije Visoko, ali i kaze Visoko u 19. stoljeću. Rudare su pratili i franjevci i u Varešu kasnije podigli kapelicu.

Najmanji broj katoličkog stanovništva u gradskim naseljima zabilježen je sredinom 17. stoljeća: u Kreševu 23 domaćinstva, Fojnici 50 i Visokom 8. Od sredine 17. stoljeća broj katoličkog stanovništva u Kreševu i Fojnici postepeno će se povećavati. Porast katolika u Fojnici bio je nešto sporiji, ali je kroz cjelokupno razdoblje išao uzlaznom linijom. Tako je broj katolika u Fojnici (1650–1878) porastao sa 50 na 198 domova, dakle, četiri puta. Poseban rast katolika u istom periodu doživjelo je Kreševo. Katolička zajednica značajno je porasla već u drugoj polovini 17. stoljeća (1650–1690) sa 23 na 99 domaćinstava. U prvim decenijama 18. stoljeća (1690–1737) broj katoličkog stanovništva povećao se na 195 domaćinstava. Razdoblje 1650–1737. jeste vrijeme najbržeg rasta katoličkog stanovništva u Kreševu. Iako je do kraja osmanske vladavine rastao, taj rast u preostalih gotovo stoljeće i po iznosio je svega 64 domaćinstva.

Ovdje ćemo istaći da na području pod ingerencijom samostana u Kreševu, Fojnici, Visokom, Varešu – dakle prostoru znatno širem od teritorija nahije Visoko – crkveni izvještaji 1675. godine dokumentiraju 2.970 katolika (oko 594 domaćinstva).[203] No ponovo se postavlja pitanje teritorijalne podudarnosti granica nahije sa nadležnostima nekih od ovih samostana. I pored toga, naprijed istaknuti broj prihvatit ćemo kao broj katolika nahije Visoko.

Stanje katoličkog stanovništva na cjelokupnom području nekadašnje nahije Visoko u kasnijim razdobljima (18. i 19. stoljeće) moguće je promatrati iz dva aspekta: iz aspekta teritorija nahije iz 16. stoljeća i kaze Visoko iz 19. stoljeća. Ovdje ćemo se najprije ukratko osvrnuti na teritorij koji je nahija obuhvatala tokom 16. stoljeća, uključivo i Kakanj koji je u međuvremenu pripojen Visokom kao administrativnoj

[203] M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, *II*, 150–151; Julijan Jelenić, "Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)", *Starine* XXXVI, Zagreb 1918, 141–151 (dalje: J. Jelenić, "Spomenici kulturnoga rada").

jedinici. Katoličkog stanovništva na cjelokupnom prostoru bilo je naseljeno u 36% naselja (221). Osim već spomenutih gradskih naselja, najbrojnije katoličko stanovništvo imala su sela Brestovsko – 73 domaćinstva, Bistrica – 46, Palež – 33, Haljinići – 53, Bilavići – 42, Sutjeska – 62 i Borovica – 61. U Borovici, Bilavićima, Haljinićima i Bistrici naseljeni su bili samo katolici.[204] Neka naselja, kao što su Brestovsko, Palež i Bilavići, značajno su promijenili konfesionalnu strukturu stanovništva. Oni su početkom 17. stoljeća imali samo muslimansko stanovništvo, kao i neka druga: Vodovaj, Monari, Crkvenjak. Katoličko stanovništvo se naseljavalo smanjenjem broja muslimana ili potpunim nestankom izazvanim epidemijama. Prve doseljenike u navedenim selima nalazimo već krajem 17. stoljeća: Brestovsko – 2, Palež – 10, Bilavići – 11, Vodovaj – 18, Monare – 11 i Crkvenjak, koji je već krajem 16. stoljeća bio potpuno opustio – 9.[205] U tim slučajevima nije jasno naglašeno da li se radi o katolicima ili pravoslavnom stanovništvu. No, bez obzira na to, broj katolika postepeno se u 18, a posebno u 19. stoljeću povećavao i doseljavanjem iz Dalmacije. Ali to nije jedini izvor iz kojega se uvećavalo katoličko stanovništvo. I konverzija je jedan od izvora povećanja katolika u tom području. Izvještaji o njoj govore već tokom 17. stoljeća. U pojedinim slučajevima spominju se brojke od 29 (1629), zatim 51 (1672–1675) slučaja konverzije "šizmatika" u katoličanstvo.[206] Konkretnih slučajeva imamo i na području nahije Visoko, u okolini Kreševa i Vareša.[207] Budući da je priliv stanovništva iz dalmatinskih krajeva u širi prostor srednje Bosne bio vrlo visok, to se u više navrata tražilo svećenstvo koje je trebalo raditi sa stanovništvom. Biskup Pavo Dragičević 1749. godine naredio je župnicima da se prihvate glagoljaši iz Dalmacije.[208] Na prostoru nekadašnje nahije Visoko sa Kaknjom, krajem osmanske vladavine broj katoličkog stanovništva značajno je porastao. U ukupnoj strukturi stanovništva činili su 40% (3.647 domaćinstava).

Ako se promatra samo kaza Visoko, onda se ta struktura mijenja. Katoličkog stanovništva imamo 1.537 domaćinstava (ili 26%). Od 208 dokumentiranih naselja, katolika nalazimo u 83 (ili 40%) naseljena mjesta. Kako se ovdje razlikuju dva područja, visočko (zajedno s Kaknjom i Kraljevom Sutjeskom) i vareško (nahija Vareš), onda ćemo ih također razdvojiti. Visoko sa pripadajućim područjem Kaknja i Kraljeve Sutjeske imalo je 749 domaćinstava katolika (3.969 ili 18% stanovnika). Katolici su na tim područjima živjeli u 57 od 144 naseljena mjesta. U samo deset naselja živjela je polovina katoličkog stanovništva nahije Visoko. To su: Haljinići, Bjelavići, Ćatići, Kovačići, Slapnica, Sutjeska, Teševo, Bukovlje i Vukanovići. Sva ova naselja, osim Vukanovića, nalaze se uz Trstivnicu i Borovicu, dakle, predstavljaju najuže područje Kraljeve Sutjeske. Vareško područje sa svoja 64 naselja imalo je katolika u 26 naseljenih mjesta sa 889 katoličkih domaćinstava. To je predstavljalo 54% stanovništva Vareša i njegove okoline. I tu se zapaža koncentracija katoličkog stanovništva u nekoliko naseljenih mjesta: Vareš, Borovica, Hočevlje, Vijaka Gornja, Potoci, Vijaka Donja, Krčevina, Kokošinac, Tisovik, Solakovići. U tih deset naselja živjelo je 84% katoličkog stanovništva Vareške nahije.

---

[204] Uporedi: *Štatistika miesta*, 23–27.

[205] BOA, MAD, 1437.

[206] J. Jelenić, "Spomenici kulturnoga rada", 142–144, 152.

[207] *Isto*, 142. "Hic 4 schizmatici sunt conversi ad S.M.E. catolicam. Schismatorum hic nullus est per gratiam Dei."

[208] J. Matasović, "Fojnička regesta", 201.

Muslimani

Širenjem islama među lokalnim stanovništvom ustanovljena je u Visokom i njegovoj okolini nova duhovna komponenta. Kroz širenje islama dat je pregled toga procesa kako po širini tako i po dubini. Islam se u najvećoj mjeri širio među pripadnicima Crkve bosanske, ali je bilo povremenih slučajeva prihvatanja islama i među katolicima, a kasnije i pravoslavnom stanovništvu. To su, međutim, pojave i karakteristike kasnijeg razdoblja. U konfesionalnoj strukturi, muslimani su već 1530. godine činili 61% stanovništva na prostoru koji je zahvatala nahija Visoko. Broj muslimana će rasti do kraja 16. stoljeća i dostići će 90% ukupnog stanovništva. Od 144 (seoskih) naseljenih mjesta nahije, muslimani su živjeli u svim naseljima osim u Jelaškama, kao i u gradovima (3). U samo 7 seoskih naselja nisu predstavljali većinu stanovništva. Deževica i Radilovići imali su po pet muslimanskih domova, naspram jedanaest nemuslimanskih. Hrast i Zbilje sa po tri doma muslimana činili su sela koja su imala gotovo uravnoteženu strukturu, s tom razlikom što je nemuslimana bilo više za jedno domaćinstvo. I, najzad, Dragoštica je imala jedno muslimansko domaćinstvo, a tri nemuslimanska. U Obojku su muslimani također predstavljali manjinu – bilo ih je 10 domaćinstava, naspram 18 nemuslimanskih. Izuzetak predstavlja Vareš gdje ih je procentualno bilo najmanje, svega 10 domova naspram 149 domova nemuslimana. Ovim naseljima treba pridodati još dva gradska, Kreševo i Fojnicu, u kojima je muslimana bilo manje od nemuslimana. Dok je u Kreševu ta razlika bila manja (39%), u Fojnici su muslimani početkom 17. stoljeća činili tek 25% populacije. U 17. stoljeću nahija Visoko imala je 5.061 domaćinstvo muslimana. To znači da je taj kraj tada imao najmanje 25.000 muslimana.

Kada počinje i kojim tempom se odvija proces depopulacije muslimanskog stanovništva u izvorima nije moguće pratiti kontinuirano. Tek se povremeno kroz izvore ukazuje na pojedine uzroke. Na primjeru iz Fojnice (1732) vidjeli smo kako je muslimansko stanovništvo samo u jednom talasu izgubilo 1.200 stanovnika. Te su pojave ostavljale posljedice na smanjenje muslimanskog stanovništva koje zamjenjuje novodoseljeno stanovništvo s područja Starog Vlaha, Crne Gore i rubnih dijelova Osmanskoga carstva, prema Primorju. Zanimljivo je da se broj nemuslimanskog stanovništva do kraja 17. stoljeća nije značajnije povećao, iako je broj naselja u kojima su se naselili nemuslimani iznimno porastao. Zapravo, riječ je malom broju imigranata koji je distribuiran na prilično širokom prostoru, po jedno, dva ili tri domaćinstva. S druge strane, broj nemuslimana u gradovima sa tradicionalno brojnim nemuslimanskim stanovništvom (posebno Fojnica i Kreševo) sredinom 17. stoljeća dostigao je najnižu demografsku razinu stanovništva, ali su zato znatno dobili na distribuciji po širini. Najčešće pojave krajem 17. stoljeća su da imamo po jedno, najviše do tri domaćinstva nemuslimana u jednom selu, premda je ponekad bilo slučajeva da ih je i više. Čak 109 naseljenih mjesta imalo je najviše do 9 domaćinstava nemuslimana.

Usprkos procesima depopulacije i kolonizacije novog stanovništva na prostoru koji je nekad obuhvatala nahija Visoko sa pridodatim područjem Kaknja (371 naselje), muslimansko stanovništvo dokumentirano je u 268 naseljenih mjesta (72%). Zanimljivo je, međutim, da njegov broj, usprkos iznimno dugom vremenskom periodu pa i proširenju teritorija, nije povećavan nego je umanjivan. Na cjelokupnom prostoru nekadašnje Visočke nahije sa dodatkom Kaknja i Kraljeve Sutjeske, u preko

dva i po stoljeća (274 godine), umjesto porasta, muslimani su zabilježili pad od 834 domaćinstva (4.000 stanovnika). Pred kraj osmanske vladavine u visočkom kraju živjelo je 4.227 domaćinstava muslimana ili nešto preko 21.000 stanovnika. Taj gubitak bio bi i mnogo veći kada bi se analiziranom prostoru oduzela sela Kaknja i Kraljeve Sutjeske. U 18. i 19. stoljeću neka seoska naselja, u kojima su početkom 17. stoljeća živjeli isključivo muslimani, doživjela su potpunu depopulaciju muslimanskog stanovništva. Naprijed smo istakli da je krajem 17. stoljeća započela promjena konfesionalne strukture stanovništva u tim naseljima. Tako su sela Brestovsko, Palež, Bilavići (Bjelavići), Vodovaj (Vodovađe), Monare i Crkvenjak – još krajem 16. stoljeća u cijelosti s muslimanskim stanovništvom – izmijenila konfesionalnu strukturu, pri čemu je muslimansko stanovništvo ili u potpunosti nestalo ili je u njima ostao veoma mali broj muslimana.

Kako je administrativni prostor Visokog dobio novi teritorijalni okvir, ovdje ćemo istaći podatke koji se tiču onoga što je pripadalo Visokom kao administrativnom području. Od 206 naseljenih mjesta, koliko je sredinom 19. stoljeća obuhvatalo visočko područje (*kaza Visoko*), muslimani su bili naseljeni u 155 mjesta. Muslimani su živjeli u 31, dok su u zajednici s drugima živjeli u mnogo većem broju naselja, i to s katolicima u 33, a s pravoslavnima u 75. Nekoliko naselja (15) imalo je sve tri konfesije: muslimane, katolike i pravoslavne, dok je jedno naselje u konfesionalnoj strukturi imalo muslimane, pravoslavne, katolike i jevreje.

Uže područje Visokog, koje se protezalo na Kakanj i Kraljevu Sutjesku (bez Vareša), imalo je 2.527 muslimanskih domaćinstava, što je predstavljalo 59% stanovništva. Drugi dio visočkog kraja (*kaze*), nahija Vareš, imala je znatno manji demografski potencijal. Broj muslimana u nahiji Vareš iznosio je 451 domaćinstvo. To je predstavljalo 28% stanovništva. Promatrano kao jedna cjelina, *kaza Visoko* imala je oko 3.000 muslimanskih domaćinstava ili 52% stanovništva cjelokupne kaze, uključivo i nahiju Vareš.

Pravoslavni

Iz osmanskih, ali i drugih izvora 15. i 16. stoljeća nemamo podataka o pravoslavnom stanovništvu na području nahije Visoko, tj. Visokog, Fojnice i Kreševa. Čak ih u svom izvještaju s kraja 16. stoljeća ne spominje ni Franjo Baličević. On ih spominje samo u okolini Sarajeva i dijelu Hercegovine koji je u crkvenoj organizaciji pripadao samostanu Kreševo.[209] Ipak bi se možda moglo pretpostaviti da ih je nešto bilo privremeno u 16. stoljeću, barem u tranzitu. Stočari su inače bili veoma mobilni. Stanovnici sela Jelaške i Radilovići imali su vlaški status i sistem vlaške organizacije. U Jelaškama je 1540. godine dokumentirano 33 domaćinstva Vlaha, a u Radilovićima 14 vlaških domova. Na čelu Vlaha u Jelaškama bio je primićur Ivan. Vlaško stanovništvo po svome porijeklu najčešće je pravoslavno, bilo da je netom pravoslavizirano, bilo da je pravoslavizirano znatno ranije.

Nakon migracionih kretanja vlaškog stanovništva u 16. stoljeću koji su zaobišli središnji prostor Bosne, novi migracioni procesi iz Starog Vlaha i Crne Gore započeli su krajem 17. stoljeća. Migraciono stanovništvo se uglavnom usmjeravalo u prosperitetnije krajeve. Najatraktivnije i najprivlačnije

[209] K. Horvat, "Novi historijski spomenici", 71.

migraciono područje predstavljalo je Sarajevo i njegova okolina. Stoga su pripadnici različitih struktura društva svoju egzistenciju tražili u razvijenim gradovima ili njihovoj okolini, kao zanatlije, trgovci, građevinari, najamni radnici u gradovima ili na selima, posebno kao radna snaga na posjedima bogatijih. Iz Sarajeva, taj put vodio je dalje tokom rijeke Bosne. Jedan migracioni pravac išao je preko Romanije, Olova, Nišićke visoravni ka Ilijašu i Varešu. Tako se i u visočko područje počelo doseljavati pravoslavno stanovništvo.

Čini se ipak da su prvi pripadnici pravoslavne vjere u Visoko stigli u drugoj polovini 17. stoljeća. Već smo ranije istakli da je dio pravoslavnog stanovništva konvertirao u katoličanstvo i da je ta pojava dokumentirana 1629, a zatim 1672–1675. godine. Kako se pravoslavno stanovništvo postepeno doseljavalo, tako je među njima vršena propaganda.[210] Dio je ostao izvan toga procesa i krajem 17. stoljeća bilježimo konkretnije slučajeve i doseljenja 16 stanovnika koji su bili u najamničkom ili čifčijskom odnosu. Premda je po imenima vrlo nesigurno određivati vjersku pripadnost, nekoliko tipičnih imena govori da bi se moglo raditi o pravoslavcima. To su, naprimjer: Mihajlo, Jovan, Petar, Mitar, Milovan i sl. Osim istaknutih slučajeva konverzije, to su prve konkretnije naznake koje govore o prisustvu pravoslavnog stanovništva u visočkom kraju. Kao što je to slučaj sa samim gradom, tako se taj proces odvijao i na cjelokupnom području nekadašnje Visočke nahije, ali i onom području koje je ova nahija obuhvatala u 19. stoljeću. U nekoliko vizitatorskih izvještaja spominju se istina "schizmatici" uopćeno, a 1675. i konkretnije na prostoru koji potpada pod jurisdikciju samostana Kreševo i Vareš. No to je spominjanje u kontekstu njihove konverzije u katolicizam (4 slučaja), tako da nije moguće govoriti o brojnosti ili rasprostranjenosti do tada. I kasnije, tokom 18. i 19. stoljeća, jasno se ocrtavaju zone njihovog kretanja. Fojnica, Kreševo i Busovača predstavljaju prostor tek simboličkog prisustva, dok je druga zona, Visoko i Vareš, područje većeg prisustva pravoslavnog stanovništva. Za razliku od Visokog i Vareša koji su bili bliži glavnim migracionim tokovima pravoslavnog stanovništva, područja Kreševa, Fojnice i Busovače bila su i pod snažnijim propagandnim utjecajem, te na tom prostoru nailazimo na češće vijesti o konverziji pravoslavnih u katolicizam, što je utjecalo i na njihovo manje prisustvo.

Kao konačan rezultat, do sredine 19. stoljeća pravoslavnih imamo tek u simboličnom broju u područjima Fojnice (17 domaćinstava), Kreševa (6 domaćinstava) i Busovače (50 domaćinstava). To je cjelokupno pravoslavno stanovništvo u regijama tih gradova. Distribucija pravoslavnih prema gradskim područjima izgleda kako slijedi:

Fojnica: Draževići, Porastak i Kiseljak.

Busovača: Busovača, Klokot, Bare, Granice, Jazome, Skradno, Datići, Maslinovica, Milaševići, Seona. Nema niti jedno naselje samo sa pravoslavnim stanovništvom. Da je proces naseljavanja u nekima tek dovršen ili tek počinje svjedoči to što u nekim mjestima imamo samaca ili samo po jedno domaćinstvo.

Kreševo: Kovači i Žeželjevo.

Vareš: Od 64 naselja na području Vareša pravoslavci su živjeli u 37, što samostalno što u zajednici sa drugim konfesijama. U nekoliko naselja živjelo je samo pravoslavno stanovništvo i to: Blaži

[210] J. Jelenić, "Spomenici kulturnoga rada" 142–144, 152.

(4 kuće), Čamovina (4), Karići (2), Toljenak (20), Zalja (4), Žižci (3), Brkulje (10), Sikulje (3), Čeče (3), Čemernja (4), Kunošići (8), Planinica (8), Poljanice (6). Iako se po broju naselja i distribuciji stanovništva nameće utisak visokog procenta pravoslavnih, on je u Varešu sa okolinom iznosio 18%.

Visoko: Na području Visokog pred kraj osmanske vladavine pravoslavno stanovništvo živjelo je u 75 od ukupno 144 naseljena mjesta. Za razliku od Vareša, u znatno manjem broju naselja živjelo je isključivo pravoslavno stanovništvo. To su: Dole (4 kuće), Drenovica (20), Karaula (8) i Odžak (10). U preostalim mjestima živjeli su sa muslimanima i katolicima. U području koje je zahvatao visočki administrativni prostor u 19. stoljeću, pravoslavnog stanovništva bilo je 23%. Najveća koncentracija bila je u samom gradu, što je predstavljalo skoro četvrtinu ukupnog pravoslavnog stanovništva (274 domaćinstva – 1.233 žitelja).

Jevreji

Prve vijesti o Jevrejima na širem području Visokog nalazimo u Kreševu 1807. godine. Da li i u kojoj mjeri su ranije bili prisutni u nekim mjestima nije poznato. U Kreševo su došli iz Sarajeva, trgovačkim poslovima, gdje su imali dva dućana.[211] Kako se iz kasnijih izvora može vidjeti, oni nisu ostali u Kreševu, odnosno njihova zajednica se nije stabilizirala niti razvijala u tom mjestu. Očito da je taj dolazak bio privremenog karaktera. Na sličan način, Jevreji su došli i u samo Visoko. Prve poznate vijesti o njihovim prisustvu potječu iz 1840. godine. Riječ je o majstoru građevinske struke koji je u Fojnici radio na šadrvanu (15. 9. 1840).[212] Ostale vijesti potječu s kraja osmanske vladavine i one govore o poslovnim aktivnostima u Visokom. Te veze su se očito širile iz Sarajeva. Jahijel sin Jasafa Fincija, raniji stanovnik Buzadži hadži Hasanove mahale, 1868. godine imao je trgovačku radnju u Visokom.[213]

Pred kraj osmanske vladavine u Visoko se nastanilo sedam domaćinstava Jevreja. Nekoliko Jevreja nalazimo i u organima vlasti u kadiluku Visoko, i to 1870. godine glavnog ubirača prihoda u kadiluku Salamon-efendiju i 1873–74. povjerenika blagajne Isak-efendiju.[214]

Osim Visokog Jevreji su se postepeno nastanjivali i u druga područja nekadašnje nahije Visoko: Kiseljak, gdje se nastanio jedan Jevrej bez porodice i Busovaču – jedna porodica s tri člana. Najzanimljiviju pojavu predstavlja nastanjivanje Jevreja u selo Medoviće kod Busovače, gdje se nastanila jedna prilično brojna porodica s devet članova domaćinstva.

Na kraju želimo spomenuti još jednu pojedinost. Sredinom 19. stoljeća u Rotilj se doselilo jedno domaćinstvo čija konfesionalna pripadnost nije potpuno jasna, odnosno ne pripadaju niti jednoj od naprijed spomenutih konfesionalnih skupina. Vjerovatno je riječ o evangelistima ili protestantima.

---

[211] M. Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, 248.

[212] OIS, 243, 161.

[213] Alija Bejtić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", *Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Jevrejska zajednica, Sarajevo 1967, 29.

[214] Sarajevo OIS, Salnama za 1870. i Salnama za 1873–4. godinu.

Konfesionalna struktura stanovništva izražena u broju domova[215]

	muslimani	nemuslimani
1468.	0	859
1485.	383	2.777
1489.	625	2.655
1516.	1.622	2.639
1530.	2.917	1.846
1570.	5.328	794
1604.	5.061	568
1675.	4.700	594
1878.	3.075	2.838
1878.	4.227	4.962

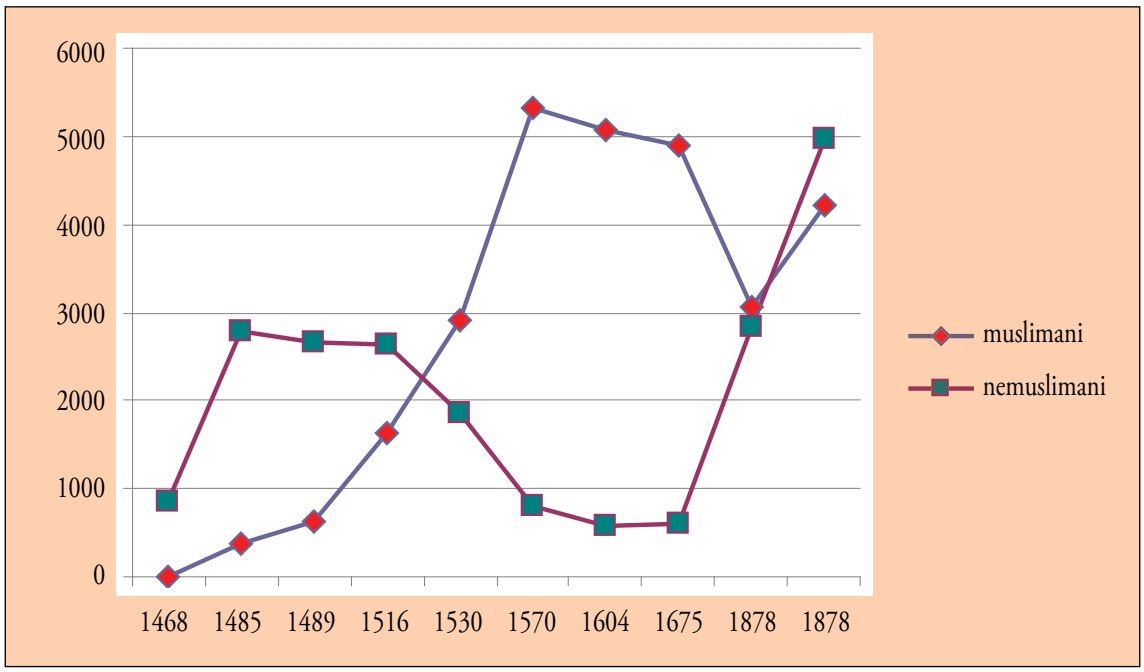

[215] Za 1675. godinu podaci su nepotpuni i mogu se uzeti tek uvjetno. Naime, imamo samo broj katolika i to na osnovu izvještaja Olovčića. Ali i u tom slučaju ostaje pitanje granica crkvene nadležnosti i teritorija nahije, što nije podudarno jer crkvena nadležnost znatno nadilazi granice nahije. S druge strane, broj muslimanskih domova također je baziran na pretpostavljenom padu, a ne na temelju nekog izvora. O pravoslavnom stanovništvu, osim pojedinačnih slučajeva konverzije, nemamo nikakvih drugih podataka. Konkretnije vijesti o nemuslimanima općenito, njihovoj teritorijalnoj distribuciji imamo tek nekih deceniju i po kasnije.

Konfesionalna struktura gradova u broju domaćinstava

	Kreševo		Fojnica		Visoko	
	msl.	nmsl.	msl.	nmsl.	msl.	nmsl.
1468	0	299		329	0	220
1485	9	290	7	262	7	232
1489	11	275	6	219	11	211
1516	20	245	12	200	102	175
1530	39	226	8	181	107	75
1540	41	200	16	105	204	100
1570	37	122	41	118	649	55
1604	55	69	38	108	307	29
1640	40	23	60	90	600	15
1650	40	23	90	50	700	8
1691	30	99	157	60	?	16
1736	30	180	224	82	?	?
1737	30	195	226	85	?	?
1878	2	259	182	198	663	284

DRUŠTVENA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Po svome karakteru, osmansko društvo je klasno društvo. U nekoj općoj podjeli dijeli se na dvije osnovne klase, vojni(čki) stalež (*asker*) i niži sloj društva (*raju*). U pojednostavljenoj interpretaciji raja predstavlja proizvodni a asker potrošački sloj društva koji živi na teret proizvođača, bilo da se finansira izravno iz državne blagajne u gotovini, bilo da mu se od strane države dodijeli pravo izravnog ubiranja prihoda u definiranom iznosu u naturalnoj renti. Tako generalizirana podjela pokazuje niz slabosti jer u tim slojevima postoji mnoštvo (pod)grupa, ali i brojne druge skupine koje ne pripadaju nijednom od navedenih slojeva niti ih je po bilo kojem kriteriju moguće uvrstiti u jednu od njih.[216] U tom smislu poseban problem predstavljaju gradovi, naselja heterogenog sastava, u kojima su skoncentrirane najčešće brojne društvene grupe koje nije moguće svrstati niti u askere niti raju (zanatlije, trgovci, sufije, oslobođeni robovi, stranci, nadničari). Pri klasifikaciji pojedinih društvenih grupa pokazuju se i lokalne specifičnosti koje treba uvažavati. Kroz duži povijesni period mijenja se sastav pojedinih slojeva, kriteriji klasifikacije itd.

[216] Na probleme u vezi s ovom klasifikacijom ukazao je Nenad Moačanin u knjizi *Srijem i Slavonija u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 107–110.

No prije detaljnijeg razmatranja želimo ovdje istaći jednu drugu podjelu stanovništva, koja također ima opći karakter, a to je podjela na gradsko stanovništvo (*urbano*) i seljaštvo (*ruralno*), bez obzira na to kojoj grupi pripadalo. Kriterij ove klasifikacije je vrlo jednostavan, to je *mjesto življenja*. I u ovom slučaju postavlja se istovjetan problem. Postoji određen broj gradskog stanovništva koje živi od poljoprivrede, dok, s druge strane, u seljaštvu imamo skupine koje pripadaju zanatlijama, imaju vojna ili poluvojna zaduženja i mogu biti djelimično ili u potpunosti oslobođeni određenih poreza po osnovu neke službe u korist države. U svim tim slučajevima moguće su promjene zanimanja, statusa, gubljenja stečenog statusa i njegovo stjecanje, kao što je u dugom vremenskom razdoblju moguća i pojava novih društvenih grupa. Jednom riječju, društveni procesi su dinamični, društvena struktura nije jednoobrazna i odnos i suodnos tih struktura kroz vrijeme postepeno se mijenja. Kao primjer navodimo rudare. U njihovom slučaju nameće se potreba da ih promatramo kao jedinstvenu skupinu. Ipak, njihov položaj ne samo da je promjenljiv nego često postoje bitne razlike u položaju pojedinih rudara. Rudarsko stanovništvo uglavnom je tretirano kao i rajinsko.

Gradovi i njihovo stanovništvo prolaze kroz proces stjecanja statusa gradskog stanovništva, od pazarnih mjesta do kasabe, što znači punog građanskog statusa. Ali i u tom slučaju, u nekim gradovima, većina stanovništva opet ne stječe pravo građanstva u punom kapacitetu. Gradovi Visoko, Fojnica i Kreševo dugo su imali status *pazara*. Visoko je status kasabe steklo sredinom 16. stoljeća, Fojnica nešto kasnije, ali do 1570, a Kreševo tek poslije 1570. godine. S druge strane, i u Kreševu i u Fojnici većina stanovništva ima rajinski status, a ne status *gradskog sloja društva* u punom kapacitetu.

Bez obzira na ta "preplitanja", ovdje ćemo poći od podjele koja predstavlja neku vrstu konstantne podjele na *urbano* i *ruralno* po kriteriju mjesta življenja. Barem po tom kriteriju ne postoje dileme. Zapravo, ono što nas zanima jeste da li se i koliko u tom smislu mijenja slika društva i koji su krajnji dometi tih promjena.

To pitanje u 15. stoljeću moguće je pratiti djelomično, a tek u 16. cjelovitije. U ukupnoj strukturi gradsko stanovništvo participiralo je sa 7–8%. Ostatak od 92–93% činilo je seljaštvo, odnosno raja, sa ili bez povlastica bilo koje vrste. Poljoprivredna proizvodna osnova bila je prilično široka. Udio gradskog stanovništva tokom 16. stoljeća bilježio je rast koji karakteriziraju izvjesne oscilacije – 13–17–11 procenata. To znači da se zastupljenost seljaštva u toj strukturi kretala od 87–83–89%. Ove promjene uzrokovane su ukupnim demografskim kretanjima u nahiji, ali i demografskim kretanjima u gradovima. U svakom slučaju, može se konstatirati da je gradski sloj, promatran kroz prizmu mjesta življenja, postepeno "podebljavao" svoje učešće u ukupnoj strukturi stanovništva kako u 15. i 16, tako i u narednim stoljećima. Promjena teritorijalnog opsega nahije izravno se odražavala i na ukupan broj stanovništva, djelomično i na njegovu ukupnu strukturu. Zato ovdje tu strukturu ističemo u više varijanti:

a) prostor nahije sa dodatkom iz kasnijeg razdoblja (teritorijalna osnova nahije Kreševo – Fojnica – Visoko i Vareš + dodatak Sutjeska + Kakanj): 20% gradskog, 80 % ruralnog stanovništva;
b) kaza Visoko (nahija Visoko sa nahijom Vareš): 25% gradskog, 75% ruralnog stanovništva;
c) nahija Visoko: 22% gradskog i 78% ruralnog stanovništva, 18. i 19. stoljeće.

GRADSKO STANOVNIŠTVO

Privilegirano

Na prostoru koji je obuhvatala nahija Visoko nemamo administrativne ili vojne elite pokrajinskog ranga. S vremenom se poneko iz pokrajinskih organa administracije, katibi bosanske defterhane ili čauši, infiltrira i u područje Visokog. Nalazimo tek niži sloj askera, spahije, posadnike tvrđava, pripadnike lokalne uprave i administracije (sudske organe i službe), te duhovna lica (imame, šejhove, redovnike).[217]

Lokalna administracija nije tako brojna jer ti nivoi vlasti nisu imali ni potrebu za velikim brojem ljudi. To su uglavnom vojvode, knezovi, kadije, administracija suda.

Najznačajniji dio sistema predstavlja sudstvo. Kako Visoko nije imalo rang kadiluka nego nijabeta, dakle, zastupnika kadije, to se sudska administracija sigurno umanjivala. Ali i druga mjesta, Kreševo i Fojnica imali su sudske ispostave. Sigurno je, osim naiba, pisara, sudskih izvršitelja, u službi sudske vlasti bilo još lica angažiranih za potrebe sudstva.

Spahije su sloj koji je prisutan u visočkom području od uspostave do kraja osmanske vladavine. Prvobitno nije bio brojan, ali se vremenom njihov broj uvećavao. Svaka promjena u vojnoj strukturi i organizaciji odražavala se i na broj spahija u tom području. Broj spahija se kretao od 17 na samom početku osmanske vladavine (1468) do 72 početkom 17. stoljeća. Pred ukidanje ovog vojnog reda, u Visokom su dokumentirane 44 spahije, što vjerovatno nije i njihov konačan broj. O tome gdje tačno žive spahije imamo vrlo malo podataka. Tek početkom 17. stoljeća u gradskim naseljima uz imena imamo označeno da su pojedina lica spahije. U Fojnici nema niti jedno takovo lice, u Kreševu imamo dokumentirana 3, a u Visokom 28 spahija nastanjenih u gradu. Dio spahija živio je i u ruralnim naseljima – njih 32: Kralup 4, Milodraž 2, Podvinci 2, Monjari 2, Srhinje 2, Bihorina, Vodovađe, Bilojevići, Palež, Tušnići, Mala Goduša, Podastinje, Žrvanj, Kočevac, Seoca, Bukovica, Gojakovac, Vratnica, Poričani, Lješevo, Mokre Noge, Skradna, Ljetovik, Tulica, Žuželj.[218] To, međutim, nije potpuni broj spahija Visokog. Očito da ih je dio boravio izvan same nahije ili, pak, uz njihova imena nije navedeno *spahija*. Nekoliko spahija i kasnije, krajem 18. stoljeća, nalazimo u selima: Lješevo (Orašnica), Srhinje, Gora.[219] U 18. i 19. stoljeću značajan broj stanovništva pripadao je janjičarskim odredima. U jednom slučaju (1790) njihov broj dostiže 200, a kasnije (1813) ih se spominje 160. Među njima su oficiri višeg ranga, elitne jedinice janjičarske vojske, zastavnici i drugi dostojanstvenici visokog ranga.[220] Značajan dio gradskog stanovništva Visokog u 18. i 19. stoljeću pripadao je, dakle, toj kategoriji.

Društveni status spahija imali su i *knezovi*, koji su brojniji u područjima sa vlaškim stanovništvom ili predstavljaju ostatke srednjovjekovne organizacije. U samom Visokom spominje se Matija, knez Visokog 1468, potom knez Radoje 1485. i knez Jovan u Gornjoj Čemernici. Spahijskom sloju pripadao je i

---

[217] TD, 728; Vladislav Skarić, "Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711) godine", *GZM* XLII, sv. 2, Sarajevo 1930, 91–93.
[218] *Opširni popis* I/1, 460–649.
[219] OIS, S. 67, 44, 47, 48.
[220] GHB, A 1641, TO; A 2613, TO.

Vladislav, ćehaja bosanskog kralja, koji je uživao Župču.[221] Iz kasnijeg razdoblja doznajemo za još jednog visokog zvaničnika iz kraljeve garde, kad se spominje *zemlja kraljevog subaše*, koji je svoje posjede imao u selu Podstinju. Spomen kneza početkom 17. stoljeća nalazimo i u selu Vareš, i to dva kneza: Petar i Jerko.[222] Jerko je bio raniji knez, dok je Petar "aktuelni".

Iako imamo samo jednu tvrđavsku *posadu timarnika* na području nahije Visoko, u njoj je u 15. stoljeću bilo smješteno 45–55 posadnika. Ta se posada nije dugo održala i već krajem 15. stoljeća je ukinuta.[223] U Kreševu je bilo i vojnika koji nisu imali timare, nego su plaće primali u novcu.[224] Na čelu se nalazio *ulufedžibaša Sulejman-beg*. Nemamo podataka o posadnicima u Fojnici ili njenoj okolini. Međutim, u jednoj napomeni spominje se *Oruč, ćehaja Fojnice*.[225] Da li je riječ o ćehaji neke posade ili gradskom starješini ne može se razaznati. Budući da se više tako što ne spominje, bit će da je ipak riječ o gradskom starješini.

Da pripadnika vojničke klase ima još, potvrđuje slučaj Visokog iz 1570. godine, u kojemu nalazimo age: *Timur-agu i Mahmud-agu,* te *Husejn-ćehaju*. I početkom 17. stoljeća spominje se *Budak, sin Oruč--ćehaje*. Dio stanovništva iz samog Visokog pripadao je vojnim strukturama izvan visočkog kraja, pa i same Bosne. Ranije je istaknuto da je u Mađarskoj na vojnoj službi iz Visokog i okoline bilo 56 ljudi. Stupanjem u vojnu službu oni ulaze u gornji sloj društva. To se vidi po tome što ih je više od polovine ruralnog porijekla. Kasnije se regrutuju novi vojni redovi, janjičari, serdengečtije, panduri.

Duhovna lica (ulema: imami, mualimi, šejhovi, derviši, svećenici), iako ne tako brojna, predstavljaju zasebnu i značajnu komponentu društva. Prvobitno nalazimo imame koji su služili pri posadama, npr. u Kreševu, ali i imame koji su službovali u džamijama gradskih naselja. Kreševo i Fojnica, razumije se, imali su manji broj imama i mujezina (4–5) dok je u Visokom, posebno u vrijeme njegovog razvitka djelovalo i po 11 lica koja su imami, hatibi ili mujezini. Tu je čitav niz službenika okupljenih oko vakufa i zadužbina, koji najčešće nisu poimenice navođeni, ali se u rashodima vakufa te službe jasno vide. Naravno, i seoske sredine imale su imame, hatibe, mujezine. Da je u ruralnim sredinama ne samo duhovni život nego i obrazovni nivo bio na zavidnoj razini potvrđuje prepisivačka djelatnost ili, pak, zabilješke o pojedinim djelima koja su se čuvala u seoskim sredinama.[226] I o šejhovima ili dervišima podaci su veoma oskudni, usprkos ranom osnivanju tekije u Visokom 1477. godine. Tek se u drugoj polovini 16. stoljeća naziru poimenično derviši u Visokom gdje ih se 10 označava epitetom *sufi*.[227]

Broj *sveštenih lica* u samostanima Fojnici, Kreševu i Visokom stalno je rastao, posebno krajem 16. stoljeća. U samostanima je osmanska vlast zatekla veoma mali broj sveštenih lica, i to u Fojnici 3, Kreševu 3 i Visokom 2.[228] Približno isti broj se održao do sredine 16. stoljeća (3–4), a onda se broj redovnika znatno uvećao.

---

[221] TD, 18, fo 3.; A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 54, 98, 106, 173.

[222] *Opširni popis* I/1, 471–473, 520.

[223] Aladin Husić, "O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. XIV/1, Sarajevo 2010, 165.

[224] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 170–171.

[225] A. Handžić, "Fojnica", 66.

[226] Primjer sela Monjari, o čemu će opširnije biti riječi u poglavlju o pisanoj riječi.

[227] TD, 379, 640–652.

[228] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 48, 299, 329.

To znači da su crkva i duhovnici imali povoljan ambijent za djelovanje. Kako drugačije objasniti povećanje broja sveštenih lica u uvjetima u kojima sve nemuslimansko stanovništvo ne čini ni 10%? Krajem 16. stoljeća u Kreševu je djelovalo 13, Fojnici 15, a Visokom 10 sveštenih lica različitog stepena u crkvenoj hijerarhiji: svećenika, klerika i laika.[229] Do druge polovine 17. stoljeća samostan u Visokom brojat će trideset redovnika (svećenika, klerika i laika).[230] Sveštenstvo, posebno u 15. i 16. stoljeću, predstavlja privremene stanovnike gradova i ono se ne nastanjuje trajno u njima. Za sva tri mjesta, Kreševo, Fojnicu i Visoko, napomene za sveštena lica su istovjetnog sadržaja: *...redovnici koji stanuju u spomenutoj crkvi nisu tu stalno nastanjeni, naizmjenično dolaze i tu stanuju...*[231] Po osnovu privremenosti službe u jednom mjestu i privremenog boravka, te kao sveštena lica bili su oslobođeni nameta, dakle, imali su povlašteni položaj. Samo u slučaju obrade rajinske zemlje podlijegali su poreskim obavezama, od čega niko nije bio oslobođen, čak ni pripadnici elitnog sloja društva (spahije, namjesnici), čak ni vakufi, pa prema tome ni svećenici.[232] S krajem 17. stoljeća iz Visokog su se potpuno povukli, dok su u Fojnici i Kreševu nastavili svoje djelovanje.

Značajnu skupinu predstavlja sloj gradskog stanovništva koji ne pripada askeru a uživa *muafijet*, a to su *zanatlije i trgovci*. U početku je među njima bilo i stranaca, posebno Dubrovčana, koji su tu tradiciju nastavili još iz srednjeg vijeka. Oni su, između ostalog, zainteresirani i za rudarstvo u Bosni i pojavljuju se kao zakupci rudnika. Stoga je njihovo prisustvo u Fojnici i Kreševu kao rudarskim centrima neizostavno. U Visoko su dolazili i trgovci drugim robama. Oni se jenjavanjem rudarske proizvodnje postepeno povlače i već sredinom 16. stoljeća vijesti o njima su znatno rjeđe. Čini se da trgovina sve više ustupa mjesto zanatstvu. Za stanovnike sva tri gradska naselja, Kreševo, Fojnicu i Visoko, barem onaj dio stanovništva koji ima status *kasabalija*, dakle gradskog stanovništva u pravnom smislu, izričito se kaže: *Stanovnici spomenute kasabe su zanatlije i žive od gradske privrede, pa prema ranijem popisu, oni nisu zaduženi da daju rajinske pristojbe...*[233] Dakle, osnov za povlašten položaj jeste *zanatska djelatnost*. Ali ako i oni obrađuju rajinsku zemlju, na nju također plaćaju rajinske poreze. U drugoj polovini 16. stoljeća taj sloj društva u Fojnici predstavljao je 26% stanovništva grada (1570–1604), Kreševu 32%, dok je u Visokom usljed dinamičnih demografskih i društvenih promjena bio veoma varijabilan, tako da je 1540. obuhvatao 25% stanovništva, 1570. godine 77%, a krajem 16. i početkom 17. stoljeća, kada su se prilike stabilizirale, 66% stanovništva. Doduše, u Visokom krajem 16. stoljeća imamo i nešto onih koji pripadaju nekoj od naprijed istaknutih skupina, ali taj broj ne prelazi 10%.

Neprivilegirano: poljoprivrednici, rudari i ugljari

Do stjecanja statusa kasabe pretežan dio stanovništva podliježe rajinskim obavezama ili u iznimnim slučajevima može imati povlašten položaj sa precizno definiranim uvjetima pod kojima se on dobija. Prostor sa posebnim statusom, odnosno granice kasabe se precizno definiraju, kao i položaj i obaveze stanovništva.

---

[229] K. Horvat, "Novi historijski spomenici", 71–72.

[230] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 28.

[231] *Opširni popis* I/1, 461, 464, 608.

[232] Napomene sličnog sadržaja nalazimo kroz izvore iz 16. stoljeća.

[233] *Opširni popis* I/1, 460, 462, 600.

Zatečeno stanovništvo koje se bavilo *poljoprivredom*, zadržavalo je zatečeni status po osnovu djelatnosti. Ono ponekad zna biti brojnije od zanatlija i trgovaca, posebno u gradskim naseljima koja se teže adaptiraju u novim povijesnim okolnostima. Njihov strategijski položaj onemogućava im brzu i dinamičnu transformaciju. Tako je i u slučaju Kreševa i Fojnice, u kojima tokom 15. i 16. stoljeća skupa sa rudarima čine više od dvije trećine stanovništva. U Visokom je stanje drugačije, te su u to vrijeme činili između 23% i 34% stanovništva.

S obzirom na broj rudnika i značaj rudarstva, *rudarsko stanovništvo* bilo je prilično brojno. Neki su očito živjeli i bavili se samo rudarstvom, a neki kombinirali djelatnosti – rudarstvo i poljoprivredu, a možda i neka druga zanimanja. Rudarsko stanovništvo bilo je brojno u Fojnici i Kreševu, posebno u vrijeme procvata rudarstva. U svojim predstavkama stanovnici Fojnice i Kreševa često ističu svoje zanimanje, da su *ma'dendžije* (rudari).

U odnosu na rudare, drugih zanimanja je sigurno bilo znatno manje. Čitav je niz i drugih mjesta sa rudarskim stanovništvom, iako barem u 15, 16. i 17. stoljeću, a vjerovatno ni mnogo kasnije nemaju status gradova. To su: Busovača, Ostružnica, Sebešić, Vareš, Dusina, Deževica, Daštanska, Brgule, Hercezi, Radoševo. Ova mjesta smo istakli i nabrojali iz prostog razloga što je rudarstvo, posebno tokom 15. i 16. stoljeća, bilo generator razvitka tih mjesta. U nekima od njih kasnije je odigralo značajnu ulogu u transformaciji u gradska naselja. Tu mislimo prije svega na Vareš, koji je do kraja osmanske vladavine, poslije Visokog, predstavljao najmnogoljudnije naselje kraja i stekao je status *gradskog naselja*. U svome razvitku pretekao je Fojnicu i Kreševo. I Busovača je iz statusa sela prerasla u *trg*, što je značilo iskorak iz statusa sela. U 19. stoljeću u statusu *trga* imamo još naselje Muslemin uz samo Kreševo, te Kraljevu Sutjesku. Uz rudare, ovdje ćemo pribrojati i *ugljare*, kojih je također bilo, posebno u Kreševu i Fojnici. U ranim izvorima ugljari se ne spominju, ali u kasnijim spominju. U Kreševu je krajem 17. stoljeća dokumentirano *15 ugljara*. Proizvodnjom drvenog uglja bavilo se i stanovništvo Fojnice i njene okoline.[234]

SELJAŠTVO (RAJA)

Rajinski sloj, koji živi isključivo od poljoprivrede, predstavlja najširu osnovu društva u Bosni, pa i na području Visokog. Vidjeli smo da se učešće seljaštva u strukturi društva mijenjalo. U 15. stoljeću ono je prelazilo 90% stanovništva, kasnije nešto ispod 90% (87–83–89%), a tokom 19. stoljeća padalo je i ispod 80%. Promjena je uzrokovana migracijama u gradove, ali i u druga područja. U broju domaćinstava te vrijednosti bi se kretale u sljedećim iznosima:

1485: 2.921	1604: 5.024
1489: 3.058	1878: 7.075 (Fojnica + Kreševo + Visoko i Vareš)
1530: 4.131	1878: 4.440 (Visoko + Vareš)
1570: 5.095	1878: 3.333 (Visoko)

[234] A. Handžić, "Fojnica", 86.

Kao što je to slučaj sa gradskim stanovništvom, i seljaštvo je moguće dijeliti po različitim kriterijima proisteklim iz posebnog statusa stečenog po osnovu zaduženja koja im odredi država. Obostrani interes često rezultira olakšicama i posebnim statusom u sistemu. Nekada je riječ o već zatečenom statusu, dakle, samo nastavku tradicije koja seže u srednji vijek, a nekada o novostečenim privilegijama proisteklim iz potreba sistema, naročito bezbjednosnih ili općedruštvenih potreba. Svaka služba u korist države donosila je sa sobom kompenzaciju od strane države u vidu poreskih olakšica. Tako su nastajale razne vojne, poluvojne ili neke druge skupine, ovisno od ukazanih potreba na terenu.

Takve pojave vidljive su već prvih godina osmanske vladavine. Stari gradovi su u godinama prije osvajanja oronuli ili su tokom osvajanja pretrpjeli oštećenja. Osim toga, dodatnim mjerama bilo je nužno osigurati i očuvane gradove, posebno u slučaju prodora ugarske vojske. U tu svrhu u Bosanskom sandžaku uspostavljena je gradozidarska služba. Ona je vjerovatno samo nastavak srednjovjekovne prakse na našim prostorima. U tu službu uključen je i dio stanovništva visočkog kraja, i to sela Kokoščić (2) i Uvorići (3). Njima su pridruženi i neki stanovnici Visokog (3) i Kreševa (3) iz reda gradske raje. U slučaju Kreševa riječ je o kovačima. Imunitet se sastojao u sljedećem: *...oslobođeni su svih vanrednih nameta, te ispendže i džizje*.[235] Kasniji, istina rijetki slučajevi (1530) konkretniji su u tom smislu. Stanovnici sela Podvinci bili su zaduženi za održavanje i popravku tvrđave Livno, dok su stanovnici Srhinja bili zaduženi za tvrđavu Jezero (Gölhisar).[236] Kasniji izvori ih više ne spominju, te nije jasno da li su te obaveze ukinute ili su nastavljene. U kasnijim razdobljima regrutirane su nove skupine.

Najbrojnije su one skupine koje su bile angažirane u vojne svrhe, tj. *vojnuci*, ili, kako se u 15. stoljeću nazivali, *vojnučka rezerva*. Čak je 45 sela visočkog kraja 1485. godine imalo vojnučku rezervu. Tom službom bilo je obuhvaćeno 356 domaćinstava u selima: Borika, Božičković, Budoželj, Crna Rika, Donja Gora, Daštanska, Hoćevje, Grajani, Grđevac, Gračanica, Gornja Čemernica, Gojakovac, Ivančić, Izbod, Hrast, Kadarići, Kozica, Kamenica, Kralup, Luka, Goni Laz, Lisovo, Liskovik, Črešnica, Čremošnik, Misoča, Mrakovo, Mokra Noga, Orahovo, Poljanica, Podraža, Radovlja, Selce, Sebinje, Sladovina, Smrčnica, Sovrlje, Straževo, Trnovica, Trnovac, Tušnjići, Vidotina, Vojsalić, Uvorići i Zbilje.[237]

Stanje i potrebe na terenu diktirale su dalju sudbinu vojnučke rezerve. Vrlo brzo, 1489. godine, taj broj je reduciran na svega 20 sela iz kojih je 191 domaćinstvo imalo tu vrstu obaveze. To su sela ili njihovi dijelovi: Ljeskovik, Orahovo, Podraža, Morakovo, Sovrle, Kozica, Izbod, Cvatine, Daštanska, Borka, Gonlaz, Radovlja, Mratinje, Hrančić, Silje, Koporšić, Grabik, Ljetovik, Ćunište, Rakova Njiva. U čemu su se sastojale te olakšice? Neki su plaćali ispendžu (25 akči) i 30 akči na ime ostalih naturalnih obaveza, a neki su na ime ispendže i ušura zajedno plaćali 30 akči. To su tek neznatna opterećenja. To znači da je gotovo 14% stanovništva uživalo neku vrstu imuniteta, a kasnije oko 7%. Vojnučku rezervu (*zevayid*) u 16. stoljeću zamijenit će druge grupe. To su vojnuci i akindžije. Tako da će se i u 16. stoljeću

[235] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 203; A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 242–243.

[236] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 203; Podvinci: Baština Radašina, u posjedu Petrija, sina Vladisava, on je meremetčija u tvrđavi Gölhisar (Jezero) prema sultanskoj naredbi; Srhinje: Bajezid, sin Alija, na baštini, meremetčija u tvrđavi Hlivno, prema sultanskoj naredbi; Hamza, sin Petrija, meremetčija u tvrđavi Hlivno, prema sultanskoj naredbi; Timur, sin Alija, meremetčija u tvrđavi Hlivno.

[237] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 240–241.

procenat seljaštva sa djelomičnim imunitetom po tim osnovama kretati 6–7,5%. Iako će kasnije i jedni i drugi biti svedeni na status obične raje, ostajali su dokumentirani kao zasebne kategorije. Nekima su date neke druge obaveze, koje ćemo spomenuti kasnije.

Akindžije su bile znatno brojnije i mobilnije. Regrutirani su isključivo iz reda muslimanskog stanovništva. Izvori su ih početkom 16. stoljeća dokumentirali u 51 naselju, početkom druge polovine u 56, a na kraju 16. stoljeća u 54 naseljena mjesta nahije. Broj domova je manji početkom stoljeća – 146, a u drugoj polovini on se kretao oko 230 akindžijskih domova. Navedene grupe regrutirane su iz naselja: Boljetići, Palež, Javri, Donja Rovna, Srhinje, Vojsalići, Tušnići, Goduša, Bile Vode, Podastinje, Žirvanj, Ćatići, Smrekova Gorica, Gomionica, Zapišani Lug, Podvinca, Trnovica, Rotilja, Dobrinja, Poričani, Loznik, Velika Goduša, Grajani, Podlaz, Mir, Radovlja, Lješevo, Mokronoga, Poljanica, Vardište, Ljeskovina, Duhri, Zagorica, Sršika, Mali Javri, Stomorina, Borina Gorica, Visoko, Orahova, Brestovsko, Zimča, Biskupići, Kralup, Gračanica, Loznica, Radonjići, Monari, Moštre, Žežaljeva, Šošnje, Malešići, Čremošnik, Toplica.

Vojnuci su bili distribuirani u manjem broju naselja (16–19) i tokom 16. stoljeća bilo ih je 95–119–115 domova. U ovaj red regrutirani su muslimani i nemuslimani. Oni su u stvari nekadašnja *vojnučka rezerva*. Vojnuka je bilo u selima: Javri, Mokronoge, Zbilje, Smršnica, Gomjenica, Upovac, drugim imenom Stančić, Tušnica, Podastinje, Trnovica, Radovlja, Budoželja, Srhinje, Podvinci, Kralup, Koritnik, Uvorići, Čremošnik i Mir.

Vojnucima i akindžijama ukinute su povlastice već s 1530. godinom, ali su neki kao vid kompenzacije i dalje angažirani na različite zadatke i time stjecali djelomičan imunitet. Taj imunitet sveden je izvanredne državne i običajne namete. Vojnuci i akindžije sela Brgule, Ravne i Blaže vršili su transport srebra iz rudnika u kovnice novca u Srebrenicu i Novo Brdo.[238] Osim navedenih, za potrebe rudnika srebra angažirani su vojnuci sela Podastinje (11), Javri (15) i Uvorići (1).[239]

Osim navedenih, moguće je naći i druge vrste zaduženja koje su stanovništvu donosile porezne olakšice. Stanovništvo sela Prokos u drugoj polovini 16. stoljeća imalo je obavezu održavanja mosta na rijeci Željeznici. U obrazloženju tog položaja stoji: *Carskim fermanom datiranim 20. zul-hidžeta 1006. godine (23. 7. 1598) naređeno je stanovnicima spomenutog sela da vrše službu održavanja mosta na rijeci Željeznici i za tu svoju službu oslobađaju se od teških kuluka, čerahorluka, tekalifi orfije, rabota vojvodama i ukonačivanja. Dokle god oni tu svoju službu budu bez prigovora vršili, tj. podigli i održavali most na spomenutoj rijeci, biće na opisani način oslobođeni od navedenih pristojbi. Tako je zavedeno i u novom popisu.*[240] Iz ove napomene vidi se također da je taj spektar imuniteta prilično širok.

---

[238] A. Handžić, "Fojnica", 87; *Isti*, "Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII stoljeća", *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo 1987, 20; TD, 211, 66–72. Kod svih domaćinstava u defteru je zabilježeno: *u službi srebra, na osnovu carske zapovijedi*. Kod sela Brgule stoji sljedeća napomena: *Selo Javri ili Brgule. Vojnuci spomenutog sela Javri prenose srebro iz bosanskih rudnika srebra u kovnicu novca i oslobođeni su od državnih poreza zvanih avariz-i divaniye, a daju svoje ušrove, salariju i drugo, kako je bilo zabilježeno i u ranijem popisu.*

[239] H. Čar-Drnda, "Demografsko kretanje", 204; TD, 157, 69–70, 864, 987.

[240] *Opširni popis* I/1, 583.

VOJNICI NAHIJE VISOKO

Značajnu komponentu osmanskog vojnog sistema činile su spahije. Njihov primarni zadatak bio je odlazak na pohod u slučaju poziva. Već iz ranih osmanskih izvora moguće je pratiti kretanja u toj komponenti vojnog sistema Osmanskog carstva.

Broj spahija Visokog nije tako veliki (17) da bi svojom brojnošću privlačio pozornost, kao ni nekim zanimljivim pojavama i odnosu prema službi među spahijama. Gotovo polovinu među prvim spahijama Visokog (njih 7) činili su nemuslimani. Dodamo li toj sedmorici i *Ishaka, novog muslimana*, onda se to pomjera bliže polovini spahija potomaka srednjovjekovnog plemstva i autohtonih Visočana, kao nekoliko njih koji su kasnije stjecali status spahija.

Petorica među 17 spahija su vojne starješine – oficiri. Svaki od njih, uz lično učešće shodno iznosu svoga timara, obavezan je obezbijediti i svoju pratnju. Uz spahije išlo je još 14 pratilaca s odgovarajućom vojnom opremom, oklopi i šatori (mali ili veliki). Tako je Divane sin Skendera u slučaju pohoda bio obavezan sa sobom povesti i 3 pratioca s punom ratnom spremom, oklopima i šatorom. Među prvim spahijama nahije Visoko nalazio se i jedan Mađar. Navedene spahije učestvovale su sa sandžakbegom u pojedinim pohodima i do 1478. godine. Odnos prema službi i obavezama jedini je kriterij od kojeg je ovisilo stjecanje ili gubljenje prava na timar. Ponekad su razlozi precizno obrazloženi, ponekad i nisu. Timar Ahmed age, bez pojašnjenja *naredbom našeg vladara, dat je nevjerniku Tomašu* (1474) a kasnije, nakon Tomaševe smrti i njegovom bratu Radosavu (1475). Oni su se očito dokazali u svojoj službi i dobili timar od 2.420 akči. Da svi uvijek nisu pokazivali besprijekornu odanost i da su gubili timare potvrđuje slučaj Ilijasa, rođaka Šeref-age. Za njega je Ajas-beg obavijestio da *on pokazuje neposlušnost*, što je dovoljna preporuka za oduzimanje timara (1475). Nedisciplinirani i nezainteresiranim se pokazao još jedan, Hasan sin Mehmedov, jer je 1473. godine *zapustio službu i otišao*. Iz istih razloga Radoju Masnoviću je oduzet timar (1473) *jer nije došao na vojnu protiv Uzun Hasana*, a nekoliko mjeseci kasnije ponovo vraćen, i to uz povećanje i dodatak sela Prokos.[241]

Sela Brestovsko i Gornja i Donja Čemernica dati su *Jovanu i Nikolaju* 1474. godine. Razlozi ove dodjele nisu precizirani. I timar Ibrahima brata Mahmud-agina dat je Vukiću Stančiću 1474. godine. Tvrdko je naslijedio timar Radoja i Petre, ali se 1473. godine *nije odazvao na službu* i on mu je oduzet. Za izdržavanje spahija Visokog stanovništvo je izdvajalo 40.442 akče.

Kasnije se postepeno povećavao broj spahija (38), ali i izdaci za njihovo izdržavanje koje je 1485. godine dostiglo 232.513 akči. Enormno povećanje iznosa u korist spahija nije samo posljedica povećanja njihovog broja nego i činjenice da se među njima nalazio značajan broj sa visokim iznosima timara. Sinan-beg je uživao zeamet od 33.711 akči, Kučuk sin Husejna bio je blizu limita za zaima i još trojica između 10.000 i 12.000 akči. Visoki iznosi timara znatno su popravili opći prosjek sa ranijih 2.378 na preko 6.000 akči po jednom spahiji. Među spahijama Visokog nalaze se i Radoj Stančić, Ivan, Vukin, Vukas i Kovač (?). Taj broj spahija ostao je i nakon 4 godine, ali je umanjen iznos koji im pripada (168.350 akči). Trend pada broja spahija nastavljen je i početkom 16. stoljeća (1516) kada ih je dokumentirano svega 25, od kojih su samo dvojica imali timare čiji su iznosi prelazili 10.000 akči, i to neznatno.

---

[241] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 89–94.

Status timarnika tridesetih godina 16. stoljeća na području Visokog imala su 43 lica. Broj im se ni kasnije nije značajnije uvećavao, tako da je 1540. i 1550. godine to bilo 46 i 49 spahija. Zanimljivo je da je 1530–1540. suma za njihovo izdržavanje također bila prilično stabilna (približno 166.000––169.000 akči).

Do početka 17. stoljeća broj spahija iznosio je 72. Za njihovo izdržavanje porezni obveznici, tj. rajinsko stanovništvo s područja nahije Visoko i nekih drugih nahija čija sela su dopunjavala odobrenu sumu timara, izdvajali su vrijednost od oko 300.000 akči.[242] Među spomenutima nalazio se i zapovjednik (miralaj – pukovnik) spahijske vojske Mustafa, čiji timar od 29.299 akči nije bio u cijelosti na području Visokog. Primjetno je, međutim, da se birokracija sve više uvlači u redove spahija, među kojima su i katibi Bosanske defterhane. Opća je karakteristika da nema izrazito velikih timara. Osim istaknutog slučaja miralaja Mustafe, čauš Jusuf prelazio je 20.000 akči, katib Ibrahim 13.000, a svi drugi timari bili su ispod 10.000 akči.

Iz jednog popisa iz 19. stoljeća na području Visokog dokumentirano je 45 spahija. Pri tome treba imati na umu i reduciran teritorij nahije Visoko izdvajanjem Kreševa i Fojnice, te je stoga očekivati i manji broj spahija toga područja.[243]

Naprijed smo vidjeli kako su neki od prvih spahija Visokog timare gubili usljed nemara, odnosno neodazivanja na službu, ili su nova lica za iskazane zasluge dobijali timare. Kasniji izvori ne daju tu vrstu vijesti. No, iz pojedinih se ipak vidi učešće spahija Visokog u pohodima. U jednoj smotri bosanske vojske iz 1526. godine, za koju se smatra da je izvršena pred pohod na Mohač, s područja Visokog učestvovale su 33 spahije bez pratnje. Jedno odjeljenje od 11 spahija ostalo je na "dežuri", odnosno "da brani Bosnu", dok se osmorica nisu pojavili na smotri. Nisu poznati razlozi njihovog izostanka niti eventualne sankcije.[244] Iz jedne smotre početkom 17. stoljeća također se vidi da je 36 spahija (54%) bilo prisutno na smotri u pohodu na Polatu. Iz nepoznatih razloga ostatak nije prisustvovao smotri. Iz popisa bosanskih spahija pred bitku na Prutu 1711. godine s područja Visokog dokumentirano je svega nekoliko lica, i to oni u službi Bosanskog divana, njih osam,[245] dok ostalih također nema u popisu. Vjerovatno je u navedenim slučajevima veći dio "izostalih" ostao u službi odbrane.

Kao stalne vojne snage za vrijeme osmanske vladavine u Bosni postojale su: spahije, janjičari (carski i lokalni) i tvrđavske posade. Ali u vanrednim prilikama i stanju opće opasnosti vršene su povremene opće mobilizacije (*nefer-i amm*), pri čemu su mogli biti mobilizirani svi vojno sposobni. Tom mobilizacijom u više navrata bilo je obuhvaćeno i područje Visokog.

U mobilizaciji (1682) pred Veliki bečki rat kadiluk Visoko trebao je dati 150 vojnika. Toliki broj vojnika pozvan je još jedino iz kadiluka Prijepolje. Taj broj ne skreće pažnju na sebe dok se ne uporedi s nekim drugim područjima. Kadiluk Banja Luka, naprimjer, tom prilikom trebao je dati 83 vojnika. U pozivu za mobilizaciju traže se "jaki i izdržljivi mladići". Plaća za vrijeme koje bi se provelo na vojnom zadatku, od

---

[242] TD, 728.

[243] OIS, S. 68, 27.

[244] A. S. Aličić, "Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču", *POF* XXV/1975, Sarajevo 1977, 171–202.

[245] V. Skarić, "Popis bosanskih spahija", 91–93.

maja do oktobra, iznosila bi 80 groša. Regruti su traženi iz reda dobrovoljaca, a rajinsko stanovništvo bilo je pošteđeno te mobilizacije.[246] U jednom kasnijem izvoru pred sami kraj 18. stoljeća (1790) spominje se broj od 200 janjičara u Visokom.[247]

U vrijeme burnih događanja početkom 19. stoljeća vojnici Visokog učestvovali su u borbi protiv ustanika u Srbiji, posebno njihovim pokušajima upadanja i agresije na teritorij Bosne. Jedan od tih pohoda u kojemu je 1808. godine mobilizirana vojska s područja Visokog bio je usmjeren na Novu Varoš pod komandom Sunulah-paše. S područja Fojnice i Kreševa mobilizirano je 480 vojnika. Broj mobiliziranih je dosta uopćen, odnosno izvor spominje samo *potreban broj vojnika iz Visokog*. U nekim dokumentima se spominje 120 vojnika po svakom kadiluku. To bi značilo da je i s područja Visokog učešće uzelo oko 120 vojnika. Visočani su i godinu dana kasnije učestvovali kao ispomoć *opkoljenog Sokola* u Zvorničkom sandžaku. Tada je očito mobiliziran veći broj vojnika, *od svake kuće po jedan*. U spomenutom pohodu na Soko (1809) Visočani i Fojničani pokazali su slabosti i sklonost ka napuštanju vojnih redova. Valija Ibrahim Hilmi-paša izdao je naredbu da se odbjegli vrate u jedinice. Popis odbjeglih u Visoko donio je mataradžija Mustafa-aga. U jednom od napada srpskih ustanika na Bosnu i njihovom izgonu s prostora Bosne početkom 1810. godine, s područja nahije Visoko mobilizirano je 148, Fojnice 161, Kreševa 64 i Foče 54 vojnika.[248] Među vojnicima koji su učestvovali u odbrani Bosne u bici kod Loznice istakao se Jovan sin Sime iz sela Čemernja. Po osnovu zasluga oslobođen je plaćanja džizje.

Nešto kasnije (1811) vidimo da su Fojničani učestvovali u borbama protiv ustanika u području Prijepolja. Visoko se ne spominje izrijekom, ali je za pretpostaviti da su zajedno s njima mobilizirani i vojnici s područja samog Visokog.

Upravo u vrijeme ovih previranja (1813), iz jednog dokumenta vidimo da je u samom Visokom dokumentirano 160 pripadnika janjičara za pohod. Nije poznato gdje su i kojim povodom trebali ići u pohod, ali se iz samih događaja da naslutiti da je riječ o akcijama koje su vođene protiv pobunjenika u samoj Srbiji ili u odbrani pri njihovim upadima na bosanski teritorij.[249] U ovom slučaju riječ je samo o gradskom stanovništvu.

U jednoj mobilizaciji sredinom 1821. godine visočki kraj trebao je dati 450 vojnika. Džemati su bili obavezni dati sljedeći broj vojnika: Visoko sa pridruženim selima 100, džemat Zgošta 36, Vareš 22, Podgora 27, Trnorik 15, Blaža 9, Smrekovica 18, Striževo 10, Podvinci 10, Gračanica 20, Poričani 18, Lješevo 20, Radovlja 18, Goduša 15, Kralup 13, Ričica 18, Seoca 13, Mokronoge 13, Sutiska i Poljani 6, Mijokovići 5, Trnovci Veliki 4, Breza 3, Koritnik 4, Budoželj 9, Višnjići sa Kunosićima 7, Kadarići sa... (?) 2, selo Vrbovik sa Podkrajem 2, Ališahli 2, Bištrani 2, Sebinje (ili Sibino) 2, Moštre Donje 2, Zimča 2 i Tušnjići sa Goranima 3.[250]

---

[246] GHb, MD, IV, 492–4 (AP); MD, 8481/365–1.

[247] GHb, A 1641, TO.

[248] Sejfudin Kemura, "Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od godine 1219.-1804 do godine 1279.-1862." Po turskim izvorima preveo i uredio Kemura Sejfuddin Fehmi, Sarajevo 1334–1916, 183, 216–218, 251; H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 262–263.

[249] GHb, A 2613.

[250] HAS, OZ, T 197, 13.

Do sredine 19. stoljeća uvedena je još jedna služba koja se brinula o sigurnosti, a to je služba pandura. Ona je nadomjestak za nekadašnje poluvojne redove martolose ili derbendžije, koji su čuvali opasne puteve i prolaze. I zadatak pandura je uglavnom da se brinu o sigurnosti putnih pravaca i sigurnosti putnika. Na području Visokog ova služba je uspostavljena na četiri lokacije, odnosno smjera: 1. Sarajevo; 2. Podvinci – Vareš; 3. Radovlja – Lješevo – Monari – Muhašinovići – Zimča; 4. Goduša – Kralup –Tršna. Ova služba očito je pokrivala periferno područje nahije Visoko, posebno u odnosu na središte nahije, sami grad Visoko. Čini se da je zapravo ta kontrola obezbjeđivala glavne putne komunikacija iz, ili ka samom Visokom. Broj pandura na pojedinim lokacijama diktirale su potrebe terena. Ukupan broj službenika u ovoj službi je 22 lica. Svaka skupina imala je odgovorno lice – "bašu". U pandure je regrutirano lokalno stanovništvo kraja.

	Ime	**Mjesto porijekla**
Put ka Sarajevu:		
	Halil, buljukbaša	Gorani
	Salih Kešetović sin Abdulaha	Vlahinje
	Abdulah Đinić sin Džafera	Misoča
	Mehmed sin Hasana Šahića	Vlaškovo
	Salih Ćitura sin Ibrahima	Mrakovo
Vareš – Podvinci:		
	Salih Čajkotović	Podvinci
	Osman Hajduković	Dole
	Hasan Mušić	Trnovci
	Omer Okuzović	Uvorići
	Abdulah Sazanović	Kokoščići
	Ibrahim Hasić	Trnovci
	Mehmed Jukić sin Osmana	Radočić
Radovlja – Lješevo – Monari – Dobriđe(?) – Muhašinovići – Zimča:		
	Ebu Bekir Huseljić, buljukbaša	Tušnić
	Hasan Ohranović	Lješevo
	Omer Huskić	Mokronoge
	Mustafa Momčinović	Lješevo
	Omer Nalić	Monare
	Ahmed Keserović	Mokronoge
	Agan Kapić	Lješevo
Goduša – Kralup – Tršna:		
	Mustafa Vrdo, pandurbaša	Kralup
	Mehmed Halilović	Goduša
	Bekir Sulić	Kralup
	Salih Kadro	Goduša

PORODICE I UGLEDNICI

Osmanski izvori rijetko navode prezimena lica. Ipak se u pojedinim slučajevima mogu naći pojedina prezimena iz 16, zatim s kraja 17, potom u 18. i početkom 19. stoljeća. Riječ je uglavnom u ulemi, preduzetnicima, zemljoposjednicima i sl., jednom riječju uglednim pripadnicima gornjeg sloja društva. Osim po imovinskom osnovu, društvenom položaju koji se u izvorima navodi, mnoga od navedenih prezimena asociraju na pripadnost vojničkoj klasi ili potomke vojničke klase, dakle građanskog sloja društva. Najraniji spomen jednog prezimena potječe s kraja 15. i susreće se i tokom cijelog 16. stoljeća. Riječ je o dobro poznatom prezimenu Stančić.[251]

Dio prezimena koja se u izvorima spominju kasnije navodimo kako slijedi:

Prezimena s kraja 17. stoljeća: Ahmedbegović, Ajanović, Ćelebić, Đulbašić, Grnić, Hadžiredžepović, Hasanbašić, Isović, Jusufefendić, Kazaz, Kosović, Muslić, Muslija, Samardžić, Šahinović, Šećerović.[252]

Prezimena s kraja 18. i početka 19. stoljeća: Agić, Ajvaz, Alemdarević, Alikadić, Atlibegović, Badžić, Bajer, Bajrović, Bakarević, Baković, Baltić, Bašić, Behlulović, Berber, Bešlić, Bešlija, Briga, Buljugija, Bulut, Burić, Čemerlić, Čizmo, Čobo, Čohadžić, Ćajić, Ćato, Ćehajić, Ćutura, Defeterdarević, Durmišević, Džafić, Džambas, Džindo, Džinović, Efendić, Fetić, Goralija, Goro, Grahić, Grnić, Hadžibećirović, Hadžibešlagić, Hadžikadrić, Hajdarević, Hajrić, Halilović, Hamamdžić, Hanbić, Huremović, Hasić, Huskić, Imamović, Ismović, Jahjaefendić, Jamak, Jahić, Jukić, Kadić, Kadro, Kalotić, Kamenjašević, Kanli(ć), Kapić, Karaahmetović, Karpuz, Kazaz, Kazić, Keserović, Keso, Kešetović, Kilo, Klajić, Klajo, Klatić, Koljenović, Kujundžić, Kulo, Kunosić, Limo, Lopo, Ljubinjac, Mahmutović, Mašić, Memiš, Momčinović, Morić, Muftić, Mulabdić, Mulić, Musić, Mušić, Nalić, Ohranović, Okuzović, Osmanspahić, Pašalić, Pašo, Pinjo, Rizvić, Rustemović, Saka, Sazanović, Semiz, Semizović, Sjenar, Smailagić, Striževac, Subašić, Sudžuka, Sulić, Šabanović, Šapčanin, Šišo, Tabaković, Tahmis, Tarakčija, Tašak, Topuz, Trako, Uščuplić, Uzunalić, Uzunović, Vrdo.[253]

Iz reda uglednika birani su *zastupnici siromašnih pred organima vlasti* (1827) To nam otkriva ne samo zanimljivu praksu pravne i socijalne zaštite nego i pojedince koji to obavljaju. Oni također pripadaju elitnom sloju društva i birani su iz različitih redova:[254]

Ajvaz Omer-aga
Bašić mula Mehmed, imam
Hadžikadrić, imam
Ćehajić Ahmed-aga
Saka Mustafa
Bašaga Hadžibećirović

---

[251] Behija Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", *Prilozi Instituta za istoriju*, god XIV, br. 14–15, Sarajevo 1978, 101.

[252] BOA, MAD 1437.

[253] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 255; GHb S. 41; OIS S. 67, ZMV 916/1; HAS, OZ T 29.

[254] ZMV 196/1, 20b.

Kalotić Hasan-aga
Osmanspahić Ahmed-aga
Imamović Hasan
Derviš iz Radovlja
Džafić Mustafa iz Kralupa
Bešir-aga iz Poriječana

U ovom kontekstu treba spomenuti još jednu instituciju – *zastupnika siročadi*, koja je djelovala u samom Visokom. Vjerovatno je ustanovljena odmah po uspostavi *nijabeta*, ali se prvi put spominje sredinom 16. stoljeća. Na tu poziciju nakon smrti svoga prethodnika postavlja se hafiz Muhamed sin Ismaila.[255] Ne znamo kako je kasnije ta ustanova funkcionirala i da li je i kakve promjene doživjela. Ono što se iz raspoloživog može vidjeti jeste da se ona održala do kraja osmanske uprave. Posljednji osmanski upravnik "Blagajne za siročad" bio je Omer-efendija. Blagajna je u to vrijeme raspolagala tri puta većom količinom novca negoli blagajna kaze.[256]

URBANI RAZVITAK VISOKOG

U razmatranju urbanog razvitka Visokog nužno je poći od pitanja šta je zatečeno 1463. godine kada je taj prostor ušao u novi kulturno-civilizacijski krug. Koji je bio stepen razvitka, koliki je bio broj stanovnika, te kako je sami grad teritorijalno bio organiziran? Nedostatak srednjovjekovnih izvora nužno upućuje da se rekonstrukcija uglavnom vrši na temelju ranih osmanskih izvora.[257] Iako su poznate brojne pojedinosti iz srednjovjekovne prošlosti Visokog, nije moguće dati ni približan odgovor na postavljeno pitanje. Neki izvori osmanske provenijencije iz 15. stoljeća Visoko spominje u statusu *sela*.[258] Ovo je nejasnije tim prije što se Visoko ipak svrstavalo u razvijenija naselja u Bosni, kako u prvoj tako i u drugoj polovini 15. stoljeća. To pokazuju srednjovjekovni, ali i rani osmanski izvori koji daju podatke o veličini gradova. Među 12 dokumentiranih gradova u Bosni 1468. godine Visoko je bilo na četvrtom mjestu (220 domaćinstava), odmah iza Fojnice (329), Kreševa (299) i Srebrenice (260). To znači da bi i u srednjem vijeku ono zauzimalo istu ili približnu poziciju. Naprijed spomenuto *selo Visoko* značilo je začetak novog naselja koje se počelo razvijati uz srednjovjekovno varoško naselje, odnosno dio koji će kasnije biti osnova formiranja kasabe.[259] Očito su ta dva dijela urbano vrlo brzo spojena i činila su jednu urbanističku cjelinu – grad Visoko.

---

[255] GHb, S. 1a, 148.

[256] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1295.

[257] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 226.

[258] *Vakufname*, 30.

[259] Sličan primjer imamo i u slučaju Zenice, kod koje se povremeno može sresti termin *selo Zenica*, čak i u vrijeme kada je ona već razvijena kasaba. To se spominje kada treba razlikovati dva dijela naselja. Stoga je vjerovatno mjesto gdje će se kasnije razvijati kasaba nazvano *selo*.

VAROŠ VISOKO

Prvi poznati spomen varoši u Podvisokom potječe iz 1421. godine. Kao razvijenije naselje u bosanskim prilikama, Visoko je vrlo rano bilo organizirano kao složeno naselje, podijeljeno na mahale – njih 6, i to: *Božana, Boljašina, Radiča, Ivana, Nenada i Tvrdisava*.[260] Nazivi ovih mahala tokom 15. stoljeća nisu se mijenjali. Jedina promjena je to što je mahala Radiča promijenila ime u mahalu *Luke sina Radiča*. To znači da je ona nazvana samo po njegovom sinu. Po istom principu izvršene su izmjene u nazivu mahala početkom 16. stoljeća. Tako smo dobili sljedeće nazive: *mahala Grgura, mahala Pavla sina Cvitkova, mahala Stipana, mahala Mateja, mahala Radula, mahala Božidara.*

Od tada (1516), nazivi mahala se nisu mijenjali u svakoj narednoj generaciji nego su ostajali isti do kraja 16. stoljeća. Jedina promjena jeste to što je Grgurova mahala nešto prije 1530. godine dobila ime *mahala Nesuha sina Vladisavova*. Ovi nazivi mahala ostali su i u prvoj polovini 17. stoljeća.[261] Oni se, dakle, nisu mijenjali, iako su muslimani činili većinu od 1530. godine u svakoj od njih. Čak i kada je broj nemuslimanskog stanovništva u tim mahalama bio simboličan, postojeća nemuslimanska imena mahala nisu mijenjana. Stoga svaka priča o "prisilnom islamiziranju" stanovništva i topografije gubi svaki smisao.

Mahale su imale prilično ujednačen broj domaćinstava, dakle, vrlo skladnu urbanu organizaciju. Najmanja mahala, Boljašina sina Vukosalova, imala je 30 domova, dok su sa po 41 domaćinstvom mahale Ivana Dobrašinova i Luke Radičina bile najveće. Mahala Tvrdisava imala je 35, Nenada 36 i Božana 39 domova. U 15. stoljeću Visoko je imalo između 220 i 240 domaćinstava, što bi prema tome odgovaralo broju od oko 1.100–1.200 stanovnika.[262]

Usprkos izvjesnom demografskom porastu, prve decenije 16. stoljeća nisu donijele formiranje novih gradskih cjelina. Novih 55 domaćinstava, koliko je iznosio porast, iako dovoljan za formiranje jedne osrednje mahale, uklopilo se u postojeću urbanu organizaciju naselja. Sve su mahale dobile nova domaćinstva, znači da su se postojeće samo djelomično širile. Iako su se nazivi mahala promijenili, može se reći da su ranije veće mahale zadržale prednost u broju domova. Prema veličini, njihov redoslijed bio bi slijedeći: mahala *Grgura i Mateja* – 55 domova, *Stipana* – 49, *Božidara* – 44, *Radula* – 42 i *Pavla Cvitkova* – 32. Ova posljednja vjerovatno je nekadašnja mahala Boljašina sina Vukosalova. Sa ukupno 277 domaćinstava, grad je imao oko 1.400–1.500 stanovnika.[263]

Nagovještaje urbanog širenja gradskog naselja imamo između 1520. i 1530. godine. U tom razdoblju formirana je nova gradska cjelina, *mahala džamije Šerefudina*. Bila je to mala mahala sa svega 10 domaćinstava. Zanimljivo je da nema nikakvih pojašnjenja o prostoru na kojem je navedena mahala formirana. Dok se u urbanom i prostornom smislu grad širio, upravo u tom razdoblju zabilježeno je

---

[260] TD, 18, fo 9. TD, 24, fo. 27; H. Čar-Drnda, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva", 193–217. Dio razmatranja autorica je posvetila i urbanom razvitku grada (193–198). Na stranama 206–207 dat je tabelarni pregled mahala sa različitim pokazateljima.

[261] TD, 742, 367–369.

[262] TD, 18 fo. 9; TD, 24, fo. 27–29.

[263] TD, 56, fo. 56.

izrazito smanjenje stanovništva u njemu. Sve mahale su imale demografski gubitak, u ukupnom zbiru 105 domaćinstava. Tako je nekadašnja *mahala Grgura* (*sada Nesuha Vladisavova*) umanjena za 22, *Mateja* za 25, *Stipana* za 16, *Pavla Cvitkova* za 15, *Božidara* za 14 i *Radula* za 13 domova. Visoko je 1530. godine imalo 182 domaćinstva.[264] Dakle, broj stanovnika umanjen je za jednu trećinu i kretao se oko 900. Stvarne razloge ovolikog gubitka nismo ustanovili. Ako je suditi po nekim dokumentiranim slučajevima, onda je uzrok u migracijama ka sjevernim i zapadnim krajevima Bosne koje je trebalo naseliti, kao što je ranije spomenuti Tešanj u kojemu su dokumentirana dvojica doseljenika iz "samog Visokog".

U dosadašnjem razvitku Visokog uočavaju se neke specifičnosti u usporedbi s Kreševom, Fojnicom i mnogim drugim gradovima. Uvažavajući zatečenu strukturu grada, on, barem prema administrativnoj definiciji, nije podijeljen strogo na zatečeni varoški dio, nastanjen uglavnom nemuslimanskim stanovništvom i novi, isključivo muslimanski dio koji se u početku nazivao samo *džemat muslimana*. Ta diferenciranost počinje se uočavati tek 1530. godine nastankom novoformirane Šerefudinove mahale, gdje su nastanjeni samo muslimani. No, ni tada podjela po tom principu nije jasno naglašena, jer ostalih 6 mahala imaju heterogen konfesionalni sastav još od 1489. godine. I ne samo to, većina muslimanskog stanovništva živi u varoškom dijelu i od 1530. godine čini relativnu većinu varoši. Ustanovljena fizionomija grada se nije mijenjala usprkos tomu što je do 1540. godine Visoko dobilo 124 domaćinstva.[265] To znači da je grad godišnje rastao za 12 novih domaćinstava. Time je ne samo dostignut nego i premašen broj iz 1516. godine. Obje te pojave su neočekivane i ekstremne, kako gubitak tako i porast. Ovdje je također bitno istaći da su se sve mahale varoši širile. Najveće urbano proširenje doživjela je *mahala Šerefudinove džamije* (+ 66 domova), mahala Nesuha Vladisavova (+ 17), Mateja (+ 15), Božidara (+ 9), Radula (+ 6), Pavela Cvitkova (+ 6) i Stipana (+ 5). To znači da se težište urbanog razvitka postepeno prenosi na novi dio grada. Iako se tek nakon toga, vjerovatno oko 1550. godine, Visoko počinje naglo razvijati, mi ćemo za sada dalje pratiti šta se dešava u varoši, bolje reći kako se nagli urbani razvitak kasabe odražava na varoški dio. Formiranje i razvitak kasabe imao je negativan odraz na samu varoš. Stanovništvo varoši djelomično je prelazilo u novi dio grada definiran kao prostor *kasabe*. Sve mahale varoši u periodu 1540–1570. gube značajan broj domova, Nesuha Vladisavova 21, Stipana 13, Mateja 13, Radula 11, Božidara 8, Cvitka 5. To znači da se varoš smanjila za 71 domaćinstvo. I posljednje tri decenije 16. stoljeća bile su u znaku opadanja domova u varoši, usprkos činjenici da je broj mahala u njoj ostajao isti. Međutim, u posljednjem razdoblju taj trend sada nije evidentan samo u varoši, nego i u samoj kasabi. Mahala Nesuha Vladisavova izgubila je 14, Radula 12, Mateja 10, Božidara 7, Stipana 6 i Pavela Cvitkova 5 domova. Dakle, cijela varoš smanjila se za 54 domaćinstva. Umanjenje muslimanskih i nemuslimanskih domova varoši je gotovo podjednako, muslimana 29 i nemuslimana 25. Možda je dio nemuslimana prelazio i na islam, te i ta pojava u izvjesnoj mjeri utječe na umanjenja nemuslimanskih domaćinstava u varoši. Iz kasnijih izvora nije moguće pratiti dalju sudbinu varoši. Ukoliko je uopće opstala, ona je postala periferni dio grada.

---

[264] TD, 157, 165–171.

[265] TD, 211, 460–467.

	muslimani	nemuslimani	ukupno	razlika	broj stanovnika varoši
1489.	11	211	= 222		1.100
1516.	102	175	= 277	+ 55	1.400
1530.	97	75	= 172	– 105	860
1540.	128	100	= 228	+ 58	1.150
1570.	105	55	= 160	– 68	800
1604.	77	29	= 106	– 54	530

Iako i dalje u službenim izvorima Visoko pravno predstavlja *pazar*, jasno je da je u Šerefudinovoj mahali riječ o trgovcima i zanatlijama.[266] To znači da je stanovništvo te mahale dobilo muafijet – imunitet i stvarni status gradskog stanovništva, što predstavlja značajan pravni i urbani iskorak i grad uvodi u novu fazu razvitka prema određenim i jasno definiranim urbanim standardima.

KASABA VISOKO

U razvitku osmanskoga grada kasaba ne predstavlja samo novi osmanizirani termin za grad nego prije svega označava pravni položaj jednoga naselja. Osim toga, kasaba podrazumijeva precizno definiran prostor na koji se odnosi poseban pravni status. Taj status stječe se pod određenim uvjetima. Osnovni preduvjet za njegovo stjecanje jeste određen stepen razvitka jednog mjesta. Ono je trebalo imati sljedeća obilježja: muslimanski džemat sa stalno nastanjenim stanovništvom, gradska džamija u kojoj se obavljaju sve molitve (bajrami, džume i pet dnevnih namaza), postojanje čaršije (trga) i pazarnog dana. Nakon njihovog ispunjenja pokreće se inicijativa za proglašenje jednog mjesta kasabom.[267]

Proces prerastanja jednog naselja u status kasabe ovisi o različitim faktorima. U svim slučajevima oni se ne ispunjavaju istom dinamikom i ovise od privrednih, strateških, administrativnih ili komunikacionih okolnosti. Premda se može podvesti pod neka od naprijed istaknutih, ovdje naglasak želimo staviti i na "lokalizam" koji u mnogim slučajevima daje poseban poticaj i impuls utemeljenju i razvitku pojedinih gradova.[268] Brojni vakifi u mjestima svoga porijekla ili službe podižu zadužbine, doprinose urbanom razvoju gradova i njihovom promoviranju u kasabe. Put od varoši i pazara do kasabe potraje i po nekoliko decenija. Kako je taj proces tekao u slučaju Visokog i koji su faktori utjecali na njegov pozitivan tok?

---

[266] TD, 211, 460.

[267] A. Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Studije o Bosni*, 112.

[268] Gornji i Donji Vakuf, Varcar Vakuf, zadužbine Sinan-bega Boljanića, Derviš-paše Bajezidagića i drugih.

Geografski položaj bio je vrlo značajna pretpostavka i prednost za razvitak grada. Taj faktor došao je do izražaja još u srednjem vijeku što ga je učinilo centrom mnogih zbivanja, političkih, kulturnih i duhovnih. Osim toga, Visoko se nalazilo u blizini vrlo značajnih rudnika, Fojnice i Kreševa, ali i drugih manjeg značaja. Preko Visokog je pulsirao značajan dio trgovine iz navedenih rudnika. Blizina Sarajeva kao novog administrativnog, privrednog pa i kulturno-prosvjetnog centra također je utjecala i značajno doprinijela razvitku samog Visokog. Još početkom 1462. godine krajišnik, a potom i bosanski sandžakbeg Isa-beg Ishaković dao je sagraditi mlinove u širem području Visokog. Njega je slijedio i kasniji sandžakbeg Bosne, zapravo nasljednik Ajas-beg, dodavši mu sredinom 1477. godine nove urbane sadržaje: hamam, dućane, most i zaviju (tekiju) u Visokom. Na svoje prethodnike ugledao se još jedan poznati vakif po mjestu življenja iz Sarajeva, Muslihudin Čekrekčija. On je 1526. godine podigao također značajne objekte, dućane, mekteb i most. Približno u isto vrijeme sagrađena je i džamija koju je podigao Šerefudin. Time je Visoko dobilo fundamentalne sadržaje i ispunilo sve preduvjete za proglašenje kasabom. Usprkos tome, još uvijek nemamo čvrstu potvrdu da je i pravno potvrđen status kasabe, bez obzira na to što u vakufnami jasno stoji *u čaršiji kasabe Visoko*.[269] Jer i u vakufnami iz 1477. kaže se *u selu Visoko*, premda je ono *pazar*, dakle, viši stepen od sela. Za vakufnamu u prvom planu nije status mjesta nego status predmeta uvakufljenja, te je moguća ta vrsta nepreciznosti. Izvor iz 1528. godine u tom smislu je nedvojben. Visoko je još uvijek *pazar*, a ne *kasaba*. Vakufnama uvažava faktičko stanje koje ima sva obilježja kasabe. No, ondje gdje se primarni značaj daje "pravnom položaju mjesta", ono to očito još nije. I to stanje potrajalo je još nekoliko decenija. Visoko je već ušlo u fazu intenzivnijeg razvoja, ne samo demografskog nego i urbanog. No, ta dva procesa neće se odvijati paralelnom dinamikom nego će povremeno pokazivati izrazit nesrazmjer.

Podizanjem ove džamije i formiranjem nove mahale započelo je stvaranje nove gradske cjeline i diferenciranje same kasabe od varoši. Moglo bi se reći da je ono ustvari počelo i mnogo ranije, podizanjem prvih zadužbina koje su podizane izvan varoškog dijela i koje su predstavljale temelje novog dijela grada. U to vrijeme on je imao samo obilježja privrednog i kulturnog, ne i stambenog dijela grada. Te zadužbine, međutim, ostale su izdvojene od stambenog dijela naselja sve do podizanja džamije i formiranja nove mahale kada jasnije započinje diferenciranje i novih stambenih dijelova grada. To je ujedno početak užurbanog razvitka i urbane organizacije prema obrascima orijentalno-islamskoga grada. Naprijed navedenim zadužbinama nedostajao je sadržaj koji je popunila džamija Šerefudina, sagrađena između 1516. i 1526. godine, oko koje je formirana i nova mahala.

Urbana fizionomija grada nije se promijenila do 1540. godine. Nema dokumentiranih novih mahala niti drugih sakralnih ili privrednih objekata. Unutar postojećeg urbanog okvira jeste došlo do značajnijeg napretka, i to u cijelom gradu. Naprijed smo istakli da je varoš (1530–1540) dobila 58 domova i da je rast postignut u svim mahalama. Ipak, novi dio grada, mahala džamije Šerefudina, razvijao se znatno brže i do 1540. godine porastao je na 76 domova. Dakle, ta mahala dobila je nešto više nego sve druge mahale zajedno. Međutim, Visoko je još uvijek *pazar* i stanovništvo nije dobilo kolektivni nego pojedinačni imunitet. Jasno su naglašene tri kategorije: poljoprivrednici, duhovna inteligencija (imami i mujezini), te zanatlije i trgovci.

---

[269] *Vakufname*, 44.

Nakon tog početnog zamaha (1530–1540), sredinom 16. stoljeća Visoko je zabilježilo najznačajniji iskorak u svom urbanom i teritorijalnom širenju. To se vidi ne samo po broju mahala nego i po broju domaćinstava. Uz ranije postojeće mahale – njih 7, formirane su još 4 nove. Težište razvitka grada u potpunosti je prebačeno u područje već ranije podignutih vakufskih objekata. Zato i nove mahale nose imena utemeljivača tih zadužbina, od kojih su neke nastale još u 15. ili početkom 16. stoljeća. Novoformirane mahale su: *mahala zavije Ajas-paše* (69 domova), *mahala Čekrekči Muslihudina* (59), *mahala Alaudinove džamije* (198) i *mahala tabaka hadži Muruveta* (79 domova).[270] Ovo razdoblje razvitka grada karakterizira nekoliko pojava. Prije svega, u relativno kratkom vremenu dolazi do pojave velikog broja novih mahala. Možda broj novih mahala i nije tako veliki koliko iznenađuje rast broja domova. On je iznosio 13–15 novih domova godišnje. U tom periodu došlo je i do unutarnjeg prekomponiranja, prelaska varoškog stanovništva u novi privredni dio grada, *kasabu*. Sve mahale varoši Visoko, njih 6, postepeno su se smanjivale odlaskom iz varoši u kasabu. Varoš je tako izgubila 71 domaćinstvo. Najviše je otišlo iz mahale Nesuha sina Vladisavovog – 21 domaćinstvo. Da je riječ o prelasku iz varoši u kasabu potvrđuje i to što je gubitak varoši (71) gotovo identičan porastu broja domova u Šerefudinovoj mahali (63). Sve novoformirane mahale možemo ubrojiti u veće mahale, ali se po tom kriteriju izdvajaju dvije: *mahala Šerefudinove džamije* sa 139 i, posebno, *mahala Alaudinove džamije* sa svojih 200 domova. Ako ovu posljednju usporedimo sa onim što je zatečeno u Visokom, vidimo da je ova mahala bila veličine Visokog u prvim godinama osmanske uprave. Visoko je između 1540. i 1570. godine dobilo oko 400 novih domaćinstava. Ovo razdoblje svakako je vrijeme najintenzivnijeg urbanog i demografskog razvitka ovoga grada u četiri stoljeća osmanske vladavine. Tek tada Visoko je nedvojbeno definirano kao *kasaba*. Ostaje pitanje kada se to dogodilo, odnosno kada je i ozvaničen takav status? Iz nekih zabilješki jasno proistječe da se to dogodilo prije 1550, dakle, između 1540. I 1550. godine. Jednom se Visoko naziva čak i *šeher* (ili *šehr*), u svakom slučaju neuobičajeno. Status velegrada (šehera) imali su samo Sarajevo i Banjaluka. Očito je to za Visoko bilo predimenzionirano, izraz književne mašte u kojoj je to simbolika, a ne stvar pravnog statusa.[271]

Do kraja 16. stoljeća postojeća urbana fizionomija grada se značajnije nije mijenjala. Unutar nje jeste došlo prije svega do neočekivane depopulacije, ali ona nije utjecala na njegov ukupan urbani izgled. Ono što je dobio u demografskom smislu između 1540. i 1570, grad je izgubio između 1570. i 1604. godine, a gubitak je iznosio oko 400 domaćinstava. Sama kasaba izgubila je 340 domaćinstava. Osim te, primjetne su još neke pojave. Nakon 1570. godine izvršeno je administrativno spajanje dvije mahale: mahale zavije Ajas-paše i mahale Čekrekči Muslihudina u jednu cjelinu. Dvojaki su razlozi za to: depopulacija stanovništva i njihova teritorijalna vezanost. Osim toga, formirana je i jedna nova mahala od 20 domaćinstava – *mahala Pir-havadže*. Radi što boljeg uvida u kretanja unutar kasabe dajemo detaljniji pregled domaćinstava i stanovnika prema mahalama u drugoj polovini 16. stoljeća.

---

[270] TD, 379, 640–652.

[271] GHb, R 10144/9. Pažnju na navedeni detalj skrenuo mi je Osman Lavić, bibliotekar Gazi Husrev-begove biblioteke. Zahvaljujem mu na pomoći i susretljivosti.

Domaćinstva i stanovnici po mahalama u drugoj polovini 16. stoljeća

mahale	dom.	br. st.	dom.	br. st.	gubitak	
	1570.		1604.		dom.	stan.
Mahala džamije Šerefudina	139	695	36	180	– 103	515
Mahala zavije Ajas-paše	69	345	×	×	×	×
Mahala džamije Alaudina	198	990	70	350	– 128	640
Mahala mesdžida tabaka h. Muruveta	79	395	35	175	– 44	220
Mahala Čekrekči Muslihudina	59	295	×	×	×	×
Mahala mesdžida Pir-havadže	× ×	× × ×	20	100	+ 20	100
Mahala zavije Ajas-paše sa mahalom Čekrekči Muslihudina	× ×	× × ×	43	215	– 85	425
Ukupno:	2.720		1.020		340	1.700

Ovakav urbani izgled Visoko je zadržalo i u prvoj polovini 17. stoljeća. No neke vijesti iz tog vremena ipak treba uzeti s određenom rezervom. Jedna kaže da je Visoko 1621. imalo 300 kuća, a druga iz 1655. godine navodi 708 kuća.[272] Čini se ipak da se ova iz 1621. oslanjala na neke špijunske podatke i izvještaje iz Bosne i stoga je njena pouzdanost upitna.[273] Tako nagle promjene u konačnici nisu nemoguće, a naprijed je izloženo da ih je bilo i ranije.

Kao što se vidi, do sredine 17. stoljeća nadoknađen je i gubitak stanovništva, tako da se može reći da je Visoko ponovo dostiglo demografski nivo iz sedamdesetih godina 16. stoljeća. Sve su prilike da je broj mahala ostao isti i da se u urbanoj organizaciji grada ništa bitnije nije mijenjalo. Naime, izvještaji iz 1640. i 1655. godine donose gotovo identične vijesti o broju džamija, što znači i toliki broj mahala. Ako je i bilo promjena, onda je to jedna mahala. Jedino što se promijenilo jeste da su izgrađeni neki novi sakralni objekti. Ako su izvještaji iz 1640. i 1655. potpuno pouzdani, onda je svaka mahala dobila zaseban sakralni objekat. Oni ih nazivaju *džamije*, premda je vjerovatno među njima bilo i mesdžida. Ovako je Pavle iz Rovinja prilikom svoje vizitacije Bosni 1640. godine doživio i opisao Visoko. "Stigosmo u *Visoki* u vrijeme ručka, i hvala Bogu, dobro ručasmo. Visoki je turski kraj, najljepši koji sam do sada vidio, veoma otmjeno mjesto, nejasno i široko u očima, smješten u lijepoj ravnici blizu rijeke *Selesnicze*; ima sedam džamija sa sedam munara, što hoće reći zvonika; u gradu su između kuća vrtovi sa voćkama, koji su me toliko privlačili svojim cvjetovima da nisam mogao prestati da se divim. Grad je poveći, mjesto je prekrasno, da su ga napravili Kršćani, bilo bi oaza. Usred grada, ulijeva se Bosna u rijeku *Selesniczu,* formiraju jednu rijeku nazvanu Bosna; ta rijeka vijuga visočkom ravnicom. Tu fratri imaju jedan lijepi vrt, koji se uzdizaše stepenasto kao onaj u Piranu. Tu postoji i jedna

[272] Franjo Rački, "Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašaluka", *Starine JAZU*, XIV, Zagreb 1882, 188; F.[ran] M.[ilobar], "Dva savremena izvještaja", 254; M. V. Batinić, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", *Starine JAZU* XVII, 1885, 148.

[273] N. Zahirović, "Geografsko-statistički opis", 189–192.

lijepa fontana blizu živice vrta, gdje uvečer dolaze djeca, Kršćani i Turci, da se igraju oko izvora: i gledao sam kako Kršćanska djeca uhvate za ruku Tursku djecu i kažu: hajdemo na izvor, tamo ćemo vam uraditi ono što nama rade svećenici. Odvedu ih na izvor i tamo im bacaju vodu na glavu, kao da ih krste. Nakon što smo došli u Visoki, tu je došao i jedan stogodišnjak i svirao je gusle, što je kod nas proizvelo veliku malinkoniju".[274]

Nemamo tako detaljan dalji uvid u nazive i razvitak mahala. Ipak se mogu postaviti barem neke koordinate njegovog daljeg razvitka. Sudeći prema kasnijim vijestima, od druge polovine 17. do sredine 19. stoljeća Visoko se jeste razvijalo, ali ni približno kao u periodu 1540–1570. godine. Do kraja osmanske vladavine dinamika razvitka Visokog iznosila je približno jedno domaćinstvo tokom jedne godine. Naprijed smo vidjeli da je u pojedinim periodima to znalo biti 12 do 13 domova godišnje, pa i nešto više od toga. Uz povremene epidemije koje su pustošile cjelokupno područje, pa i samo Visoko, krajem 17. stoljeća grad je doživio i potpunu urbanu devastaciju u kojoj je potpuno spaljen i porušen. To svjedoči dokument iz 1704. godine u kojemu se kaže: *Kasaba Visoko, koja pripada kadiluku Sarajevo u Bosanskom vilajetu, za vrijeme neprijateljske okupacije potpuno je porušena i izgorjela u požaru...*[275]

Nekadašnji nazivi mahala i sakralnih objekata već do kraja 18. stoljeća su potpuno iščezli. U to vrijeme Visoko je podijeljeno na sljedeće mahale ili lokalitete: Alaudinovu, hadži Hasanovu, hadži Muruvetovu, hadži Ibrahim-aginu, Perutac, Rosulje, Kraljevac i Jeni Bajer (Novo Brdo).[276] Izvori, dakle, dokumentiraju osam mahala. Nekadašnje nazive zadržale su samo dvije mahale: Alaudinova i hadži Muruvetova. Vjerovatno je došlo do grupiranja, odnosno spajanja pojedinih mahala, kako smo to imali već i krajem 16. stoljeća. U nekim slučajevima vakifi su na mjestu trošnih i urušenih mesdžida ili džamija podizali nove, koje bi po njima dobijale i imena. Otuda ne iznenađuje što su neki nazivi iščezli i pojavili se novi.

Prema nekim podacima, u užoj gradskoj zoni 1882. godine u Visokom je bilo 467 prizemnih i 285 kuća na kat, dakle ukupno 752.[277] No, taj podatak treba uzeti s rezervom jer službenim popisom dokumentirano je 897 kuća. Podatak o izgledu kuća zapravo dopunjuje sliku o ukupnom izgledu grada i daje odgovor zašto se moglo desiti da u svega nekoliko decenija više stotina kuća nestane ili postane, kao što se moglo desiti da nestane traga nekim sakralnim objektima. Preživljavali su samo objekti građeni od čvrstih materijala, dakle, kamena. Njihova gradnja je skupa i samo su iznimno bogati mogli tako što priuštiti, bilo da grade stambene, sakralne ili neke druge objekte.

Pred sami kraj osmanske uprave preduzeto je nekoliko vrlo značajnih koraka na unapređenju, obogaćivanju i uređenju urbanog sadržaja grada, komunalne i komunikacione infrastrukture.

Najprije su preduzeti radovi na izgradnji mosta preko rijeke Bosne 1833. godine. U upotrebu je pušten 7. oktobra 1834. godine. Umjesto nekadašnjih vakifa sada se kao graditelji pojavljuju namjesnici. Ovaj most sagradio je Davud-paša.[278] Vjerovatno usljed oštećenja morao se graditi još jedanput,

---

[274] Stipan Zlatović, "Izvještaj o Bosni godine 1640. o. Pavla iz Rovinja", *Starine JAZU* XXIII, Zagreb 1890, 25. (Za prijevod zahvaljujem prof. dr. Jasminu Džindi).

[275] GHb, MD IV, (AP) 468; MD, 2942/318–1.

[276] H. Kreševljaković, *Visoko*, 24; H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 255.

[277] H. Kreševljaković, *Visoko*, 52.

[278] Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, *II – Istočna i centralna Bosna*, Sarajevo 1998, 454 (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika II*).

1868. godine. Podignuto je nekoliko prosvjetnih ustanova, 1838. godine medresa i u njenom okviru 1840. godine otvorena biblioteka, te 1870. godine ruždija. U međuvremenu, 1860. godine, podignuta je pravoslavna crkva i otvorena pravoslavna škola. Po naređenju sarajevskog mutesarifa Abdul Nafi--efendije, preduzete su mjere na uređenju ulica. Posebno značajnim za život grada bilo je izmještanje tabhana (kožara) izvan stambenog dijela grada. Uz rijeku Fojnicu uređen je park (šetalište) ili, kako se onovremeno govorilo, "narodna bašča". Dio puta je nasut na relaciji most – tabhana, a na dijelu tabhana – čaršija urađena je kaldrma. Grad je komunikaciono povezivan sa susjednim mjestima novim putovima. Najprije je napravljen put od Visokog do Kiseljaka 1866. godine, a potom u smjeru Zenice, do granice dviju nahija – Visokog i Zenice. To znači da je put išao do iza današnjeg mjesta Donji Kakanj.[279]

VAKUF I VAKIFI U VISOKOM

VAKUF U RAZVITKU I ŽIVOTU GRADA

Vakuf Isa-bega

Koliko je do sada poznato, prve zadužbine na području nahije Visoko javljaju se početkom 1462. godine, dakle, prije konačnog pada srednjovjekovne Bosne. Prvi vakif bio je tada još uvijek krajišnik, kasnije prvi sandžakbeg Bosne *Isa-beg sin Ishak-bega*. On je uvakufio *sve mlinove pod jednim krovom na rijeci Željeznici u nahiji Visoko*.[280] Iz ovoga se da vidjeti da je riječ o četiri povezane vodenice. Nije poznato ni gdje su se ti mlinovi nalazili, te stoga također ostaje mala dilema. Da su u samom Visokom, to bi vjerovatno bilo naglašeno i vakufnamom. Kasnije se doduše kaže *4 mlina u Visokom*, što opet predstavlja nedefiniran lokalitet. Ako je riječ o zadužbini u granicama naselja obično se kaže "u samom", što ovdje nije slučaj. Riječ je, dakle, o privrednim objektima, koji su davani pod zakup. Prihodi zakupa mlinova bili su namijenjeni za izdržavanje tekije u Sarajevu. Zakup je varirao i prema tome donosio različit profit, 1540. godine 600 akči, a krajem 16. stoljeća svega 300 akči. Osim što se nalaze na području nahije i podmiruju potrebe kraja u preradi žita, druge izravne koristi za sami grad od te zadužbine nije bilo. Ovdje ćemo spomenuti da je još jedan bosanski namjesnik, *Skender-paša*, uvakufio 5 mlinova u Visokom. Prihod od tih mlinova (150 akči) išao je za njegovu tekiju u Sarajevu.[281]

---

[279] H. Kreševljaković, *Visoko*, 50–52.

[280] *Vakufname*, 19.

[281] Behija Zlatar, "Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka", *POF* XX–XXI/1970–71, Sarajevo 1974, 129. (Spomenuti Skender-paša bio je namjesnik u Bosni više puta: 1466/67, 1478/79. i 1498/99. Uporedi: Salih Sidki Hadžihusejnović, Muvekkit, *Povijest Bosne 1*, Sarajevo 1999, 76, 80–81, 96–97).

Vakuf Ajas-paše

Kao prvi vakif poslije Isa-bega, na prostoru Visokog pojavio se drugi sandžakbeg, Ajas-beg, koji je, pored zadužbina u Sarajevu, do 1477. godine izgradio niz objekata u samom Visokom.[282] To su: *javno kupatilo (hamam), dućani, most na rijeci Bosni* i poslije toga *zavija*. Osim što je grad dobio značajne urbane sadržaje, riješena su i neka vitalna pitanja funkcioniranja grada. Ti objekti zadovoljavali su higijenske, privredne, komunikacione, duhovne i obrazovne potrebe grada. Oni su istovremeno predstavljali temelje budućeg dijela kasabe. Zavija je ujedno i prvi poznati objekat duhovne namjene u Visokom. Ona je barem privremeno nadomještala nedostatak džamije, ali je istovremeno služila i kao obrazovna ustanova. Iz kasnijih izvora se vidi da u toj mahali postoji i džamija, čije se ime začudo ni kasnije izrijekom ne spominje, ali se na druge načine to jasno daje do znanja. U popisu mahale – *mahala zavije umrlog Ajas-paše, zajedno sa mahalom Čekrekči Muslihudina* navode se *hatib* i *dva mujezina*. Dakle, riječ je o značajnijem objektu. Osim toga, izričito se spominje *vakuf spomenute džamije*, kao i službenici vakufa – *kajim* i *mutevelija*. Znamo, također, da je kajim bio izvjesni Halil-halifa, stanovnik mahale. Ne znamo ime mutevelije, ali je naglašeno da su to *djeca vakifa*.[283] Prije ovih potpuno jasnih vijesti o džamiji, 1570. godine imamo indicije o postojanju džamije upravo na prostoru *Ajas-pašine i Muslihudinove mahale*. Tada se tri lica spominju kao *havadže*: Bajazid sin Karagoza, Timur sin Mehmeda i Gazanfer sin Alagoza.[284] Spomen ove džamije pod imenom *Ajas-pašina džamija* nalazimo tek 1704. godine, nakon njenog rušenja od strane Eugena Savojskog. Ona se spominje kao džamija koju bi najlakše bilo popraviti nakon rušenja. Od ove džamije ostala je neporušena jedino munara.[285]

Da je riječ o respektabilnom vakufu, svjedoči i iznos od 47.000 gotovine kojom taj vakuf raspolaže. Ne znamo od koga je i kada ta suma uvakufljena, da li prilikom osnivanja tog vakufa ili je kasnije neko drugi uvakufio sredstva, što je bila česta praksa. Kako je ipak riječ o sandžakbegu, ne treba isključiti mogućnost da je to suma uvakufljena prilikom osnivanja zavije. I sama zavija se stidljivo prvi put spominje 1489. godine, dok joj u vakufnami nema spomena, što znači da je osnovana nakon 1477. godine.[286] Ovdje ćemo spomenuti još ime Hasan-halife, imama i hatiba, te dva mujezina u džamiji spomenute mahale: Omer-halifu i Islam-halifu. Oni su službovali krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Već smo spomenuli da se *Ajas-pašina džamija* spominje početkom 18. stoljeća kao porušena. Za njen popravak bilo je neophodno 300 groša.[287] Da li je zavija pretvorena u džamiju ili je zaista neovisno od zavije postojala džamija pod tim imenom, ne može se sa sigurnošću tvrditi.

---

[282] Ajas-paša sin Abdulhaja. To govori o nemuslimanskom porijeklu. Nije isključeno da je možda sa prostora Sarajeva ili Visokog. Bio je tri puta namjesnik Bosne 1470–75, 1477. i 1483. godine. Tada je dobio rang paše. (Up. A. Handžić, "O ulozi derviša", 94)

[283] *Opširni popis* I/1, 601.

[284] TD, 379, 643–4.

[285] GHb MD, IV, (AP) 468. (MD, 2942/318–1)

[286] TD, 24, fo. 29. (A. Handžić, "O ulozi derviša", 94–95).

[287] GHb, MD, IV, 468 (AP); MD, 2942/318–1.

Vakuf Muslihudina Čekrekčije

Početkom 16. stoljeća Visoko je dobilo druge, za grad vrlo značajne sadržaje. Muslihudin Čekrekčija je do 1526. dao sagraditi *21 dućan, mekteb uz tekiju* i *most* na rijeci Bosni. Bilo je to već po drugi put da se podiže most u Visokom. Muslihudin Čekrekčija bio je stanovnik Sarajeva gdje je također podigao značajan broj zadužbina, dućane, džamiju, mekteb i darivao 46.000 akči gotovog novca. Pravo ime mu je Mustafa sin Ishaka, ali je poznatiji kao Muslihudin, što je počasno ime koje potječe od *muslihu'l-millet ve 'd-din* i znači "učvrstitelj vjere".[288] S izvjesnom dozom rezerviranosti i opreza ističe se pretpostavka da je porijeklom iz Visokog, što je i bio motiv da tamo uvakufi dio svoje imovine. S nešto više sigurnosti govorilo se o nadimku *Čekrekči*, što aludira da je zanatlija, izrađivač čekrka.[289] Teško da je kao zanatlija mogao baš toliko postići, bez obzira na epitet koji upućuje na zanatsko zanimanje. Stoga bez ikakve dileme smatramo da je nadimak Čekrekči u izravnoj vezi sa Čekrekčijama, naseljem u užem gradskom području Visokog, i prosta aluzija na porijeklo. To je ili mjesto njegovog porijekla ili je, pak, on kao Visočanin osnivač toga naselja. Ono se kasnije spominje čak kao pripadajuće naselje (*tetima*) mahale Šerefudina.[290]

Za svoje vakufe, pa i za ovaj u Visokom, mjesto mutevelije vakif je zadržao za sebe, prema tome i pravo imenovanja i otpuštanja iz službe u svojim vakufima. Gotovo po uobičajenom pravilu, položaj mutevelije je bio nasljedan i prenosio se s koljena na koljeno. Vakif je osigurao vrlo visok stepen kontrole nad vakufom, pogotovo vakufskim novcem kao najosjetljivijim i najranjivijim dijelom vakufa. Naime, vakufski novac *isplaćuje samo mutevelija vakufa* uz čvrsto jemstvo. No, to se može raditi samo uz saglasnost i odobrenje *imama, učitelja i džemata*,[291] čime je vakif osigurao dodatni mehanizam zaštite vakufa i to postavio na načelima kolektivnog, a ne individualnog odlučivanja.

Ova dva dobrotvora najzaslužniji su za početke urbanizacije grada kojemu su podizanjem svojih zadužbina odredili dalje pravce širenja. Oni su udarili i temelje buduće kasabe. Ne znamo koliko dućana je podigao Ajas-paša, ali se vidi da su neki od tih dućana očito stradali ili propali. Od dućana u obje spomenute mahale do kraja 16. stoljeća očuvano je izgleda svega 12, jer ih je samo toliko dokumentirano.[292] I to govori koliko su svi ti objekti vrlo krhki, ukoliko nisu rađeni od kamena, a dućani to nisu bili, kao ni mnogi drugi objekti, pa i sakralni.

Vakuf Šerefudina

Prva džamija koja se spominje pod imenom svoga osnivača u Visokom sagrađena je između 1516. i 1528. godine. Prvi spomen *džamije Šerefudina* nalazimo tek 1528. godine. Džamije i sakralni objekti općenito predstavljaju nukleuse novih dijelova grada. Mahale se najčešće formiraju oko sakralnih objekata,

---

[288] H. Kreševljaković, "Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije" (separat iz *Glasnika IVZ*), Sarajevo 1938, 11, 17; *Vakufname*, 41.

[289] H. Kreševljaković, "Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije", 17.

[290] GHb, S 4, 4; TEK, V, 2, 46.

[291] *Vakufname*, 43.

[292] *Opširni popis* I/1, 601.

odnosno nastaju njihovim podizanjem. Oko te džamije već do kraja 1528. formirana je mahala od 10 domaćinstava. To znači da ni džamija nije podignuta mnogo prije. Mahala se kasnije znatno širila. Džamija nije jedino što je vakif ostavio iza sebe. Odmah po osnivanju spominju se *bašča, dućani i ostalo*.[293] Čak ni nekoliko kasnijih popisa vakufa ne daju opširniji opis tih vakufa, ime bašče, broj dućana, niti šta je to *ostalo* što je pripadalo ovom vakufu.[294] Tek krajem 16. stoljeća doznajemo kojim kapacitetima raspolaže taj vakuf. To je 16 dućana, gotovina od 20.000 akči te dvije zemljišne parcele u gradu.[295] Za sada nije pouzdano poznato ko je bio Šerefudin niti izvori o njemu govore nešto konkretnije. Epitet *mevlana* govori da je pripadao ulemanskom sloju, kadija ili, pak, imam.[296] Pripadao je višim slojevima društva, jer se spominje njegov oslobođeni rob Mahmud, nastanjen u mahali njegove džamije.[297] Šerefudin je vjerovatno pripadao derviškoj komponenti i bio nastanjen u mahali Nesuha sina Vladisavova, gdje mu 1530. godine nalazimo i sina, *pir Ahmeda sina Šerefudina*.[298] Izvori ne govore ništa, ali je sin najvjerovatnije bio i mutevelija očevog vakufa, što je česta praksa. Ahmed se kasnije preselio u *mahalu džamije svoga oca i postao njen imam*. Tada je već dobio još i epitet *čelebi*, što znači da mu je društveni ugled porastao. Imam i hatib kasnije je bio Sulejman-halifa, te dva mujezina, Ibrahim-halifa i Hasan-havadže. Pri ovom vakufu spominje se još jedan, vjerovatno novčani vakuf *Gazi čelebije*, ali o njegovom iznosu ne znamo ništa.[299] Plaće pojedinih službi pri ovom vakufu bile su različite: imam 5, mujezin 2 (dakle 4) i *učenje džuza* 1 akča dnevno. U ovoj mahali 1570. godine nalazimo još dvojicu "havadža" – Mehmeda sina Džaferova i Mehmeda sina Ajdinova. Vjerovatno su oni u to vrijeme službovali u džamiji Šerefudina.[300]

Vakuf Alaudina

Džamija, prema tome i mahala koju je utemeljio Alaudin, nastala je sredinom 16. stoljeća. Prvi spomen u jednom izvoru nalazimo joj 18–28. maja 1557. godine. Njen osnivač tada se spominje kao *umrli*.[301] Osim džamije, vakuf se sastojao od 51.000 akči gotovine i jedne zemljišne parcele koja se davala pod zakup. Odmah vidimo da je spomenuta suma već u opticaju, i da se novac koristi, odnosno da se daje kao pozajmica uz određenu dobit. Iz tituliranja *efendi* vidi se da je vakif pripadao ulemanskom staležu, i to višem. Teško da bi kao obični imam ili hatib mogao ostaviti tako značajan vakuf. Plaća najbolje plaćenog imama u Visokom iznosila je godišnje oko 2.900 akči. To znači da bi skoro 20 godina cjelokupna primanja trebao izdvajati samo za glavnicu vakufa. A trebalo je živjeti i izdržavati i porodicu. Uz ime

---

[293] TD, 164, 382.

[294] B. Zlatar, "Popis vakufa", 121.

[295] *Opširni popis* I/1, 600.

[296] MAD, 625, 710.

[297] TD, 157, 165, TD, 211, 460.

[298] Za Ahmedovog sina i unuka Šerefudina u dokumentu se kaže: Malkoč sin pir Ahmed čelebije nastanjen u mahali Alaudina. (TD, 379, 644.)

[299] *Opširni popis* I/1, 600.

[300] TD, 379, 641–642.

[301] GHb, S. 1a, 187.

svoga osnivača Alaudina, džamija je kasnije dobila još jedan epitet, Kebir, i nazivala se Alaudin Kebir. Taj dodatak dobila je u 17. stoljeću ili kasnije, jer se tokom 16. stoljeća on ne spominje.

Prvi poznati mutevelija ovog vakufa bio je *Abdurahman*. Vakuf je imao 4 službenika: imama i hatiba, 2 mujezina od kojih je jedan obavljao i druge funkcije u vakufu (kajim i muarif), te muteveliju. Imam i hatib ove džamije imao je najbolju osnovnu plaću u Visokom, koja se na dnevnom nivou kretala 8 akči. Poslije toga o ovom vakufu nemamo podataka kroz duži vremenski period. Džamija je potpuno izgorjela 1697. godine, ali je kasnije obnovljena. Iz hronograma pisanog 1914/15. vidi se da je ova džamija tri puta stradala i obnavljana – 1697, 1911. i u neko još nepoznato vrijeme. Kako su požari bili najčešći uzroci stradanja, to je vjerovatno i treći put stradala u nekom od požara.[302]

Znamo da je vakuf opstao pod ovim imenom do 19. stoljeća. Do tada je uz džamiju bio izgrađen i šadrvan (1826). Kao što su opstali objekti ovog vakufa, opstala je i novčana suma koja je i dalje bila u funkciji, kako je to vakif odredio, da se daje na korištenje pod određenim uvjetima. U prometu 1826. godine nalazilo se 1.633 groša. Ne znamo da li je to cjelokupna novčana suma kojom vakuf raspolaže ili samo njen dio koji se nalazio na pozajmici. Znamo da su korisnici vakufskog novca u jednom trenutku 24 lica. Među dokumentiranim licima su zanatlije, duhovna lica, poljoprivrednici, kao i jedna žena čije zanimanje se ne spominje. Izvor jasno naglašava šta iz tog novčanog iznosa pripada samoj džamiji, koja suma pripada šadrvanu, šta je definirano za kandilje a šta za mukavve.[303] Ovako jasna podjela sugerira da je moglo doći do dodatnih uvakufljenja u korist ranije utemeljenog vakufa prema istaknutim namjenama. U opticaju su, dakle, sume namijenjene za: imama 808 groša, šadrvan 500 groša, kandilje 200 groša i mukavve 125 groša.

Vakuf tabaka hadži Muruveta

Historijska literatura definirala je da je ova džamija nastala "najkasnije u prvoj polovini 17. stoljeća".[304] Kao što se vidi, nastala je približno sredinom 16. stoljeća. Naziv vakufa i mahale koju je utemeljio govori barem osnovno o vakifu. Po zanimanju je zanatlija, i to tabak, dakle, bavio se kožarstvom. U skladu sa svojim mogućnostima podigao je *mesdžid*. Pored toga što je na taj način iskazao svoju pobožnost, vidimo da je obavio i hadž. Ovaj vakuf osnovan je nakon vakufa Alaudina, ali prije 1570. godine. Vakif je 1570. godine bio još živ i stanovao je u mahali čiji je osnivač. Umro je prije kraja 16. stoljeća. Njegov sin Ališah, također nastanjen u toj mahali, bio je spahija. Osim što je podigao mesdžid, spomenuti je ostavio i 20.000 akči u gotovini za funkcioniranje vakufa. Pred sami kraj osmanske uprave (1868) dokumentirana je popravka ove džamije. Mutevelija u to vrijeme bio je hadži Mehmed Čabarabdić sin mula Saliha.[305] Mutevelije ove zadužbine birane su iz reda tabaka kojima je pripadao i sam hadži Mehmed. Ako je po uobičajenoj praksi definiranoj mnogim vakufnamama da osnivači zadužbine budu prve mutevelije, potom da ih nasljeđuju njihovi muški potomci, odnosno najpobožniji među njima, onda je i spomenuti direktni potomak tabaka hadži Muruveta.

---

[302] H. Kreševljaković, *Visoko*, 26; M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 451.

[303] ZMV, 196/1, 4b.

[304] H. Kreševljaković, *Visoko*, 26.

[305] HAS, OZ, T 198, 1.

Vakuf Pir-havadže

Vakuf je utemeljen negdje krajem 16. stoljeća. Sastojao se od *mesdžida*, 7 dućana i jedne parcele zemljišta, kao i izvjesne količine gotovog novca (3.800 akči). Naziv *Pir-havadže* ne govori mnogo o osnivaču. Naprotiv, pomalo skriva stvarni identitet osnivača. Pir-havadže je sin Šerefudina, prvobitno poznat samo kao *pir Ahmed*. Kasnije je postao i imam u džamiji koju je sagradio njegov otac. S vremenom je stekao pretpostavke da i sam podigne zadužbine i ostavi nešto gotovine. Vakufski prihodi (1.060 akči) bili su nedostatni za troškove vakufa (1.825) i ne znamo kako je razlika nadoknađivana. Vjerovatno se to rješavalo dobrovoljnim prilozima, a iz ovih sredstava osiguravan je tek neki garantovani minimum. Kako se radi o skromnom vakufu, tek osnovanom, vakuf je imao samo dva službenika: imama – Osmana sina Timurova i mujezina – Ibrahima sina Osmanova. Vjerovatno je riječ o ocu i sinu.

Vakuf hadži Ibrahima

Ne znamo pouzdano kada je osnovana ova zadužbina niti što ju je sve činilo. Neki izvori je spominju kao *mesdžid* hadži Ibrahima, a od nekretnina samo jednu bašču.[306] Oslanjajući se na narodnu predaju, Hamdija Kreševljaković je ovu džamiju smatrao prvom podignutom i najstarijom džamijom u Visokom.[307] Očito da je takvo opredjeljenje zasnivano na pretpostavci po osnovu njenog položaja u samom gradu, u predjelu Perutac, između Klise i Pazara, te Varoši i Novog Brda.[308] Na temelju izvora moguće je dati približniju hronološku rekonstrukciju nastanka pojedinih sakralnih objekata. Što se tiče ove džamije, većina osmanskih izvora koji pružaju dragocjene podatke o Visokom u 16. stoljeću uopće je ne dokumentira. Pouzdano se može tvrditi da nije riječ o prvoj džamiji u Visokom, posebno ako znamo da je Šerefudinova podignuta prije 1528. godine. Ona svakako pripada starijim džamijama podignutim u tom mjestu, ali poslije Šerefudinove i Alaudinove džamije, pa i nekih drugih sakralnih objekata. Prvi i jedini pisani trag iz 16. stoljeća i potvrdu njenog stvarnog postojanja nalazimo početkom 1571. godine.[309] Sve su prilike da nije ni podignuta mnogo prije te godine. Pouzdano možemo tvrditi da se to nije moglo dogoditi prije 1550. godine. Njen utemeljitelj, kojega nalazimo u više izvora krajem 16. stoljeća, bio je katib u Bosanskoj defterhani. Stanovao je u Šerefudinovoj mahali i uživao timar od 13.000 akči u selu Radovlja.[310]

Džamija je više puta obnavljana. Krajem 18. stoljeća (22. 11. 1784) kao imam ove zadužbine spominje se Abdulah-halifa.[311] Da je riječ o skromnijoj zadužbini, svjedoči podatak da nemamo dokumentiranih vakufskih sredstava niti većih nekretnina, tek jednu bašču.

---

[306] ZMV, 196/1 2b.

[307] H. Kreševljaković, *Visoko*, 26; ZMV, 196/1, 4b; M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 448.

[308] *Visoko i okolina kroz historiju I – Prethistorija, antika i srednji vijek*, Visoko 1984, 161–163 (dalje: *Visoko i okolina,* I).

[309] GHb, R10144/9.

[310] *Opširni popis* I/1, 600; GHb, 10144; TD 728, 72.

[311] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 448.

Ali postojala je povezanost ovog vakufa s vakufom Alaudina. Iz prihoda bašče vakufa hadži Ibrahima nabavljane su mukavve za Alaudinovu džamiju, a iz novca Alaudinova vakufa izdvajana je plaća za imama hadži Ibrahimove džamije.[312]

Vakuf hadži Hasana

Vakuf je osnovao zanatlija hadži Hasan Saračić podizanjem džamije. Ne znamo šta je sve uvakufljeno tom prilikom, ali iz kasnijih izvora vidimo da je iz ovog vakufa u opticaju i 200 groša novca. Da li je to sveukupna suma, ili samo dio dat kao pozajmica, nije poznato.[313] Ne zna se pouzdano ni kada je džamija podignuta. Na osnovu natpisa s nišana u dvorištu džamije, koji potječe iz 1660–61, dalo bi se zaključiti da je nastala u prvoj polovini ili sredinom 17. stoljeća.[314]

OSTALE ZADUŽBINE NA PODRUČJU VISOKOG I OKOLINE

Kako izvori nekad znaju biti veoma varljivi pokazuju dva izvještaja iz sredine 17. stoljeća. Prema prvom, iz 1640. godine, Visoko je grad sa sedam džamija, a prema drugom, iz 1655, sa šest. Da je obrnuto, sasvim sigurno ne bi bilo dilema, no ovako, one se nužno nameću. Vidjeli smo da se tokom 16. stoljeća spominju tri džamije i dva mesdžida, kojima možemo pridodati još i džamiju hadži Ibrahima i hadži Hasana, te na taj način doći do broja od sedam sakralnih objekata. To bi dakle bili: 1. Džamija u Ajas-begovoj i Muslihudinovoj mahali, 2. Šerefudinova, 3. Alaudinova, 4. Muruvetova, 5. Pir-havadže, 6. hadži Ibrahimova i 7. hadži Hasanova. U literaturi se navodi da je Alaudin Sagir džamija u Donjoj mahali sagrađena 1620. godine. Na osnovu dostupnih izvora nismo mogli potvrditi niti korigirati takvo stajalište. Iz već spomenutog slučaja hadži Ibrahimove džamije, za koju također ne doznajemo iz službenih izvora nego iz marginalne zabilješke sa rukopisa, vidimo da je moguće postojanje tih objekata i kada oni u jednoj vrsti izvora nisu dokumentirani.

Svi sakralni, vakufski i stambeni objekti porušeni su u vrijeme pohoda Eugena Savojskog. To se jasno vidi iz dokumenta (1704) kojim se naređuje podnošenje izvještaja o stanju i potrebama stanovništva. U njemu se kaže: *Kasaba Visoko, u kadiluku Sarajevo u Bosanskom vilajetu, za vrijeme neprijateljske okupacije potpuno je porušena i izgorjela u požaru. Stanovništvo se ponovo vratilo i svi su se nekako smjestili i okupili. Međutim, u spomenutom mjestu nema nikakve džamije ni mesdžida gdje bi stanovništvo moglo obavljati dužne molitve pa su toga potpuno lišeni. Sada u navedenoj kasabi imaju neke munare koje su ostale. Stanovnici su izvijestili da bi se Ajas-pašina džamija mogla popraviti, po prilici za trista groša...*[315] Upravo nakon ovih događaja pojavljuju se neka nova imena kao zadužbinari.

---

[312] ZMV, 196/1, 4b

[313] ZMV, 196/1, 5b.

[314] H. Kreševljaković, *Visoko*, 24–26.

[315] GHb, MD, IV, 468 (AP); 2942–321–1.

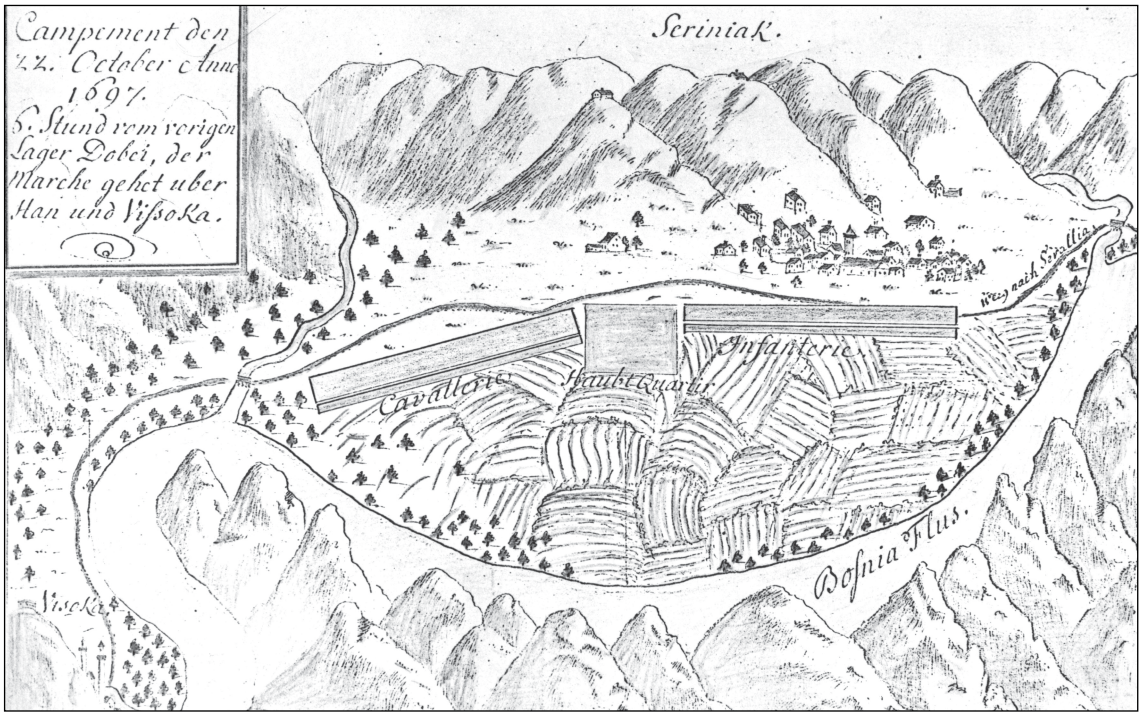

Plan logora vojske Eugena Savojskog 22. oktobra 1697. godine (Österreichisches Staatsarchiv)

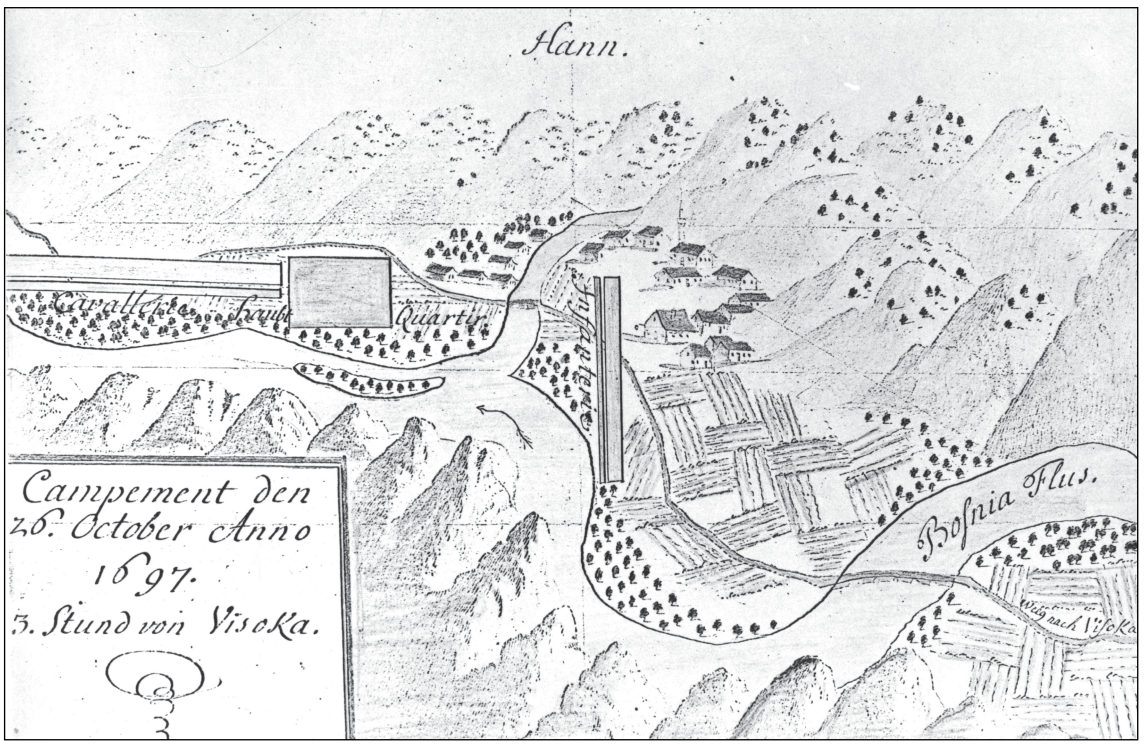

Plan logora vojske Eugena Savojskog 26. oktobra 1697. godine (Österreichisches Staatsarchiv)

Jednu džamiju ili na mjestu neke od ranije postojećih podigao je namjesnik Ibrahim-paša. Nemamo nikakvih drugih vijesti osim o imenovanju imama Mehmed-halife umjesto oca šejh Saliha (1733).[316] Budući da je jedini namjesnik po imenu Ibrahim-paša u Bosni namjesnikovao 1705–1708, to znači da je i džamija podignuta najvjerovatnije u tom razdoblju. Ovaj namjesnik poznatiji je kao Elči Ibrahim-paša i kao osnivač zadužbina u Travniku.[317]

Među zadužbinarima u Visokom treba istaći i gospođu Hatidža-hanumu koja je u džematu Rosulje podigla mesdžid. I to se dogodilo u prvoj polovini 18. stoljeća, očigledno nakon stradanja grada i potrebe da se osiguraju uvjeti za duhovne potrebe muslimana. Jedini do sada poznati trag ovome mesdžidu jeste spomen Abdulah-halife, imama u mesdžidu na Rosuljama, što ga je podigla spomenuta Hatidža.[318] Mnogo kasnije, početkom 19. stoljeća (21. 3. 1813), u Visokom se pojavljuje još jedna vakifa. Fatima kćerka Ebu Bekira iz Šerefudinove mahale podigla je mualimhanu u hadži Hasanovoj mahali. Uz objekat je uvakufila i 400 groša koji su stavljeni u opticaj i po principu i praksi ostalih novčanih vakufa iz dobiti od uvakufljene sume novca je finansirana služba mualima u tom mektebu.[319]

O sakralnim objektima u ruralnim sredinama imamo vrlo malo podataka. Tek neki sporadični i indirektni slučajevi jasno svjedoče njihovo postojanje i to veoma rano, sredinom 16. stoljeća. Tako se već 1556–57. godine u selu Gomionici spominje *Bajazid hodža sin Karađoza*.[320] Deceniju kasnije spominje se džamija u Goduši. Iz 17. stoljeća potječu i vijesti o džamijama u Maurovićima i Seoči. Budući da su ti objekti podizani i izdržavani uglavnom iz dobrovoljnih priloga, najčešće su ostajali izvan dokumentiranja. No, bilo je slučajeva kada i objekti podizani dobrovoljnim prilozima mještana dobiju vakufnamu kojom se definiraju pitanja iz domena funkcioniranja službi, upravljanja i količine raspoloživih sredstava koje džemat sakupi i ozvaniči vakufnamom. Definiranjem načina funkcioniranja sprječava se samovolja, uspostavljaju red i pravila, a zadužbina i njena sredstva se osiguravaju od zloupotreba. Jedna takva zakladnica, "kolektivnog vakufa", nastalog kao rezultat dobročiniteljstva cijelog džemata odgovara nam na pitanje zašto se rijetko ili uopće ne spominju sakralni objekti na selima. Pitanje je koliko se u slučajevima dobrovoljnih priloga uopće pristupalo sastavljanju vakufnama, a mogućnosti njihovog očuvanja su još manje. Džemat Gračanica na području Visokog u tom smislu predstavlja do sada rijedak poznati izuzetak iz tog vremena.

Ne znamo kada je podignuta džamija u Gračanici, ali njen spomen nalazimo 1755. godine. U to vrijeme imam džamije bio je *Hasan sin Abdulahov*.[321] Ova džamija morala je biti podignuta mnogo prije. To se jasno vidi iz teksta vakufname (1764. godine) u kojoj se kaže: *Nakon što su nanovo izgradili časnu džamiju u gore spomenutom džematu...* Džamija je podignuta inicijativom i prilozima mještana Gračanice i u cijelosti je izdržavana i održavana od strane džemata. Džematlije su također sakupili sumu od 38.000 akči, što je također uvakufljeno. Osim uvjeta za pojedine službe u džamiji u Gračanici, mi ne znamo ko ih je u to vrijeme

[316] VGM, D. 23, 106.

[317] H. Kreševljaković – D. M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464–1878*, Travnik 1961, 87–89, 137–141.

[318] OIS, ANU BiH, 46, fo. 45.

[319] GHb S. 53, 32.

[320] GHb, S. 1a, 207.

[321] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 256.

obavljao. Iznenađuje ipak da jedna džamija na selu ima profesionaliziran toliki broj službi: hatiba, imama, dakle dva lica, zatim mujezina i muteveliju. Plaća hatiba iznosila je 7, imama 8, mujezina 3 i mutevelije 5 akči. To znači da su rashodi za plaće iznosili 8.395 akči godišnje. Iz dobiti naprijed navedene uvakufljene sume novca, koja je mogla iznositi 3.800 akči, nije se mogla podmiriti ni polovina iznosa za plaće službenika. Taj manjak po pravilu se nadomještao dobrovoljnim prilozima mještana džemata.[322] Iz kasnijeg perioda, krajem 1798. godine, doznajemo ime još jednog imama iz Gračanice, Osmana.[323]

Novčani vakuf džamije u Trtovićima iznosio je 28.280 akči. Ustvari, to je suma koja se nalazila kod dužnika.[324]

Poneki pisani spomen očuvao se i o džamijama u sljedećim selima: Radovlja, koju je podigao hadži Bajram, Budoželj, koju je podigao hadži Omer, Podvinci, Uvorići, te u Varešu, koju je podigao Mustafa ef.[325]

VAKUF U JAVNOM I DRUŠTVENOM ŽIVOTU GRADA

Premda su neki vakufi veoma skromni i za samo Visoko nemaju osobit značaj, vidjeli smo da se među vakifima pojavljuju osobe iz različitih društvenih slojeva. Svaki od njih dao je na različite načine izniman doprinos urbanom razvitku grada, ali i doprinos u drugim sferama života, prije svega duhovnosti, privrede, komunikacija, higijene. Javno kupatilo u 15. stoljeću predstavljalo je značajan civilizacijski iskorak. Visoko se time svrstalo u red gradova koji su poslije Sarajeva prvi u Bosni dobili objekat te namjene.[326] Osim toga, grad je dobio zaviju, a tokom 16. stoljeća i tri džamije, dva mesdžida te mekteb. Za potrebe bolje komunikacije kao zadužbine su izgrađeni mostovi na rijeci Bosni i Željeznici/Fojnici. Za privredne djelatnosti, bilo da je riječ o trgovini ili zanatstvu, dućani su predstavljali vrlo važnu pretpostavku za život u gradu i njegov razvitak. Kroz spomenute vakufe Visoko je dobilo najmanje pedeset dućana. Oni su iznajmljivani za potrebe trgovaca i zanatlija, po cijenama koje su vakifi određivali prema veličini i poziciji dućana, ali sa namjerom da budu pristupačne i stimulativne za trgovce i zanatlije.

U okviru vakufa tokom 16. stoljeća zavještano je oko 150.000 akči gotovine. Novac je korišten u različite svrhe, a prema uobičajenoj praksi donosio je vakufima profit koji je iznosio minimalno 15.000 godišnje. Tim novcem kreditirane su različite djelatnosti, trgovina, poljoprivreda i slično. Privreda je s jedne strane dobijala poticaj i obrtna sredstva, a s druge strane iz dobiti su finansirane službe u pojedinim vakufima, najčešće imami i hatibi, mujezini i mutevelije. To je osiguravalo nesmetano i dugoročnije funkcioniranje vakufa. Vakufnamom je često definirano da se novac može dati *poštenim i bogatim trgovcima*, a da se ne daje spahijama i *onima koji mogu nanijeti štetu vakufskoj imovini i upropastiti je, sa takvima neka se nipošto ne stupa u poslovne odnose*.[327]

---

[322] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", 37–46.

[323] OIS, S. 67, 56.

[324] ZMV, 196/1, 6a.

[325] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 259; OIS ANU BiH, 46 (I–VI); VGM D. 23. 106.

[326] H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, *III*, 63.

[327] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", 43.

Svi prihodi od vakufa, zakupa dućana, uvakufljenog zemljišta, prirasta od novca, služili su isključivo za potrebe vakufa, odnosno finansiranje službi u njima ili njihovo održavanje. Primjerice, Muslihudin je uvakufio 8.000 akči gotovine, a prirast odredio za popravku i održavanje mosta koji je podigao u Visokom na rijeci Bosni. Time je neovisno od drugih faktora dugoročnije obezbijedio njegovo održavanje. Iz pojedinih primjera vidjeli smo da se praksa korištenja vakufskog novca nastavila i mnogo kasnije u prvoj polovini 19. stoljeća.

Osim dućana i novca vidjeli smo da se povremeno uvakufljuju i zemljišne parcele koje se daju u zakup pod uvjetima koje vakif odredi. S jedne strane, to podstiče poljoprivredu, dok s druge strane osigurava prihode za vakuf. Tokom 16. stoljeća uglavnom su vakifi raspoloživi imetak ostavljali za jedan vakuf. Kasnija praksa se očito mijenjala. S kraja 18. stoljeća vidimo da se uvakufljuje jedna parcela iz čijeg prihoda će se finansirati rasvjeta dva različita vakufa.[328]

Službe vakufa osiguravale su egzistenciju brojnim službenicima i njihovim porodicama, nekima i kroz generacije. Primanja su ovisila od ekonomske snage vakufa i službe koju neko obavlja u vakufu. Imami su obično najbolje plaćeni službenici, potom mujezini, pa mutevelije. Imami i hatibi često su bili i mualimi, pa je u tom slučaju to znatno popravljalo njihov materijalni položaj. Ali i brojni drugi službenici koji su bili zaduženi za razne poslove u vakufu ostvarivali su plaće za svoj rad.

KOMUNIKACIONA INFRASTRUKTURA

Geografski položaj i mogućnost povezivanja sa užim i širim okruženjem predstavlja najznačajniju pretpostavku za razvitak jednog mjesta. Budući da je nastalo na ušću rijeke Željeznice/Fojnice[329] u rijeku Bosnu, komunikaciono pitanje predstavljalo je jedno od najvažnijih u Visokom. Posebno u uvjetima planskog razvoja grada bilo je nužno riješiti pitanje premošćavanja tih rijeka i omogućavanje što povoljnije prohodnosti stanovništvu. Ne znamo kako je to pitanje bilo riješeno prije 1463. godine, da li splavarenjem ili nekom vrstom mosta. Činjenica da se već među prvim urbanim intervencijama u Visokom javlja i podizanje mostova sugerira da taj problem nije bio kvalitetno riješen. Vakifi su sagledavali i strogo vodili računa o potrebama jednog mjesta te prema njima usmjeravali svoje dobrotvorne aktivnosti, usklađujući ih sa svojim platežnim mogućnostima. Među zaslužne za rješavanje komunikacijskih potreba svrstava se nekoliko graditelja mostova.

Graditelji mostova

Ajas-beg: Uz ostale zadužbine u Visokom Ajas-beg je 1477. godine podigao i jedan most na rijeci Bosni. Lokalitet i druge pojedinosti o mostu nisu poznate. Jedino što je poznato jeste da je iz gotovine koju je ostavio predvidio *tri aspre dnevno za potrebe popravke spomenute džamije, škole kao i mosta koji je podigao na rijeci Bosni*.[330]

Muslihudin Čekrekčija: On je drugi po redu poznati graditelj mosta u Visokom, sagrađenog također na rijeci Bosni 1526. godine. Osim napomene da je riječ o mostu na rijeci Bosni, druge pojedinosti o njegovom

---

[328] H. Kreševljaković, *Visoko*, 27.

[329] Riječ je o istoj rijeci koja se ranije zvala Željeznica, a danas Fojnica.

[330] *Vakufname*, 31. O mostovima opširnije u: Džemal Čelić – Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998. (dalje: Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*).

lokalitetu nisu poznate. Pretpostavlja se da bi ovaj most mogao biti na istom mjestu gdje i Ajas-begov koji je najvjerovatnije uništila vodena stihija.[331] Za potrebe održavanja ovog mosta uvakufljena je posebna suma od 8.000 akči. Iz prihoda ostvarenih od priploda ovog novca isplaćivani su troškovi održavanja.

Kara Šudža: Ovaj most podignut je do početka maja 1557. godine na rijeci Željeznici/Fojnici. Završni radovi u to vrijeme očito su bili u toku. Preostalo je uraditi još zaštitnu ogradu (korkaluk). Radove na mostu izvodili su Alagoz sin Abdulahov i Murat sin Alije sa drugim licima čija imena nisu navedena. Gradnja mosta koštala je 112 dukata. Kao zastupnik umrlog vakifa Kara Šudžaa, pri dokumentiranju na sudu našao se mutevelija hadži Hamza sin Husejnov.[332] Obaveze za izgradnju uredno su izmirene u navedenom iznosu, a i radovi osim zaštitne ograde. Nije poznato ko je bio ovaj Kara Šudža, ali se osnovano može pretpostaviti da je bio jedan od uglednijih i bogatijih ljudi u Visokom. Za popravke i održavanje mosta na rijeci Željeznici od kraja 16. stoljeća bili su zaduženi stanovnici sela Prokos.[333] Premda izvor ne navodi da li se radi o mostu u samom Visokom ili o nekom drugom, pretpostavljamo da bi se ta obaveza najprije mogla odnositi upravo na ovaj most, jedini na rijeci Željeznici koji dokumentiraju poznati izvori.

Mehmed paša Kukavica: U svom drugom namjesničkom mandatu (1757–1760) sagradio je most u Visokom.[334] Nadzor izgradnje ovog mosta vršio je glavni *mimar* (inženjer) za Bosnu Mehmed-aga.[335] Krajem 18. stoljeća (25. 7. 1793) hadži Ibrahim, zamjenik bosanskog valije traži hitnu popravku mosta. Nakon uviđaja glavnog inženjera, procijenjeno je da je neophodno 20 majstora za intervencije na mostu.[336]

Davud-paša: Kao što se vidi, poplave su povremeno ugrožavale mostove. I pored intervencija krajem 18. stoljeća, postojeći most je stradao i nužno je bilo graditi novi. On je sagrađen 1833. godine u vrijeme namjesnika Davud-paše (1833–1835), no nije bio dugog vijeka. Za svega tri i po decenije (1868) bila je nužna njegova rekonstrukcija. Većinu troškova te rekonstrukcije snosilo je lokalno stanovništvo (80%), a tek mali dio država (20%).

PRIVREDA VISOČKOG KRAJA

Privreda visočkoga kraja počivala je na više različitih djelatnosti. Pored onih koje se mogu smatrati osnovnim privrednim granama svakog područja koje ima razvijena gradska naselja, kao što su poljoprivreda, zanatstvo i trgovina, nalazimo i neke druge djelatnosti koje su u privredi ovoga kraja igrale značajnu ulogu. Stoga navedenim privrednim djelatnostima treba dodati rudarstvo kao vrlo značajnu privrednu granu. Ono je imalo široku osnovu baziranu na velikom broju rudnika na prostoru nahije Visoko.

---

[331] Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 85–87.

[332] GHb, S. 1a, s. 174; TEK, II, 22, 71, 86; Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 87.

[333] *Opširni popis* I/1, 583.

[334] Alija Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760)", *POF* VI–VII/1956–57, Sarajevo 1958, 98.

[335] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 256.

[336] D. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 85–87.

POLJOPRIVREDA

Zemljoradnja

Kao što smo ranije istakli, većinu stanovništva (80–90%) činilo je ruralno stanovništvo koje se primarno bavilo poljoprivredom, i to pretežno zemljoradnjom. Kada je u pitanju taj vid privrede, tu bi se mogla praviti generalna podjela na *uzgoj žitarica* i *uzgoj povrtlarskih kultura*. Stoga ćemo ovdje iznijeti neka opća zapažanja u sferi uzgoja žitarica. Premda se struktura dokumentiranih žitarica bitnije nije mijenjala, ipak su evidentne neke neznatne promjene. Tokom 15. i 16. stoljeća mijenja se sastav žitarica koje dokumentiraju izvori. Više je to, čini se, posljedica načina dokumentiranja negoli stvarne promjene u strukturi proizvodnje žitarica. U 15. stoljeću susrećemo sljedeće žitarice: pšenicu, ječam, raž, proso, zob, krupnik te leću. Povrtlarske kulture se općenito vode samo kao "povrće", s tim da se luk, ponekad kupus, dokumentira posebno. Početkom 17. stoljeća imamo pomalo neočekivanu pojavu. Porez na povrće, luk, kupus, voće i sijeno nalazimo dokumentiran zajednički. To otežava sagledavanje pojedinačne proizvodnje ili njihovog udjela u privredi. Ovim kulturama treba dodati još *vinogradarstvo* i *uzgoj lana*. Tokom 16. stoljeća broj dokumentiranih žitarica kao da se neznatno "reducira", tako da imamo: pšenicu, zob, *mješanac* i vrlo male količine dokumentiranog uzgoja leće. Dakle, *mješanac* se pojavljuje kao nova stavka, dok se ne dokumentiraju ječam, raž i proso. To bi značilo da je u ovom području *mješanac* sredinom 16. stoljeća predstavljao mješavinu ječma, raži i prosa, a ne ječma i zobi kao što je, naprimjer, u Hercegovini.[337] Krajem 16. i početkom 17. stoljeća od žitarica nalazimo dokumentirane samo: pšenicu, *mješanac* i zob. Vjerovatno su sve žitarice osim zobi i pšenice ulazile u stavku *mješanca*. Međutim, u drugoj polovini 17. stoljeća spominje se i heljda. U dokumentiranim slučajevima 18. i 19. stoljeća nalazimo: pšenicu, proso i ječam. Krajem 18. stoljeća na području Visokog nailazimo na prve izravne vijesti o kukuruzu. Pred sami kraj osmanske vladavine (1870) od žitnih kultura u selu Kadarići nalazimo: pšenicu, ječam, zob, proso, krupnik, raž, kukuruz, pasulj i lan. To znači da su te kulture ustvari kontinuirano uzgajane od 15. stoljeća. Izuzetak predstavlja kukuruz koji je u naše krajeve došao kasnije, krajem 16. stoljeća. U izvorima vijesti o kukuruzu na području Visokog nalazimo tek krajem 18. stoljeća, ali to o ne znači da ga nije bilo i prije toga. Ovaj pregled predstavlja jedan uopćen pogled na žitne kulture visočkoga kraja. Koliko je zapravo uzgoj žita participirao u ukupnoj privredi kraja, te da li se, i u kojoj mjeri, mijenjao odnos u strukturi te proizvodnje s obzirom na naprijed istaknute promjene, pokušat ćemo dalje razmotriti.

Ako promatramo kroz količinu proizvedenih žitarica, onda bi učešće u proizvodnji žita tokom 15. stoljeća u nahiji imalo sljedeći redoslijed: zob 37%, pšenica 27%, proso 24%, ječam 8%, raž 3%, krupnik 1% i leća manje od jednog procenta.[338] Već sredinom 16. stoljeća poredak je bio nešto drugačiji. Mješanac je prelazio polovinu ukupne količine proizvedenog žita (51%), dok je udio zobi (28%) i pšenice (21%) nešto smanjen. Leća je tek simbolično učestvovala u strukturi žitarica. Početkom 17. stoljeća mješanac je i dalje najrasprostranjeniji i najviše se proizvodio, no ipak je primjetan njegov neznatni pad u strukturi žitarica

[337] A. Handžić, "Fojnica", 89.

[338] Iznosi i procenti su zaokruživani te su moguća mala, neznatna odstupanja.

(48%). Proizvodnja zobi porasla je upravo za procenat za koji je umanjena količina proizvedenog mješanca (3%). Zob je tako činila 31% proizvedenih žitnih kultura. Kao što se vidi, proizvodnja pšenice u 16. stoljeću djelomično je stagnirala i sa 27% u 15. pala je na 21% u 16. stoljeću. Prosječna proizvodnja žita u promatranom periodu ipak je rasla – sredinom 16. stoljeća nekih 100, a u drugoj polovini 16. stoljeća i do oko 250 kilograma po domaćinstvu. Uzimajući u obzir teritorijalne i demografske promjene, može se kazati da su one u približnoj proporciji. Ako se broj stanovništva uvećao za nešto manje od dva puta i proizvodnja žita se također uvećala za nešto manje od dva puta. Blagi rast proizvodnje žita nastavljen je i kasnije, premda je došlo do demografskog pada stanovništva. Smanjenje broja domova s jedne strane, te neznatno povećanje proizvedene količine žita s druge, doprinijeli su da je opći prosjek u proizvodnji porastao.

Koliko je proizvodnja žita bila važna ne samo za domaćinstvo, kao važan resurs za ishranu, nego i za državu koja je time namirivala svoje potrebe, govori činjenica da je udio obaveza prema državi stanovništvo namirivalo iz proizvodnje žitarica u veoma visokim procentima. Oni su iznosili blizu polovine feudalnih obaveza prema državi, odnosno njenom zastupniku na terenu, spahiji, zaimu ili posjedniku hasa (namjesniku ili sultanu). Žitom se tako u 15. stoljeću podmirivalo 46%, sredinom 16. stoljeća 49%, a početkom 17. oko 45% obaveza prema državi, odnosno licu koje država delegira da u njeno ime ubire prihode. Udio prihoda od ličnih poreza (*resm-i čift* i *ispendža*) bio je u stalnom padu: tokom 15. stoljeća 38%, u 16. stoljeću 21%, te krajem 16. stoljeća 18%. S druge strane povećavan je udio ostalih stavki u strukturi poreza i on je u naznačenim razdobljima imao progresivnu liniju kretanja: 18%–30%–37%.

Treba istaći još i to da je svako naseljeno mjesto u 15. stoljeću uzgajalo pšenicu i zob, koji su dokumentirani u 199 (pšenica) i 188 (zob) naselja i njihovih dijelova.[339] Ječam i proso bili su također prilično rasprostranjene kulture, dokumentirane na 162, odnosno 147 naselja ili njihovih dijelova, dok je raž navedena u šezdeset naselja. To jasno pokazuje znatno manju rasprostranjenost ove žitarice, približno na jednu trećinu naselja.

Među najvećim proizvođačima *pšenice* bila su sljedeća sela: Malešići, Morakovo, Blaža, Gvožđani, Milodraž i Radovlja. Što se tiče *zobi*, u najvećim količinama proizvodila se u Milodražu, Malešićima, Pridolu, Morakovu, Dobrinju, Hotigošći i Glavici. Najviši prinosi *prosa* zabilježeni su u selima Milodraž, Štavnja, Zapišani Lug, Blaža, Monari, Poričani i Malešići. *Ječam* je najviše prihode donosio u Morakovu, Pridolu, Dobraljevu, Milodražu, Podvincima, Duhrima i Zapišanom Lugu. I, na kraju, *raž* najbolje proizvodne rezultate pokazuje u Dobraljevu, Homolju, Milodražu, Štavnji, Pridolu, Prokosu, te Hotigošti i Višnjici.

Kada je riječ o produktivnosti u proizvodnji žita, onda na prvo mjesto dolazi Morakovo. Ona je u Morakovu dostizala oko 4,5 tone po domaćinstvu (pšenica 1.287 kg, zob 2.016 kg i ječam 1.109 kg), dakle, gotovo dva puta više u odnosu na opći prosjek nahije.

Što se tiče 16. stoljeća, stvari se nisu značajnije mijenjale. Uz izvjesna odstupanja, kao najveći proizvođači pojedinih žitarica javljaju se navedena sela: Milodraž, Štitovo, Pridol, Zapišani Lug, Radovlja, Moštre i Kralup. Ovdje ćemo dati nekoliko karakterističnih rezultata do kojih smo došli. U kalkulacije nisu ulazili prihodi s *hassa* posjeda[340], koji bi ove prihode uvećali za oko 20%.

---

[339] Ovi brojevi nadilaze broj naseljenih mjesta zbog toga što su neka naselja popisivana u više dijelova.

[340] Njive i vinogradi ili mlinovi koje je spahija sam obrađivao ili davao u zakup prema pogodbi s obrađivačem.

	pšenica	mješanac	zob	ukupno
Milodraž	446	1.110	1.390	2.946
Štitovo	556	1.137	783	2.476
Pridol	429	1.470	498	2.397
Zapišani Lug	512	1.076	561	2.149
Radovlja	659	1.439	659	2.757
Moštre[341]	442	1.130	902	2.474
Kralup	1.067	2.359	1.309	4.735
Monari	1.093	1.996	3.063	6.152

Početkom 17. stoljeća izdvojili smo nekoliko naselja sa najvećim iznosima proizvedenog žita bez obzira na veličinu sela. To ne znači da su navedena sela i najveći proizvođači po jednom domaćinstvu, kao što visok iznos u jednoj vrsti ne znači istu poziciju u drugoj vrsti žita. Rezultati pokazuju prije svega distribuciju proizvodnje pojedinih žitarica, kao i razlike između sela. U odabranim selima proizvodnja žitarica po domaćinstvu kretala se u sljedećim iznosima:

	pšenica	mješanac	zob	ukupno
Sebešić	283	1.214	1.335	2.832
Milodraž	497	1.252	894	2.643
Štitovo	722	1.431	730	2.883
Zapišani Lug	909	1.774	981	3.664
Dobrinje	1.484	3.167	814	5.465
Radovlja	457	1.039	1.039	2.535
Moštre[342]	625	1.597	1.276	3.498
Kralup	870	1.799	870	3.539
Monari	1.293	3.534	2.303	7.130
Pridol	387	1.453	484	2.324
Orahovo	722	1.650	1.709	4.081
Zimča	1.128	1.538	3.076	5.742
Toplica	535	1.203	2.006	3.744

[341] S agrarnim stanovništvom Visokog.

[342] I ovdje su stavke prikazane skupa sa rajinskim stanovništvom Visokog.

Ovdje ćemo istaći još neke pojedinosti koje ukazuju na proizvodne mogućnosti jednog domaćinstva s kraja 17. stoljeća u Brestovskom. Tu bi jedno domaćinstvo u svojim zalihama imalo preko dvije i po tone žitarica (ječma 300, heljde 300 i "žita" 1.800 kilograma). Žitaricama treba pridodati i preko 700 kg algama.[343]

Izvori s kraja 18. i prve polovine 19. stoljeća spominju sljedeće žitarice: pšenicu, ječam i proso. Na osnovu toga nije moguće dati neku podrobniju predodžbu o ovim privrednim djelatnostima. Iz razreza džemata (skupina naselja) na području nahije Visoko 1798. godine moguće je steći tek djelomičan uvid u žitni potencijal sada već znatno reduciranog administrativnog prostora koji se protezao na Visoko, Vareš i dio Kaknja. Po tom razrezu, na nahiju Visoko otpadalo je nešto preko deset tona pšenice. Prema klasifikaciji primijenjenoj u tom razrezu, on je obuhvatao *28 džemata* i *12 sela*. No, vidi se nekoliko kategorija džemata koji se mogu klasificirati po udjelu oporezivog žita. Prednjače džemati Vareš – 987, Zgošća – 789 i Podgora – 592 kg žita. Slijedi skupina od 12 džemata sa po približno 400 kg pšenice, zatim 13 džemata sa po 200 kg pšenice. Naselja iz kategorije sela davala su od 57 do 13 kilograma. Vjerovatno je broj domaćinstava, odnosno veličina džemata ili sela, presudno utjecala na količinu, pa se ne može uzeti kao parametar za procjenu žitorodnosti i produktivnosti pojedinih džemata.[344] Samo Visoko se u navedenom razrezu ne spominje. Još jedan kasniji razrez (1827) daje nam sličnu predodžbu o djelomičnim potencijalima pojedinih sela. U nahiji Visoko sakupljeno je 20 tona pšeničnog brašna i 41 tona ječma.[345]

Na osnovu nekih pojedinačnih podataka dat ćemo pregled žitnog fonda nekih domaćinstava u Lješevu (zeselak Orašnica), Srhinju i Gori posljednjih godina 18. stoljeća.[346]

	pšenica	proso	ječam	kukuruz	ukupno
Lješevo	512	410	244	×	1.166
Srhinje	357	×	×	373	730
Gora	2.100	1.581	867	1.500	6.048

U odnosu na pšenicu, ječam i proso neke kulture, kao leća i krupnik, bile su manje zastupljene i u privrednom pogledu imale su manji značaj. To ne znači da u privredi pojedinih domaćinstava ili sela nisu predstavljale važan izvor prihoda.

Leća se uzgajala znatno rjeđe i u znatno manjim količinama. Tokom 15. stoljeća nalazimo je dokumentiranu u pedeset naseljenih mjesta. Najveću proizvodnju leće imala su sela Vrhovine, Silje, Blaža, Bosnići i Radonjići. Vrhovine su količinski proizvodile najviše (oko dvije tone), dok se u svim ostalim selima ona kretala oko 1,5 tonu. Ako bi se količina promatrala po jednom domaćinstvu, onda bi Bosnići

[343] Kassam defter iz 1677. godine. Podaci iz ovog kassam deftera prema: Bašeskija, *Ljetopis*, 399.

[344] OIS, S 67, 57.

[345] ZMV, 12b–13a.

[346] OIS, S 67, 44, 48, 49. U kalkulacijama smo polazili od donje granice, tako da su ovo minimalni iznosi. Oni realno mogu biti i veći za 20%.

bili najproduktivniji (128 kg), a dalje Radonjići (oko 100 kg), Vrhovine (oko 90 kg), Sile (49 kg) i Blaža (26 kg). Sredinom 16. stoljeća leća je dokumentirana u iznimno malim količinama, čak 4–5 puta manje nego u 15. stoljeću, dok je kasnije uopće nemamo dokumentiranu. Sumnjamo da je to značilo prestanak proizvodnje. Više je to rezultat malih količina koje očito nisu ulazile u oporezive stavke.

Krupnik je također spadao u manje zastupljene kulture. U 15. stoljeću dokumentiran je u svega 23 naseljena mjesta. Na području cijele nahije proizvodnja se kretala oko 6,5–7 tona. Među većim proizvođačima ove kulture su: Kopoščići, Misoča, Vratnica, Povazović (?); Gomjenica, Podgorje, Koritnik. Proizvodnja u navedenim selima najčešće se kretala između 150 i 250 kg po domaćinstvu. Od sredine 16. stoljeća i ovu kulturu ne nalazimo dokumentiranu na području Visokog.

U vezi s proizvodnjom žita treba spomenuti i žitopreradu, odnosno vodenice koje su predstavljale ne samo neophodan resurs nego i izvor prihoda za državu. Najzad, naprijed smo vidjeli da su prvi vakufski objekti na području Visokog 1462. godine bili upravo mlinovi na Željeznici/Fojnici. Porez na vodenice ovisio je od režima rada – za cijelu godinu 30, a polugodišnje 15 akči. Zajedno s vodenicama su i valjalice za lanena sukna i vunu (ćebad, prostirke i sl). U 15. stoljeću na području nahije Visoko dokumentirano je 127 vodenica u 81 naselju, dakle, približno svako drugo selo imalo je vodenice. To je u svakom slučaju ovisilo i od hidropotencijala pojedinih područja nahije. One su donosile oko 3.200 akči prihoda državi. Demografski rast značio je i rast proizvodnje žitarica, prema tome i žitoprerade. No, broj vodenica nije proporcionalan demografskom i porastu količine žita. Dok su ove dvije pojave donosile približno dvostruka povećanja, broj vodenica je više nego utrostručen. Tako u 16. stoljeću vodenice nalazimo u oko 120 naseljenih mjesta ili njihovih dijelova sa preko 400 dokumentiranih vodenica. U državnim prihodima po osnovu dokumentirane agrarne proizvodnje vodeničarsvo je učestvovalo sa oko 1,5%.

Najveći broj vodenica u 15. stoljeću iznosio je od 4 do 6. To su sela: Pridol (6), Misoča (6), Kralup (4), Zapišani Lug (4), Milodraž (4) i Gvožđani (4). U kasnijem razdoblju taj poredak bi bio sljedeći: Fojnica (28), Kreševo (21), Milodraž (14), Seoča (14), Radovlja (14), Vareš (13), Moštre (12). Vidi se da su one brojnije na manjim rijekama, odnosno potocima, sa očito većom protočnom brzinom. S druge strane, Moštre su taj faktor mogle nadoknaditi količinom vode na rijeci Bosni.

Povrće je dokumentirano u svim mjestima barem u minimalnim količinama. Ako bismo tražili veće proizvođače povrća, onda bi to bilo ovim redom: Visoko, Pridol, Orahovo, Štavnja, Radovlja i Kralup. Oni su u proizvodnji činili negdje oko 1,5 % dokumentiranih prihoda nahije. Premda se svrstava u povrće, luk je dokumentiran kao zasebna stavka. Po prirodi, u ishrani se troši u malim količinama i prema tome mala su davanja na njegovu proizvodnju. U 15. stoljeću dokumentiran je u 50 naseljenih mjesta, a sredinom 16. stoljeća čak u 123 naselja. Najveće prihode ostvarivalo je Visoko (oporeziva suma 30 akči, 15 dunuma zasijanih lukom), a upola manje sela Kozlar, Milodraž i Dobrinje. Što se tiče 16. stoljeća, Visoko (s Moštrama) ostalo je na vodećem mjestu (230 akči poreza), ali sa znatno većom razlikom u odnosu na svoje pratioce: Toplicu (73), Grđevac (45), te Gomionicu i Orah (po 33). Ukupna suma poreznih prihoda po osnovu uzgoja luka iznosila je 1.346 akči.

Porez na povrće uziman je po ubranom urodu. Što se tiče izvora s početka 17. stoljeća, povrće nije samostalno dokumentirano i nije moguće doći do bilo kakvih pokazatelja.

Ni prihodi od voća nisu bili znatno niži. No, u voćarstvu je evidentan napredak od kojega su, recimo, prihodi u 16. stoljeću utrostručeni u odnosu na male dokumentirane količine voća. Svega 55 naselja imalo

je neznatne količine, dok je u 16. stoljeću već 109 naseljenih mjesta u svojim obavezama imalo i stavke od voća. Porez na voće u 16. stoljeću iznosio je 1.720 akči. Približnu predstavu o razlici u pojedinim naseljima moguće je steći iz podataka o porezu na voće koje je dokumentirano u pojedinim mjestima. U 15. stoljeću to su: Grabovac – 98 akči, Gorani – 35, Malešići i Vidotina po 30, Misoča, Radovlja, Povazović(?), Zimča i Kokoščić po 20 akči. Kasnije vidimo da je proizvodnja voća u nekim mjestima značajno uznapredovala pa nalazimo dokumentirane mnogo veće količine poreza na voće: Moštre (sa Visokim) – 210, Malešići – 140, Kralup – 109, Toplica, Monari i Podatnići po 50 akči.

Uzgoj lana bio je također rasprostranjen, barem u količinama iz kojih je stanovništvo namirivalo svoje potrebe, posebno za odjevnim predmetima. Iz dokumentiranih količina vidi se da je proizvodnja lana u usporedbi 15. i 16. stoljeća utrostručena. Oporezive stavke od lana iznosile su 1.842, a kasnije 5.581 akči. Visoko (sa Moštrama) je bilo vodeće u proizvodnji lana (150 akči), a zatim Štavnja (100), Malešići (70), Pridol (60), Milodraž (42), Radovlja, Dobraljevo i Gomjenica (po 30). Sudeći prema navedenim oporezivim iznosima, ovih nekoliko spomenutih naselja proizvodila su između jedne trećine i četvrtine ukupnih količina lana. Kasnije je očito došlo po promjena u pogledu produktivnosti, negdje do smanjenja a negdje do povećanja, usprkos općem porastu u proizvodnji lana. Lan se, prema oporezivim stavkama, najviše proizvodio u sljedećima naseljima: Vareš (188 akči), Štitovo (180), Sebešić (155), Milodraž (155), Radovlja (122), Visoko (122) te Kralup, Pridol i Ostružnja sa stotinjak akči. Uzgoj lana sada je očito dobio na širini jer je ovih nekoliko naselja uzgajalo između petine i četvrtine ukupne količine lana.

Za očekivati je da mnogoljudnija naselja uzgajaju više, što se u većini slučajeva i potvrđuje. No u gradu Visoko sa svojim pridruženim naseljem Moštrama imamo potpuno obrnuti proces. Tu je neočekivano došlo do pada uzgoja lana usprkos znatnom povećanju broja stanovništva. Uzroke tome treba tražiti u povećanju uvoza tkanina u gradovima i snabdijevanju uvoznim robama više negoli osloncem na vlastite resurse na koje je ruralno stanovništvo primarno bilo upućeno. Ako se zna još i to da je gradsko stanovništvo ekonomski bolje stajalo, lakše dolazilo do gotovog novca, posebno gradska elita, te imalo bolju platežnu moć, onda je tu pojavu lakše razumjeti. Početkom 17. stoljeća lan još susrećemo u strukturi proizvodnje, ali ne pojedinačno već kumulativno sa drugim stavkama. Iz tih razloga nije moguće pratiti da li je došlo do povećanja ili smanjenja uzgoja. Čini se da su vremenom manufakture i hod ka industrijskoj proizvodnji tkanina postepeno potiskivali upotrebu lana, prema tome i njegovog uzgoja, iako izvori iz 19. stoljeća pokazuju da se lan još uvijek uzgaja.

Preostalo je reći još nešto o jednoj gotovo iskorijenjenoj i zaboravljenoj djelatnosti bliskoj povrtlarstvu, a to je vinogradarstvo. Treba istaći da je ova djelatnost u 15. stoljeću dokumentirana u trećini naseljenih mjesta na području nahije. Čini se da se već tada nagovještava izvjesna kriza vinogradarstva. Nekoliko vinograda je "zapuštenih", i to u posjedu spahija. S druge strane, u nekim dokumentiranim slučajevima nalazimo neočekivano velike količine proizvodnje vinske mase, također u posjedima obrađivanim u vlastitoj režiji spahije ili pod zakupom od spahije. Što se tiče kasnijih razdoblja, vinogradarstvo egzistira i dalje, no čini se da se ova djelatnost ne širi. Kao i u 15. stoljeću, tek u nešto više od 50 naseljenih mjesta sredinom 16. stoljeća nalazimo dokumentirane stavke od vina i vinograda. U drugoj polovini 16. stoljeća jasno se pokazuje da je broj mjesta sa dokumentiranom tom djelatnošću umanjen. Tada nalazimo 37 naselja sa dokumentiranim vinogradarstvom. Što se tiče same količine, ona ne stoji u

naprijed iznesenim proporcijama. Ako se promatra kroz dokumentirane količine, proizvodnja od grožđa u 16. stoljeću je opala za više od jedne polovine u odnosu na količine u 15. stoljeću. Sa oporezivih 642 medre pala je na oko 300 (305) medri sredinom 16. stoljeća. Do kraja 16. stoljeća porasla je tek neznatno, nekih tridesetak medri (328). Ta se razlika nadoknađivala dobavljanjem i podmirivanjem potreba tržišta sa strane. Naime, na pojedinim trgovima u 16. stoljeću pojavljuju se stavke na *uvoz pića izvana*, o čemu će biti riječi u trgovini.

Ovdje želimo ukazati na još neke pojedinosti u vezi s vinogradarstvom i preradom grožđa. Iako nalazimo relativno veliki broj mjesta sa uzgojem grožđa i njegovom preradom, ipak se čini da dokumentirane količine nisu ravnomjerno raspoređene. Kako u 15, tako i u 16. stoljeću većina proizvodnje pada na relativno mali broj sela. Samo devet sela u 15. stoljeću proizvodilo je više od jedne polovine grožđa, dok je u 16. stoljeću osam sela proizvodilo dvije trećine grožđa u nahiji. Očito je da su to samo oporezive sume te da su ta sela proizvodila znatno više od svojih potreba, odnosno proizvodila su grožđe ili širu za tržište. Koja su to sela koja su se isticala u proizvodnji grožđa? U 15. stoljeću među veće uzgajivače grožđa ubrajaju se: Vidotina (73), Podvici (37), Povazović (?) (37), Malešići (32), Zagrađe (30), Glavica (28), Kozlar (27), Radovlja (20).[347]

Kasnije se struktura uzgajivača grožđa promijenila, te su u vrh većih proizvođača sredinom 16. stoljeća došla sljedeća sela: Poričani (47), Kralup (44), Loznik (28), Ćunište (24), Trnovice (22), Gračanica (15), te Dobrinje i Grđevac (12). Radi cjelovitijeg uvida u dalja kretanja u ovoj privrednoj grani dat ćemo pregled proizvođača i početkom 17. stoljeća. On izgleda ovako: Seoča (80), Malešići (40), Ćunište (30), Loznik (28), Malešići – drugi (15), Grđevac (14), Dobrinje (12).

Kada se sve istaknuto ima na umu, vidi se da je barem u 15. stoljeću vinogradarstvo u ukupnoj strukturi proizvodnje igralo znatno veću ulogu negoli kasnije. Prihodi od vinogradarstva su činili više od 8% ukupne vrijednosti proizvedene pšenice, što je visok procenat ako imamo u vidu značaj pšenice u ishrani stanovništva.

Stočarstvo

U reduciranim informacijama nije moguće ukazati na sve ono što bi trebalo reći o stočarstvu ovoga područja. Rani zakonski spomenici s područja nahije Visoko spominju samo goveda, ovce i svinje.[348] Iz izvora kasnog razdoblja (18. i 19. stoljeće) također vidimo šta se sve od stoke nalazilo u vlasništvu jednog domaćinstva. To su: bikovi, krave, konji, ovce i janjad.[349] Izvori ne dokumentiraju, recimo, koze, kojih očito u okolini Visokog ima, čim se traže kozije kože. Doduše, u drugim susjednim mjestima, područjima Fojnice i Kreševa, koze se spominju. Sve navedeno nedovoljno je za potpunije sagledavanje ovog pitanja. Ovdje ćemo iznijeti onoliko koliko je moguće na osnovu raspoloživih pokazatelja u izvorima, koji će barem donekle ukazati na vrste i obim stočarstva u ovom području.

---

[347] Brojevi u zagradi označavaju medre koje selo plaća kao porez.

[348] *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957, 18 (dalje: *Kanuni i kanun-name*).

[349] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 261; OIS, S. 67, 44, 47, 48.

Prvi indikatori o bavljenju stočarstvom jesu porezi na sijeno. Taj porez u 15. stoljeću dokumentiran je u 51 (1/3) naseljenom mjestu. Iznosi nisu visoki (ukupno 1.237 akči), ali broj naselja u kojima nalazimo dokumentirane te stavke govore o rasprostranjenosti korištenja sjenokosa. Ako je suditi po dokumentiranome, najrodnije sjenokose imali su Milodraž, Crna Rika, Čemernica i Vrhovina. Iako su neka druga naselja ponešto izostala iza spomenutih, pokazuje se da je svega osam naselja proizvodilo polovinu oporezive sume sijena. Rezultati 16. stoljeća govore o povećanju za više od deset puta (13.386 akči), ali i o znatno većem broju naselja ili dijelova (231) u kojima je ono dokumentirano. Već do tada je došlo do promjene u poretku vodećih naselja u proizvodnji sijena. Na samom vrhu tog poretka nalazila su se sela: Pridol (495), Sebešić (392), Štitovo i Vareš (po 380) i Milodraž (349). Uz navedeno postojala su i ispasišta kojih, istina, nema mnogo. Najpoznatija ispasišta bila su Rostovo i Gojsar, a znatno manja Prokos i Čemernica. Prihodi koji su pripadali državi s dva posljednja ispasišta bili su deseterostruko manji. Ovi pokazatelji svakako su tek jedan od indikatora stočarstva, ali na osnovu njih nije moguće govoriti da li je riječ o sitnoj ili krupnoj stoci. Bez obzira na to, moguće je reći ponešto konkretnije o uzgoju pojedinih vrsta stoke.

Još u 15. stoljeću nailazimo na tragove svinjogojstva. Iako stavke nisu velike (2.317 akči) veliki broj mjesta (167 sela ili dijelova sela) uzgajao je svinje. Iako navedeno ostavlja utisak veće zastupljenosti svinjogojstva, ipak to u prosjeku iznosi do 1,5 grlo po domaćinstvu što je ipak nizak prosjek. U 16. stoljeću dolazi do drastičnog pada svinjogojstva. U to vrijeme u svega tri mjesta nalazimo dokumentiran uzgoj svinja, i to u Kreševu, Varešu i nešto vrlo malo u Štitovu. I do kraja 16. stoljeća vidimo zapravo da se svinjogojstvo održavalo samo u rudarskim mjestima: Fojnici, Kreševu, Varešu i Ostružnici. Iznenađuje iznimno visoka stavka od svinjogojstva u Varešu, čak 3.000 akči. Na ostala mjesta otpadalo je svega 314 akči. To znači da su u Varešu postojale "mini farme". Očito da je ta pojava u tijesnoj vezi sa rudarstvom, odnosno potrebom za što boljom a jeftinijom ishranom.

Osim svinjogojstva, moguće je ponešto kazati i o ovčarstvu. Ono je bilo prilično zastupljena privredna grana. Nakon uzgoja žitarica, po svome značaju predstavljao najrasprostranjeniju privrednu djelatnost. I u ovom slučaju dolazimo do vrlo zanimljivih i pojava. U raspoloživim izvorima u 15. stoljeću nemamo dokumentiranih tragova uzgoja ovaca. Teško je pomisliti i pretpostaviti da toga nije bilo, posebno što se ono u 16. stoljeću u nekim slučajevima javlja u velikom broju, a osim toga pokazuje se i vrlo rasprostranjenom djelatnošću. U slučaju sitnog stočarstva izdvaja se jedna skupina naselja u kojoj sitno stočarstvo čini vrlo važnu privrednu granu. To su: Brgule, Budoželj, Blaža, Ozrakovići, Gornja Glavica (?), Hotigošta, Gvožđani, Dobraljevo, Obojak. Ovim naseljima treba pridodati i rudarska mjesta: Vareš, Fojnicu, Sebešić i Daštansku. Što se tiče posljednje skupine, spomenutih rudarskih naselja, u drugoj polovini 16. stoljeća u pogledu sitnog stočnog fonda stanje je bilo prilično stabilno. U nekima je došlo do povećanja a u nekima do smanjenja, ali ne izrazito. Izuzetak predstavlja jedino Vareš gdje se ukupni stočni fond do kraja 16. stoljeća udvostručio. To, međutim, ne znači da je isto toliko jedno domaćinstvo uvećalo svoj fond. Budući da je došlo i do porasta broja domaćinstava, opći prosjek nije mogao biti na tom nivou. Prema tome, po jednom domaćinstvu sredinom 16. stoljeća dolazilo je 35, a krajem stoljeća pedesetak grla sitne stoke. I pored rezultata koji znatno nadilazi prosjek toga kraja, Vareš nije vodeće mjesto u stočarstvu. Znatno bolji rezultat imamo u Pridolu (ili

Pridjel). Doduše, u ukupnom zbiru Pridol ima tek neznatnu prednost, nekoliko desetaka ovaca više. Ali manji broj domova njegov prosjek podiže na 63 grla po jednom domaćinstvu. I pored najbrojnijeg stočnog fonda, Vareš i Pridol nemaju i najbolji prosječan rezultat po domaćinstvu. Po ovom kriteriju, vodeći bi bili Brgule i Obojak sa po 88 grla sitne stoke po jednom domaćinstvu. I Gvožđani sa 55 grla imali su bolji rezultat od Vareša.

Ovdje ćemo istaći još nekoliko činjenica koje govore o sitnom stočarstvu. Krajem 16. i početkom 17. stoljeća sitnu stoku držalo je između 32 i 35% stanovništva visočkoga kraja. Visočki kraj raspolagao je stočnim fondom od oko 130.000 ovaca. To znači da je po jednom domaćinstvu dolazilo 24–27 grla sitne stoke. Sitno stočarstvo bilo je posebno razvijeno u području Fojnice. To je i razumljivo s obzirom na blizinu Vranice.[350]

Kolikim stočnim fondom raspolaže jedno domaćinstvo i kakav je odnos stočarstva i zemljoradnje u privredi jednog domaćinstva? Krajem 17. stoljeća jedno skromnije domaćinstvo u Brestovskom raspolagalo je jednim parom volova, kravom, jednim bikom i sa nešto ovaca. A početkom 18. stoljeća u *Čekrekčićima* kod Visokog domaćinstvo drži: 12 grla volova, 6 krava, 28 ovaca i jedno tele. Kao što se vidi, ne spominju se, recimo, konji koji su sasvim sigurno dio stočnog fonda kod vojničke klase. S druge strane, očito da su u zemljoradnji, u ovom slučaju umjesto konja za vuču korišteni volovi kojih je, kao što vidimo, neočekivano mnogo. Ukupna novčana vrijednost navedenog stočnog fonda u tom domaćinstvu iznosila je *16.600* akči. Vrijednost prihoda od zemljoradnje, odnosno vrijednost u žitu bila je nešto niža – *14.400* akči. U ovom slučaju, dakle, u imovinskoj vrijednosti domaćinstva stočarstvo je participiralo sa 54%, dok je zemljoradnja imala nešto niži udio – 46%.[351] Ovo ne mora biti mjerilo za sva ostala domaćinstva, ali može biti neki orijentir u ovim pitanjima. Ovdje je očito riječ o imućnijem domaćinstvu, jer se teško može očekivati da i većina drugih ima takav standard. Međutim, ako to usporedimo, recimo, sa prosjekom u sitnoj stoci s početka 17. stoljeća, onda vidimo da, barem kada se tiče te komparacije, postoji gotovo potpuna podudarnost. Ako ovdje primijenimo obrazac za sitnu stoku, pa kažemo da je oko 32–35% domaćinstava imalo krupnu stoku, onda dobijemo predodžbu i o krupnom stočarstvu.

U sagledavanju pitanja zemljoradnje i stočarstva želimo istaći još nekoliko činjenica. Najprije ćemo ukazati na nekoliko pojedinosti o krupnoj stoci na primjeru tri domaćinstva različitog socijalnog statusa s kraja 18. stoljeća. Domaćinstvo u *Lješevu* raspolaže sa 4 grla krupne stoke (2 vola i 2 krave) i nešto ovaca (5). Domaćinstvo u *Srhinju* raspolaže sa 3 grla krupne stoke (2 krave i jedno tele) i svega 3 ovce. U trećem slučaju, domaćinstvo u Gori raspolaže sa 16 grla krupne stoke (6 volova različitih kategorija, 6 krava, 5 junadi – također različitih kategorija, 1 konj) i sedam grla sitne stoke (ovan, ovce i janjad). Ako bismo tražili zajednički imenitelj, onda bi se spomenuta domaćinstva mogla poredati ovako: domaćinstvo u *Srhinju* raspolaže sa sa 4, u *Lješevu* 7, a domaćinstvo u *Gori* sa 25–26 grla krupne stoke (krava). Spomenut ćemo i ostale poznate primjere. U slučaju *Čekrekčija* stočni fond u prosječnoj vrijednosti iznosio bi 28 krupnih grla (krava). Kada u navedenim slučajevima spojimo uzgoj žitarica

[350] MD, 1115.

[351] GHb, S. 4, 4.

i stočarstvo, onda dobijemo sljedeći rezultat. Vrijednost žita i stoke po domaćinstvu u *Srhinju* iznosi 7–8, *Lješevu* 12, i *Gori* 50 i *Čekrekčijama* 52 grla krupne stoke (krava). Ostaje razmotriti još jedno pitanje: Kakav je udio navedenih grana u svim spomenutim slučajevima? U ukupnoj vrijednosti žita i stoke dobijemo sljedeće vrijednosti:

	žito	stoka
Brestovsko	46%	54%
Čekrekčije	46%	54%
Lješevo	59%	41%
Srhinje	42%	58%
Gora	52%	48%

U Čekrekčijama i Gori riječ je o bogatim osobama koje su pripadale višim slojevima društva. U drugim slučajevima riječ bi mogla biti o srednje imućnim osobama, koje niti imaju previše niti premalo, odnosno imaju dovoljno za osnovnu životnu egzistenciju.

Pčelarstvo

Još u srednjem vijeku vosak je spadao među najznačajnije izvozne artikle Visokog. On se i kasnije vrlo često spominje među izvoznom robom. Stoga se opravdanim smatra postaviti pitanje pčelarstva u ovom razdoblju. Nažalost, podaci o pčelarstvu vrlo su oskudni, ali ipak dovoljno da se stekne barem približna predodžba o rasprostranjenosti pčelarstva. Pčelarstvo je spadalo u veoma rasprostranjenu djelatnost, dokumentiranu u svakom naseljenom mjestu tokom 15. stoljeća. Pored voska, na tržištu vrlo kurentnog artikla, med kao važan prehrambeni artikl korišten je u ishrani, ali i kao trgovačka roba preko koje se moglo doći do gotovog novca i njime podmirivati druge potrebe. Barem prema onome što je dokumentirano u izvorima, u 16. stoljeću došlo je do stagnacije u pčelarstvu. Dok su, prema dokumentiranom, u 15. stoljeću na jedno domaćinstvo dolazile približno dvije košnice, sredinom 16. stoljeća nije dolazila ni jedna cijela košnica. Dakle, dokumentirane količine jednog domaćinstva umanjene su više od polovine. Ukupna proizvodnja, međutim, nije opala tako drastično kao što se iz navedenog čini na prvi pogled. Njen realni pad iznosio je oko 17%, ali je usljed povećanja broja domaćinstava prosječna vrijednost umanjena za 55%. Početkom 17. stoljeća pčelarstvo nije dokumentirano samostalno i prema tome nije moguće ustanoviti u kom smjeru se kretala proizvodnja – silaznom ili uzlaznom linijom. Ako je suditi prema kretanjima do sredine 16. stoljeća, onda je vjerovatno pčelarstvo i dalje bilo u silaznoj liniji, ali ne isključujemo njegov kasniji i uspon, jer je teško očekivati da bi stalnim smanjenjem pčelarske djelatnosti na tržišta bilo moguće plasirati vosak, a on je među najčešće prometovanim robama u izvozu.

Veći uzgajivači pčela tokom 15. i 16. stoljeća u nahiji Visoko su:

15. stoljeće			16. stoljeće		
	broj košnica[352]			broj košnica	
Pridol	400	3,1	Kralup	234	2,14
Gvožđani	223	4,4	Vareš	208	1,87
Čemerna	163	1,6	Fojnica	168	1,3
Štavnja	133	1,1	Podatnići	160	3,3
Blaža	133	1	Milodraž	156	0,80
Zapišani Lug	124	2,6	Gvožđan	129	1,53
Kralup	111	3,2	Moštre	126	7,87
Toplica	106	1	Lješevo	122	2,25
Zimča	100	4,5	Pridol	120	0,95

Kao što se vidi, u nekim mjestima ova privredna grana je stagnirala, dok je u drugim uznapredovala. Među naprijed istaknutim selima najbolje rezultate pokazuju Moštre u 16. stoljeću sa skoro 8 košnica po jednom domaćinstvu. Dobar prosječan rezultat pokazuje i Brestovsko u 15. stoljeću sa 6,2 košnice po domaćinstvu. Kod razmatranja ovih rezultata treba uzeti u obzir nekoliko važnih faktora. Prvo, svako domaćinstvo ne uzgaja pčele. Moglo bi se računati da se do 20% stanovništva bavi pčelarstvom. U tom slučaju naprijed istaknuti rezultati bili bi veći i za pet puta. To bi značilo da je u 15. stoljeću pčelarsko domaćinstvo raspolagalo sa desetak košnica pčela, dok bi u 16. stoljeću to značilo oko 4 košnice. Ako uzmemo da jedna košnica prosječno može dati 10–15 kg meda, onda dolazimo do rezultata koji pokazuje da bi veći broj domaćinstava mogao proizvesti minimalno barem za svoje lične potrebe.

Pčelarstvo je ostalo i dalje u privredi ovoga kraja, no ne znamo u kojem obimu. Med se kao stavka u izvorima 18. i 19. stoljeća redovno spominje pri razrezima pojedinih taksita, ali i vosak kao izvozni artikl.

RUDARSTVO

Iako u kontekstu samoga grada Visokog i njegovog užeg područja ne možemo govoriti o rudarstvu, u kontekstu teritorija nahije i njene privrede u 15. i 16. stoljeću nemoguće ga je zaobići. Tradicija srednjovjekovnog rudarstva na području srednje Bosne, prema tome i nahije Visoko, nastavljena je i u vrijeme osmanske vladavine. Istina, dolazilo je do uspona i padova u ovoj privrednoj grani. Na području nahije vršena je eksploatacija srebra i željeza. Poznati *rudnici srebra* nalazili su se u Fojnici, Kreševu, Deževici i Dusini, dok su *rudnici željeza* bili u Ostružnici, Sebešiću, Varešu i Busovači. Ti su rudnici igrali višestruku ulogu u privredi

[352] Prva kolona označava ukupan broj košnica u jednom naselju, a druga broj košnica po jednom domaćinstvu.

kraja. Međutim, osim srebra i željeza, na tom području susrećemo eksploataciju i drugih metala: *zlata, bakra i lazura* (*plavog kamena*). U Fojnici je vršena eksploatacija isključivo plemenitih metala (srebro, zlato, bakar, lazur), dok se pored navedenih u Kreševu u manjim količinama u drugoj polovini 16. stoljeća javlja i željezo. Osim uobičajene metode rudarske eksploatacije metodom iskopavanja, kojom se pretežno radilo, zlato i lazur eksploatisani su ispiranjem u zlatonosnim rijekama. Glavna rudarska mjesta plemenitih metala bili su Fojnica i Kreševo, dok je Vareš predstavljao glavni rudnik željeza. Šta je rudarstvo donosilo, koliki je udio pojedinih metala u rudarstvu te kakva je sudbina kroz stoljeće i po, pokazuje nam ovaj pregled.

Prihodi rudnika:

	1489.	1530.	1540.	1570.	1604.	ruda
Fojnica	21.000	5.250	62.691	×	×	srebro
	×	31.667	37.868	24.130	24.130	zlato
	×	5.000	7.497	×	×	bakar
	×	×	400	×	×	lazur
	21.000	*41.917*	*108.456*	*24.130*	*24.130*	*UKUPNO*
Kreševo	17.130	94.350	99.189	8.847	8.847	srebro
	×	×	×	2.600	5.130	zlato
	×	×	×	762	762	bakar
	×	×	×	55	55	lazur
	×	×	×	1.000	1.200	željezo
	17.130	*94.350*	*99.189*	*13.264*	*15.994*	*UKUPNO*
Vareš	×	4.500	4.700	36.953	26.940	željezo

Koliki značaj je imalo rudarstvo u privredi pojedinih mjesta pokazat će nam sljedeći podatak. U ukupnim prihodima državi rudarstvo je 1530. godine participiralo sa 33%, dok su svi drugi prihodi iznosili 67%. Do 1540. godine taj se procenat nešto i povećao. Već poslije 1540. godine rudarstvo više nije imalo tu vitalnost i dalje je napredovala samo eksploatacija željeza u Varešu.

Na području nahije, međutim, postojalo je još niz mjesta sa eksploatacijom ruda u znatno manjim količinama. Srebro se eksploatiralo u Deževici i Daštanskoj, ali u malim količinama. Osim srebra, u ova dva rudnika eksploatirano je i željezo. Na vrhuncu procvata rudarstva Deževica je državnoj blagajni (1540) donosila 2.700 akči prihoda, dok je Daštanska (1530) donosila tek 810 akči. U njima je nastavljena eksploatacija rude željeza. Međutim, otvaranja novih rudokopa bilo je i mnogo kasnije. Krajem 18. stoljeća (1780) u Gunjanima je otvoren novi rudnik u kojemu je eksploatirano željezo, bakar i srebrena ruda. Njegovi prihodi državi su donosili 29.145 akči.[353]

[353] *Opširni popis* I/1, 623.

Rudarstvo su pratile i druge djelatnosti, otvarane su topionice i kovačke radionice. Svako rudarsko mjesto imalo je neku od tih djelatnosti. To je bilo od posebnog značaja za stanovništvo, jer su se u tim radionicama izrađivale poljoprivredne alatke, potkovice za konje, raznovrsna sredstva korištena čak i u građevinarstvu. Te radionice dokumentirane su u sljedećim mjestima:

	1570.	1604.	
Fojnica	56	9	samokovi
Kreševo	33	40	samokovi (Crna Rika, Ragale i Hotigošta)[354]
Sebešić	12	12	samokovi
Vareš	30	30	samokovi
Milodraž	50	50	samokovi
Daštanska	12	10	peći za taljenje
Ostružnica	12	9	peći za taljenje
Javri	30	30	samokovi
Rostovo	2	2	samokovi
Hercezi	1	1	peći za taljenje
Rakova Noga	×	50	samokovi

ZANATSTVO

Srednjovjekovni izvori dokumentiraju više zanatskih djelatnosti u Visokom i njegovoj okolini. Na prvom mjestu svakako je *kožarstvo*, a zatim *krojačka djelatnost*, *suknari*, *zlatari*. Neke indicije govore da su postojala čitava zanatska sela: lončari u Lješevu, krošnjari u Zimči, češljari u Goduši. U vezu sa zanatstvom dovodi se i naziv sela Moštre, što se u svojoj osnovi dovodi u vezu s riječju majstor, odnosno izvorno magister – maestro.[355] Od druge polovine 15. stoljeća nije moguće pratiti kontinuitet tih zanata, ali i sporadična pojavljivanja dovoljna su da ukažu na neke osnovne vrste zanata u tom kraju.

Analogno tome što se kao zanatska djelatnost spominje u Fojnici prvih decenija osmanske uprave, možemo kazati da se iste ili slične vrste zanata sasvim sigurno moraju nalaziti i u Visokom, posebno što je riječ o zanatima i zanimanjima od značaja za stanovništvo gradova i okolnih naselja. Zakonom koji se

[354] Oni su u popis 1570. godine uvedeni u prihode Kreševa, što nema nikakve logike jer nijedno od navedenih mjesta nije blizu samog Kreševa, a i međusobno ta sela nemaju teritorijalnu povezanost. Ako se Crna Rika i Hotigošta barem donekle mogu geografski pripisivati Kreševu, u slučaju Ragala to nije nikako moguće. Ragale su veoma blizu Fojnice i nalaze se na potpuno suprotnoj strani u odnosu na Kreševo.

[355] *Visoko i okolina, I*, 300–302.

odnosi na Fojnicu regulirana je djelatnost papučara, krojača i pekara.[356] Sasvim je sigurno da spomen ove tri djelatnosti ne iscrpljuje listu zanatskih zanimanja i da je ona mnogo šira. Da se sada vratimo onome što je izravno dokumentirano u Visokom.

Već prvih decenija osmanske vladavine nailazimo i na tragove pojedinih zanatskih djelatnosti u samom Visokom, ali i na širem području, onome što će pripadati nahiji Visoko. Potrebe da se popravljaju, proširuju i održavaju oštećene tvrđave učinile su da država regrutira *zidare* i dodijeli im poseban status i imunitet. U izvorima se izričito spominje da su zidari *za opravku tvrđava Bosne, oslobođeni vanrednih nameta, ispendže i džizje*.[357] To predstavlja značajan imunitet. S područja visočkog kraja zidari su regrutirani iz sela Kokoščić (2), samog pazara Visoko (3), Uvorića (3), a kovači iz pazara Kreševo (3).[358] Riječ je, uglavnom, o srodnicima, dakle, ta zanimanja su bila tradicionalna i porodična zanimanja. Kasnije ćemo sretati i druge djelatnosti u gradu. Tako u dvije mahale nalazimo *kasape*: mahali Tvrdisava (2) i mahali Nenade (1).[359]

Iako se gradsko stanovništvo, posebno u uvjetima stasanja kasaba, pretežno bavi zanatstvom ili trgovinom, u Visokom nemamo baš mnogo podataka o zanatlijama niti trgovcima. Izvori najčešće ne ukazuju na njihova konkretnija zanimanja. Ali, nedvojbenu potvrdu da je riječ o zanatlijama u Šerefudinovoj mahali imamo već 1540. godine, kao i kasnije. Ta formulacija glasi: *Stanovnici spomenute kasabe su zanatlije i, budući da se bave zanatstvom i da žive od zanatske privrede, nisu zaduženi rajinskim porezima*.[360] Iako se ta formulacija konstantno ponavlja, mi tek povremeno imamo spomenute neke vrste zanata. U Čekrekči Muslihudinovoj mahali samo uz jedno ime dodato je *krojač*, a u mahali mesdžida tabaka Muruveta uz tri imena *tabak*. Prema tome, tabački obrt u Visokom ustanovljen je najkasnije sredinom 16, a ne u prvoj polovini 17. stoljeća, kako se pretpostavljalo.[361] Tabaka Muruvveta stoga možemo smatrati rodonačelnikom ovoga obrta u Visokom. On je živio u mahali u kojoj je podigao i mesdžid.[362] Morao je biti vrlo imućan da bi mogao podići mesdžid i, očito, obrtati naveliko. Da li su ostali stanovnici te mahale zanatlije tabačkog zanata nije izričito naznačeno. Ako jesu, što je vrlo vjerovatno, onda bi imali 79 tabaka. Oznake *tabak* samo za trojicu upućuju da je riječ o starješinama tog zanata. Uostalom, nisu slučajno sva trojica popisani na samom početku mahale. Vrlo brzo poslije toga (28. juna 1572) nalazimo imena još dvojice tabaka u Visokom: tabak hadži Murat i tabak Hajdar.[363] Osim tabaka, tada nalazimo tragove još nekih zanata: hadži Balija izrađivao je "arače".

---

[356] *Kanuni i kanun-name*, 17.

[357] A. S. Aličić, *Sumarni popis*, 242.

[358] Iz sela Kokoščić: Bogumil sin Radmilov, Božidar, njegov brat; iz pazara Visoko: Grgur Gorjanov, Živko, njegov sin, Brutus, brat Grgura; iz sela Uvorići: Dobrovuk sin Sančev, Vukmir sin Milašinov i Vukašin, njegov brat; te kovači iz Kreševa: Radič, kovač, Ivan, njegov sin, Matko, njegov brat.

[359] U mahali Tvrdisava kasapi su: Alija sin Radice i Atmadža; a u mahali Nenade: kasap Ibrahim.

[360] TD, 211, 460, TD, 379, 640, *Opširni popis* I/1, 600.

[361] H. Kreševljaković, *Visoko*, 30.

[362] TD, 379, 647. Osim Muruveta, kao tabaci spominju se još Sulejman i Mahmud. Ne znamo da li su u kakvoj krvnoj vezi, jer osim imena i oznake *tabak* nemamo nikakvih drugih odrednica.

[363] DAD; Testamenta Notariae, Ser. 10 Sv. 43, str. 202.

Iako ne pripada zanatlijama, ovdje ćemo spomenuti jedno neobično zanimanje: to je *svirač* Jusuf, nastanjen u mahali zavije Ajas-paše, i to *svirač saza*.[364] A da je bilo još rijetkih i neobičnih zanimanja koja nisu zanatskog karaktera pokazuje spominjanje *telala* u Ljetoviku, te *sokolara* u Monjarima.[365]

Početkom 17. stoljeća u samom Visokom imamo spomenute sljedeće zanate: *tabaci, berberi, papudžije, ćurčije, timurdžije*. Osim u dijelu grada označenom kao kasaba, i u varoši nalazimo zanatlija, i to i muslimana i nemuslimana. Nemuslimani su se bavili *ćurčijskim* zanatom i izradom *papuča* u mahali Radula, dok je *berber* Dursun stanovao u mahali Stipana, a *timurdžija* Husejn u mahali Božidara. Neka zanatska zanimanja se sporadično spominju i na selima – *kazandžija* u Gorici i *krojač* u Radovlji.[366]

Najpoznatiji zanat u Visokom bio je tabački koji, kao što smo vidjeli, seže najkasnije u sredinu 16. stoljeća, a ne, kako je to tvrdio M. S. Filipović, da su tabaci u Visoko došli nakon gubitka Budima.[367] U jednoj predstavci samih tabaka Visokog navodi se da tradicija tabačkog zanata seže još *od osvojenja*. Možda to i jeste doista tako, jer smo vidjeli da kasape nalazimo još 1489. godine, a ta dva zanata, čini se, idu jedan s drugim. Kada tome dodamo i činjenicu da je kožarstvo u Visokom poznato još u srednjem vijeku, onda spomenuti navod iz predstavke – *od osvojenja* – ima potpuni smisao i opravdanje. Visoko se, dakle, vrlo rano afirmiralo po tabačkom zanatu i postavilo određene standarde u tabačkoj djelatnosti. Svaki tabak-majstor imao je svoj zaštitni znak-žig na svome proizvodu. Kako se nasljeđivao zanat, tako se nasljeđivao i zaštitni znak.

Visočki dijelovi obuće od *goveđe, ovčje i kozije kože* bili su posebno cijenjeni na sarajevskom tržištu. Visočki tabaci podmirivali su i sarajevsko tržište, posebno zanatlije: sarače, opančare, čizmedžije, ali i potrebe pokrajinskih institucija kožom. Godine 1798. traženo je 40 kozijih koža za vojni orkestar.[368] Koža iz Visokog izvožena je i u Austriju i Veneciju.[369]

Djelatnost se vremenom širila i na okolinu. U 18. stoljeću tabaka je bilo i u Zbilju i drugim selima. Budući da se u tim slučajevima odstupalo od uobičajene prakse stjecanja vještina za preradu i napredovanja prema tabačkoj esnafskoj tradiciji, gradske zanatlije tabaci uputili su pritužbu valiji Mehmed-paši (9. ševala 1167/31. 5. 1754). Njihovom zahtjevu je udovoljeno i selima je zabranjeno da se bave tabačkim poslovima.[370]

Na čelu tabačkog odžaka bile su posebne starješine, zamjenici ahubabe, nazvani ćehaje ili samo ahije. U Visokom su poznati sljedeći: mula Mehmed (1811), [371] mula Bećir,[372] mula Mustafa i Mula aga (1840),[373] a kasnije hadži Kadrija i sin hadži Ahmed (1860). Ova funkcija ostavila je traga i u onomastici,

---

[364] *Çalıcı* znači svirač na sazu. U prvi mah pomislio sam, budući da se radi o mahali zavije, da je riječ o nekom sufijskom instrumentu, naju ili defu.

[365] *Opširni popis* I/1, 624, 629.

[366] *Isto*, 532, 564.

[367] H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, III, 339–340, M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 292.

[368] H. Kreševljaković, *Visoko*, 33; *Isti*, *Izabrana djela II*, 338–341; H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 260; OIS, S. 67, 37.

[369] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 260; OIS, S. 67, 19.

[370] H. Kreševljaković, *Visoko*, 31; OIS, S. 67, 1.

[371] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 260, OIS, S. 67, 74.

[372] *Isto*, 261; OIS, S. 67, 49, 50, 44, 48. ZMV, 196/1, 16b.

[373] HAS, OZ, T 29, 35, 67.

od čega potječe prezime Ahić. Ahići, dakle, nisu Anadolci – kako je to na temelju usmenih predaja smatrao M. S. Filipović – nego autohtoni i autentični Visočaci.[374] Svaki tabački odžak imao je svoj bajrak. Visočki bajrak imao je dva tuga, što je znak da je bio vrlo brojan.[375] U Anadoliji (Kiršehiru) nalazila se glavna loža tabačkog esnafa koja je, kao najstarija organizirana i statutarno uređena zanatska organizacija, imala koordinacionu ulogu ne samo u tabačkom nego i drugim esnafima u Osmanskom carstvu.[376] Ogranak tabačkog esnafa u Bosni, prema tome i u Visokom, održavao je vezu sa centralnom ložom u Kiršehiru, ali ne porijeklom, kako je to objašnjavao M. S. Filipović.

Tako razvijen tabački obrt u Visokom morali su pratiti i drugi zanati bazirani na koži kao osnovnoj sirovini, posebno sarački, izrada obuće, te konjske opreme, kako u radne svrhe tako i ukrasne konjske opreme za vojničku klasu ili neke svečane prilike.

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća u Visokom se spominju sljedeći zanati i zanimanja: *čizmedžije, čohadžije, puškari, abadžije, nalbanti, halači, terzije, pekari, kasapi, samardžije, ćurčije, ćebedžije, mutapčije, kafedžije, jedan zabavljač (akrobata) izrađivači češljeva, zlatari, bakali, hamamdžije, hrvači, izrađivači kaiševa, kazazi, pržioničari i prodavci kafe, berberi i izrađivači velikih čekića* (topuza).[377] Većina spomenutih zanata bila je isključivo u rukama muslimana, a pred kraj 18. stoljeća u Visoko se počinju doseljavati i pravoslavne zanatlije, među kojima je bilo *pekara* i *ćurčija*.[378]

Kasapski zanat možda nije najstariji, ali jeste među najranije dokumentiranim zanatima u Visokom. Kasape nalazimo kontinuirano od kraja 17. stoljeća (kasap Hasan), te krajem 18. i u 19. stoljeću. Taj posao dodjeljivao se po određenim kriterijima koje je postavljala država. Oni koji prihvate te uvjete bili su obavezni u definirani dan snabdijevati grad mesom po propisanim cijenama. Krajem 18. stoljeća (sredinom 1795) u Visokom je bilo 5 kasapa koji su grad snabdijevali mesom kako slijedi: nedjelja – Trako Mustafa, ponedjeljak – Saka-baša, utorak – Saka alemdar, srijeda – Rizvanović Ahmed i njegov brat, i četvrtak – Hasan-baša. Petak i subota bili su dani kada se nije klalo.[379] Vremenom su se ipak stvari pomalo mijenjale. Sredinom 1823. godine svi kasapi Visokog bili su obavezni petkom snabdijevati grad mesom, dok su ostalim danima imali sljedeći raspored: nedjelja – Agan alemdar, ponedjeljak – Omer-baša i Zeljo Topalović, utorak – Miko Behur-baša, srijeda – Sulejman i Husejn, i četvrtak – Salih-baša. Neradni dan za kasape bio je subota.[380] Jedan nedatirani popis mesara iz približno istog vremena, možda godinu ranije, pokazuje da mesari nisu

---

[374] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 292. Daleko bi nas odvelo podrobno analiziranje usmenih predaja o porijeklu pojedinih prezimena i porodica. Ovdje ćemo samo kratko kazati da je sve što je u prezimenu imalo prizvuk orijentalnog korijena po automatizmu vezano za Anadoliju ili neke daleke krajeve. Tako je, u ovom slučaju od jedne funkcije u esnafskoj organizaciji, iskonstruirana priča o tobožnjem anadolskom porijeklu. Ako je sjedište tabačkog esnafa u Kiršehiru, ni u kom slučaju ne može značiti da su sve ahubabe iz Kiršehira. Uostalom, da je to tako, taj grad bi stalnim raseljavanjem naprosto nestao.

[375] H. Kreševljaković, *Visoko*, 32; *Isti*, *Izabrana djela* II, 338–341.

[376] Azra Gadžo, "Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru", *POF* 49/1999, Sarajevo 2000, 112–113.

[377] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 260–261; H. Kreševljaković, *Visoko*, 30–35.

[378] GHb, A 615 TO.

[379] H. Kreševljaković, *Visoko*, 35–36; OIS, S 67, 32.

[380] HAS, OZ, T 197, 1.

imali slobodan dan, odnosno da su radili cjelosedmično, petkom – svi, a onda kako slijedi: subota – Šukrija iz kasabe, nedjelja – Miko i Kabil Alija, ponedjeljak – Agan alemdar i Širbeg Salih, utorak – Hasan-aga i Širbeg Uzunović sa Ganijom, srijeda – Omer, četvrtak – Husejn Turić, Memić Salih sa Bukvom i Velijom Hasanovićem. Ponuđene uvjete, cijene mesa i režim rada nisu prihvatili: Abdi Porča, Mustafa Bučuković, Abdija Koparanović, Hasan Kubatović, Mašo Uzunović. Još jedan nedatirani popis kasapa ukazuje da se režim rada mesarima promijenio: petak – svi rade, subota – Husejn Turić, nedjelja – Miko i njegov amidža, a onda ponedjeljak i utorak – Agan alemdar i Salih baša, srijeda i četvrtak – Omer i Abdulganija. Naredne godine kasapi su: nedjelja – Hasan Kosica, ponedjeljak – Ahmed Madžura, utorak – Hasan Ismović, srijeda – Ebu Bekir Uzunović, četvrtak – Hasan iz Zimče, petak – Omer Lapić. Kao što se vidi, sada se svaki dan radi i svaki dan radi samo jedan kasap.[381]

Tri godine kasnije (1826) mesari su se petkom odmarali a radili: nedjelja – Agan alemdar i Mehmed čauš, ponedjeljak – Husejn iz Zimče i Uzunović Bekir, utorak – Omer Lapić Abdulah iz Poričana, srijeda – Šakir, četvrtak – Salih Piljuh i Ahmed Kopil iz Ričica.[382]

Osim samog grada, pojedine zanatske djelatnosti možemo naći i u okolini, kao što su *krojači, brijači, kafedžije, mejhandžije, kovači, nalbanti*.

Ovisno od zanata, neke seoske zanatlije, kao *kazazi* iz Budoželja i Kadarića, priključili su se sarajevskom zanatskom esnafu. U Goduši su se pravili lagani i priručni proizvodi: *prašnice i čibuci, cigarluci, češljevi, tespihi za džamije i svirale*. Moglo bi se reći da su u kućnoj radinosti proizvodili suvenire.[383] Stanovništvo je i na razne druge načine osiguravalo egzistenciju, pa krajem 17. stoljeća u Misoči nalazimo *drvara*, a u Poljanima *ugljara*.[384]

Na kraju, zanimljivo je spomenuti da su pojedini zanatski proizvodi iz Visokog bili predstavljeni na međunarodnoj izložbi u Filadelfiji 1876. godine. Visočke zanatlije i njihovi proizvodi bili su: Mula Husejn – učinjena koža sahtijan; Durajlić (Dobralić?) Hasanaga – mješina; Skopljak Lazo – tambura. Također su bili izloženi proizvodi neimenovanih zanatlija, i to: visočki findžan sa zarfom, cigaraluk od roga i cigaraluk od jelovine.[385]

TRGOVINA

Trgovačke aktivnosti u svakom mjestu, pogotovo varošima i pazarima, nastale na trgovini kao primarnoj djelatnosti su višesmjerne. Ona je imala međunarodni karakter, što je podrazumijevalo uvoz i izvoz različitih roba, ali i razmjenu lokalnog karaktera, baziranu prvenstveno na prometu poljoprivrednim proizvodima za lokalne potrebe. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je dio poljoprivrednih proizvoda, posebno

---

[381] HAS, OZ T 197, 1–2, 73.

[382] ZMV, 196/1, 1.

[383] H. Kreševljaković, *Visoko*, 35–36; H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 261.

[384] MAD, 1437, 38.

[385] Šaban Hodžić,"Učešće Bosne i Hercegovine na međunarodnoj izložbi u Filadelfiji 1876. godine", *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 164, 177, 182.

animalnog porijekla, bio namijenjen izvozu. Još u srednjem vijeku Visoko je bilo afirmirani trgovački centar, posebno u prvoj polovini 15. stoljeća, kada je formirana kolonija Dubrovčana. Njihov broj i dužina boravka su promjenljivi. Oko 370 trgovaca Dubrovčana dokumentirano je u prvoj polovini 15. stoljeća. Bez obzira na to što Visoko nije imalo rudnik, ono se nametnulo kao važan trgovački punkt za trgovinu srebrom. Šta je za trgovinu srebrom značilo Visoko vidi se iz jedne vijesti 1434. godine, u kojoj se kaže da su dubrovački trgovci pošli u Podvisoki da kupe pola tone srebra. Dio te transakcije trebao je biti realiziran novcem s kojim su pošli, a dio od novca nakon prodaje robe u Visokom.[386] Ekonomske veze nisu prekidane ni u kasnijem razdoblju. Dubrovčani su i kasnije, u 16. stoljeću, u nešto manjem broju bili prisutni u Visokom. Najčešće su u Visoko dovozili tkanine i sitnu trgovačku robu. Najznačajniji artikl kojim su snabdijevali Visoko i okolinu bila je so, dok su se na tim tržištima uglavnom snabdijevali voskom, kožama i srebrom. U to vrijeme u Visokom nalazimo Dubrovčane, Mlečane, te trgovce sa Korčule i iz Klisa.[387] Prateći kasnije izvore vidimo da su trgovačke veze nastavljene i nakon 16. stoljeća.

Govoreći o razvitku grada spomenuli smo da je Visoko imalo status *pazara*. Svako mjesto koje ima takvu odrednicu predstavlja glavno trgovačko središte nekog prostora. Ako je riječ o prostranijim, mnogoljudnijim i privredno dinamičnim nahijama, u njima je moglo biti i više pazarnih mjesta. S obzirom na sve navedene specifičnosti nahije, posebno teritorijalni opseg i veliki broj rudarskih mjesta nahije, morao se očekivati i veći broj pazarnih mjesta. Kao središtu nahije, Visokom je u trgovini kraja pripadala vrlo značajna uloga. I drugi faktori utjecali su da se ono afirmira kao trgovačko mjesto. Prije svega, Visoko je okruženo velikim brojem rudarskih mjesta, posebno Fojnice i Kreševa, te geografski smješteno na važnom tranzitnom pravcu dolinom Bosne. Veliki značaj za trgovinu u Visokom imala je i blizina Sarajeva. Iz njega su dolazile zanatlije i snabdijevale se sirovinama, ali i trgovci koji su se bavili preprodajom, pa i izvozom roba. Od izuzetnog značaja za trgovinu u Visokom svakako je razvitak pojedinih zanata, posebno tabačkog koji je od Visokog napravio važan centar trgovine kožom.

Trgovačke aktivnosti moguće je promatrati dvosmjerno: dolazak roba na trg u Visokom i odlazak s trga s kojega je roba tog područja započinjala svoj put ka Sarajevu i drugim mjestima, pa i izvan granica Osmanskog carstva. Usprkos pozitivnim privrednim i demografskim pokazateljima, u 15. i 16. stoljeću u Visokom je dolazilo do osciliranja iznosa tržne takse. Ona se kretala u iznosima: 9.000, 7.000, 7.500, 9.095 i, najzad, 8.800 akči.[388] Sredinom 16. stoljeća zakupac tržne takse u Visokom bio je Hamza sin Abdulaha.[389] Treba naglasiti da je u tu sumu uključen i nijabet. Da li je doista to posljedica opadanja, odnosno rasta prometa i u čemu su uzroci osciliranja? Precizan odgovor ograničava uključivanje nijabeta u ovu stavku. No, i pored toga, taj pad ili rast, izravno je uvjetovan prisustvom Dubrovčana u Visokom, odnosno njihovim trgovačkim aktivnostima i pomjeranjem ka Fojnici i Kreševu. U vrijeme kada su dva spomenuta rudarska mjesta davala najveće prihode od rudarstva, u Visokom su najmanji prihodi sa trga. A kada proizvodnja srebra i promet na tim trgovima opada, u Visokom promet očito raste. Pazarni dan barem neko vrijeme bio

---

[386] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 69; *Ista*, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 68–79.

[387] *Visoko i okolina, I*, 303–304.

[388] Navedeni podaci odnose se na godine kako slijedi: 1489, 1530, 1540, 1565–70. i 1604.

[389] GHb, S 1a, 118.

je *ponedjeljak*. Međutim, u zvaničnim dokumentima krajem osmanske vladavine (1870) kao pazarni dan navodi se *petak*.[390] Visočki trg bio je privlačan i za sarajevske nakupce, na koji su oni redovno dolazili.[391]

Šta je dolazilo i šta se prodavalo na pazaru? Seljaci su na trgu plasirali svoje poljoprivredne i zanatske proizvode dok su, s druge strane, podmirivali kućne potrebe, alatke i druga sredstva za život. Propisi o tržnim taksama u susjednim mjestima Fojnica, Deževica i Dusina 1489. godine spominju sljedeće proizvode koji podliježu taksama: vosak, sir, maslinovo ulje, i ovome "slične stvari", čoha, vino, žito, agriz (ječam), ćebe, luč, goveđe kože, goveda, ovce, svinje, meso, pečenica, jaja, zemljano posuđe, lisičije kože, gvožđa (alatke), plužna gvožđa, motike, štavljena koža, daska, pekarski proizvodi, papuče, krzna.[392] Prema tome, spomenuti proizvodi mogli su se naći i na drugim pazarima, pa tako i visočkom. Dubrovački izvori na bosanskim pazarima spominju i dijelove konjske opreme (ular, mamuze, uzengije, sedla, čavle, uzde), gvožđa (katanci, čavli), drvenu građu (daske i luč), hartije, igle, šafran, bakarno posuđe, makaze, ogledala, češljeve.[393]

Osim Visokog, pazari su postojali i u Fojnici, Kreševu i Varešu. Premda je usljed različitih sadržaja ukupnih stavki komparacija neadekvatna, ipak ćemo dati pregled tržnih taksi glavnih mjesta nahije, barem kao orijentacioni pokazatelj.

	Fojnica	Kreševo	Visoko	Vareš
1565.	12.739	8.069	9.059	4.100
1604.	14.257	6.994	8.800	8.100

Poređenja radi, ističemo nekoliko zanimljivosti. Promet drvenog uglja u Kreševu u drugoj polovini 16. stoljeća umanjen je za deset puta (sa 1.500 na svega 150 akči takse), dok je, recimo, u Fojnici u istom periodu povećan za jednu trećinu (sa 1.000 na 1.500 akči). Kao što se iz ovog pregleda vidi, promet u Varešu je znatno porastao. Očito da je stanje u rudarstvu bitno utjecalo na kretanja na trgovima pojedinih mjesta. Ovdje želimo posebno istaći jednu drugu zanimljivost. U navedenim pazarima posebno je oporezivana trgovina alkoholnih pića koja su dolazila izvan samih mjesta. Izričito se naglašava da je to tržna taksa na *alkoholna pića koja dolaze izvana*. Sredinom 16. stoljeća najviše alkohola prometovalo se u Fojnici (2.500 akči), potom Kreševu (1.542). Te stavke nalazimo i u nekim selima: Rotilju (200), Podastinju (30) i Lisovu (10). Početkom 17. stoljeća, da li usljed stvarnog povećanja prometa alkoholnih pića ili veće finansijske discipline, tržna taksa na alkoholna pića porasla je za 33%. Ovaj put alkoholna pića nalazimo i na visočkom trgu, no ne znamo kolika je taksa. S dodatkom te stavke povećao bi se i procenat porasta taksi na alkoholna pića i to bi povećanje vjerovatno bilo do 50%. Osim ranije spomenutih trgova na kojima se prometovalo alkoholnim pićima, sudeći po taksama značajne količine prodavane su u Sebešiću (1.176 akči). Zanimljivo

[390] *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1287/1870.

[391] H. Kreševljaković, *Visoko*, 36.

[392] *Kanuni i kanun-name*, 17–18.

[393] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 197.

je da su takse na pojedinim trgovima različite. Na gradskim trgovima taksa na tovar vina iznosila je 7, dok je na seoskim trgovima bila 3 akče. Dok se najčešće spominju samo kao taksa na alkohol – *bac-i hamr*, u Sebešiću je to precizirano – *vino i rakija*. Količina prodatog vina (alkohola) na pojedinim trgovima kretala se u navedenim iznosima: Fojnica – 361 tovar, Kreševo – 220 tovara, Rotilj – 50 tovara, Podastinje – 10 tovara. Taksa u Sebešiću vjerovatno je bila u visini gradske, te bi u tom slučaju količina prometovanog alkohola iznosila 168 tovara. U protivnom, ako je prema tarifi malih trgova, onda bi promet alkohola u Sebešiću (mezra Gojsar?) iznosio 392 tovara i nadilazio količine prodate u Fojnici.

Osim navedenih, treba spomenuti još jedan trgovački punkt: Malešići, gdje se sredinom 16. stoljeća trgovalo žrvnjevima za vodenice. Kasnije se on ne spominje.

Sasvim sigurno, trgovina nije obavljana samo na trgu. Dio toga prometa odvijao se i u dućanima, trgovačkim i zanatskim. U jednom trenutku, u Visokom su bila 44 samo vakufska dućana. Dio su sigurno iznajmljivali zanatlije, a dio trgovci. Nažalost, nemamo dovoljno vijesti niti o jednom niti drugom, ali ni o privatnim dućanima. Ali barem neke vijesti pokazuju dio tog poslovanja u Visokom. Kristofor Aligretto Jakovljev,[394] Dubrovčanin, imao je radnju u Visokom, koju je kupio od Marina Smolića. Imovina u Bosni procijenjena mu je na 46.055 akči. Sredstva na dugovanju i potraživanja imao je kod sljedećih trgovaca:

Trgovci muslimani: hadži Murat, tabak (12.568), Memija Mustafić (312), hadži Balija (1.600), hadži Memija (18.198), Kara Oruč (2.160), hadži Velija (80), tabak Hajdar (3.130), Turalija iz Zenice (1.180). Ukupno: 39.228 akči.

Trgovci nemuslimani: Lazar Đurđević (3.502), Andrea Ciovo (1.527), Ivan Starac (429), Savo Petrović iz Bara (153), Martino sin Andrea Ciovo (40), Matko Petrović, Blaž Martina (2.406) i Đuro Vukičević (3.920).[395] Ukupno: 11.977 akči.

Kao što se vidi, među trgovcima nemuslimanima riječ je uglavnom o strancima s dubrovačkim građanstvom. Stoga nije jasno na čemu se temeljila tvrdnja I. Gavrana: "Po svom etničkom i socijalnom sastavu, katolici u gradu sada su gotovo isključivo domaći ljudi, obrtnici i trgovci."[396] Prisustvo bogatih Dubrovčana u Visokom svjedoče i zavještanja 1556. Nikole Ghinija Olovu 600 akči, te Ivana Fiffa Andrijina po 500 akči crkvama u Olovu, Sutjeski, Visokom, Kreševu i Fojnici. Dakle, ukupno 2.500 akči. Osim toga, Ivan Fiffa ostavio je još 100 zlatnika za ukop u Visokom.[397]

Nemamo konkretnih vijesti o tome šta se sve prodaje u tim dućanima. To ovisi prije svega od trgovca, njegove trgovačke sposobnosti. Kao orijentaciju za sadržaje robe u dućanima poslužit ćemo se primjerom

---

[394] Aligretto je umro u Visokom 28. juna 1572. godine.

[395] DAD; Testamenta Notariae, Ser. 10, Sv. (br). 43, 202.

[396] I. Gavran, "Franjevci i katolici", 22.

[397] DAD; Testamenta Notariae, Sv. 71, 74, Sv. 43, 189–190; I. Gavran, "Franjevci i katolici", 22. (Oporuka Bartolomea Luke Martinova "sinu Zahariji" ne odnosi se na Visoko nego na Veneciju. Visoko se u navedenim izvorima piše "Bosna" ili "Visocha", "Vinsonciy". U tom dokumentu "Venexia", dakle Veneciju, I. Gavran poistovjećuje sa "Visoko". Njegov prijevod i transkripcija dokumenta glase: "mome sinu Zahariji, koji stanuje u Visokom" (*a Zacharia fiolo mio qual habita a Visoka*). U novom čitanju sporni dio glasi: "Bartholomeo de Luca de Martino mio nepote insieme cum Zachario mio fiolo sta a Venexia insieme cum mia fiola...". Za nesebičnu pomoć u razrješenju ovog dokumenta zahvalnost dugujem dr. Esadu Kurtoviću.

Dubrovčanina Dobrenka Stuparića koji je 1473. godine imao trgovinu u Fojnici. U njoj je nudio raznovrsne artikle i to: tkanine raznih vrsta i boja, bijele raše, kapa valjanica, noževa (200), zlatnih poluga, čarapa, sanduk i po bijelog sapuna, vosak, pamuk, barut, šafran, mastionica (4), simitar i strijele, ulje, sklavine, žita, jedan putir, jednu patenu (diskos), stipse, ženskih pojaseva, gornje odijelo sa srebrenim dugmadima, fustana, vaga, aspre u gotovom, malih srebrenih krstova, hartija za pisanje, volovske kože, jedan bakarni sud, četiri veste po mjeri skrojene, pribadača, malih čavala, čavala za sedlo sa širokim glavama.[398] Da li u dućanima ili na trgu, u Visokom se trgovalo i polovnom robom. To vidimo iz epiteta uz ime jednog lica koje sredinom 16. stoljeća stanuje u Visokom, a bavi se "eskidžilikom".[399]

Naprijed je istaknuto da su određeni proizvodi iz Visokog, posebno razne vrste kože, izvoženi u Austriju i Veneciju. Nažalost, podaci o izvozu uglavnom nisu očuvani i rijetki su izvori koji mogu na to ukazati. No, i ono što je očuvano daje barem neke indicije o izvoznim potencijalima Visokog. Podaci o izvozu kože govore da je iz Sarajeva i Visokog preko Splita u smjeru Venecije 1722. i 1723. godine izvezeno 6.447 svežanja kože (i sanduka voska). Nije pouzdano poznato koji udio otpada na koje mjesto u ovim izvoznim poslovima. Na Visoko je otpadalo najmanje 22% izvezene robe.[400] Predmet izvoza bio je vosak i razne vrste koža (ovčije i kozije, te goveđe). Dakle, na ta tržišta iz Visokog je otišlo najmanje 1.180 svežanja kože. Cjelokupni posao išao je preko trgovaca: Bećir-baše, te Ibrahima, Mehmeda i Mustafe Kođo. Što se tiče drugog izvoznog smjera, u smjeru Austrije, 1754. godine dokumentirana je jedna trgovačka pošiljka u iznosu 40–50 tovara.[401]

U uskoj vezi s privredom treba nešto kazati i o ustanovama koje imaju velikog značaja za trgovce, zanatlije i transport roba do pojedinih odredišta. U Visokom je postojala zavija, koja je mnogo više od tekije. Osim što je tekija u užem smislu, ona je svratište (musafirhana), okupljalište tabačkog esnafa, posebno u ranoj fazi razvitka gradova, do izgradnje drugih namjenskih objekata, posebno hanova i karavansaraja.[402] Iz ranog perioda izvori dokumentiraju samo karavan-saraj u Busovači, i to već krajem 16. stoljeća. Budući da je podignut kao zadužbina, sve usluge za korisnike bile su besplatne.[403] Sa stanovišta transporta, značajnu ulogu igrali su hanovi. Međutim, oni su funkcionirali više na komercijalnim osnovama. Ipak su bili neophodni za ukupno funkcioniranje života, posebno transporta roba, putovanja trgovaca na pojedina odredišta. Na području Visokog registrirano je više objekata te vrste na pravcima koji su povezivali unutrašnjost nahije, njene udaljenije dijelove sa središtem, ali i nahiju sa drugim područjima. U samom Visokom postojalo je više hanova. Najstarijim se smatra han kraj Ajas-begovog hamama.[404] Osim Visokog, hanovi su postojali u sljedećim mjestima i pod sljedećim imenima: Stavnja (dva hana), Leševići (han porodice Handžić), Vratnica (han porodice Zečević),

---

[398] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, 196.

[399] *Eskici* – staretinar, trgovac rabljenim stvarima, *eskicilik* – trgovina rabljenim stvarima. GHb, S 1a, 15.

[400] Ova procjena zasnovana je na oznakama ispred imena trgovaca "iz Visokog". I za trgovce iz Sarajeva samo se djelimično spominje "iz Sarajeva". Znatan broj ih je bez bilo koje mjesne odrednice i iz tih razloga moguća je samo aproksimativna procjena.

[401] H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 260.

[402] A. Gadžo, "Veza esnafa u Bosni s tekijom u Kiršehiru", 115–116.

[403] *Opširni popis* I/1, 466.

[404] H. Kreševljaković, *Visoko*, 36.

Hlapčevići (Handžića i Begov han), Kakanj (dva hana, Veliki han i Fadilpašića han), han Vraca, Donja Misoča (Matarugin han), Mrakovo (Hanište), Smrekovica (Đukića han), Dabravine (Popov han), Kokoščići (hanište, han u Mahali, Pothan), Budoželj (Pajtov han), Vareš (Uščuplijin han, han hadži Saliha Semiza i Šareni han), Zaruđe (Matanov han), Pogari (han Pobre Joze Brđanovića) i Duboštica.[405]

*

Kao što se vidi, visočko područje prolazilo je kroz različite faze u stoljećima osmanske vladavine. U administrativnom pogledu ta kretanja išla su od integracije nekoliko srednjovjekovnih župa do kasnije fragmentacije i nove upravne organizacije kraja. Dok su Kreševo i Fojnica izdvojeni iz nahije Visoko, ona se širila na neka područja koja su ranije pripadala drugim upravnim jedinicama, nahijama Brod i Bobovac. Tako je integralnim dijelom visočkog administrativnog prostora postalo i područje Kaknja. Promatrana sa geografskog aspekta, nova organizacija je opravdanija jer je kakanjsko područje znatno otvorenije prema Visokom negoli prema Zenici od koje ga odvaja lašvanska sutjeska.

Iako međuovisni, konfesionalni i demografski procesi nisu uvijek išli pravolinijski i jednosmjerno. Kroz stoljeća osmanske vladavine duhovni mozaik je dobijao na svojoj raznolikosti. Usljed depopulacije uzrokovane najčešće epidemijama, ali i drugim razlozima, područje nije doživjelo očekivani demografski rast. U suštini on je održavan mehaničkim priraštajem stanovništva – kolonizacijom.

Prirodni resursi omogućili su široku privrednu osnovu visočkog kraja. Osim poljoprivrede kao najraširenije privredne djelatnosti, značajnu ulogu u povijesti toga kraja imali su zanatstvo i trgovina čija tradicija nije prekidana još iz srednjeg vijeka, posebno u samom Visokom. No, rudarstvo kao glavna privredna grana posebno nekih mjesta doživljavalo je veliku stagnaciju. Dok su tradicionalna rudarska mjesta Fojnica i Kreševo stagnirali, Vareš se vremenom razvio u najznačajnije rudarsko mjesto u regiji Visokog.

Izloženo pokazuje da su se stoljeća osmanske vladavine različito odražavala na pojedina gradska područja nahije Visoko. U odnosu na Kreševo i Fojnicu, Visoko se znatno lakše adaptiralo na društveno-ekonomske promjene. Osim privredne osnove, geografski faktor bio je prednost koja je Visokom omogućila da održi epitet najrazvijenijeg gradskog naselja tog kraja. Ako bismo tražili najznačajnije razdoblje u njegovom razvitku onda bi to bilo od sredine 16. do sredine 17. stoljeća. No, prema dokumentiranom, i to razdoblje pokazuje izvjesne oscilacije.

[405] H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 148–154.

KULTURNI ŽIVOT U VISOKOM U OSMANSKOM PERIODU

Obrazovanje i pisana riječ: književnost, umjetnost, znanost

Dr. ADNAN KADRIĆ

Opća osobitost kulturnog života ranog novog vijeka u Bosni, sa manjim izuzecima, jeste tendencija premještanja društvenog života i javnih događanja iz utvrda povrh grada u predgrađa i doline gdje nastaju nova naselja. Brojne utvrde u novovjekovnoj Bosni gube strateški značaj, te najčešće postaju mjestom stacioniranja određene vojne jedinice a ne središtem društvenog života lokalnog ili pokrajinskog plemstva. Štaviše, s dolaskom Osmanlija uz staro nastaje i novo plemstvo. Budući da je u srednjem vijeku na prostoru Vrhbosne bilo tek nekoliko manjih naselja i da je značajan dio društvenih aktivnosti bio raspoređen na porodice i njihova imanja, uključujući i život u tvrđavama, Visoko je predstavljalo važan regionalni centar ponajprije zbog svog povoljnog geografskog položaja u dolini rijeke Bosne i zbog blizine okolnih rudnika. Kao što je poznato, u Visoki su povremeno dolazili bosanski vladari, u njemu je boravio veliki knez bosanski, te nevelika posada i manji broj zanatlija, što potvrđuje značaj Visokog u srednjem vijeku kao jednog od središta javnog života i brojnih kulturnih zbivanja u gornjem toku rijeke Bosne. Mnoštvo spomenika pismenosti koji se odnose na prostor Visokog i okoline iz navedenog, predosmanskog perioda potvrđuju navedenu činjenicu.[1] Svakako je vrlo realna pretpostavka da je prostor Visokog u srednjem vijeku bio mjesto gdje su se prepisivale i čitale knjige koje su u to vrijeme kružile unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, a koje su imale posebnu bosansku redakciju i osobeno pismo, bosančicu. I u osmanskom periodu zapaža se razvitak pismenosti u samom Visokom, ali i u brojnim mjestima, selima izvan Visokog, kao što su Mile, Milodraž i sl. Pretpostavke o snažno razvijenoj Crkvi bosanskoj u okolini Visokog nisu bez utemeljenja u historiografiji. U početnom periodu dolaska Osmanlija na prostor Visokog još uvijek su se vodili sporovi između različitih nemuslimanskih grupacija stanovništva, među kojima je, pretpostavlja se, administrativno bila najsnažnija organizacija Crkve bosanske, unatoč neslaganjima sa posljednjim kraljem Tomaševićem koji se pri kraju vrlo kratke vladavine više utvrđivao u Jajcu, ponajviše zbog ugarskih saveznika i logistike za ratovanje sa sjevera, a sve manje u Bobovcu, iako je Bobovac i dalje bio središte prilično uzdrmanog kraljevstva. Ukratko, Visoko nije igralo značajnu ulogu samo u objedinjavanju lokalnih puteva u regiji, nego je i simbolički povezivalo brojna naselja u tom dijelu Bosne.

[1] Detaljnije: Pavao Anđelić, "Srednji vijek – doba stare bosanske države", u: *Visoko i okolina kroz historiju 1: Prethistorija, antika i srednji vijek*, Visoko 1984, 102–297.

Ako se promatraju promjene u društvu s početka osmanskih osvajanja i konsolidacije nove administrativne uprave u Visokom na osnovu arhivskih dokumenata, opći je zaključak da društvene promjene uglavnom slijede logiku razvitka tadašnjeg bosanskog društva u cjelini. Izuzev sukoba među različitim nemuslimanskim grupama na samom početku, nema arhivskih dokumenata koji govore o problemima među muslimanskim i nemuslimanskim stanovništvom u Visokom na nivou svakodnevnih vjerskih obreda, propovijedi, rituala, narodnih svečanosti, misionarskog djelovanja ili u svakodnevnim kontaktima. Kontakti među muslimanima i nemuslimanima u svakodnevnom životu bili su česti iz jednostavnog razloga: siromašni slojevi stanovništva obavljali su slične poslove bez obzira da li se radi o raji muslimanima ili nemuslimanima. Srednji i bogatiji slojevi imali su vrlo često slična zanimanja i mjesta okupljanja. Općenito promatrajući, može se reći da je u Visokom tokom stoljeća osmanske vlasti vladao prilično razvijen duh tolerancije među bosanskim muslimanskim i nemuslimanskim stanovništvom, tako da je takva atmosfera suživota na razini svakodnevice često utjecala na pojavu različitih pretpostavki za razvitak određenih formi kulturološko-misaonog i umjetničkog stvaralaštva.

Sa razvitkom naselja i urbanizacijom Visokog, koje već u 16. stoljeću prerasta u kasabu, te postepenim razvojem osmanskog školstva, kulturološki mozaik obogaćuje se novim oblicima duhovnosti, čime se Visoko, prirodno, sve jače povezuje sa Sarajevom kao obrazovno-kulturološkim središtem sandžaka, a kasnije i ejaleta, s jedne strane, i Dubrovnikom kao mjestom preko kojeg se vrši intenzivna razmjena različitih, najčešće materijalnih dobara sa ostalim dijelovima okolnog svijeta već zahvaćenog valovima renesanse, a potom i snažnim valovima protestantizma, što se donekle moralo odraziti na ukupnu kulturološku klimu u širem okruženju gdje je katoličanstvo pokazivalo vidne znakove institucionalne krize. Činjenica da je u 16. stoljeću dolazilo do tako krupnih prevrata na "duhovnoj karti" Ugarske i ostalih bosanskih susjeda u određenoj mjeri posredno i organizacijski utječe na slabljenje djelovanja čak i franjevačkog reda, o čemu jasno svjedoče i bilješke koje se sreću u službenim osmanskim dokumentima. S druge strane, u Bosanskom ejaletu razvijaju se gradska naselja, a sa novim, državnim obrazovnim sistemom u Visoko stižu djela na orijentalnim jezicima iz različitih oblasti nauke i umjetnosti. Dakako, ako razvoj duhovnog života u Visokom u osmanskom periodu pratimo na osnovu službenih osmanskih dokumenata i rukopisnih djela koja su nastajala kao direktna posljedica razvitka kulturnog života u oblasti pisane riječi, zapazit ćemo različite tipove pismenosti, na različitim jezicima, čak i stanovite odraze ranog osmanskog renesansnog minijaturnog slikarstva kod nekih učenijih i poznatijih umjetnika porijeklom iz Visokog i okoline, kao i mnoštvo prijepisa i različitih oblika pismenosti iz spomenutog perioda. Tačnije govoreći, sa osmanskim obrazovnim sistemom stvaraju se preduvjeti da se, između ostalih, i Visočani školuju na osmanskim dvorskim akademijama Enderuna, a među kojima treba posebno istaći mjesto i značaj matematičara, pjesnika, kaligrafa, minijaturnog slikara, viteza, putopisca i hroničara Nasuha Matrakčija,[2] na osnovu čijih je djela moguće govoriti o utjecaju osmanske renesansne umjetnosti i na bošnjačku književnost na orijentalnim jezicima. Osim

[2] Prvi je u svojim istraživanjima o Nasuhu Matrakčiju kao Visočaninu pisao C. F. Seybold u radu "Ein anonymer alter türkischer Kommentar zum letzten Drittel des Korans in drei Handschriften zu Hamburg, Breslau und im Britischen Museum" (1915). Prema: *Naṣūhü's-Silāḥī (Maṭrāḳçī), Beyān-ı Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn-i Sulṭān Süleymān Ḫān* (hazırlayan: Hüseyin G. Yurdayın), Ankara: TTK, 1976, 1.

na njega, treba skrenuti pažnju i na ostale Visočane pjesnike i pisce, ali i ostale intelektualce i obrazovane ljude, kao što su muderisi, kaligrafi i prepisivači, koji su ostavili traga na jedinstveni mozaik međukonfesionalnog suživota i kulturni život u Visokom u osmanskom periodu.

Raznolikost djela i razvijena pisana riječ u Visokom u tom periodu samo su jedan od pokazatelja razvitka duhovnog života, koji se, kao što je poznato, manifestira na različitim razinama društvenog života.[3] Međutim, da bi se shvatio fenomen pisane riječi i pismenosti općenito u Visokom, treba također ukazati i na osnovne pretpostavke za razvitak pismenosti u kasabi i okolnim selima u različitim historijskim razdobljima. Bez imalo sumnje, za razumijevanje razvoja pisane riječi važno je i proučavanje obrazovnog sistema, kako bi se u istraživanju kulturoloških fenomena istodobno ustanovila i nužna zakonomjernost i znanstvena provjerljivost različitih podataka, ali i samih izvora podataka.

S obzirom na ukupnu kontekstualiziranost pisanih djela u okviru razvoja duhovnog života u Visokom na različitim razinama u osmanskom periodu, može se utemeljeno ustvrditi da se i Visoko ubraja u gradove tzv. kompozitne multikulturalne literarnosti, koji predstavljaju simbiozu i jedinstven mozaik preplitanja različitih kulturološko-religijskih zajednica. Stoga se povijesni izvori koji omogućavaju bolje razumijevanje složenog mozaika duhovnosti u Visokom bave različitim aspektima ispoljavanja određenih kulturoloških tradicija.[4] Na neka kulturološki vrlo važna pitanja, nažalost, teško je znanstveno odgovoriti zbog pomanjkanja određene vrste arhivskih izvora. Takvo pitanje svakako je i pitanje sudbine duhovnih sljedbenika Crkve bosanske, kao zajednice, nakon dolaska osmanske vlasti. Bez obzira na to što osmanski dokumenti registriraju njihovo postojanje u 16. stoljeću i na području Visokog, malo je podataka o važnijim aspektima njihovog kulturološkog djelovanja u spomenutoj sredini, kao što je, realno gledajući, malo podataka koji ukazuju na neku vrstu značajnijeg kulturološkog djelovanja i svih ostalih nemuslimanskih grupa (džemata) u tom periodu.

Za razvitak kulture u Visokom u osmanskom periodu važno je, za početak, spomenuti nekoliko važnih odrednica kulturološke naravi. Prije svega, srednjovjekovna bosanska kulturološka tradicija bila je polazišna osnova za dalje razvijanje određenih elemenata kulturnog života, koji ukazuju na posebnosti istog kulturološkog mozaika, istog toka narodne kulture, ali i *posebnih tokova obrazovne kulture* koja se razvijala stoljećima, dotle da je u pojedinim segmentima ta tradicija iz bosanskog srednjovjekovlja postala i sastavnim dijelom narodne kulture i svakodnevice kulturnog života u Visokom od kraja 15. pa skoro do kraja 19. stoljeća, do austrougarskoga perioda.[5] Što se tiče orijentalno-islamske renesanse

---

[3] Kultura stanovanja, odijevanja, nošenja određenog nakita i slični aspekti ispoljavanja kulturnog i društvenog života u Visokom mogu se proučavati na osnovu sačuvanih dokumenata, a posebno sidžila iz osmanskog perioda, gdje se prilično precizno nabrajaju određeni odjevni predmeti, nakit, pokućstvo ili ukrasi, ali se rekonstrukcija kulturnog života može praviti i na osnovu drugih, sličnih izvora iz tog perioda, kao što su medžmue (privatne bilježnice) i slična rukopisna djela.

[4] Dakako, vrlo je važno odvojiti arhivsku građu i rukopise od usmenih narativa koji nemaju nikakvu potvrdu u arhivskoj građi, a stalno se nameću kao "osnova" za razumijevanje kako kulturne povijesti Visokog tako i kulturne povijesti Bosne u osmanskom periodu.

[5] O povezanosti javnog života bosanskog dvora sa javnim životom na ugarskom dvoru dosad je iscrpno pisano, uglavnom s akcentom na moguće utjecaje takvog odnosa na razini materijalne kulture, dok je "duhovni život", bez obzira na brojne studije, ostao uglavnom još nedovoljno istražen. No, ipak treba skrenuti pažnju na neke bitne osobitosti duhovne i kulturološke naravi koje su se u jačem intenzitetu razvile u visočkom kulturološkome mozaiku.

u osmanskoj literaturi, ona se, kao što se vidi i na primjeru Nasuha Matrakčija, odrazila i na autore iz Visokog. Također treba istaći da je u Visokom uvijek bilo dovoljno bogatih slojeva stanovništva i poznatijih porodica koje su, kao kasnije već formirani građanski sloj zanatski orijentiranog društva, ulagale značajna sredstva u obrazovanje djece u svom kraju, što se svakako moralo odraziti i na opću kulturološku klimu u Visokom u osmanskom periodu.

OBRAZOVANJE I ŠKOLSTVO

U osmanskom periodu u Visokom nužno je razdvojiti sistem osmanskog državnog školstva i obrazovanje unutar nemuslimanskih zajednica koje je u Visokom bilo prilično zapostavljeno do sredine 19. stoljeća. U osmanskom obrazovnom sistemu u Bosni izdvajaju se dvije osnovne faze: a) klasični period razvitka obrazovnog sistema i institucija obrazovanja; b) period uvođenja krupnijih reformi pri kraju osmanske uprave. Klasični period u razvitku obrazovnog sistema traje do sredine 19. stoljeća. Drugi period jeste period uvođenja reformi u obrazovanju, od druge polovine 19. stoljeća do kraja osmanske uprave u Bosni, do 1878. godine. Osim navedene podjele, moguća je podjela i po stupnjevima i usmjerenosti obrazovnog sistema. U tom pogledu, čini se, najšira podjela jeste podjela prema usmjerenosti i osnovnim potrebama određenog stupnja obrazovanja, kakve su potreba za opismenjavanjem ili potreba školovanja za određene vrste zanimanja i funkcije u društvenom životu šire zajednice. Tako se, nakon temeljne podjele prema klasičnom i reformiranom pristupu sistemu obrazovanja, obrazovanje u Visokom u osmanskom periodu može pratiti i na sljedećim razinama:

a) na razini osnovnog, pučkog obrazovanja (opismenjavanja);
b) na razini stručnog obrazovanja za određena zanimanja i interesne staleže;
c) na razini visokog, dvorskog obrazovanja u svrhu osposobljavanja za visoke državne i društvene funkcije u Carstvu.

Obrazovanje u Visokom u osmanskom periodu pokazivalo je slične tendencije kao i obrazovanje u drugim krajevima u Bosni u tom periodu i ovisilo je o nekoliko faktora, kao što su: starosna dob polaznika obrazovnih institucija, pripadnost određenoj konfesiji, pripadnost određenom interesnom staležu ili pripadnost određenoj socijalnoj klasi. Na razvitak klasičnog osmanskog obrazovnog sistema u Visokom, koje se razvijalo uglavnom sa širenjem islama, također je utjecao geografski položaj Visokog, odnosno njegova blizina Sarajevu, koje je u 16. stoljeću doživjelo pravu ekspanziju na raznim poljima, pa tako i u oblasti obrazovanja. Stoga je i obrazovanje u Visokom, koje u klasičnom periodu i administrativno pripada sarajevskome kadiluku, neodvojivo od kulturnih i obrazovnih institucija u Sarajevu, središtu Bosanskog sandžaka, a ubrzo i ejaleta. To je važno naglasiti iz sljedećeg, vrlo važnog razloga: osmanski klasični sistem obrazovanja pridavao je veliku pažnju nastavnome kadru, tako da se određena faza školovanja završavala onda kad sam učitelj (mualim, muderis) procijeni da je učenik postigao određeni nivo znanja. U 16. i 17.

stoljeću, prije otvaranja medresa u Visokom, mualimi su nakon završetka osnovnog stupnja u obrazovanju davali preporuke talentiranim učenicima iz Visokog za naredni stupanj školovanja, najčešće u nekoj od medresa u Sarajevu, dok bi najtalentiraniji učenici dobijali posebnu priliku da, uz preporuke sa najviše obrazovne i/ili administrativno-upravne instance sandžaka i/ili vilajeta, nastave svoje obrazovanje unutar viših medresa u Carigradu, u okruženju poznatih medresa Sahni semana, ili na dvorskoj akademiji (Enderunu) gdje su se nalazili probrani učenici, talentirani u raznim naučnim disciplinama i vještinama, iz čitavog Carstva. Treba napomenuti da su učenici iz Visokog i u periodu dok su u Visokom glavnu ulogu u obrazovanju imali mektebi, mesdžidi, džamije i tekije, na početku osmanske uprave, vrlo brzo stizali čak i do Enderuna u Carigradu, gdje su se proslavili, posebno u vrijeme sultana Selima i Sulejmana Zakonodavca, dok je na Dvoru bio snažan bosanski lobi. Bilo je čak Visočana koji su držali neka predavanja na Enderunu.[6]

KLASIČNI PERIOD U RAZVOJU OSMANSKOG OBRAZOVNOG SISTEMA I INSTITUCIJA U VISOKOM (OD KRAJA 15. DO SREDINE 19. STOLJEĆA)

Kulturni život u Visokom predstavljao je simbiozu različitih kulturnih aktivnosti i kulturološku razmjenu među muslimanskim i nemuslimanskim stanovništvom u svakodnevnom životu. Osnovno školovanje i kod muslimana i kod nemuslimana u Visokom od početka osmanske vladavine obavljalo se uglavnom unutar institucija ili krugova konfesionalne zajednice kojoj se pripadalo. Dok su muslimani iz Visokog stjecali obrazovanje kroz osnovne i specijalizirane institucije prilično dobro organiziranog osmanskog državnog obrazovnog sistema, nemuslimani su uglavnom osnovno obrazovanje mogli steći u porodici i u blizini crkve ili u krugovima neke druge specifične vjerske zajednice, kao što je organizacija Crkve bosanske i sl. Obrazovanje kod muslimana odvijalo se i u krugovima učenjaka koji su kroz sastanke, druženja i obuku dali značajan doprinos obrazovanju i razvitku kulturnog života u Visokom u najširem smislu te riječi.

PRVI STUPANJ OBRAZOVANJA: INSTITUCIONALNO OPISMENJAVANJE I OBRAZOVANJE MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA

Klasični osmanski obrazovni sistem među muslimanima u Visokom slijedio je opće smjernice obrazovnog sistema u Osmanskom carstvu, oslanjajući se na tadašnja dostignuća u klasičnim metodama podučavanja. Temeljno obrazovanje i opismenjavanje počinje u porodici, gdje se svladavaju osnovi vjere, a katkad i arapsko pismo radi učenja u Kur'anu, nakon čega se počinje sa procesom institucionalnog obrazovanja i/ili opismenjavanja ukoliko to nije savladano u porodičnom krugu. Prve institucije za opismenjavanje i osnovno obrazovanje u Visokom, kao što su mektebi, mesdžidi, džamije, tekije i priručne biblioteke, najčešće grade vakifi, znamenitije i bogatije ličnosti iz lokalne sredine.

---

[6] O Nasuhu Matrakčiju, za kojeg smatraju da je rođen u Visokom oko 1490. godine, a koji je bio veliki enciklopedist, naučnik, matematičar, geograf, historičar, slikar i kartograf, navodi se da je držao neka predavanja na visokoj dvorskoj akademiji Enderuna u Carigradu, gdje se susretao sa brojnim znanstvenicima, kako iz Osmanskog carstva tako i iz Evrope, a osobito renesansnim umjetnicima iz Italije, što se odrazilo i na njegove slike i brojna djela koja je sastavio.

Mektebi, džamije, mesdžidi

Mekteb je bio prva osnovna obrazovna institucija za djecu u Visokom i u 16. stoljeću, ali i dugo vremena poslije, čak i u periodu nakon odlaska osmanske vlasti. Imao je ulogu osnovne škole pa su i osnovni predmeti od osnivanja, već na početku 16. stoljeća, bili učenje osnovnih stvari o vjeri, čitanje, pisanje, učenje Kur'ana i slične discipline, dok se u kasnijem periodu taj program postepeno razvija i širi.[7]

Mektebi u Visokom uglavnom su otvarani uz džamije. Ako se detaljnije pogledaju podaci iz katastarskih popisa koji govore o načinu organiziranja društvenog života uz džamije i mektebe, najčešće se srećemo sa pojavom da se plaća mualima precizira uvjetima navedenim u vakufnamama koje se odnose na objekte za stjecanje obrazovanja i prosvjete. Osnovno obrazovanje bilo je otvoreno za sve slojeve društva, kako za djecu bogatijih tako i za djecu siromašnijih roditelja. U najvećem broju slučajeva djeca su počinjala pohađati mektebe kad napune od 5 do 6 godina. Takvo pravilo dugo je vremena bilo opće pravilo za nastavu u mektebima koji su otvarani uz prve džamije, prateći proces islamizacije društva na lokalnom nivou, odnosno potrebe djece kojima je potrebna osnovna poduka o vjeri.

Mektebi u Visokom katkad su se nazivali i mualimhanama, osobito do sredine 19. stoljeća.[8] Tako, prema vakufnami Fatime kćerke Ebu Bekra iz Šerefudinove mahale u Visokom, ovjerene na sarajevskom sudu 19. rebiul-evela 1228/22. marta 1813. godine, Fatima kćerka Ebu Bekra iz Visokog podigla je *mualimhanu* u Hadži-Hasanovoj mahali u Visokom. Prvi mutevelija i opunomoćenik bio je Visočanin Jusuf-efendi sin Mustafe koji je ujedno bio i prvi mualim (*muallim-i sibyān / učitelj za djecu*) u mualimhani. Plaća je predviđena od dobiti uvakufljenih 400 groša koje se daju na zajam uz zalog.[9]

Nastava u mektebima održavala se ili unutar prostorija džamije ili u manjim odvojenim kućama. Kuće u kojima su se nalazili mektebi u Visokom bile su uglavnom drvene kućice, kao i većina objekata, ili su bile od slabijeg materijala, te je danas sačuvan samo mali broj tih objekata, uglavnom onih koji su u kasnijem periodu renovirani ili obnovljeni tvrđim i trajnijim materijalima.[10]

Učitelji u mektebima bili su uglavnom svršenici medresa, osobe koje su obavljale najčešće funkciju imama, hatiba, pa čak i mujezina u glavnoj gradskoj džamiji. U ženskim mektebima u kasnijem periodu nastavu najčešće drže obrazovanije starije žene, koje su poznavale osnove vjere, dobro učile u Kur'anu, poznavale leksikografiju, te slična umijeća i znanosti. U kasnijem periodu, u 19. stoljeću, učitelji za mektebe morali su završavati posebne učiteljske škole koje su se otvarale u većim mjestima u Carstvu. U nekim vakufnamama i prije sistematskih reformi obrazovanja postavljali su se uvjeti koje treba ispunjavati učitelj

---

[7] U nekim mektebima, osim osnovne tematike, preferirale su se tradicionalne predaje o velikim duhovnjacima i autoritetima iz islamske vjerske tradicije, dok se u drugim preferiralo lijepo pisanje, gramatika i upoznavanje sa poezijom. Opredjeljenje za određenu vrstu predavanja u mektebima zavisilo je u velikoj mjeri od samog učitelja.

[8] Katkad se radilo o značajnijim mektebima u gradu u kojima ima prostora i za stan mualima (učitelja) u njemu, a nekada je to bio opći termin koji se koristio za mektebe općenito, najčešće po izboru sastavljača vakufname.

[9] Vidjeti: Sidžil br. 53, 32; Kadić TE: XVIII: 94–95. Usp. Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 68.

[10] Vidjeti: Ibrahim Hodžić, "Muslimanske škole u Visokom", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, br. IV, G. XLV/82, Sarajevo 1982, 386 (dalje: I. Hodžić, "Muslimanske škole u Visokom").

u mektebu, kao što su: da je odgojen, dobar pedagog, lijepe naravi, da zna dobro učiti u Kur'anu, da poznaje islamske propise i da ih se pridržava, da ima *idžazetnamu* (diplomu) za posao koji obavlja.

Halife ili *kalfe* bili su pomoćnici mualima (učitelja) u mektebima, a držali su časove uglavnom onda kad mualim nije bio u mektebu. Oni su glasno ponavljali pređeno gradivo, pomažući učenicima da obnove i ne zaborave već naučene lekcije. Često su *halife* držali uvodna predavanja za djecu koja su prvi put dolazila u mekteb. Također su pomagali učiteljima u dnevnom *učenju džuzova* propisanih vakufnamama, a za tu obavezu dobivali su dnevne plaće. Nekad su mualimi i halife dobivali plaću dnevno ili mjesečno, a nekada, po dogovoru, u određenim ratama tokom čitave godine.

Polazak u mekteb bio je veliki dan u životu djece, tako da se dan zajedničkog okupljanja radi proslave spomenutog događaja u tradiciji često nazivao *otpočinjanje Bismile*, a svečani prigodni program proslave održavao se najčešće povodom neke mubarek-noći, ponedjeljkom ili uoči petka. Katkada su se djeca o trošku džemata lijepo oblačila, stavljala na konja ili na neka kola koja su išla prema glavnoj džamiji. Dok bi djeca učila ilahije i dove zajedno, oni koji su ih pratili izgovarali bi *amin* i darivali ih slatkišima. Kad bi skup djece stigao do mekteba, jedno po jedno dijete je dolazilo i simbolično proučilo *Bismilu* pred učiteljem. Nakon završene svečanosti, porodice iz kojih su djeca polazila u mekteb častile bi sve prisutne, hodžu i halife, a posebno djecu. Djeca su se oblačila što svečanije.

U određenim porodicama i džamijama učio se Kur'an napamet, a dječaci i djevojčice koji bi okončali tu vrstu učenja pred učiteljima postajali bi hafizi. I tada su se organizirala posebna slavlja. Većina nadarenijih učenika iz Visokog zapamtili bi napamet dosta dijelova iz Kur'ana, a to im je pomagalo ako bi se odlučili na dalje školovanje, prvo u Sarajevu u nekoj od medresa u tom gradu, a kasnije i u samom Visokom.

Kao što se vidi iz bosanskih vakufnama iz 16. stoljeća, mektebi su najčešće građeni uz džamije, ali su i same džamije i mesdžidi jednim svojim dijelom imale funkciju mekteba u situacijama kada su imale dovoljno prostora i uvjete da se u njima drži mektebska nastava.

Brojne su džamije i mesdžidi u nahiji Visoko imale svoje mjesto u opismenjavanju i temeljnom obrazovanju i naroda, ali za mnoge od njih, nažalost, nema dovoljno pouzdanih podataka o tome kad su napravljene, iako se u službenim godišnjim izvještajima za Bosanski vilajet (*salnamama*) pri kraju osmanske vladavine spominje njihov broj. U isto vrijeme džamije su imale i mnogo veći značaj za društveni život i nisu se ograničavale samo na poduku i obrazovanje djece.

Treba naglasiti i posebnost džamija, mesdžida i tekija kao svojevrsnih preteča biblioteka u Visokom u osmanskom periodu, odnosno institucija u kojima su se od ranog osmanskog perioda u Visokom nalazili i čuvali različiti rukopisi, a sa paljenjem džamija, posebno na prelazu iz 17. u 18. stoljeće, kao što je to bilo u vrijeme pohoda Eugena Savojskog 1697, nestali su mnogi od tih starih džamijskih rukopisa. Danas su sačuvani neki rukopisi vjerske tematike i prijepisi Kur'ana koji potvrđuju navedeno. Neki od tih rukopisa u kasnijem periodu uvakufljeni su u veće biblioteke, kao što je biblioteka medžlisa Islamske zajednice Visoko ili Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, te neke druge institucije u kojima se stoljećima čuva bosansko rukopisno blago iz osmanskog perioda.

Za materijalno izdržavanje mekteba i džamija legatori (vakifi) uglavnom preciziraju novčana sredstva ili zavještaju dućane za izdržavanje određenih vjersko-prosvjetnih objekata. Sekundarni vakufi kojima se izdvajaju sredstva samo za podučavanje djece osnovama vjere u već postojećim vakufskim objektima nisu bili nikakva rijetkost, makar se radilo o vakifima koji su živjeli mnogo poslije gradnje određenog mekteba ili džamije.

Iako se u vakufnami Ajas-bega iz 1477. godine Visoko spominje kao manje naseljeno mjesto, Visoko je i tada imalo popriličan broj stanovnika i status pazarnog mjesta. No, ono što treba naglasiti jeste činjenica da je Visoko administrativno bilo upućeno na Sarajevo, što se svakako odražavalo i na mogućnosti školovanja i doškolovavanja.[11] Godine 1526. u vakufnami Muslihudina Čekrekčije[12] navodi se da je on izdvojio i uvakufio zemljište u čaršiji *kasabe* Visoko koja pripada *zaštićenom grada Sarajevu*. U vakufnami je legator odredio dnevnu plaću učitelju od 5 akči *u školi (mektebu) unutar zavije (tekije) spomenute kasabe*.[13] Ostatak se izdvaja za one koji održavaju mekteb i dućane.

U katastarskim popisima mualimi se često ne bilježe odvojeno, ali se na osnovu nekih titula i rasporeda primanja mogu sasvim jasno pretpostaviti njihove preuzete obaveze.

Tekije (zavije)

U arhivskim izvorima nazivi *zavija* i *tekija* koriste se da označe mjesta koja su građena kraj puta, ili na nekom izoliranom mjestu gdje su se okupljali derviši, putnici namjernici, siromasi i uglednici radi druženja, odmora, ali i obrazovanja, kako općeg i vjerskog tako i posebnog – mističkog, tekijsko-tesavufskog obrazovanja. Uloga derviških redova u kulturno-prosvjetnom razvoju Visokog fenomen je vrlo zanimljiv za različita kulturološka istraživanja, a posebno u oblasti proučavanja narodne kulture. Već 1462. godine javlja se Isa-begova tekija u Sarajevu, a malo kasnije Ajas-begova tekija (zavija) u Visokom koja se spominje u kontinuitetu od 1489. godine pa do kraja osmanske vladavine. Današnji istraživači derviških redova u Bosni pretpostavljaju da je tekija u Visokom još od 15. stoljeća bila nakšibendijska tekija.[14] Značaj tekije u samom Visokom, kao i tekija izvan kasabe a unutar nahije Visoko, prije svega leži u fenomenu otvorenosti tekije za sve slojeve društva.[15]

---

[11] Bez obzira na to što je 1462. godine Visoko u vakufnami Isa-bega Ishakovića nazvano selom, ono je posredno bilo povezano i sa nastankom Sarajeva na mjestu sela Brodac. Ono što je još važnije jeste činjenica da se dio sredstava koristio za održavanje rada Isa-begove tekije na Bendbaši, što je u kasnijem periodu utjecalo na širenje učenja i obrazovanja u Visokom i na taj, posredni način. Usporedi: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, 19 i 30.

[12] Jedna od najstarijih vakufnama u Bosni čiji je original sačuvan nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (GHB, br. 312). Na naš jezik prevela ju je Aiša Đulizarević. Vidjeti: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, 39–45.

[13] Pažnju samo naizgled privlači podatak koji govori o povezanosti mekteba (škole) sa zavijom (tekijom). Međutim, način uvakufljavanja za zavije na početku osmanske vladavine u Bosni imao je dosta sličnosti sa načinom uvakufljavanja za džamije i mektebe. Tekija je u mnogim mjestima predstavljala "utočište", mjesto fizičkog odmora i duhovnog prosvjećivanja. Za one koji su nepismeni ili slabije vladaju pisanjem i čitanjem organizirala se posebna nastava. Može se pretpostaviti da je i uloga prve zavije u Visokom bila slična ulozi zavija u Bosni na kraju 15. stoljeća.

[14] Džemal Ćehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1986, 50 (dalje: Dž. Ćehajić, *Derviški redovi*).

[15] Postoji dosta različitih predaja u narodu o tekijama u Bosni, a one su uglavnom narodne predaje zato što je, zapravo, sama tekija simbol organiziranja narodne kulture u osmanskom periodu. Dakako, na osnovu nekih natpisa moguće je potvrditi neke predaje, dok su druge predaje ostale kao dio narodne kulture predaja koja je u Bosni posebno razvijena zbog burnih događaja koji su se u njoj odvijali.

Organiziranja različitih vrsta okupljanja naroda u tekijama, kakva su godišnja, mjesečna, prigodna ili sedmična, a katkad i svakodnevna, kao i organiziranje različitih predavanja ili odgovarajućih prigodnih programa, davala su nove podsticaje već postojećem sistemu obrazovanja, s jedne strane, ali i snažno utjecalo na razvitak kulturnog života u punom smislu te riječi u mjestima gdje su se nalazile tekije, s druge strane. Štaviše, tekije su u prvom periodu islamizacije bivale podizane i prije ostalih obrazovnih institucija, tako da su tu prazninu u obrazovanju u prelaznom periodu popunjavale uobičajenom praksom da povremeno angažiraju derviše koji su najčešće dolazili dobrovoljno iz drugih krajeva užeg i šireg okruženja kako bi širili islam u mjestima u koja su dolazili.

Način obrazovanja u tekijama i po pristupu se razlikovao od tradicionalnog obrazovanja u mektebima i medresama. Obrazovanje u tekiji nastojalo je da na što jednostavniji način, razumljiv i širem slušateljstvu, prenese smisao i suštinske stvari bitne za određeni vjerski propis. Jezik u tekiji bio je uglavnom narodni, pojednostavljeni, a pismenost u blizini tekija na bosanskom jeziku u kasnijem periodu vjerovatno je, kada govorimo o alhamijado literaturi, utjecala na pojednostavljenje književne i literarne *koine* te vrste stvaralaštva u cjelini, ne samo one koja je izravno nastajala u okvirima tekijske mističko-kulturološke tradicije. Štaviše, u tekijama se formiraju i posebne grupe mlađih učenika koji su učili svrati uz naj, kudum i slične instrumente važne za što ljepše ritmičko-melodijsko izvođenje narodnih tekijskih ilahija, čime se donekle utjecalo na razvitak muzičke pučke tradicije u proteklim stoljećima u mjestima gdje su bile tekije, uključujući i kasabu Visoko. Tekije su također imale i ulogu priručnih biblioteka u koje su različiti učenjaci darivali svoje knjige, ne samo iz oblasti tesavvufa nego i iz ostalih oblasti tadašnje nauke kod Osmanlija. Knjige koje su ostajale iza šejhova u tekijama svjedoče da su ti šejhovi bili izuzetno obrazovni ljudi i da su, uz stručnu tesavufsku literaturu, upotrebljavali i sve ostale knjige kojima su se koristili i muderisi u medresama, ili neki drugi intelektualci njihova vremena. Knjige koje su se nalazile u tekijskim bibliotekama nisu bile namijenjene isključivo za derviše ili šejhove nego su bile na raspolaganju čitavoj kasabi, kao i svim putnicima namjernicima i svakom onom ko je želio pronaći određenu knjigu koja ga je zanimala. Na taj način tekije nisu predstavljale samo škole za obrazovanje djece, već su, u skladu s postojećim uvjetima, bile svojevrsne pučke škole za najšire slojeve, bez obzira na starosnu dob ili društveni status.

U tekijama je nastajala vrlo zanimljiva poezija, poznata pod stručnim nazivom *tekijska poezija* (*Tekke Edebiyatı*), ali i druga, vrlo bogata literarna produkcija. Iako je bilo djela bosanskih derviša koja su bila pisana i u prozi, ipak dominira poezija. Šejh Abdurahman Sirri pisao je poeziju na raznim jezicima. On se ubraja u vrlo značajne bošnjačke narodne prosvjetitelje s kraja 18. i s početka 19. stoljeća koji su svoja djela pisali na bosanskom jeziku.[16] Imao je značajan broj murida (derviša) i u samom Visokom. Dok su njegove pjesme na turskom bile pune mističkog zanosa, pjesme na bosanskom imale su ponajprije didaktičko-odgojni cilj, da pouče i da usavrše etiku derviša.[17] Kod šejhova u visočkoj tekiji i u tekijama oko Visokog dolazili su viđeniji predstavnici tog vremena: učenjaci, pisci, pjesnici, namjesnici, muftije, kadije i drugi. Autoritet šejhova nadilazio je granice nahija kao formalnih administrativno-upravnih jedinica.

---

[16] Detaljnije je obrađivan u monografiji o Fojnici.

[17] Dž. Ćehajić, *Derviški redovi*, 69–73.

Iz osmanskih izvora da se zaključiti da su neki značajniji vakifi koji su odigrali značajnu ulogu u urbanom razvitku Visokog u 16. stoljeću bili pripadnici derviškog reda. Jedan od poznatijih visočkih dobrotvora iz tog perioda svakako je Šerefudin, koji je 1528. godine osnovao džamiju u mahali koja je po njemu dobila i ime. Njegov sin Ahmed bio je pir (šejh), ali istovremeno i imam u Visokom koji je podučavao ljude osnovama vjere, držao nastavu u mektebu i predavanja za odrasle. Osim njih dvojice, izvori bilježe i druge učenjake i uglednike iz Visokog ili iz okoline koji su imali važnu ulogu u vjersko-prosvjetnom i kulturnom životu Visokog u osmanskom periodu.

Kao što je poznato, derviški redovi bili su vrlo često tradicionalno povezani i s esnafima. Pažnju privlači veza esnafa kožara (tabaka) u Visokom s centralnom ložom u Kiršehiru, što donekle ukazuje i na neku vrstu utjecaja tekija na ekonomski život u Visokom. Posebno su, sa kulturološkog aspekta, bile zanimljive i ceremonije *kušanme* (stavljanja cehovskoga pojasa), kada su organizirani izleti na račun esnafa u trajanju od po nekoliko dana, da bi se na kraju sastavljao novi popis esnafa (majstori, šegrti, kalfe) koji se čuvao pod pečatom i ključem. Kožari u Visokom imali su i pisani statut reda (*pirnamu* ili *šedžeru*). Esnafi su u nekim mjestima imali i svoje *esnafske mektebe*. Budući da je u Visokom bio razvijen kožarski/tabački esnaf, pretpostavka je da je i u Visokom morao postojati, iz čisto praktičnih razloga, *mekteb za kožare/tabački mekteb*.

Na osnovu arhivskih izvora poznato je koliko je utjecaja na urbani razvitak Visokog imalo građenje tekije krajem 15. stoljeća, kao i kasnijih vjerskih objekata, što se može zaključiti i iz formalne titulacije nekih utemeljitelja vakufa ili alima. O tome koliko je utjecaja imao derviški duh u podizanju džamija, u kojima su se ljudi obučavali osnovnim temeljima vjere i obavljali vjerske obrede, govori i vakufnama o podizanju džamije u Gračanici koju je sastavio Ebu Bekr Visočanin. U njoj se izravno spominje konstrukcija *...pobožni i derviškim duhom nadahnuti stanovnici džemata Gračanice u nahiji Visoko... (...Visoka nāḥiyesine tābi' Gradçaniça cemā'atıñ ehālīleri dervīş-kīş ḫayrı endīş idüb...)*.[18]

I izvan nahije Visoko istaknutiji derviški šejhovi ostavljali su traga na razvoj kulturnog života tadašnje osmanske Bosne. O tome koliko su šejhovi iz Visokog i okoline bili poznati i izvan užih granica rodnoga kraja, između ostalog, svjedoči i natpis na turbetu šejha Hasana Visočanina u Osijeku. Pjesnik Gajbi spjevao mu je sljedeći hronogram:

U povodu šejh Hasanove smrti rekoše:
Predvodnik i utočište siromaha on bijaše.
A svako ko na ovaj svijet dođe, doista, s njega seli se,
Vječit je jedino On, Allah, koji Jedan je.
Gajbi, dovu učeć', hronogram izreče:
"Milost Stvoritelja zauvijek na njeg neka je!" (*1016/1607–08. godine*)[19]

U katastarskim popisima za Bosanski sandžak u nahiji Visoko uz ime osobe timarnika[20] katkad se upotrebljava i leksema *sufi* (sufija, derviš), što je zanimljiv podatak čak i za dalje proučavanje mogućih razloga spominjanja spomenutoga nadjevka u takvoj vrsti zvaničnih administrativnih dokumenata.

---

[18] Usp. Muhamed Enveri Kadić, *Tārīḫ-i Enverī*, tom VII, dio 1, 325 (dalje: Kadić, TE).

[19] Prijevod: Mehmed Mujezinović (stilizacija A. Kadrić). Usp.: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, Sarajevo 1998, 469 (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*); Kadić, TE:III:136.

[20] Vidjeti: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Sarajevo 2000, 649 (dalje: *Opširni popis* I/1).

OSNOVNO OBRAZOVANJE I OPISMENJAVANJE NEMUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA

Budući da u popisnim defterima nema odvojenih podataka o različitim nemuslimanskim skupinama stanovništva, o duhovnom i kulturnom životu nemuslimana u Visokom ne možemo govoriti s preciznošću s kojom možemo govoriti o kulturnom životu muslimana u Visokom. Štaviše, ako bi se podaci o nemuslimanima generalizirali, moglo bi se doći do nekih nelogičnih i kontradiktornih zaključaka. Nemuslimansko stanovništvo u Visokom, posebno nakon 1526. godine, ima vrlo stabilan priraštaj i solidne ekonomske prihode, a katolička zajednica u to vrijeme gotovo da i nema organiziranog vjerskog obrazovanja na lokalnom nivou, izuzev pokušaja franjevačkih misionara da održe crkvicu koja nije imala stalnih svećenika. S druge strane, kod pravoslavnog stanovništva, koje se na širem području Visokog pojavljuje uglavnom u kasnijem periodu, doseljavanjem u rubne dijelove Visokog krajem 17. i jednim dijelom u 18. stoljeću, također nemamo institucionalne oblike obrazovanja skoro do sredine 19. stoljeća. Nema podataka ni o organiziranom vjerskom životu Jevreja u Visokom do sredine 19. stoljeća.

Crkve, samostani

Kao što su pravoslavci u Osmanskom carstvu dobili *ahdnamu* o vjerskim slobodama 1453. godine, nakon osvojenja Carigrada, tako su i manje skupine nemuslimanskog stanovništva u okviru katoličke crkve katkada dobijale sličan dokument. Takav jedan sličan dokument je i *ahdnama* koju je sultan Fatih dao za franjevački red u Bosni 1463. godine.[21]

Što se tiče obrazovanja katoličkog stanovništva u Visokom u prvom periodu osmanske uprave, treba napomenuti da se u katastarskom popisu iz 1468/69. godine bilježi crkvica u Visokom u kojoj se povremeno nalaze dvije osobe. Pretpostavka je da se temeljni vjeronauk za katolike odvijao u okviru te male crkve. Godine 1489. u crkvicu dolaze dva franjevca. Slične bilješke o povremenom dolasku fratara u franjevačku crkvu u Visokom nalazimo i u ostalim katastarskim popisima. Godine 1540. od putujućih franjevaca misionara izvori navode sljedeća imena: Andrija Vukić, Đurađ sin Radoja i fra Marko.[22] Kao i u brojnim ranijim napomenama, i ovdje se navodi sljedeća bilješka: *Spomenuti nisu stalno nastanjeni u navedenoj crkvi nego naizmjenice dolaze i tu borave*...[23] Istu bilješku srećemo i 1565. godine.[24] U katastarskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine opet imamo identičnu formulaciju: *Redovnici koji borave u spomenutoj crkvi nisu tu stalno naseljeni. Budući da naizmjence dolaze i tu stanuju, nisu zaduženi rajinskim porezima, ali ako*

---

[21] Ahdnama je vjerovatno izdata zbog činjenice da su franjevci najčešće bili pratnja rudara koji su uglavnom bili katolici koji su dolazili sa strane, a donosili su značajan prihod osmanskim vlastima. To je, prema određenim tumačenjima, jedan od mogućih razloga zašto se ahdnama izdaje fojničkim franjevcima, a ne franjevcima u nekom drugom mjestu.

[22] U Fojnici se 1530. spominju fra Andrija, fra Stipan Vučić i fra Božan, a 1540. Blaž Kovačić, Franičko Dragica, Grgur Deževica i Nikola Grujić. Ni oni nisu stalno boravili tu, nego su dolazili povremeno. TD, 211 (1540), fol. 466. Citirano prema: Hatice Oruç, *Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo 2003, 143 i 151 (neobjavljena doktorska disertacija; dalje: Hatice Oruç, *Društveno-ekonomske prilike*).

[23] *Isto*, 143.

[24] *Isto*, 145; TD, 379 (1565), 625.

obrađuju rajinsku zemlju, daju vlasniku zemlje ušrove i uobičajene pristojbe.[25] Pitanje stalnog boravka svećenika u Visokom bilo je vrlo složeno pitanje, ali također i složen problem za ustanovljavanje stalnih obrazovnih katoličkih institucija u osmanskom periodu. U nešto boljoj situaciji od visočkih bili su franjevački redovnici u Fojnici i Kreševu, uglavnom zbog veće koncentracije rudarskog nemuslimanskog stanovništva oko rudnika kojima su uglavnom upravljali stranci, uz davanje uobičajenih poreza državi. Štaviše, priloge za održavanje drvenih crkvica uglavnom su u tom periodu i davali stranci, najčešće trgovci. Putujući fratri od 17. stoljeća sve više se bave misionarskim aktivnostima u skladu s direktivama pape i Svetog saveza za propagandu vjere (Sancta Congregatio de Propaganda Fidae), koristeći se ranijim poveljama o pravima slobodnog ispovijedanja vjere. Često su se kretali sa bogatijim Dubrovčanima ili strancima. Imali su pratnju i zaštitu kad bi se na putu pojavili hajduci.[26]

Što se tiče obrazovnih institucija kod katolika na području samog Visokog krajem 17. i u 18. stoljeću, nažalost, nema dovoljno podataka kao u drugim kasabama u blizini Visokog. Doduše, ima nekih podataka o tome da su franjevci 1688. godine počeli odlaziti u Gradišku, a da se konačno sele iz Visokog 1697. Prema franjevačkim izvorima, visočki "samostan" franjevci su ostavili 1688, kad im je "nepažnjom sluga" izgorjela štala, te je tu do 1697. ostao samo gvardijan. U Visokom i crkvi pripadajućoj okolini u to vrijeme, prema istim predajama, bilo je svega 70 članova, što je, s obzirom na njihovu međusobnu udaljenost po različitim zaseocima, predstavljalo ogroman problem za organizaciju bilo kakvih ozbiljnijih aktivnosti u crkvi u samom Visokom u to vrijeme, čak i u pogledu osnovnog vjeronauka u crkvi. U literaturi se javljaju i kontradiktorne interpretacije o tome da su se franjevci iselili iz Visokog zbog straha od osmanske (ili "turske") odmazde nakon upada u Bosnu Eugena Savojskog,[27] što je zapravo neka vrsta kontradikcije u argumentaciji jer u susjednim kasabama (Fojnica, Kreševo, Sutjeska), kao i u visočkoj nahiji, neometano žive prilično brojne skupine katoličkog življa, a njihov broj se, štaviše, povećava a ne smanjuje. Osim toga, i osmanska administracija planski izdvaja i dio sredstava za obnovu crkava. Tako je 1703. godine obnovljen dio crkve u Sutjesci koji se urušio zbog dotrajalosti. U tom periodu u samom Visokom nije bilo crkava, a dozvola za popravku stare koja je izgorjela nepažnjom konjušara nije tražena najvjerovatnije zato što nije bilo dovoljno katolika u samom Visokom navedene godine i kasnije, dok su istodobno tražene popravke crkava u Kraljevoj Sutjesci,[28] Kreševu[29] i

---

[25] *Opširni popis* I/1, 608.

[26] Takva jedna tezkera izdata je 21. zilkadeta 1183/4. marta 1769. godine (Sarajevski sidžil br. 11). Prema: Sejfudin Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kutubhane Careve džamije u Sarajevu", *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, Sarajevo 1909, 559–576 (dalje: S. Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika").

[27] Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, prir. Marko Karamatić, Sarajevo1990, sv. I, 157, 160. (dalje: J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*).

[28] Sarajevski kadija Jusuf Asim-efendija daje dopuštenje za popravku crkvice u ranijim dimenzijama u Kraljevoj Sutjesci 2. safera 1115/5. juna 1703. godine, što svjedoči o tome da je i u to vrijeme, sudeći po opisu u dozvoli, u Kraljevoj Sutjesci bila još uvijek mala crkva sa dosta drvene građe. Sarajevski sidžil br. 4, prema: S. Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika", 559–576.

[29] Sarajevski kadija Abdulmumin Hulusi-efendija 21. muharema 1181/4. marta 1769. godine dopušta popravku crkvice u Kreševu, prilično oštećene u ranijem požaru iz 1765. Prema: S. Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika".

Fojnici[30], ondje gdje je bilo više katolika. Navedene podatke potvrđuju i crkveni izvori.[31] Prema izvještaju papinog izaslanika fra Ivana di Vietra, ni 1708. godine u Visokom ne postoji administrativno-crkveno organizirani život katolika.[32]

Prilikom spominjanja župa, u podjeli između bosanskih i dalmatinskih franjevaca u Rimu 1735. godine, kada su u nadležnost dalmatinskih franjevaca potpali krajevi uglavnom u Dalmaciji a bosanskih u Bosni, kod detaljnog navođenja bosanskih crkava i samostana nigdje se ne spominje bilo kakva crkva u Visokom.[33] Dakle, prema službenim crkvenim izvorima, ni 1735. godine u Visokom nema franjevačke crkve. I kasnije, kada se administrativni prostor djelovanja franjevačkih misionara još više smanjio 1757, također se iz popisa crkava i samostana u Bosni vidi da u Visokom ni 1757. nema crkve.

O obrazovanju pravoslavnog stanovništva u Visokom nema gotovo nikakvih podataka, ni u službenim administrativnim osmanskim dokumentima ni u crkvenim zapisima. Čak se skoro do sredine 19. stoljeća ne bilježi postojanje bilo kakvog pravoslavnog objekta u Visokom, dok se pred kraj osmanske vladavine u Visokom zapaža izvjesna državna organizacija u pogledu osnovnog obrazovanja i opismenjavanja vjernika pravoslavne crkve.

U zvaničnim osmanskim katastarskim popisima nema podataka o institucijama unutar kojih su vjernici Crkve bosanske krajem 15. ili u 16. stoljeću obavljali svoju vjersku službu ili prigodne ceremonije duhovnoga sadržaja. No, može se pretpostaviti da se obrazovanje i opismenjavanje njihove djece i vjernika općenito odvijalo u posebnim kućama (hižama) koje se spominju još u 15. stoljeću. Osmanski katastarski popisi ubrajali su i njih u grupu nemuslimana (*gayri muslim*), a katkada se mogu naći podaci i o nekim pojedincima iz te grupe nemuslimana. Pretpostavka je da od zajednice vjernika Crkve bosanske vjerovatno dolazi i jedan procenat kasnijih muslimana, pravoslavaca ili katolika, na što implicite ukazuju podaci o nasljednicima nekih mezri ili čifluka u kasnijem periodu.

Jevreji u Visokom nisu imali posebno organiziranu lokalnu zajednicu unutar koje bi okupili dovoljan broj muških članova za obavljanje vjerskih obreda, a posebno za organizirano čitanje Tore. Stoga su Jevreji koji bi povremeno boravili u Visokom uglavnom svoje vjerske službe obavljali u Sarajevu gdje je od 18. stoljeća bila značajnija i organiziranija sefardska zajednica, a u kasnijem periodu i u Travniku.

OBRAZOVANJE ZA ODREĐENA ZANIMANJA I INTERESNE STALEŽE OD 16. DO SREDINE 19. STOLJEĆA

Nakon osnovnog obrazovanja slijedilo je slanje djece na naredni stepen obrazovanja i usavršavanja. Najčešće institucije u koje su djeca slana nakon mekteba bile su najbliže medrese različitog ranga, koje su se međusobno razlikovale i po kvalifikacijama nastavnika i planu po kojem se održavala nastava. U Visokom od kraja 15. do kraja 19. stoljeća jasno se uočava povezanost staleža: intelektualnog (*ilmiyye*), vojnog

[30] Sultan Mahmud 15. zul-kadeta 1245/26. aprila 1830. potvrđuje fermanom preko Ali Namik-paše dozvolu za popravak "vremenom oštećenih" crkava u Fojnici, Kreševu i Sutjesci. Sarajevski sidžil br. 68, prema: S. Kemura, "Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika".

[31] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, 335–337.

[32] *Isto*, sv. I, 195–198.

[33] *Isto*, 164–165.

(*seyfiyye*) i administrativnog (*kalemiyye*). Gotovo svi ugledniji predstavnici tih triju staleža, kako u Visokom tako i u ostalim dijelovima Carstva, prošli su kroz određeni tip obrazovanja, a svi su prošli gotovo unificirano osnovno obrazovanje i stekli uvid o osnovne vjerske i prirodne znanosti i discipline. Zajednički život i različite zajedničke aktivnosti približavale su navedene staleže na razini društvenog života. Kao što su navedeni staleži u Visokom bili povezani među sobom, tako su bili povezani i sa pripadnicima istog staleža u ostalim dijelovima Bosne, a u nekim slučajevima i sa pripadnicima istog staleža u ostalim dijelovima Carstva.

Esnafsko obrazovanje

Obrazovanje u zanatskim i trgovačkim radnjama u Visokom u osmanskom periodu bilo je povezano s pravilima učenja i napredovanja u struci. Roditelji bi slali dijete od 10 godina da posmatra rad i da pomaže ostalim radnicima u dućanima, a ostali uposleni pomagali bi mu da shvati neka osnovna pravila određenog zanimanja i poslovanja. Kada bi prošao određeni period, kalfa ili majstor procjenjivali bi koje dijete treba izabrati da bude *čirak*, učenik koji će imati sedmična primanja dostatna za život, uz obavezu da se dalje usavršava u struci, u određenom zanatu, odnosno vještini. Nakon tri godine takvog rada čirak bi dobijao zvanje *kalfe*, ukoliko se pokaže vještim i sposobnim u tom zanatu. Kalfa u tom zvanju također mora provesti najmanje tri godine, te iskazati posebne vještine u struci i uljudnost u komuniciranju sa mušterijama i strankama. Nakon tri godine kalfa može biti postati *ustad* (majstor) ukoliko je izveo i osposobio određeni broj čiraka za posao i ukoliko ne bude bilo nikakvih pritužbi na njegovo ponašanje, znanje i sposobnosti. Majstor je birao šegrte koji su učili zanat i obučavali se za samostalno vođenje dućana, odnosno primjenjivanje stečenih vještina i umijeća.

Posebno treba naglasiti povezanost zanata (esnafa) sa određenim derviškim redovima. Kožari su, kao što je poznato, uglavnom pripadali nakšibendijskom redu. Nekada su se određeni zanati specijalizirali samo za obradu kože za opće svrhe, a nekad su se specijalizirali u posebnim umijećima koja su uključivala upotrebu kože u, naprimjer, poslovima uvezivanja knjiga i ukrašavanja korica knjiga napravljenih od kože, kao i u drugim sličnim vještinama. O načinu poslovanja i trgovini pisale su se ili prepisivale knjige. I u Visokom je bilo ljudi koji su prepisivali knjige o pravilima ekonomisanja i vođenja poslova. Takve knjige bile su vrlo korisne i poželjne u rukama majstora različitih zanata.

Vojno obrazovanje

Vojno obrazovanje u Visokom u osmanskom periodu postepeno se stječe u skladu sa zahtjevima pozicije unutar određenog vojnog staleža (*seyfiyye*). Osnovne ratne vještine u Visokom i okolini mogle su se steći na lokalnom nivou, a jedna od osobina vojnog sistema u ranom periodu osmanske uprave jeste sistem timarskih spahija. Spahije su bile dužne skupiti određeni broj vojnika prilikom poziva na neku vojnu, nahraniti ih, opremiti na odgovarajući način i obučiti osnovnim vojnim vještinama. Timarnici su izdvajali za opremanje i obuku vojnika najmanje 3.000 akči, a zaimi do 20.000 akči iz svoga vlastitog prihoda. Nekada su pohodi trajali mjesecima, tako da je i posebna vojna obuka trajala mjesecima, a najčešće se odvijala na posebnim mjestima gdje se vojska okupljala i boravila prije samog pohoda. Od 17. stoljeća počinje da se

mijenja sistem vojnog organiziranja, ali temeljne taktike i vještine ratovanja ostaju iste, uz usvajanje nekih novih tehnika i umijeća. Još od početka osmanske vladavine putem devširme birani su mladi koji će se, kasnijim odabirom na Dvoru, baviti vojnim vještinama, ali i obučavati za značajnije administrativne funkcije u državi, umjetnike, matematičare, geografe, hroničare i slična zanimanja na Dvoru ili u raznim institucijama Carstva, kako u centru tako i u ostalim većim administrativnim središtima u različitim dijelovima Carstva. U osmanskoj vojnoj historiografskoj literaturi moguće je sresti djelo *Tuhfa al-Ġuzāt* (تحفة الغزات), napisano 936/1529–30. godine rukom Nasuha Matrakčija iz Visokog. Navedeno djelo daje osnovne smjernice i opisuje tehnike ratovanja kod Osmanlija u prvoj polovini 16. stoljeća.

DRUGI, VIŠI STUPANJ KLASIČNOG OSMANSKOG OBRAZOVANJA: MEDRESE

Medrese su bile prava središta vjersko-prosvjetnog života određenog kraja i bile su u rangu srednjeg ili višeg obrazovanja u klasičnom osmanskom obrazovnom sistemu. Svršenici medresa najčešće su utjecali na razvitak dva staleža: staleža vjerskih intelektualaca (*ilmiyye*) i intelektualaca općenito, kao i staleža administracije (*kalemiyye*). Oni su sa građanskom klasom poduzetnika i zanatlija činili srednji sloj stanovništva koji je imao značajan utjecaj na kulturne prilike u određenoj sredini. Svršenici bosanskih medresa često su, nakon školovanja u medresama višeg ranga u različitim kulturološko-obrazovnim središtima Carstva, postajali ugledni predstavnici društva koji su obavljali važne administrativne i kulturno-prosvjetne funkcije u zajednici.

Medresa u Visokom

Visočani su već od 16. stoljeća pohađali medrese u Sarajevu koje je omogućavalo solidne uvjete za stjecanje obrazovanja različitih nivoa. Muderisi i pomoćnici muderisa (*muidi*) u medresama najčešće su nosili najveći teret obrazovanja, a oko tadašnjih medresa okupljala se inteligencija tog vremena, kao što su: kadije, muftije, muderisi, šejhovi, pisci, pjesnici, učitelji i ostali. Takva situacija je bila kasnije i sa visočkom medresom koja je dugo vremena predstavljala središte kulture i obrazovanja u Visokom.

Iako se u literaturi 1838. godina navodi kao godina osnivanja prve medrese u Visokom, najstariji sačuvani podatak o medresi u Visokom potječe iz sredine 18. stoljeća kad je Visoko bilo centar pisanja i prepisivanja različitih tekstova iz raznih klasičnih tradicionalnih znanstvenih disciplina. U rukopisnoj medžmui (kodeksu) Ebu Bekra Visočanina nalazi se jedan *arz* (molba, podnesak) iz sredine 18. stoljeća iz kojeg se saznaje se da je i sam Ebu Bekr Visočanin bio kandidat za muderisa *medrese u Šerefudinovoj mahali u Visokom*.[34] O navedenoj medresi danas, nažalost, osim podatka da je postojala i da je Ebu Bekr htio biti muderis u njoj sredinom 18. stoljeća, nema dovoljno informacija. Ipak, navedeni dokument (*arz*) donekle objašnjava fenomen postojanja izuzetno velikog broja učenih ljudi u Visokom od početka do kraja 18. stoljeća. Dakako, važna je to činjenica za proučavanje kulturnog života u kasabi Visoko u 18. stoljeću, a posebno

[34] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", *Islamska misao* IV (1982), br. 43, 46 (dalje "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog".

za proučavanje obrazovnog sistema u tom periodu. Medresa u kojoj je kao muderis htio raditi Ebu Bekr Visočanin sredinom 18. stoljeća najvjerovatnije je bila niža medresa. U medresi se učilo i sljedeće gradivo: kompendiji iz gramatike, morfologije, osnovne računske operacije, opće islamsko pravo i slični predmeti.[35] Ako se pogledaju prijepisi različitih djela, koji su u 18. i 19. stoljeću sačinjeni u Visokom i selima oko Visokog, uočava se i dosta prijepisa udžbenika koji su se koristili u višim medresama, najvjerovatnije u Sarajevu ili nekim drugim obrazovnim centrima u Carstvu.

Kasnija medresa Ahmed-efendije u Visokom, koja je osnovana 1838. godine, pripadala je srednjem stupnju medresa u klasičnom obrazovnom sistemu i zadržala je taj status do kraja osmanske uprave. U Medresi Ahmed-efendije učili su se sljedeći predmeti: hadis (islamska tradicija), šerijatsko pravo, tefsir (tumačenje Kur'ana), sarf i nahv (arapska morfologija i sintaksa), mantik (logika) i ostali predmeti koji su se učili u medresama tog ranga u Bosni sredinom 19. stoljeća. Kao udžbenici koristile su se sljedeće knjige: za pravilno učenje Kur'ana *Tecvīd* (*Tecvīd-i Ḳarabaş* i slična proširenija djela), za obredoslovlje *Munya al-muṣallī*, *Ḥalebī* (najčešće *Ḥalebī-i Ṣaġīr* kao kraći sažetak Halebije), iz dogmatike na turskom jeziku *Dürr-i Yektā*, *Multeqā* (djelo *Multaqā al-abḥur*), *Risāle-i Birgivī* i *Birgivī Ṣerḥi*, te *Bad' al-amālī* za obredoslovne teme, *Emṯile* – primjeri konjugacije glagola na arapskom, *Binā* – morfologija sa osnovama tvorbe u arapskom jeziku, *Maqṣūd* – opširnija morfologija arapskog jezika, a iz arapske sintakse *Iẓhār* (*Iẓhār al-asrār*), *Kāfiya* i *Marāḥ al-arwāḥ*.[36]

Medresa je do perioda reformi igrala važnu ulogu u obrazovanju inteligencije u Visokom. Imala je i svoju biblioteku.[37] Do kraja osmanske vlasti medrese su ostale simbol klasičnog osmanskog obrazovanja, čak i uz neke manje reforme nakon perioda Tanzimata u drugoj polovini 19. stoljeća. Postojanje medrese, prvo *u Šerefudinovoj mahali u Visokom* sredinom 18. stoljeća, a potom i medrese Ahmed-efendije nakon 1838. godine, rezultiralo je postojanjem velikog broja pismenih i učenih ljudi iz Visokog iza kojih je ostao pisani trag koji svjedoči o neobičnom bogatstvu kulturnog života u Visokom, kako na području pisane riječi, tako i u oblasti kulture učenja i podučavanja u najširem smislu te riječi.

TREĆI STUPANJ OBRAZOVANJA VISOČANA: VISOKA DVORSKA AKADEMIJA ENDERUNA

Visočani su od ranog perioda osmanske uprave imali priliku ići ne samo u medrese u Sarajevu nego i u druge veće obrazovne centre, dok su najambiciozniji u to vrijeme najčešće išli u Carigrad. Carigradske medrese pružale su solidno obrazovanje za stručno usavršavanje u određenim oblastima, a osobito medrese Sahni semana, utemeljene još u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha. Posebno obrazovanje na najvišem nivou iz različitih znanstvenih oblasti moglo se steći u dvorskoj akademiji Enderuna, posebnog odjela na Dvoru,

---

[35] Kompendiji su se katkad ponavljali pred muderisom, pri čemu su se učili i osnovi iz retorike. U medresi u Visokom na višem nivou učila se retorika sa osnovama književnosti, stilistike i metrike kroz djelo *Miftāḥ al-'ulūm* od Sekakija, ili komentari navedenog djela koje je sastavio Džurdžani.

[36] Usp. I. Hodžić, "Muslimanske škole u Visokom", 548.

[37] U sklopu medrese osnovana je i rukopisna biblioteka u koju je 1840. godine Mustafa-paša Babić zavještao (uvakufio) sedamdeset tri knjige različitog obima, od kojih ima i dosta kodeksa sa više različitih djela u njima, iz različitih stručnih oblasti.

u Topkapi Saraju. Na dvorsku akademiju u Enderunu mogli su se upisati samo najbolji kandidati koji su najvećim dijelom u prvo vrijeme stizali na Dvor putem devširme. Naime, od vremena sultana Mehmeda II, iz Bosne su u devširmu odlazila i muslimanska i nemuslimanska djeca.[38] Jedna od najeksplicitnijih potvrda da su u devširmi iz Bosne i u 15. stoljeću uzimana muslimanska djeca jeste primjer Nasuha Matrakčija, sina Karađozovog iz Visokog, kojeg je otac poslao na Dvor još kao dječaka.[39] Nasuh Matrakči se proslavio među ostalim dječacima po oštroumnosti, a s vremenom je uznapredovao u raznim znanostima i vještinama, da bi se proslavio dobrim poznavanjem matematike, geografije, historije, vojnih vještina, pjesništva i posebnim načinom slikanja minijatura u knjigama. Bio je enciklopedijski obrazovan, poznavao je brojne klasične orijentalno-islamske znanosti i vještine.

Sistem primanja u dvorsku akademiju Enderuna podrazumijevao je selekciju kroz tri pripremne škole izvan unutarnjeg dijela dvora (Enderuna). U škole izvan unutarnjeg dijela dvora upisuje se blizu 2.000 kandidata, da bi pravo na nastavak školovanja unutar dvora u 16. stoljeću imalo oko 160 kandidata, a ubrzo se izvršila i dodatna selekcija kandidata. Oni mladići koji su dolazili u školu Enderuna imali su posebne prostorije unutar Dvora gdje su boravili tokom studija. Odgajani su za birane dvorske službe, a nije im se praštao ni najmanji propust u poštivanju pravila ponašanja na Dvoru. Imali su najbolje instruktore i učenjake. Čak su imali priliku sretati i evropske učenjake koji su dolazili na dvor. Obavezno su, osim poduke u baratanju oružjem i vojnim vještinama, vježbali krasopis i morali dobro savladati turski, arapski i perzijski jezik. Na dvorskoj akademiji/školi Enderuna izrastali su ne samo sposobni visoki dužnosnici u Carstvu nego i veliki učenjaci i umjetnici.[40]

Iako je vrlo mali broj Visočana mogao imati priliku da studira u visokoj dvorskoj akademiji Enderuna u Carigradu, ta mogućnost studiranja nije bila isključena, što jasno potvrđuje već spomenuti slučaj Nasuha Matrakčija, koji je ostavio dubok trag na razvoj nekih znanstvenih i umjetničkih disciplina na Dvoru u prvoj polovini 16. stoljeća, na početku tzv. zlatnog perioda klasičnog osmanskog obrazovnog sistema, a prije početka ranog predmodernog perioda razvitka znanosti kod Osmanlija.

---

[38] Ešref Kovačević, "Jedan dokument o devširmi", *POF* XXII–XXIII, 1972–73, Sarajevo, 1976, 203–208.

[39] Djeca koja su se birala za dvorsko obrazovanje na Enderunu morala su biti i fizički i psihički i intelektualno naprednija od svoje generacije. Dijete koje je imalo bilo koji nedostatak nije birano u dalji proces dvorskog školovanja. Dvorska akademija Enderuna okupljala je najbolje stručnjake, učenjake i instruktore za različite vještine i umijeća unutar Carstva. Sistem odabira najtalentiranijih učenika u Carstvu bio je prisutan i u vrijeme Abasida i Seldžuka, a sličan sistem je postojao i u ostalim dijelovima svijeta, uključujući i Evropu, ali je bilo jako malo onih koji su počivali na izboru iz najširih društvenih slojeva u Carstvu. Naime, najveći uspjeh u biranju budućih studenata u proces obuke i obrazovanja mogla je omogućiti samo široka mreža vrlo sposobnih tragača za talentima, kao i relativno široka multikulturalna populacija u Carstvu iz koje su se birali kandidati. Kandidati za dvorsku akademiju (u Enderunu) nisu smjeli biti siročad, jedino dijete u porodici (zbog stjecanja jakih porodičnih vrijednosti zajedništva), niti su smjeli dotad naučiti turski jezik. Idealna dob za odabir kandidata jeste između 10 i 20 godina. Radi se otprilike o periodu kad je većina djece završavala temeljno obrazovanje u svojim sredinama i već u toj dobi pokazala izuzetnu oštroumnost.

[40] O nastavnom planu na Enderunu vidjeti: Mehmet İpşirli, "Enderun", In *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Turkiye Diyanet Vakfı, 1995, Vol. XI, 185–187; İ. Başgöz i H. E. Wilson, "The educational tradition of the Ottoman Empire and the development of the Turkish educational system of the republican era", *Turkish Review* 3 (16), Istanbul 1989, 15.

ULOGA BIBLIOTEKA U OBRAZOVNOM SISTEMU: RUKOPISNE BIBLIOTEKE U VISOČKIM DŽAMIJAMA, MEKTEBIMA I MEDRESAMA

Što se tiče biblioteka u Visokom u osmanskom periodu, one su imale različit formalni status i ulogu u obrazovnom sistemu i kulturnom životu kasabe. Nezamislivo je, tako, da mektebi budu bez osnovnih knjiga za podučavanje i vježbe čitanja. Unutar džamija održavana su javna predavanja i učeni mevludi. Za pripremanje predavanja za različite prilike i uobičajena predavanja svakog petka imam bi najčešće upotrebljavao stručnu literaturu, odnosno knjige iz oblasti propovjedništva. Nekad bi sa mijenjanjem mjesta službe nosio te knjige, a nekada bi dio toga ostavio u samoj džamiji. Imami i hatibi koji bi ostajali u nekoj džamiji do kraja života obično bi ostavljali knjige za džamijsku biblioteku. Neki dijelovi džamijskih biblioteka, kao što je rukopisna kolekcija džuzova Mushafa koje je uvakufio Ibrahim b. Husejn Visočanin za džamiju Perutac u Visokom u mjesecu ševalu 978/1571. godine i od koje se danas sačuvalo 11 odvojenih knjižica, koristili su se stoljećima u Visokom, da bi se u kasnijem periodu, uglavnom zbog starosti, uvakufljavali u veće rukopisne zbirke u Bosni.[41] Iz rukopisne zbirke džamije Seoča Dobrnja kod Visokog potječe vrlo lijep rukopisni primjerak Kur'ana koji je uvakufljen u rukopisni fond Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (GHB, R. 7468). Inače, jedan dio rukopisa iz visočkih mektebskih i džamijskih biblioteka zavještavan je direktno ili posredno[42] u rukopisnu zbirku Gazi Husrev-begove biblioteke, kako u osmanskom periodu tako i kasnije.

Osim ljudi koji su se koristili džamijskim i mektebskim bibliotekama za praktične svrhe u obrazovanju, knjige za džamijske i mektebske biblioteke davali su i namjesnici, pa čak i veliki veziri. Poznat je slučaj da je još u 16. stoljeću Mehmed-paša Sokolović, veliki vezir bosanskog porijekla, poklanjao različitim džamijama širom Carstva džuzove iz Kur'ana ili kompletne Mushafe, od kojih se neki čuvaju u bosanskim rukopisnim zbirkama, kao i u rukopisnim zbirkama u svijetu.[43]

Ako se pogledaju brojni prijepisi knjiga u Visokom, kao i bilješke u njima, te bilješke u sidžilima, jasno je da u različitim stoljećima postoji izvjesni broj privatnih kolekcija rukopisa u Visokom, kako u gradu tako i na selima.[44] Osim o privatnim zbirkama, moguće je još govoriti i o rukopisnim zbirkama unutar visočke tekije (zavije) te o rukopisnoj zbirci biblioteke u medresi Ahmed-efendije u

---

[41] Radi se o sljedećim kolekcijama džuzova, prema rukopisnim svescima: 9, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21 i 24–28. Danas se ovi džuzovi čuvaju u fondu rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke R. 10144/1–11. Vidjeti: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GHB* (dalje: *Katalog GHB*) sv. XV, 8769.

[42] Jedan dio tih rukopisa dat je Odboru/Medžlisu Islamske zajednice u Visokom čime se formirala nova zbirka rukopisa, da bi neki od tih rukopisa kasnije bili uvakufljeni u rukopisni fond Gazi Husrev-begove ili slične biblioteke. Medžlis IZ Visoko uvakufio je iz svoje rukopisne kolekcije u Gazi Husrev-begovu biblioteku i rukopis *Risāle-i Ḥamza Efendī* (GHB, R. 8277), prepisan 1168/1754. godine. Također je uvakufio i prijepise Kur'ana, danas GHB, R. 9922 i R. 9925. Iz iste kolekcije potječe i jedan rukopisni kodeks (medžmua) iz 18. stoljeća, a kao jedan od vlasnika naveden je izvjesni Ebu Bekr. Rukopis se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (R. 6756). Vidjeti: *Katalog GHB*, sv. III, Sarajevo, 1991.

[43] Džuzovi Mehmed-paše Sokolovića čuvaju se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U rukopisnoj zbirci Ali Emiri (Beyazit Devlet Kütüphanesi) nalazi se i jedna vakufnama Mehmed-paše Sokolovića o njegovom uvakufljavanju Mushafa (primjeraka Kur'ana) širom Carstva. Vidjeti: Beyazit Devlet Kütüphanesi, AE. Trh 933.

[44] Vidjeti detaljnije odjeljak o privatnim kolekcijama i vlasnicima rukopisa iz Visokog.

Visokom.[45] Knjige su u rukopisnu biblioteku medrese Ahmed-efendije u Visokom dolazile na različite načine. Ilustracije radi, navest ćemo samo popis onih knjiga koje je Mustafa-paša Babić 1840. godine uvakufio za potrebe medrese, prema *Hronici* Muhameda Enverija Kadića, gdje se nalazi bilješka o uvakufljenju knjiga koje je sejjid Mustafa-paša Babić *izdvojio od svojih probranih knjiga*, te uvakufio kao *najbolji dio svog imetka u nastojanju da stekne Božije zadovoljstvo*. Knjige je uvakufio dok je stanovao u mahali Čekrekči Muslihudina u Sarajevu. Knjige su poklonjene za biblioteku pod uvjetom da se ne mogu prodavati, poklanjati drugom ili na bilo koji drugi način otuđiti iz medrese. Štaviše, vakif svojom odredbom zabranjuje čak i iznošenje spomenutih knjiga iz medrese, *makar i korak*, osim muderisima (nastavnicima) spomenute medrese. Čin uvakufljenja obavljen je 15. rebiul-evela 1256/17. maja 1840. godine. Za biblioteku Ahmed-efendijine medrese Mustafa-paša Babić uvakufio je 73 rukopisa. Među tim rukopisima ima knjiga iz oblasti tefsira, jezikoslovlja, leksikografije, književnosti, općeg islamskog prava, tesavvufa, obredoslovlja, etike (ahlaka), morfologije, sintakse, hadisa, metrike, dogmatike, logike i drugih oblasti.[46]

Prema bilješci prepisanoj iz sidžila, knjige za biblioteku medrese Ahmed-efendije u Visokom Mustafa-paša Babić uvakufio je za medresu koja je *iznova sagrađena* (*muceddiden bina olunan*).[47]

Medresa u Visokom bila je mjesto gdje se učilo, gdje su se čitale brojne knjige, ali i mjesto gdje su se knjige prepisivale i na taj način umnožavale, o čemu svjedoče i usputne bilješke, naprimjer: Ahmed b. Mustafa iz Lješeva u *medresi u Visokom* prepisao je na arapskom jeziku Kašgarijev priručnik o namazu *Munya al-muṣallī wa Ġunya al-mubtadī* (ranije u OIS, R. 4313), a Ferhat sin Ahmeda Spahića iz sela Monjari prepisao je 1270/1853. godine primjerak Kur'ana (GHB, R. 7447) *u medresi Ahmed-efendije*.

Treba napomenuti da je i u periodu klasičnog osmanskog obrazovnog sistema, a i u vrijeme reformi obrazovanja biblioteka medrese Ahmed-efendije u Visokom odigrala važnu ulogu u prosvjetnom i kulturnom životu Visokog u 19. stoljeću, iako su je uglavnom koristili visočki muderisi i svršenici medrese pod određenim uvjetima.

KA REFORMI OBRAZOVANJA (TANZIMAT OD SREDINE 19. STOLJEĆA DO KRAJA OSMANSKE VLASTI)

U drugoj polovini 19. stoljeća reforma javnog školstva zahvatila je čitavo Carstvo, uključujući i Bosnu. Osnovana je Direkcija za opću prosvjetu (*Ma'ārif-i 'Umūmiyye Müdürlüğü*) koja je imala zadatak da se bavi unapređenjem školskog sistema u smislu upravljanja, rukovođenja reformama i nadgledanja procesa

---

[45] Treba napomenuti da je zbirka orijentalnih rukopisa u Franjevačkoj gimnaziji u Visokom nastala na samom prelazu iz 19. u 20. stoljeće, kao poklon iz Carigrada, posredstvom austrougarske vlasti, tako da se ona ne može računati u rukopisne zbirke koje su nastale i djelovale na prosvjetu u Visokom u osmanskom periodu.

[46] Pošto će navedena djela biti spominjana u kontekstu proučavanja različitih znanstvenih oblasti u Visokom u osmanskom periodu, ovdje nećemo detaljno navoditi koja djela je uvakufio Mustafa-paša Babić u medresu u Visokom. Za detaljnije informacije o djelima usporediti: TE:XXIII: 19–20, Sarajevski sidžil br. 78, 7 i Vakufnama Mustafa-paše Babića u: Osman Lavić, "Biblioteke u Bosni za vrijeme osmanske uprave" (neobjavljeni magistarski rad).

[47] U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu pod brojem R. 2131 nalazi se i rukopis djela *Natā'iğ al-afkār 'alā minaḥ al-Ġaffār* (*Katalog GHB*, sv. II) na čijoj naslovnoj strani stoji i bilješka o tome da je rukopis uvakufio Mustafa-paša, vojni zapovjednik Bosne i Klisa, za medresu u kasabi Visoko 1256/1840. godine, a spomenuto djelo ne nalazimo na gore navedenom spisku uvakufljenih knjiga, što nas dovodi do zaključka da je Mustafa-paša Babić i naknadno uvakufljavao neke knjige.

obrazovanja u vilajetu Bosna. Zbog toga se osniva i Ured za pitanja reformi u obrazovanju (*Dā'ire-i Umūr-ı Iṣlāḥ-ı Ma'ārif*), kao i Posebna komisija za dopunske poslove u obrazovanju, odnosno Vilajetska komisija za obrazovanje (*Komisyon-ı Ma'ārif-i Vilāyet*) u Sarajevu. Navedene aktivnosti ubrzo će se odraziti i na situaciju u oblasti obrazovanja u Visokom.

U sibjan-mektebima od sredine 19. stoljeća radi se po donekle reformiranim programima za osnovno obrazovanje. U njima su se izučavali sljedeći predmeti: pisanje/alfabet, Kur'an, ilmihal/vjeronauk, pisanje i matematika sa četiri osnovne operacije (sabiranje, oduzimanje, dijeljenje i množenje). Prema broju prostorija, mektebi su bili: jednoprostorni, dvoprostorni ili troprostorni.[48] U sibjan-mektebima, koji nakon reformi postaju opće, narodne škole (*mekātib-i 'umūmiyye*), osim navedenih proučavaju se i sljedeći predmeti: pravopis, korisne nauke (*ma'lūmat-ı nāfi'a*), geografija i aritmetika. I dalje se koriste isti ili slični priručnici za obučavanje u pravilnom učenju Kur'ana, kao i udžbenici za dogmatiku, obredoslovlje i odgoj/etiku.

Osim sibjan-mekteba, prema potrebi, radili su i mektebi putujućih učitelja ("sejjar hodža") koji su najčešće bili sezonski i povremeni. Naime, putujući učitelji obilazili bi udaljena sela u okolici Visokog gdje bi podučavali djecu čitanju, pisanju i osnovama vjere. Inicijativom pojedinaca ili određene grupe ljudi otvarani su i javni mektebi koje su izdržavali stanovnici određenog mjesta, a najčešće sami roditelji svojim sredstvima.

U općim osnovnim reformiranim *narodnim školama* (*mekātib-i 'umūmiyye*) nastava je održavana u skladu s postojećim državnim uredbama o poštivanju lokalnih posebnosti stanovništva u kojima se nalaze te škole.

Prema podacima iz *Bosanskih salnama*, 1867. godine u kadiluku Visoko bilo je 10 muslimanskih i jedna hrišćanska škola.[49] Muslimanske osnovne škole u kadiluku Visoko te godine pohađalo je ukupno 538 polaznika, od čega 141 učenica i 397 učenika. Što se tiče polaznika u hrišćanskoj školi te godine, podaci su sljedeći: 29 polaznika, od čega 4 učenice i 25 učenika. Ne bilježimo zvanične podatke o postojanju neke sefardske škole.

Godine 1868. u Visokom još uvijek radi deset muslimanskih osnovnih škola i jedna nemuslimanska. Od 304 učenika u muslimanskim školama bilježimo čak 161 djevojčicu a samo 143 dječaka, dakle *veću polaznost ženske djece*. U nemuslimanskoj školi te godine ima 7 učenica i 26 učenika.

Statistika za osnovne škole 1869. godine identična je kao i za prethodnu godinu: još uvijek je u školama veći broj ženske muslimanske djece nego muške. Ima 10 muslimanskih i jedna nemuslimanska škola.

Godine 1870. u Visokom se nalazi 10 muslimanskih i jedna pravoslavna škola. I dalje je od 304 polaznika u muslimanskim školama 161 učenica (52,97%) a 143 učenika (47,03%). Isti podaci kao u prethodnoj godini su i za pravoslavnu školu (7 učenica + 26 učenika = ukupno 33 polaznika).[50]

---

[48] Madžida Bećirbegović, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", Sarajevo 1974, 256. Prema: I. Hodžić, "Muslimanske škole u Visokom", 383.

[49] Najvjerovatnije uz tek napravljenu pravoslavnu crkvu u Visokom.

[50] U *Salnami* ispod rubrike za škole *Neferāt-i aṭfāl-i Lātin* statistika ne bilježi nijednog polaznika u općim osnovnim školama, što znači da ni 1870. godine u Visokom nije bilo katoličkih učionica. Oznaka za pravoslavnu školu jeste *Rum mektebi* – grčkopravoslavna škola, jer je tada pravoslavna crkva na prostoru gdje su bile Osmanlije pa do kraja vladavine bila pod upravom patrijarha u Carigradu i grčkih sveštenika.

Godine 1871. u Visokom se bilježi znatan napredak u otvaranju novih škola i u porastu broja učenika i učenica. Te godine u nahiji Visoko ima 15 muslimanskih, 3 katoličke[51] i 2 pravoslavne škole. Ukupno ima 753 učenika, a od toga 597 učenika su muslimani, 86 pravoslavni i 70 katolici. Od ukupno 597 muslimanske djece 222 su djevojčice a 375 dječaci. Među pravoslavnom djecom u školama ima 31 učenica i 55 učenika, a među katoličkom djecom 25 učenica i 45 učenika.

Godine 1873–74. radi 27 škola za muslimane i 6 nemuslimanskih škola. Od ukupno 659 učenika, 614 je muslimana i 45 nemuslimana. Od 614 učenika muslimana 489 su dječaci a 125 djevojčice, dok su 45 učenika nemuslimana njih 31 dječaci a 14 djevojčice.

Isti broj osnovnih i muslimanskih i nemuslimanskih škola u Visokom, kao i isti broj učenika i učenica koji ih pohađaju, bilježi se i 1874–75. godine, kao i u narednim godinama: 1876, 1877. i 1878. Ukupni broj učenika u osnovnom obrazovanju u Visokom u tim godinama iznosi 659 učenika.

Od 1874–75. godine u Visokom, pored visočke medrese, radi i jedna ruždija – početna srednja državna škola. Ruždija je imala 23 učenika, a kao učitelj u ruždiji navodi se Abdulah-efendija. Isti učitelj, Abdulah-efendija, navodi se i 1876. godine kada nastavu u ruždiji pohađa 25 učenika, 1877. godine kad je bilo 19 učenika i 1878. kad visočka ruždija broji 18 učenika. Ruždija nastavlja raditi do kraja osmanske uprave u Visokom.

U ruždijama u Bosni, uključujući i Visoko, u tom periodu proučavaju se sljedeći predmeti: *bosanski jezik, opća historija, osmanska historija, geografija, gimnastika, računstvo, gramatika osmanskog jezika, pravopis i korespondencija, reformirana gramatika arapskog i perzijskog jezika, krasopis (kaligrafija), metodologija vođenja deftera (poslovnih i administrativnih knjiga), osnove vjerskih znanosti i francuski jezik.*

Kako se može vidjeti, nastava u Visokom od vremena reformi obrazovanja, od druge polovine 19. stoljeća, odvija se u općim, javnim mektebima – osnovnim školama za muslimane i nemuslimane, za mušku i žensku djecu, zatim u visočkoj ruždiji i u medresi Ahmed-efendije. Zapaža se visok stepen polaznosti muslimanske djece, a posebno treba naglasiti veliku polaznost ženske muslimanske djece, koja je često bila veća od polaznosti muške djece.

Što se tiče "osnovnih škola/učionica" za katolike, prema Strukićevom izvješću od 9. novembra 1854. i 10. septembra 1855. godine, u tom periodu u Visokom nema niti jedne katoličke škole.[52] Čak se ni u Nedićevom *Ljetopisu* ne spominje aktivnost katolika u tom pogledu iako je katolička crkva u Austriji finansijski svesrdno pomagala izgradnju crkava i katoličkih učionica uz crkve. Pretpostavka je da je tada, nešto malo iza 1856. ili 1857. godine sagrađena katolička crkva u Visokom iz sredstava austrijske vlasti, koja *razpiše na sve biskupate u carstvu, da za Bošnjake sabiraju dobrovoljne prineske; i bude – do 1857. – sabrano 5622 for. 16 kr. sr. Suviše austrianski biskupi uzmu na se bezplatno mise izgovoriti, a novci da se obrate u tu svrhu*.[53] Dakako, moguće je da je crkva sagrađena i nešto malo prije 1857. godine jer su sredstva za crkve austrijski biskupi skupljali i 1856. godine. Jukić, kako bilježi i Jelenić, navodi da je tad sagrađena "nova crkva",[54] a ne da je obnovljena stara, a poznato je da od 1697. godine do tog perioda u Visokom, prema

---

[51] Vjerovatno se radi o školama u Kraljevoj Sutjesci i Varešu koji je u to vrijeme bio u sastavu nahije Visoko.

[52] J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, 329–330.

[53] *Isto*, 597.

[54] *Isto*, 598.

historijskim izvorima, nije bilo katoličke crkve. Biskup Šunjić se žali 1860. godine kako katolici nemaju pismenih ljudi za učitelje u katoličkim učionicama, a na konkurse za učitelje na koje su se mogli javiti i učitelji iz susjedne Slavonije i Hrvatske niko se nije javljao da ide u Bosnu, kao učitelj.[55] Nepostojanje osnovne škole za katoličku djecu Visokom ukazuje na realnu pretpostavku da se u samom Visokom u to vrijeme ne nalazi dovoljan broj katoličke djece da bi se franjevci odlučili na otvaranje učionice za poduku vjeri, kao što su to radili u nekim drugim mjestima. Čak ni 1877. godine, prema službenom popisu kongregacije, nema niti jedne katoličke učionice u samom gradu Visoko.[56] Dakle, tri katoličke učionice (škole) koje se od 1871. godine pojavljuju u nahiji Visoko po svoj prilici su učionice koje se otvaraju u Varešu i Kraljevoj Sutjesci.

Većina muslimanskih škola nalazi se u samom gradu Visoko, o čemu svjedoče brojni objekti koji su građeni u samom Visokom u tu svrhu. Posebno treba skrenuti pažnju na državne ženske osnovne škole (mektebe) u Visokom koje nastavljaju sa radom i u austrougarskom periodu, što se vidi i iz nekih sačuvanih vakufnama.[57]

PISANA RIJEČ I STVARALAŠTVO SVIH KONFESIJA

Knjiga, znanost i umjetnost, rukopisna baština

Kada se proučava kulturni život u Visokom, treba obratiti pažnju na posebne društveno-kulturološke okolnosti koje su imale utjecaja na razvitak pismenosti, kulture čitanja i obrazovanja. Kao što je Visoko u srednjem vijeku bilo mjesto sa dosta spomenika pismenosti, tako je i u kasnijem periodu u Visokom nastalo dosta različitih tekstova iz različitih oblasti nauke i umjetnosti koji potvrđuju različite interese i evidentnu ljubav prema pisanoj riječi kod ljudi koji su te knjige pisali, prepisivali ili ukrašavali. Vrlo je teško pisati o kulturnom životu u Visokom u osmanskom periodu a ne osvrnuti se na brojne knjige koje su se čitale, pisale ili prepisivale u Visokom i okolini. Prije svega treba naglasiti da je osmanski sistem obrazovanja iziskivao raznoliku temeljnu obrazovno-odgojnu literaturu koja je stoljećima kružila po Bosni. Osim udžbenika, u rukopisnim zbirkama u Visokom, Bosni i inozemstvu nalaze se i različita djela iz oblasti klasičnih osmanskih znanosti i umjetnosti koja bacaju novo svjetlo ne samo na to šta se čitalo u Visokom u osmanskom periodu nego i na to koliko su značajna djela proučavali Visočani u to doba. Vjerovatno je blizina Sarajeva kao posebnog kulturnog centra u evropskom dijelu Osmanskog carstva, ali i određeni splet okolnosti utjecao na bogatstvo pisane riječi, kao

---

[55] *Isto*, 378–379.

[56] *Isto*, 335–337.

[57] U vakufnami Nefise-hanume kćerke Mehmed-begove, iz Šerefudinove mahale u Visokom, stoji da se sredstva iz njenog vakufa daju za plaću učiteljice u ženskom mektebu: *Postavljam uvjet da mutevelija izda pod zakonski zakup spomenutu bašču (dio bašče) i hambar i da se svake godine od dobitka i prinosa izdvoji 80 groša* ***za učiteljicu u ženskom mektebu*** *koji se nalazi u spomenutoj hadži Ibrahimovoj mahali, a ako od prinosa ostane višak, neka se preda onome ko vrši službu mutevelije*. Vidjeti: Nedim Zahirović, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. godine", *Anali GHB* XXVII–XXVIII, Sarajevo 2008, 139.

i na mogućnost daljeg obrazovanja i usavršavanja Visočana u određenim granama znanosti ranog literarnog srednjovjekovlja i renesanse, dok je geografski položaj Visokog, koje se nalazilo na putevima raznih osvajača ka središtu pokrajine, s druge strane, bio jedan od razloga čestog uništavanja ogromnog literarnog bogatstva i drugih spomenika neprocjenjive kulturno-historijske vrijednosti iz tog vremena. Ipak, i dosad sačuvano rukopisno blago, koje se nalazi u brojnim rukopisnim zbirkama i arhivima kod nas i u svijetu, dovoljno je za potvrdu bogatog kulturnog života Visokog u navedenoj oblasti kulturnog djelovanja. Za razliku od kontinuiteta pismenosti kod visočkih muslimana u navedenom periodu, kod drugih konfesija u Visokom – katolika i pravoslavaca – uočava se primjetan diskontinuitet koji traje od kraja 17. do druge polovine 19. stoljeća.

PISANA RIJEČ KOD BOŠNJAKA

Kulturološki ambijent

Najpoznatiji Visočanin koji je ušao u brojne enciklopedije svjetski poznatih učenjaka i umjetnika s početka 16. stoljeća jeste Nasuh Matrakči (oko 1490?–1564). On je bio poznati carski hroničar, kaligraf, minijaturist, matematičar i putopisac. Osim njega, za razvoj kulture na lokalnom nivou značajan je i Osman Šugli Visočanin (1645–1715), ali i ostali pjesnici i pisci iz Visokog nakon njih. Prije analize važnijih djela poznatih pisaca i pjesnika Visočana u osmanskom periodu, nužno je skrenuti pažnju na opći kulturološki ambijent u kojem se na različite načine i u različitim intelektualnim krugovima gajila ljubav prema knjizi i pisanoj riječi. Pritom ne treba zaboraviti činjenicu da je svakodnevni kulturni život u Visokom u osmanskom periodu bio neodvojiv kako od fenomena pismenosti i obrazovanja u obrazovnim institucijama tako i od pismenosti u sferama privatnog života, izvan obrazovnih institucija. Knjige kao osoben kulturološki fenomen naprosto su bile dio visočke svakodnevice, bilo kao originalna autorska djela, bilo kao prijepisi.

Umjetnička i znanstvena raznolikost djela na bosanskom, arapskom, turskom i perzijskom jeziku

S obzirom na umjetničku i znanstvenu raznolikost djela na bosanskom, arapskom, turskom i perzijskom jeziku, uvjetno govoreći, visočka rukopisna djela možemo podijeliti na:

1) *originalna djela različite književne vrijednosti* (proza, poezija);
2) *djela primijenjene umjetničke vrijednosti* (minijature, kaligrafija);
3) *djela naglašene znanstvenostručne vrijednosti*:
   a) iz oblasti *prirodnih znanosti* (matematike, geografije i sl.) i
   b) iz oblasti *"klasičnih" humanističkih znanosti* (jezikoslovnih – leksikografije, morfologije, sintakse; teoloških – tradicionalnih islamskih znanosti; filozofskih, historijskih, znanosti o vojnim vještinama itd.).

Treba napomenuti da se književnost osmanskog perioda na orijentalnim jezicima razvija po jedinstvenim pravilima orijentalno-islamske poetike, te da se regionalna pripadnost autora određenom kolektivu, osobito u ranom periodu, bilježila tek usputno, tako da je danas teško utvrditi odakle su tačno bili brojni

pjesnici koji su se potpisivali kao Bosanci (*Bosnevi* i sl.). Podatke o takvim piscima i pjesnicima doznajemo najčešće posredno, iz biografskih antologija (tezkira) na osmanskom jeziku, ili, pak, iz različitih bilježaka unutar lokalnih medžmua u kojima se mogu naći neki podaci o određenim manje poznatim autorima. Tako za brojne pjesnike koji su rođeni ili su najveći dio života provodili u Visokom doznajemo posredno, iz različitih medžmua, rukopisnih zbornika ili znanstvenih članaka.

KNJIŽEVNOST

Interes za književnošću u Visokom u osmanskom periodu javlja se gotovo istovremeno s razvojem obrazovnog sistema. Bilo je obrazovanih ljudi koji su najveći dio svog života proveli u Visokom, obavljajući različite službe u Visokom i okolini, ali je također bilo i pisaca koji su rođeni u Visokom, a obavljali su različite funkcije u Carstvu, prolazeći kroz obrazovanje na različitim nivoima, u različitim sredinama. Literatura iz oblasti književnosti stizala je u Visoko na isti način kao i ostala literatura. Osim pisanja autorskih radova, Visočani su se također bavili prepisivanjem i djelomičnim komentiranjem određenih djela iz oblasti orijentalno-islamske književnosti. Tako je Visočanin Osman Šugli 1083/1672. prepisao djelo *Terceme-i Pend-i ʻAṭṭār*, prijevod poznate *Pendname* Feriduddina Attara.[58] Ebu Bekr b. Husejn Visočanin prepisao je djelo *Şerḥ-i Ḳasīde-i Burde*[59] – *Komentar Kaside burde* autora šejha Sadulaha Halvetije. Kako sam Ebu Bekr Visočanin navodi, djelo je prepisao u jacijsko vrijeme u utorak 10. ševala 1154/19. decembra 1741. godine. Sulejman Visočanin prepisao je 1181/1768. godine komentar Attarove *Pendname* autora Mustafe Šemʻija na turskom jeziku pod nazivom *Saʻādetnāme*.[60] Značaj čitanja i prepisivanja komentara klasičnih djela iz književnosti vrlo je velik, a spomenuti prijepisi svjedoče da su se i Visočani zanimali za komentare klasičnih književnih djela na orijentalnim jezicima.[61]

Od početka do kraja osmanske vladavine u Visokom je bilo prisutno i zanimanje za pisanje i čitanje hronika iz povijesti Bosne. Naime, Ebu Bekr Visočanin prepisao je početkom muharema 1184/krajem aprila 1770. godine djelo *Ġazevāt-i Tiryākī Ġāzī Ḥasan Paşa: Tārīḫ-i Ḳanije – Ratovanja Tirjaki Gazi Hasan-paše: Historija Kanjiže* autora Džafera Ijanija (u. 1615), koji, je prema biografima povjesničarima, djed poznatog historičara Ibrahima Alajbegovića Pečevije.[62] Iz bilješke prepisivača

---

[58] Usp. *Katalog GHB*, sv. III; Haso Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji, sinu Ahmedovu: Prilog izučavanju književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima", *Anali GHB* XXXII, Sarajevo 2011, 26 (dalje: H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji").

[59] Salih Trako i Lejla Gazić, *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – Lijepa književnost*, Sarajevo 1997, 128–129. Rukopis je izgorio prilikom granatiranja Orijentalnog instituta 17. maja 1992. godine.

[60] *Isto*, 113–114.

[61] Naime, pisanje komentara (*šerhova*) na klasična djela iz književnosti orijentalno-islamskoga tipa, prije svega, ima funkciju kanoniziranja literarnih vrijednosti u spomenutoj oblasti. Stoga su takva djela iznimno važna za uspostavljanje skale literarne vrijednosti u klasičnom periodu razvitka književnosti na orijentalnim jezicima u Osmanskom carstvu, uključujući dakako i kasabu Visoko.

[62] GHB, R.1905. Rukopis ima 54 lista, naslov je ispisan crvenim mastilom, rečenice rastavljene malim crvenim krugovima, što je bio čest slučaj ukrašavanja proznih tekstova rukopisa na orijentalnim jezicima u Bosni u osmanskom periodu.

Ebu Bekra Visočanina vidi se da je bio kadija sa postavljenjem na mjesto *naiba* u nahiji Visoko, da je bio izuzetno obrazovan i da se zanimao i za hronike i za književnost općenito.

U području pisane književnosti u osmanskom periodu bilo je Visočana koji su se već u prvoj polovini 16. stoljeća proslavili pisanjem visokostiliziranih hronika značajne literarne vrijednosti. Takav je bio Nasuh Matrakči Bošnjak. S druge strane, Šugli je više bio poznat kao komentator gramatike, prevodilac i pjesnik. Od autora iz Visokog koji su pisali na orijentalnim jezicima često se spominje i pjesnik Ebu Bekr Visočanin. Po načinu pisanja i metodološkom pristupu, neka prozna djela Visočana u osmanskom periodu, sa jako razvijenim stilskim izrazom, nalaze se na samoj granici književnosti i klasične novovjekovne historiografije.

Osim što je Visoko bilo mjesto gdje se obrazovalo i mjesto gdje su se rodili neki poznatiji književnici, ono je bilo i mjesto gdje su na kulturnom polju djelovali i neki drugi pjesnici ili pisci koji su iza sebe ostavili impozantno književno djelo, bilo da su tu boravili na proputovanju ili su, pak, bili na službi u Visokom. Takav je bio Jusuf Asim[63] koji je umro 1710. godine, a 1115/1703–04. bio je naib kadije u Visokom.[64]

Prozna i poetska djela

Književna djela Visočana možemo uvjetno podijeliti na ona djela koja su pisana u prozi i ona djela koja su pisana u stihovima. Takva granica je uvjetna jer se dešava da se kod istog autora u jednom djelu prozni tekst nadopunjuje poezijom, dok se u medžmuama pjesnika nerijetko sreću i veći prozni odlomci koji daju kontekst kraćim poetskim djelima.

Proza

Pisanje djela na orijentalnim jezicima u prozi zahtijeva vrlo visok nivo prosvijećenosti, obrazovanja i umjetničke profiliranosti u proznom književnom izrazu. Premda se prozna djela Visočana u osmanskom periodu mogu okarakterizirati uglavnom kao književna djela historiografske naravi, moguće ih je, s obzirom na tematsko-strukturalne osobitosti, uvjetno podijeliti na hronike i putopise.

Hronike

Najviše sačuvanih hronika na osmanskom jeziku ima Nasuh Matrakči. Od njegovih hronika izdvajaju se sljedeće:

– *Mecme'ü-t-Tevārīḫ – Stjecište hronika* iz 926/1520. godine je adaptacija Taberijeve historije o poslanicima i vladarima, sa dodatnim tekstovima o turskim dinastijama. Djelo je trotomno.[65] Prvi tom počinje sa pričom o stvaranju svijeta, o prvom čovjeku, o poslanicima, o plemenu Beni Israil, dinastiji Sasanida i

---

[63] Divan mu se nalazi u biblioteci Istanbulskog univerziteta (İÜ Ktp. 70). U njegovom divanu mnogo je pjesama posvećenih ljudima iz tadašnjeg javnog i kulturnog života u Bosni.

[64] Vidjeti: *Ḳānūnnāme-i Bosna*, Ali Emiri KVN – 76 (68b).

[65] Rukopisi: Nacionalna biblioteka u Beču, Cod. Mixt. nr. 999. i Cod. Mixt. nr. 1187, Atatürk Ktp. Muallim Cevdet Yazmaları nr. O.2; Paris Bib. Nat. nr. 50; Süleymaniye Ktp. Fatih Kol. nr. 4278.

smrti njihovog vladara Nuširevana. Drugi tom počinje pričom o rođenju poslanika Muhammeda, opisuje njegov život, sa detaljima koji se sreću samo u višetomnim životopisima Poslanika. Ovaj tom obiluje stihovima i na arapskom i osmanskom jeziku, a kada Matrakči nudi stihove na arapskom, uporedo daje i njihov prijevod na osmanski turski jezik, što potvrđuje i njegovo dobro poznavanje obaju jezika, ali i poetike, metričkih i drugih osobitosti poezije na orijentalnim jezicima. Njegov način prenošenja hronika iz klasične islamske literature na arapskom jeziku u historiografsku tradiciju na osmanskom jeziku na početku 16. stoljeća bio je primjer ostalim osmanskim hroničarima prilikom pisanja hronika u 16. i 17. stoljeću. On opisuje bitke iz Poslanikovog vremena, te događaje nakon njegove smrti, kasnije pohode muslimanske vojske i vladare iz različitih turskih dinastija u Maloj Aziji, završavajući poglavlje opisom smrti Sulejman-šaha iz 637/1239–40. godine, ovako:

Kome god odredba, čas suđeni, presudu donese,
Ne ostavlja mu ni časak pripreme niti odgode;
Ne misli da je ovaj svijet vječan, prolazan je,
Pa makar da taj Odabranik, Muhamed bude! (prev. A. K.)

Premda je Matrakčijeva hronika *Mecme'ü-t-Tevārīḫ* dominantno prozna hronika, u njoj, u skladu sa orijentalno-islamskom tradicijom pisanja hronika, ima dosta i poetskih dijelova, pri čemu Nasuh preuzima brojne arapske stihove iz Taberijeve hronike i prevodi ih na osmanski jezik u stihu, opet u skladu sa metričkim zahtjevima modificirane osmanske metrike s početka 16. stoljeća.

– *Cāmi'ü't-Tevārīḫ – Zbir hronika* je sažeta verzija hronike *Mecme'ü-t-Tevārīḫ*, nastala na podsticaj Rustem-paše.[66] Jezik u novoj verziji toliko je pojednostavljen da se hronika može čitati i u širim čitateljskim krugovima, a izostavljeni su brojni stihovi koji se nalaze u djelu *Mecme'ü-t-Tevārīḫ*. U uvodnom poglavlju hronike autor spominje svoje ime *Nasuh Matraki* i navodi da je podatke preuzimao iz vlastitog prijevoda Taberijeve hronike (historije). Iz hronike se saznaje da je djelo koje govori o drugom pohodu na Iran 955–956/1548–49. donijelo Nasuhu određene privilegije i uvažavanje kod Rustem-paše koji ga podstiče na pisanje ovog djela 957/1550. godine. Treba napomenuti da je Rustem-paša Opuković u to vrijeme bio izuzetno utjecajan i bogat mecena, ali i to da je Nasuh Matrakči Bošnjak već u to vrijeme bio proslavljeni učenjak i hroničar na dvoru, što mu je pomoglo u daljoj afirmaciji u tadašnjim intelektualnim krugovima na dvorskoj akademiji Enderuna, ali i u javnom životu općenito.

– *Tārīḫ-i Sulṭān Bāyezid – Historija o sultanu Bajazidu*[67] u nekim rukopisima čini sastavni je dio enciklopedijske hronike *Mecme'ü-t-Tevārīḫ*, u nekim kolekcijama se vodi kao samostalno djelo, a negdje se navodi kao *Tārīḫ-i Sulṭān Bāyezid ve Sultān Selīm – Historija o sultanu Bajazidu i sultanu Selimu*.[68]

Pored nekoliko vrlo lijepih Matrakčijevih minijatura (TSMK Revan 1272), pažnju privlači i opis ratovanja Ahmed-paše Hercegovića, kao i ratovanja Jakub-paše Bošnjaka sa Derendžil-banom na Krbavi. U tim opisima Nasuh Matrakči skreće pažnju na žestinu borbi i junaštvo vitezova koji su bili zajedno

[66] British Museum Or. nr. 12879.

[67] TSMK Revan 1272. U djelu se nalaze zanimljive Matrakčijeve minijature.

[68] British Museum Add. 23586.

s Ahmed-pašom Hercegovićem. Čak i sažete aluzije u jezičkom izrazu ukazuju na izuzetno dobru obaviještenost Nasuha Matrakčija o pojedinim događajima i o osobama koje opisuje u hronici.

– *Süleymān-nāme*: *Maṭla'-ı Dāsitān-ı Sulṭān Süleymān Ḫān – Knjiga o Sulejmanu: početak pripovijesti o sultanu Sulejman-hanu* prva je knjiga o Sulejmanu, a opisuje period od 926–944/1520–1537. godine.[69] Za pisanje ove hronike Matrakči se uglavnom koristio historijom Kemal-pašazadea i djelom učitelja Sa'yi-efendije o osvajanju beogradske utvrde,[70] kao i hronikom Mustafe Dželalzadea.[71] Već iz uvodnog dijela hronike uočava se da se radi o autoru prefinjenog stilskog izraza, majstoru složenih konstrukcija učtivog obraćanja i oslovljavanja, vještom piscu ritmičke proze i umjetničkog stila, autoru koji je posve proniknuo u finese sastavljanja kićenih hronika svog vremena. Budući da piše djelo o junaštvu, počinje tekst pohvalom legendarnih junaka Feriduna i Skendera (Aleksandra Velikog) koji su obilazili svijet i sa istoka sa zapada, a posebno Skender koji je obišao sve klimatske geografske zone u potrazi za vodom života što se gubi "u tminama ljudske nepravde". Stoga je dužnost svakog vladara da ide njegovim stopama. U nastavku hronike Matrakči uspoređuje sultana Sulejmana sa poslanikom Sulejmanom ili sa epskim junakom Skenderom (Aleksandrom Velikim). Opisujući ratovanja pod njegovim vođstvom, Nasuh Matrakči posebno naglašava junaštvo bosanskog sandžakbega Gazi Husrev-bega, *predvodnika plemenitih zapovjednika* (*ḳıdvetü'l-ümerāi'l-kirām Bosna Sancagı Begi Ḫüsrev Beg*) prilikom napada na utvrdu Zemun, te Balibega Jahjapašića koji je dobio i posebno odlikovanje za u bici za Beograd 1521. godine. U ovoj hronici Matrakči opisuje i ostale ratove u Osmanskom carstvu, različite događaje i nemire. Vrlo često stihovima naglašava opis određenih bitaka, kao kod opisa osvajanje Srijema:

Srijemske poljane napuniše se spahijama
Svaka strana ispunjena blistavim kacigama.[72]

U nastavku hronike opisuje se pohod na Budim, kao i povratak sultana u Carigrad 20. džumadel-ahira 944/24. novembra 1537. godine. Na kraju hronike Matrakči Nasuh ističe da, nakon dovršetka ovog djela, slijedi opis epopeje (*dasitana*) o osvajanju Karabogdana (Moldavije), najavljujući zapravo naredno djelo. Pažnju privlače Matrakčijeve bilješke o razdaljinama među konacima na putu do Carigrada, što nije neuobičajena pojava u hronikama iz tog perioda.

– *Süleymān-nāme: Fetiḥ-nāme-i Ḳaraboğdān – Knjiga o Sulejmanu: Osvajanje Karabogdana* opisuje događaje iz 945/1538. godine, odnosno pohod sultana Sulejmana na Karabogdan (Moldaviju).[73] U djelu Nasuh Matrakči napominje da je i on ušao u sastav vojske kao dio ljudi koji su bili u pratnji sultana Sulejmana. Djelo je pisano u prozi, ali ima i stihova. Uvod u hroniku pisan je u istom stilu i

---

[69] TSMK Revan 1286.

[70] Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, 2175/2.

[71] Vidi detaljnije: Davut Erkan, *Matrâkçi Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520–1537)*, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2005. (neobjavljeni magistarski rad).

[72] *Sirem ṣaḥrāları doldı sipehden / Pür oldı her ṭaraf zerrīn-külehden*.

[73] TSMK Revan 1284/2. Vidjeti detaljnije u: Aurel Decei, "Un Fetih-nâme-i Karaboğdan (1538) de Nasuh Matrakçi", *Fuat Köprülü Armaganı*, İstanbul, 1953, 117.

maniru kao što su pisani uvodi u ostalim Matrakčijevim hronikama. Čak se i u stihovima provlače slični motivi, kao što je motiv o prolaznosti ovog svijeta:

Ovaj svijet je kuća za putnike, a ljudi ovi, putnici
Ne planiraj dugo u njemu boraviti, o srce, oprezno budi![74]

Proza je visokostilizirana, s vrlo vještim odabirom leksema, kako u uvodnom dijelu tako i ostalim dijelovima teksta hronike.

– *Süleymān-nāme: Tārīḫ-i Feṯḥ-i Şikloş Estergon ve İstolni Belgrad – Knjiga o Sulejmanu*: *Povijest osvojenja Šikloša, Estergona i Stolnog Biograda* odnosi se na događaje za period 949–950/1542–43. godinu.[75] Nasuh Matrakči sastavlja ovu hroniku po zapovijedi sultana Sulejmana. Na početku hronike opisuju se pripreme za pohode, slanje vojske i pružanje logistike. Matrakči detaljno opisuje mjesta kraj kojih prolazi, slikajući krajeve koji su mu bili zanimljivi, bilo da se radi o "menzilima" (konačištima, stanicama) gdje je logorovala vojska ili, pak, o mjestima koja su mu se činila zanimljivim. Bitke se u Matrakčijevoj hronici opisuju prema uobičajenim, tipiziranim opisima, s poznatim uvodima i uobičajenom karakterizacijom učesnika. Nasuh Matrakči se i u ovoj hronici pokazuje kao majstor opisa bitke i vojevanja. On faktografski opisuje i slika mjesta kroz koja prolazi. Takvi opisi često su praćeni stihovima. Sultanski čadori opisuju se kao "cvjetovi" po livadama i pašnjacima. Matrakči čak slika i livade i manja mjesta kroz koja prolazi sultanova vojska. Zanimljiv je i stihovani opis prolaska sultanove vojske kroz Osijek u julu 1543. godine, kao i opis opsade utvrde Šikloš, pri čemu se i neprijateljski i osmanski vojnici u Matrakčijevoj hronici opisuju se kao "krokodili u moru krvi". Na sličan način Matrakči opisuje i osvajanje svih ostalih utvrda, a hroniku Matrakči dovršava 3. džemadel-ahira 950/3. septembra 1543. godine. Slike koje Nasuh Matrakči detaljno slika u ovoj hronici ukazuju na veliku pretpostavku da je Nasuh Matrakči bio sudionik svih opisanih bitaka, kako onih u Ugarskoj tako i onih na obalama zapadnog Maditerana, na jugu Francuske.

– *Süleymān-nāme – Knjiga o Sulejmanu*, opisuje pohode sultana Sulejmana od 950–958/1543–1551. godine, a poznata je kao peta, posljednja *Sulejmannama* Nasuha Matrakčija.[76] Djelo govori o drugom pohodu sultana Sulejmana na Iran. Na početku se opisuju pripreme za pohod na Tebriz i ostala mjesta, a zatim nastavljaju opisi osmanskih pohoda na Arabijsko poluostrvo, Jemen i Alžir, Maltu i brojna ostrva na Mediteranu, te osvojenja pojedinih većih utvrda, ali i manjih tvrđava i kula na putu osvajanja. U hronici se također opisuje i velika epidemija u Carigradu, kao i nevrijeme koje je kidalo drveće, a žene i djecu obaralo na zemlju. Zanimljiv je i opis epizode postavljanja Sofi Mehmed-paše za bosanskog sandžakbega 25. rebiul-ahira 958/2. maja 1551. godine, nakon njegovog povratka sa hadža. Hronika se završava povratkom sultana Sulejmana u Carigrad.[77]

---

[74] *Bir misāfirḫānedür ālem, bu ḫalḳ ehl-i sefer / Çok iḳāmet ḳaṣdın itme bunda, ey dil, ḳıl ḫazer.* Usp. *Matrakçı Nasuh*, AÜİFY, XLIII, 52.

[75] TSMK Hazine 1608, rukopis sa Matrakčijevim minijaturama.

[76] İstanbul Arkeoloji Ktp. nr. 379. Nasuh je, da bi stekao naklonost Rustem-paše, napisao izdvojeno posebno djelo o pohodu na Iran (955–956/1548–49). Rukopis se nalazi u Marburg Staatsbibliothek Hs.Or. Oct. 955.

[77] Vidjeti detaljnije: Ahmet Toklucu, *Matrakçı Nasuh'un Süleymannâmesi (Beşinci bölüm/Arkeoloji Müzeleri Ktp. nr. 379, vr. 96a–185b), Degerlendirme ve Transkripsiyon*, İstanbul, 2010. [neobjavljeni magıstarski rad]

Djela ranijeg perioda Nasuh Matrakči je posvećivao sultanu Selimu i sultanu Sulejmanu, a iz kasnijeg perioda uglavnom Rustem-paši.[78] Međutim, za njegov dolazak na Dvor u vrijeme sultana Bajazida II svakako su imali udjela i njegovi učitelji, kao što je Sa'yi-efendi, ali vjerovatno i visoki činovnici u osmanskoj administraciji koji su bili bosanskog porijekla, a među kojima je u to vrijeme posebno utjecajan bio Ahmed-paša Hercegović, sin hercega Stjepana Kosače, koji je nekoliko puta bio veliki vezir u vrijeme dok se Nasuh Matrakči školovao na dvorskoj akademiji Enderuna.[79]

Osman Šugli Visočanin imao je medžmuu u kojoj je 47 godina zapisivao razne događaje i davao različite komentare, nudeći i bilješke vrlo korisne za proučavanje lokalne povijesti. Među prve sačuvane bilješke ubraja se ona s početka aprila 1665. godine, a među bilješke koje je posljednje pribilježio ubrajaju se bilješke iz februara 1712. godine.[80] Prva je bilješka o snijegu i kiši u Sarajevu: prema toj bilješci, 4. aprila 1665. počeo je padati snijeg i padao neprestano tri dana, te napadao za visinu čovjeka, a 28. maja iste godine pala je kiša kakva se nije pamtila. Oba puta Miljacka je poplavila Sarajevo.[81]

Njegovom medžmuom koristio se sarajevski kadija Abdulah Drnišlija 1709. godine,[82] tako da iz tzv. Drnišlijina *Zbornika bosanskih memorijala* saznajemo neke informacije o određenim događajima preuzetim iz Šuglijeve medžmue. Najzanimljivijim se čine *arzuhali* koje je u ime sarajevske uleme, časnih ljudi i siromaha sastavio Osman Šugli i uputio sultanu. U Drnišlijinom *Zborniku bosanskih memorijala*, u kojem je najviše dokumenata prepisanih iz sidžila i bilješki iz nekih ličnih bilježnica, nalazi se jedan *mahzar* Visokoj porti iz 1124/1712. godine. Radi se o *arzuhalu* / "predstavci punoj očajanja" koji upućuje *bespomoćna i ojađena ulema, dobri ljudi i jadna sirotinja grada Sarajeva*, a sastavljač *arzuhala* je Osman Šugli Visočanin. To je bilo vrijeme kada je Porta odlučila da opet stupi u rat protiv Rusije. Bosanski valija Ahmed-paša spremio je i poslao vojsku za rat, tako da je Bosna ostala nezaštićena. Austrijanci su otpočeli napade, Mlečani stalno kršili i obnavljali primirje, čak su "muslimanske trgovce u svojim krajevima dovodili u zabludu i potajno nagovarali na pobunu", kršeći sporazume o prometu roba preko skela. Pobune su stalno iskorištavali Austrijanci koji su upadali na teritorij Bosne, pljačkali siromašno stanovništvo i uništavali imovinu, džamije spaljivali, a muslimane odvodili u ropstvo. Djeca i žene u pograničnim krajevima bili su posebno ugroženi jer su nastojali da djecu i žene preobrate iz "muslimanske vjere" i da ih "prevedu" u drugu vjeru. Šugli piše: *Naš vilajet je isuviše udaljen od Porte (...) ne daj Bože da se din-dušmanin približi iznenada, mi nemamo tvrđave u koju bi sklonili stare, porodice i čeljad.*

---

[78] Osim ranije navedenog, posveta za Rustem-pašu nalazi se u sljedećim rukopisima: Nacionalna biblioteka u Beču, Cod. Mixt. 339; Cambridge University Library Nr. 168 – Dd.4.31 i Nr. 167 – Og.6.33; British Museum Or. 12.592; Nacionalna biblioteka u Parizu nr. 54; İstanbul Üniversitesi Ktp. TY. Nr. 2438.

[79] Ahmed-pašin sin Ali-beg Hercegović također je bio hroničar na Dvoru u vrijeme sultana Selima i napisao je jednu poetsku hroniku o osvajanju Egipta. Bez ikakve dvojbe sasvim je jasno da su se Matrakči Visočanin, Ahmed-paša Hercegović i Ali-beg Hercegović poznavali, te da su živjeli na Dvoru u prvo vrijeme. Nasuh je i dalje ostao na Dvoru dok je Ali-beg postao sandžak-beg i otišao sa dvora na drugu dužnost nakon smrti svog oca, velikog vezira Ahmed-paše Hercegovića.

[80] Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, Sarajevo, 1991, 209–210.

[81] *Isto*, 210.

[82] Prema: H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji", 26.

Bosanski valija je, zbog potpisanog mira na zapadu Carstva, poveo svu vojsku u Rusiju, tako da je "cijeli vilajet ostao prazan". Kako u nastavku arzuhala Šuglija Visočanina stoji, Bosna je glavni odbrambeni bedem i željezni ključ rumelijskog vilajeta, dok je Sarajevo stup tog bedema. Dopis je napisan početkom muharema 1114/početkom juna 1702. godine, a napisao ga je, kako sam navodi na kraju, *siromah koji vječito tuguje – šejh Osman Šugli*.[83]

Putopisi

Od proznih putopisa treba izdvojiti putopisnu Matrakčijevu hroniku *Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn – Konačišta pri putovanju kroz dva Iraka*.[84] Djelo se bavi pohodom sultana Sulejmana protiv Safevida 940–942/1533–1535. godine, a rukopis ukrašavaju brojne Matrakčijeve minijature naslikane za sultana. Knjiga ima prednaslov *Kitāb-ı Tevārīḫ-i āl-i 'Oṣmān – Knjiga datuma o porodici Osmanovoj*, iza kojeg slijedi glavni naslov *Mecmū'-ı Menāzil – Zbornik konačišta*, uz napomenu da je djelo sastavni dio nekoliko "knjiga" o sultanu Sulejmanu. Navedeno djelo je istovremeno i historiografsko i geografsko i putopisno djelo, svojevrsni "putopisni atlas" velike umjetničke i književne vrijednosti. Nasuh je opisivao i slikao velike gradove, kasabe, tvrđave, stare utvrde, sela, ruševine, stajališta, hanove, klance, brda, prolaze, važnije rijeke, ćuprije, pustinje, stepe, njive, voćnjake, s podacima o mjestima kroz koja je sultan s vojskom prolazio ili osvajao i navođenjem datuma kad se to dogodilo. Usput je bilježio klimatsku oblast u kojoj se nalazi određeno mjesto, razdaljinu između opisanih ili nacrtanih mjesta, tako da je njegovo djelo i svojevrsni putopisni vodič na tom putu. Na slikama se prepoznaju različiti tipovi građenja zgrada i utvrda u Anadoliji, Iraku i Iranu. Te slike ovu Matrakčijevu putopisnu hroniku izdvajaju između brojnih drugih putopisnih djela na osmanskom jeziku u 16. stoljeću.

Opis putovanja upotpunjen je ilustracijama na sljedećim pravcima kretanja: *Uskudar – Akšehir, Akšehir – Sivas, Sivas – Erzindžan, Erzindžan – Erdžiš, Erdžiš – Tebriz, Tebriz – Sultanije, Sultanije – Hemedan, Hemedan – Bagdad, Bagdad – Kerbela, Bagdad – Gjoktepe, Gulgun – Sadabad, Sadabad – Dergozin, Dergozin – Tebriz, Tebriz – Ahlat, Ahlat – Amid, Amid – Halep, Halep – Istanbul*.

U tekstu putopisa Matrakči daje i opis materijala od kojega su građene određene zgrade u raznim mjestima. Opis građevina je krajnje realističan, dok je opis dočeka sultana pomalo prenaglašen, sa izvjesnom dozom subjektivnosti. Treba naglasiti da je Matrakči opisivao glavni put kojim se inače kretala vojska prilikom pohoda na neko mjesto na Istoku, tako da je njegov putopis od velike koristi i historičarima za rekonstrukciju pravca osmanskih pohoda na Perziju. Pored toga, Matrakči opisuje i stanje u vojsci, usput dajući podatke o cijenama različitih roba i potrepština za vojsku. Uz opise različitih turbeta velikih šejhova u Iranu, Matrakči ta turbeta često i slika, ostavljajući tako za buduće generacije predstavu o njihovom izgledu.

Matrakčijeva proza je visokostilizirana, uz mnoštvo mudrih izreka, poslovica i poučnih podsjećanja iz bliže ili dalje povijesti Carstva. Pojedini opisi su protkani stihovima, a jedan od njih, napisan 23. rebiul-ahira 941/1. novembra 1534. godine, daje vrlo zanimljiv opis hladnoće na putu:

---

[83] Sidžil Sarajeva (17. i 18. v.), sign. OIS ANUBiH 95a (obradio Abdulah Polimac).

[84] *Naṣūhü's-Silāḥī (Maṭrāḳçī), Beyān-ı Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn-i Sulṭān Süleymān Ḫān*, İÜ Ktp. 5964.

Iskvari se boja neba od zime
Pomodrjeli obrazi površine nebeske
Od hladnoće ruke platana otpale
Osušili se rukavci potoka što teče.

Navedeni poetski odlomak predstavlja jedan od najljepših *opisa zime* u ranom periodu razvitka bošnjačke divanske poezije u prvoj polovini 16. stoljeća. Dodatnu vrijednost ovom opisu daje prozna kontekstualizacija opisa dolaska zime.

Opisujući dan dolaska sultana u Bagdad kao *blagdan za Bagdad čiju je unutrašnjost sreća ispunila*, Matrakči ispisuje sljedeće stihove:

Tijela podigoše ruke za dove
Usta otvoriše kapije za hvalospjeve.
Da padišaha izdaleka vide, istegnuše se
Kule na tvrđavi – izdužiše se, daleko se oglasiše
Jedne se na druge kuće ispeše
S puta oko pogled ne skidaše
Drveni vrč ispred njega pade – put pokazuje
Bujrum – sve govoreći, vjerni sluga na raspolaganju je! (prev. A.K.)

Nasuh Matrakči potom opisuje ljepotu dvora u Bagdadu, osobito dekoracije, za koje u jednoj rubaiji kaže da su po ljepoti iznad djela čuvenog slikara Manija, a dalje, na putu prema Basri, slika krajeve i građevine kako bi prozni opis bio što vjerniji i potpuniji, dok ga povremeno obogati i pokojim distihom na perzijskom. Visokostilizirana proza često granicu stvarnog opisa pomjera ka metaforičkim usporedbama sudionika događaja koje opisuje. Putopis se završava Matrakčijevim opisom dolaska sultana u Carigrad, 7. džumadel-ahira 942/4. decembra 1535. godine.[85]

Poezija: pjesnici Visočani u osmanskom periodu

Uporedo s prozom, autori iz Visokog pišu i poeziju. Najpoznatiji pjesnici iz Visokog u osmanskom periodu su: Nasuh Matrakči, Osman Šugli i Ebu Bekr Visočanin. Poeziju navednih pjesnika možemo proučavati samo na osnovu sačuvanih rukopisa.

Nasuh Matrakči kao pjesnik

Već smo vidjeli da se Nasuh Matrakči u hronikama i putopisu javlja i kao pjesnik. U djelu *Mecme'ü-t-Tevārīḫ* na kraju gotovo svake manje cjeline navodi stihove koje je preuzeo iz klasične literature, uglavnom od Taberija, prevodi ih na turski jezik i prilagođava metričkim zahtjevima tadašnje osmanske metrike. Iz uvodnog dijela ove hronike su sljedeći stihovi:

---

[85] Vidi detaljnije: Adnan Kadrić, "Osvrt na simbiozu poetskog i proznog narativa u djelima Nasuha Matrakčija Bošnjaka (?-1564)", *Anali GHB* XXXI, Sarajevo 2010, 182–183 (dalje: A. Kadrić, "Osvrt na simbiozu").

Tumači nam opise svijeta ovoga!
Pripovijedaj o zemlji i nebesima
i još kakvi su meleki na nebesima tim
Ispričaj kako (sve) to Bog stvori,
pripovijedaj o vrstama ljudi
prenesi vijest o džinima, i vrsti demona zlih,
Izvijesti o čudesima vjerovjesnika,
rastumači počasne znakove evlija, bogougodnika.
Pripovijedaj o ovosvjetskim vladarima,
opiši sve kraljeve, još od najranijih vremena.
Oni su se skupa danima i noćima
prepirali zbog svijeta ovoga,
govoreći:"kruna ova i prijestolje neka pripadne meni",
jedni bi drugima vlast otimali.
Svaki dio i poglavlje, baš kako si saznao ti,
u skladu s tim, knjigu nam napiši!
Kad je budemo slušali, da pouku primimo,
da pravo stanje ovog svijeta shvatimo.
Da kozmos i prostor obiđemo,
da ovosvjetsko lice osmotrimo.
Za takvo što, izreci epopeju umilnu,
neka je pripovijedaju ljudi što značenja tajna znaju.
Neka svijetu na tebe uspomena ostane
da ljudi na ovom svijetu izgovaraju ime tvoje!
Čovjeku ova sudba vječno ne ostaje
čovjek je onaj na koga uspomena traje!
Pošto sam ovu riječ čuo iz srca svojega,
iz duše i srca prihvatih je ja.[86]

Nasuh Matrakči nastavlja hroniku u prozi, a zatim opet navodi nekoliko prigodnih stihova:

U ime vladara ja sam pero u red doveo
potom sam strofu mudrošću ukrašenu sazdao.
tintu pera miskom rastvorio
za sultanovo ime naslov ispisao.[87]

Potom ponovo nastavlja prozni dio, uz povremene stihove poput sljedećih:

---

[86] TSKM Revan 1286, 4b. Prema: Hüseyin G. Yurdayın, *Matrakçı Nasuh*, Ankara Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Yayınları, XLIII, Ankara, 1963, 29 (dalje: Yurdayın, *Matrakçı Nasuh*).

[87] *Isto*, 30.

Biseri što ih tu ispisah za potrebe svoje:
Neki su inspiracija, drugi – "prevođenje".[88]

U djelu *Tuḥfetü'l-Ġuzāt – Dragulj ratnicima*, u kojem Matrakči podstiče na borbu za domovinu i čast, također ima dosta poetskih fragmenata. Tako u dijelu priče o ratovanju koju prenosi od Sa'da ibni Vekkasa, Matrakči kaže:

Tako je žestoka borba bila
da je poginulo sedamdeset šehida;
od muhadžira četiri vojnika,
šezdeset i šest bijaše ensarija.
Svako od njih život je dao, nije bježao
svako od njih žedan je bio, ali nije pio
kako se stepen svjedočenja jednog Boga ne bi umanjio,
da ružičnjak šehadeta (la ilahe illallah) ne bi uvehnuo.[89]

Djelo o ratnim vještinama Nasuh Matrakči dovršava sljedećim stihovima:

Zasigurno, on svoj mač izvuče iz krvi svoje
i kraj sebe posiječe prijatelje brojne.
U ružičnjaku Slavuj promatra stanja ta
pred Ružom jeca i graju diže:
O Ružo, tvoj život nema postojanosti stalne
nipošto se ne skrivaj u list i ostale biljke.
Vrijeme spletki milost biljuru ukazati neće
A ti uloži prolaznost za vječnost – kao zalog za crne dane
Onaj ko je junak, uz to još i musliman je
on sobom vlada – a Bog zna najbolje.

Poetske fragmente susrećemo i u putopisnoj hronici *Menāzil-i Sefer-i 'İrakeyn*. Već smo spominjali stihove kojima nastoji dočarati doživljaj zime. Ovo svoje djelo Matrakči završava sljedećim stihovima:

Kalem u ruku majstor-sjećanja uze
opet sliku prekrasnu u postojanje uvede,
sliku ovu: na jednom mjestu sve konačište do konačišta
"Mecmû-'i menâzil" (Zbirkom konačišta) nju nazva.
Koliko je samo svjetskih konačišta Skender prošao
kad bi govorio, on bi to sigurno potvrdio.
Kad se desi da sliku ovu majstor napravi
Ime njeno, Menazil, treba spomenuti.

---

[88] *Mecme'ü-t-Tevārīḫ*, II, Paris, Bibl. Nat. 50, list 2b. Prema: Yurdayın, *Matrakçı Nasuh*, 31.
[89] Vidjeti detaljnije: A. Kadrić, "Osvrt na simbiozu", 179.

Nasuh nastoji unijeti što više detalja i ekspresivnosti u svoju poeziju, a to isto radi u minijaturama, koristeći se često vrlo upečatljivim usporedbama i pjesničkim slikama, poput opisa osvajanja utvrde Tata, u djelu *Süleymān-nāme: Tārīḫ-i Fetḥ-i Şikloş, Estergon ve İstolni Belgrad*:

Nebo bitke puno oblaka bi
dok se središte svijeta munjom mača ispuni.
zvuk ratovanja obzorja poklopi;
ostarjelo nebo, zbog straha od njega, zadrhti...

Navedeni stihovi dovoljni su kao ilustracija poetskog umijeća Nasuha Matrakčija Bošnjaka, koji se u proznim hronikama najčešće koristio poezijom da dodatno skrene pažnju na događaje koje opisuje. Nasuh se koristi poezijom kao jednom od tehnika pripovijedanja ili deskripcije. Stoga se poetski fragmenti u njegovim djelima sreću i u nenarativnim djelima.[90]

Osman Šugli

Osman-ef. Šugli je bio šejh kadirijskog tarikata, prepisivač, kaligraf, pisac, prevodilac i pjesnik. Rođen je u Visokom, a medresu je završio u Sarajevu. Njegov šejh bio je Ibrahim Bistrigi, a idžazetnamu je dobio od Šerif-efendije iz Istanbula. Bio je šejh u Gazilerskoj tekiji i vrlo aktivan intelektualac u kulturnom i društvenom životu Sarajeva i Bosanskog ejaleta u drugoj polovini 17. i početkom 18. stoljeća. Predavanja je držao u Ali-pašinoj džamiji u Sarajevu, u blizini koje se nastanio, a njegovi potomci bili su također vakifi koji su se brinuli o Ali-pašinoj džamiji. Jedna od najstarijih sačuvanih pjesama Osmana Šuglija Visočanina jeste njegov hronogram povodom smrti šejha i učitelja Ibrahima Bistrigije 1075/1664–65. godine.

Saznadoh da je prispio na gozbu bogougodnika.
Kada se odlučio za ovu gozbu, zaplakao je cijeli svijet,
I ja, ropče Šuglevija, bogami plačem za svojim učiteljem.[91]

U Šuglijevoj medžmui u Historijskom arhivu Sarajevo (R. 456), u djelu *Terceme-i Şurūṭ-ı Ṣalāt – Prijevod uvjeta za namaz* nalazi se dosta stihova. Nismo sigurni da li se u ovom djelu Šugli javlja kao prevodilac ili kao prepisivač. Dalje, unutar iste medžmue je djelo pod naslovom *Tuḥfe-i Nādiriyyāt-ı Şuġlī – Šuglijev dragulj rijetkosti,* u čijem uvodu Osman Šugli piše da je Visočanin i da je njegovo djelo namijenjeno učenicima: "*... 'Abd-ı ża'īf u ḥaḳīr ü taḳṣīr 'Os̲mān bin Aḥmed el-Visoḳī, ġaferallāhu lehu ve li-vālideyh, ve aḥsene ileyimā ve ileyh. Gördüm ki...*" *– Slabašni rob, ubogi, pun nedostataka, Osman sin Ahmeda Visočanin, neka Bog oprosti njemu i njegovim roditeljima, neka i njima i njemu dobročinstvo ukaže! Vidio sam da...* (60a). U uvodom dijelu nalaze se i stihovi iz kojih se saznaje vrijeme nastanka djela (1080/1669. godina):

---

[90] Uključujući i poetske fragmente u njegovom djelu iz oblasti matematike.

[91] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* I, 22.

Druga strana djela *Tuhfe-i Nādiriyyāt-ı Şuġlī*
(Historijski arhiv Sarajevo, R. 456)

U vrijeme osvajanja Kretske utvrde
Čiji datum hiljadu i osamdesete (1080) godine bijaše
Sve skupa stiže u rasijano sjećanje moje:
ono što će prijateljima mojim biti poput svjetiljke.
Da bude i u prozi i u stihovima, to moja želja je:
put Istine uvijek je odluka za duhovno putovanje.
Završene bijahu neke rijetke stvari ove godine,
"Tuhfe-i Nādiriyyāt" [Dragulj rijetkosti] *nek se (ovo djelo) zove!*
Moja duša tužna, što u dovama spominje
svoga Gospodara, neka s imanom ode!

Šugli je bio uspješan pjesnik hronograma. Jedan od hronograma spjevao je povodom puštanja brade Mehmed-age, sina hadži Musaa Sarajlije, a glasi:

Hronogram o puštanju brade

Sarajlija hadži Musa, slava ovog vremena
Svjetlo i sjaj očiju, dolazeći znak praskozorja
Taj prvi racio, ta osoba svojstava krasnih,
Taj čovjek dobročinitelj, visoke vrijednosti,
Predvodnik je u vilajetu [duhom] bogatih
Čovjek darežljivosti, bez straha i bojazni
Božije dobročinstvo njemu dovoljno je, zar nije?
Njegovi sinovi plemeniti, vlasnici spoznaje
Svaki od njih – dobro odgojen i smiren
Za zapovijed Božiju spreman i pohitan
Zbog čitanja i pisanja, ujutro i po noći
Bože, sve ih uzvišenim učini!
Njegov stariji sin Mehmed-aga
Na licu svome "izvuče liniju" punu crnila.
Puštajući bradu, on, naravi meleka
Oka sokolova, taj pogleda skupljenoga
Poznat i čuven je po ispravnosti duhovnoga stanja.
Neka mu nebesa budu pomagač i potpora!
Neka se njegova ljepota kao ruža osmjehuje, otvara!
Neka je stalno radostan, neka nije u brigama!
Hronogram izreče Šugli ubogi:
"Na krasno se lice 'čista' brada spustila." (1081/1670–71. godina)

(Prev. A. Kadrić)

Osman Šugli bio je vrlo učen šejh koji je poznavao pravila kaligrafije, objašnjavao gramatiku učenicima medrese, poznavao vjerske znanosti i volio poeziju. U stihu je sastavio i svoju *imzu* (sentencu uz pečat i potpis) koju je upotrebljavao prilikom sastavljanja službenih akata ili predstavki upućenih višim vlastima u ime građana. Na Šuglijevoj *imzi* ispisan je distih koji u prijevodu glasi:

Sarajevo je u molitvi okrenulo Bogu lice,
Njegove džamije i mesdžidi su prave sirotice![92]

Navedeni stih oslikava stanje iz perioda nakon 1697. godine kad je Eugen Savojski spalio Sarajevo i brojna mjesta u dolini rijeke Bosne, uključujući i Visoko.

Druga Šuglijeva sentenca uz potpis (*imza*) na kojoj piše *Bušrā liman fa'ala al-ḫayrāt wa al-ḥasanāt – Blago onom ko čini dobra i lijepa djela* ukazuje na Šuglijevo shvatanje ljudskog života i smisla ljudskog djelovanja u društvu.

---

[92] Alija Bejtić, "Iz Drnišlijina *Zbornika bosanskih memorijala*", *Anali GHB* IV, Sarajevo 1976, 181.

Ebu Bekr Visočanin

Ebu Bekr Visočanin rodio se u prvoj polovini 18. stoljeća, a umro je iza 1180/1767. godine. Po zanimanju bio je kadija. Iza sebe je ostavio rukopisnu medžmuu (zbirku) u kojoj je bilježio različite podatke.[93] Iz medžmue se saznaje da je obavljao uglavnom dužnost kadije ili naiba u mjestima: Visoko, Fojnica, Kreševo, Knežina, Neretva (Konjic) i Sarajevo, da je u Sarajevu je bio kadija za diobu nasljedstva i određivanje starateljstva po pitanju upravljanja imovinom maloljetnika, te da je također bio na službi u Gornjoj i Donjoj Tuzli.[94] U medžmui se nalazio i *arz* (molba, podnesak), u kojem se moli postavljenje Ebu Bekra za muderisa medrese u Šerefudinovoj mahali u Visokom. Saznaje se također i podatak da mu je otac bi "tabački majstor" u Visokom, po tituliranju ispred imena "tabak usta Husejn Halim".[95]

Rukopisna medžmua Ebu Bekra Visočanina bila je sastavljena od velikog broja različitih dokumenata, a posebnu pažnju privlačila je pjesnička građa sa različitim poetskim cjelinama pisanim u različitim pjesničkim formama. Osim kasida i gazela, u medžmui su se nalazile i ostale kraće i duže poetske forme. Inače, Ebu Bekr je bio ljubitelj lijepe riječi, a osobito poezije. Katkada je Ebu Bekr Visočanin neke poeme prepisivao, tako da kod jednog broja pjesama nije utvrđeno njegovo nedvojbeno autorstvo, čak ni kod onih koje se vežu za Visoko, kao što su sljedeći stihovi:

Znaš li ko je u Visokom Handžić, učenik čolak-imama?
On je od svoga hodže za 40 stupnjeva veći lažov.
Uvijek on ovako uči napamet laži
Mnoge ostavlja zapanjenim svojim poslom.

(prev. H. Šabanović)[96]

Ebu Bekr Visočanin pribilježio je u svojoj medžmui i jednu narodnu pjesmu na bosanskom jeziku, koja se pjevala 1150/1737–38. godine u Sarajevu i okolini.[97] Pjesma je pisana sa napomenom u podnaslovu *Bosna dil ile beytdir – Stih je na bosanskom jeziku*, a glasi:

Sad se zazeleni gora
Sad nam se ljubit hora
Sad se ljubi i najgora
A ti nećeš, dušo moja,
Majka ti stara i nejaka
i ti ćeš biti onaka,

---

[93] Nažalost, medžmua koja se nalazila u Rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu (R. 105) izgorjela je prilikom agresorskog granatiranja Sarajeva sa susjednih brda. O njenom sadržaju doznajemo iz znanstvenih članaka koji su pisani na osnovu spomenute medžmue (kodeksa).

[94] S. Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", 45–46.

[95] *Isto*, 46.

[96] Prema: Fehim Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo, 1989, 172. U knjizi se ne navodi odakle je preuzet Šabanovićev prijevod stihova.

[97] Ovu pjesmu Kadić bilježi na dva mjesta – TE:VI:141; TE:VI:195.

Ljubider se dok si taka
A ne biži dušo moja,
Kuća ti je od duvara
Tebe majka odgovara,
Al te na zlo nagovara
Ti ne ćuti, dušo moja,
Da ti moreš dušo znati
Koja ti je dušman mati,
Ti bi došla sa mnom spati.
Jer ti nećeš dušo moja.

Podatak da spomenutu pjesmu bilježi i Ebu Bekr Visočanin ukazuje na njegovo veliko zanimanje za folklor i poeziju na bosanskom jeziku, s jedne strane, ali i na povezanost Visokog i Sarajeva u kulturološkom smislu, s druge strane.

Muhamed Enveri Kadić bilježi da je Ebu Bekr Visočanin spjevao poemu *Beyān-i ba'ži ecnās* u kojoj na kraju u stihove upisuje i svoje ime:

Meraḳıñ olsa edersin su'alı
Odur bil Visoḳavī Bekir ḳāḍı[98]

Ako te zanima, pitat ćeš ti
To je kadija Bekir Visočanin.

Epigrafika (tarihi) u Visokom

Što se tiče epigrafskih natpisa na osmanskom jeziku u Visokom, manje je sačuvanih natpisa iz ranog perioda osmanske vladavine, dok je veći broj onih iz kasnijeg perioda. I među hronogramima u stihu koji su nastali u Visokom u osmanskom periodu postoji više vrsta. Osim hronograma smrti, najčešći su hronogrami povodom izgradnje ili popravke kakvog objekta. Hronogram o izgradnji medrese u Visokom 1254/1838. godine sačuvan je, iako na nekim mjestima teže je čitljiv:

Na zemljištu Ahmed-efendije, uz zalaganje, vjernici
Stalno radiše na gradnji medrese, u vjeri iskreni.
Pošto gradnja njena postade sredstvom u oživotvorenju vjere
Bezgranično će nagrađeni biti; divne li nagrade onima što rade!
O kako je krasna kuća ova ... (oštećen tekst)
Jer olakšana bijaše pomoć Gospodara svjetova.
Čim se zgrada završi, Rašid za nju hronogram izgovori:
"Stanište dobrih neka bude kuća ljudi savršenih!" (1254/1838. godine)[99]

---

[98] Vidjeti: Kadić, TE:VII:329–332.

[99] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 455 (stilizacija A. Kadrić).

Mehmed Šakir Muidović napisao je hronogram (tarih) povodom obnove drvenog mosta u Visokom 3. džumadel-ahira 1250/7. oktobra 1834. godine. Tekst hronograma glasi:

Kako se sa Istoka rodilo sunce blistavo, mjesec sjajni,
upravitelj, svjetionik dobra i dobročinstva, za svoje vrijeme odgovarajući,
visočanstvo Davud-paša, Omansko more darežljivosti
živnu u trudu za darežljivošću i dobrim djelima kojima ništa ne sliči.
Već dugo vremena za popravku mosta, što poput srca ašika
urušen bijaše, i mlado i staro oči otvara.
Kule poput zida Zulkarnejnovog, gradnjom
postadoše vrlo tvrde; poput pojasa – most Erdeširov bi.
Oko uglednika ovosvjetskih ne vidje toliko plemenitosti.
Na trpezi dobročinstva narod sav po svijetu ovom kruži.
Ušće rijeke blistavo je, znanje od Njega vidljivo je,
more okeana to je; unutrašnjost tajnom spoznajom obasjan je.
O Šakire, diže se bez pada hronogram potpuni:
"Most darežljivosti i samopregalaštva upravitelj Davud sagradi!" (1250/1834)[100]

Neki most nazivaju Davud-pašinim mostom, iako je jasno iz teksta tariha da je most dugo vremena bio urušen, oštećen, a da ga je Davud-paša 1834. godine samo popravio i stavio u punu funkciju.

Hronogrami o smrti uglednika u Visokom

Hronogrami o smrti uglednika različite su dužine, različite književne vrijednosti, različitog metričkog ustrojstva. Razlikuju se duži i kraći, zatim tematski šablonizirani i oni hronogrami koji ukazuju na neku posebnu javnu ličnost važnu za proučavanje društvenih zbivanja u Visokom u minulim stoljećima. Neki hronogrami su pisani u različitim rukopisnim zbirkama (medžmuama) i na različitim objektima.

U medžmui pjesnika Šakira, iz rukopisne kolekcije porodice Sikirić,[101] nalazio se jedan hronogram o smrti izvjesnog Hamid-efendije iz Visokog 1283/1866. godine:

Kronogram o smrti Hamid-efendije u kasabi Visoko

Hamid-efendija gostoljubivi, kome ravna u Visokom nema
U ovom gradu on je mjesečeva svjetlost, svjetionik koji sija.
S ljubavlju je kucao na vrata Božjih dobrota i bio putokaz u obučavanju (sitne djece)

---

[100] Prev. A. Kadrić. U knjizi M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 454, nalazi se nepotpuni tekst tariha na mostu, preuzet iz knjige Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, 68–69. Međutim, Muhamed Enveri Kadić (TE: XXI:404) bilježi tarih u potpunijem obliku, tako da smo svoj prijevod tariha ponudili prema Kadićevom tekstu.

[101] Medžmua se nalazila u Rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu (R. 4689) i izgorjela je u agresiji na Sarajevo. Podaci o ovoj medžmui sačuvali su se u radu: Salih Trako, "Medžmua pjesnika Šakira", *Anali GHB* II–III, Sarajevo 1974, 109–123.

Čistoćom srca i iskrenošću, kao rukama, držao se skuta nakšibendija.
Posjedovao je i pamet, i odgoj, i blagost, i stid, i lijepu ćud,
Bio je izvor i rudnik vjernosti i darežljivosti, dostojan da se zove Hatem svoga vremena.
Ali sudbina odape strijelu kuge i razbi se srča duše (njegove),
I dođe zov Božji duši (njegovoj): "Vrati se", a ona se odazva i preseli u rajske perivoje.
Kada se oduzme vrh rascijepljenog pera, to jest dva, dobiće se puni datum (njegove smrti)? O Šakire!
Neka rajski dvorac bude mjesto za dušu Hamid-efendije! [1283/1866]

(prev. Salih Trako)[102]

Na natpisu u stihovima na nišanu Zubejda-hanume iz Visokog navodi se da je ona žena Kamil-bega, da je "ispila čašu sudbine", te da je hronogram spjevao pjesnik Esad 1294/1878. godine. Iako se hronogram za Zubejda-hanumu čini književno-estetski manje ekspresivnim među hronogramima na ostalim visočkim nišanima, navedeni hronogram važan je sa kulturološke tačke gledišta: on je još jedna potvrda poznate činjenice da su žene u Visokom uživale ugled kao i muškarci, te da su se i njima, na nišanima, pisali hronogrami u stihu.

U stihu je, također, sačuvan i jedan zanimljiv natpis na nišanu Horoz-baše iz 1177/1763–64. godine, za kojeg se pretpostavlja da je to Ismail Horoz-baša koji je 1748. godine predvodio pobunjene baše, a 1757. godine predvodio pobunjeno stanovništvo koje je uz pomoć Sarajlija pobijedilo vezirovu vojsku. Natpis glasi:

1177/1763–64. godine,
Umrli Ismail-baša.
Bio sam siromaha vođa
meni hronogram napišite, reče:
Horos paša preselio je![103]

(Prev. A. Kadrić)

Na nišanu Ahmed-age iz 1202/1787–88. godine, ukopanog u velikom groblju pored mosta, uklesan je sljedeći tarih:

Ah smrti
Ovo mjesto jeste uzvišeno mjesto za pohođenje
junaka svoga doba, ratnika ovog vremena
što se trudio da na Božijem putu šehid postane.
Na kraju, on preseli kao šehid, iznenada
Bez sumnje s nagradom je, neka pirevi slični njemu tarih sastave
Ahmed-aga odjeću iz dženetskih vrtova obukao je.[104]

---

[102] *Isto*, 120.
[103] Tekst na osmanskom preuzet je iz: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 458.
[104] Prijevod: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 457, prepjev A. Kadrić.

Neki natpisi na nišanima pravi su spomenik određenim poznatijim visočkim porodicama iz osmanskog perioda. Tako se u mezarju kraj Šerefudinove, čaršijske džamije nalaze mezari nekih važnijih uglednih građana Visokog iz porodice Zečević iz tog perioda, kao što su: Zečević hadži Ali-beg sin Husejn-begov, umro 1275/1858, te Muhamed-beg Zečević i njegova žena Aiša koji su umrli iste, 1292/1875–76. godine. Po stilskim osobitostima i književno-estetskim vrijednostima izdvaja se hronogram na nišanu Muhamed-bega Zečevića, koji glasi:

Od valova sudbine niko se ne može spasiti
Jer svak mora ispiti čašu smrti i u vječnost otići.
Oh žalosti, eto i Zečeviću
Stiže poziv "Vrati se" i predade dušu.
Bijaše anđeoskih osobina i darežljiv čovjek,
Pa neka Uzvišeni njegovo počivalište učini rajskim perivojem.
Na ovom svijetu ne preostaje nam drugo nego da molimo,
I da kao slavuji naričemo zbog rastanka.
Dodajući jedan izrekoh kronogram:
Hadži Muhamed-beg se ove godine nastani u raju.
Godina 1292 (1875–76)[105]

Inače, darežljivost i bogatstvo porodice Zečević bilo je poznato i izvan Visokog. Naime, to je čuvena porodica koju spominje fra Ivan Frano Jukić kad opisuje Visoko: *Visoki, varoš na lievoj obali Bosne, preko koje vodi drven most, gdje utiče u nju rieka Fojnica; leži u veseloj i plodnoj ravnici (...) ima 4 kamenite i 3 drvene džamie i preko 400 turskih kuća, medju kojimi odlikuje se bega Zečevića....*[106] Kao što se vidi iz Jukićeve bilješke, bilo je među 400 bošnjačko-muslimanskih kuća još dosta lijepih kuća bogatih građana Visokog, ali se među njima isticala kuća bega Zečevića.

Iz samih hronograma na različitim javnim objektima i na nišanima u Visokom vidi se da je bilo i drugih znamenitih porodica koje su ostavile traga na kulturni život Visokog u osmanskom periodu.

UMJETNOST

Od umjetnosti koje se odnose na područje pisane riječi a bile se dobro razvijene kod Visočana u osmanskom periodu, treba posebno istaći: a) umjetnost lijepog pisanja (kaligrafiju), b) lijepo ukrašenu kartografiju i c) umjetnost slikanja minijatura. Pažnju su uvijek privlačili lijepo ukrašeni rukopisi, bilo da se radi o lijepim kaligrafskim prijepisima, ukrasima na početku poglavlja ili unutar samog djela, ili, pak, o minijaturama. Umjetnost slikanja minijatura u ranom osmanskom periodu uprave posebno je važna zbog toga što su rukopisi sa minijaturama iz ranog 16. stoljeća prava rijetkost, dok se kaligrafski ispisi unutar knjiga sreću u svim razdobljima i kod brojnih autora iz osmanskog perioda.

---

[105] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 448.

[106] *Bosanski prijatelj* – časopis saderžavajući potriebitne koristne i zabavne stvari, (urednik: I. F. Jukić Banjalučanin), sv. III, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, u Zagrebu, 1861, 34. (dalje: *Bosanski prijatelj*).

Kaligrafija

Kaligrafija (lijepo pisanje) u Visokom i okolini ima dugu tradiciju. Pored Nasuha Matrakčija, najpoznatiji kaligrafi iz Visokog i okoline jesu sljedeći: Husejn sin Nasuhov iz druge polovine 16. stoljeća, Osman Šugli iz 17. stoljeća i Hasan iz Milodraža u 18. stoljeću. Pored njih, vrlo lijepe kaligrafske ispise srećemo i kod ostalih brojnih prepisivača različitih djela, počev od početka 16. stoljeća i prijepisa trojezičnog rječnika u selu Monjarima kod Visokog 1526. godine, pa sve do kraja osmanske vladavine, kao što su: Jahja b. Abdulah b. Mahmud Visočanin, Salih b. Ibrahim, Ibrahim b. Muhamed, Osman b. Mustafa i drugi kaligrafi prepisivači rukopisa.

U Visokom je, prije svega, bila jako razvijena tradicija kaligrafskog prepisivanja svete knjige koja je bila prisutna u svakodnevnom životu Visočana. U selu Milodraž, koje je jedno vrijeme pripadalo nahiji Visoko, prema predaji, odmah po osvojenju, prilikom boravka sultana Mehmeda Fatiha, darivan je stanovnicima jedan primjerak Kur'ana, iz kojeg su pojedinci iz Milodrža u kasnijem periodu prepisivali ovu svetu knjigu. Jedan primjerak Kur'ana prepisanog na Milodražu 1142/1729. godine, na osnovu nekad darivanog primjerka, čuva se u privatnoj biblioteci Halila Imamovića, a prepisao ga je izvjesni Hasan iz Milodraža. Primjerak iz kojeg se prepisivalo jedno vrijeme nalazio se u prvim tekijama u okolini, potom u Ajas-begovoj tekiji u Visokom od 1489, a zatim i u tekiji na Oglavku u blizini Fojnice. Danas nije poznato gdje se nalazi spomenuti primjerak Mushafa. Do danas se sačuvala tradicija lijepog pisanja (kaligrafije) u krajevima oko Milodraža, za koju se tvrdi da u kontinuitetu potječe od druge polovine 15. stoljeća, a koja se i danas održava i razvija u tekijskim krugovima.

Dok je Nasuh Matrakči svoja djela kaligrafski ispisivao hodajući raznim dijelovima Osmanskog carstva u prvoj polovini 16. stoljeća, na isti način i u Visokom se u to vrijeme kaligrafski ispisuju različita djela. Tako, Sulejman sin Abdulaha Visočanin u augustu 1526. godine prepisuje u selu Monjari u blizini Visokog lijepim rukopisom ispisuje trojezični *arapsko-perzijsko-turski rječnik* naslovljen kao *Muḫtaṣar* (Kompendij).

Kao i u prvom periodu osmanske uprave, kaligrafski prepisi Visočana sreću se i u kasnijem periodu osmanske vlasti. Kaligraf Ismail sin Hasanov, rođen u mjestu Dobrnja kod Visokog, prepisao je 1139/1727. godine djelo iz područja stilistike *Ḥāšiya al-Fanārī 'alā al-Muṭawwal – Glosa Fenarijeva na djelo al-Mutavvel* (GHB, R. 1413). Kao što se vidi iz rukopisa, riječ je o vještom kaligrafskom ispisu teksta, odnosno o vještom i vrlo obrazovanom kaligrafu. Naslovi su ispisani crvenom tintom, kao i tekst koji se komentira.[107] Visočki kaligraf Jahja b. Abdulah b. Mahmud 1162/1748. godine vješto je ispisao obimno djelo iz oblasti općeg šerijatskog prava *Kitāb Mulṭaqa al-abḥur*. Rukopis je pisan vještom rukom spomenutog kaligrafa, stranice su oivičene crvenom linijom, papir žućkast.[108] Na prvom zaštitnom listu stoje poučni stihovi, ime ranijeg vlasnika, izvjesnog Husejna iz Visokog, odlomci iz hamajlije, recept za neki lijek, te brojne bilješke iz područja islamskog obredoslovnog prava.[109] Sa aspekta kaligrafskog umijeća također je zanimljiv i rukopis *Risāla fi taḥrīm al-qahva wa*

[107] *Katalog GHB*, sv. VII.

[108] Rukopis se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem R. 1636.

[109] Detaljnije: *Katalog GHB*, sv. II.

al-duḫān[110] koji je 1730. godine prepisao Osman b. Mustafa Visočanin. Kaligraf Salih b. Ali halifa prepisao je u selu Seoce kod Visokog 1172/1758. djelo *Risale-i Birgivi* (*Vasiyyetname*).[111] Visočanin Ibrahim b. Muhamed, stanovnik mahale Alaudin, također je bio uspješan kaligraf u 18. stoljeću. U nahiji Visoko u mjesecu rebiul-ahiru 1227/1812. godine Salih b. Husejn b. Mustafa prepisuje klasično djelo Hadži Halife pod naslovom *Mīzān al-Ḥaḳḳ fī iḫtiyār al-Ḥaḳḳ* (GHB R. 1906) Rukopis je također kaligrafski vješto ispisan.

Treba napomenuti da se dosta spomenutih kaligrafa školovalo u Gazi Husrev-begovoj medresi, odnosno u nekoj drugoj sarajevskoj medresi. Pretpostavka je da se jedan dio prepisivača kaligrafa Visočana u 18. stoljeću školovao i u Visokom, u medresi u mahali Šerefudina, dok se jedan dio, poslije 1840. godine, školovao u medresi Ahmed-efendije u Visokom. Kaligrafija se, također, u kontinuitetu njeguje i u derviškim krugovima, a posebno duga tradicija njegovala se kod derviša u okolini Milodraža.

Početna strana djela *Terceme-i Şurūṭ-ı Ṣalāt*
(Historijski arhiv Sarajevo, R.456)

[110] *Katalog GHB*, sv. III.
[111] *Katalog GHB*, sv. I, 524.

Nasuh Matrakči, prva strana djela
Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn (İÜ Ktp. 5964)

Osman Šugli Visočanin jedan je od poznatijih visočkih kaligrafa i prepisivača. Posebno je lijepo ukrašen njegov prijepis Sadijevog *Gulistana* (GHB, R. 1357). Rukopis je ispisan na finom tankom papiru, nastalik pismom. Na početku djela nalazi se vrlo lijep unvan (naslov) na podlozi ukrašenoj zlatnozelenom bojom. Kožni je povez djela također je ukrašen. U napomenama o prijepisu pojedinih poglavlja bilježe različiti datumi: iz 1673, 1674. i 1675. godine, dok se u Šuglijevom hronogramu, koji se također navodi u ovom rukopisu, bilježi 1081/1670–71. godina. Na kraju djela je kolofon s bilješkom prepisivača Osmana Šuglija i datumom prijepisa, sa napomenom da je prepisivač istovremeno i korigirao rukopis sa kojeg je pravio svoj prijepis djela sa popratnim komentarima.[112] Svoje bilješke na marginama Osman Šugli često je posebno bilježio napomenama kao što je "li-muharririhi" (pripada autoru, piscu).

U istom kodeksu Šugli prepisuje i *Pendnamu* Feriduddina Attara, uz interlinearni prijevod na turski jezik, a u bilješci o prijepisu 1083/1672––73. stoji da je prepisivač Osman sin Ahmeda Visočanin (Osman b. Ahmad al-Wisoqiyy), nastanjen u "medresi Husrevijji" (Husrev-begovoj medresi).

Osim navedenog rukopisa, kaligrafski lijepo ispisan je i kodeks u kojem su djela *Terceme-i Şurūṭ-ı Ṣalāt*[113] i *Tuḥfe-i Nādiriyyāt-ı Şuġlī*.[114]

Osim Osmana Šuglija, od ostalih se kao kaligraf izdvaja i Nasuh Matrakči Bošnjak. Vještinu u krasopisu priznavali su mu i njegovi savremenici na Dvoru, dok njegova kaligrafija na minijaturama ukazuje na kaligrafa sa istančanim osjećajem za strukturu i prostor, na kaligrafa elegantne linije koji do u tančine poznaje kaligrafska pravila.

---

[112] H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji", 17.
[113] Historijski arhiv Sarajevo, R. 456/1, fol. 1b–51b.
[114] Historijski arhiv Sarajevo, R. 456/3, fol. 60b–158b.

Kartografija

Karte su sastavni dio prostornog sporazumijevanja u određenom vremenu, a nose obilježja praktičnog ili umjetničkog preslikavanja geografsko-povijesne zbilje. U povijesti umjetnosti karte su važne za proučavanje i doživljavanja prostora u određenom periodu, a neke od karata imaju i nespornu umjetničku vrijednost. Iako se u novom vijeku karte umjetničke vrijednosti često prikazuju u drvorezu, uz različite ukrase, na koži ili platnu, ima i onih koje se crtaju na papiru, a na nekim kartama kartografi koriste i boje. Jedan od prvih bošnjačkih kartografa u 16. stoljeću jeste Nasuh Matrakči koji je iza sebe, osim "kartografski" precizno nacrtanih gradova, ostavio i nekoliko karata u kojima se slikaju određene regije u Carstvu. Čak su i neke njegove minijature gradova kartografski precizne, sa vještom upotrebom odgovarajućih boja, prikaza sjenki i tlocrta mjesta iz različitih perspektiva. Nekoliko karata nalazi se u rukopisnom djelu *Süleymān-nāme: Tārīḫ-i Fetḥ-i Şikloş, Estergon ve İstolni Belgrad*, za period 949–950/1542–43. godine.

Mapa ostrva i poluostrva na jugoistočnom Mediteranu
(*Süleymān-nāme: Tārīḫ-i Fetḥ-i Şikloş, Estergon ve İstolni Belgrad* TSMK, Hazine 1608; 144b)

Minijaturno slikarstvo

Kao što se u srednjem vijeku knjiga ukrašavala krasopisom (određenim tipom kaligrafije), na sličan način se ukrašava i u kasnijim stoljećima, dok minijature najčešće ukazuju na sklonost autora ka umjetničkom doživljaju svijeta. Tradicija slikanja minijatura u srednjovjekovlju prisutna je u bosanskim evanđeljima pisanim bosančicom. S druge strane, jedan od bošnjačkih autora na orijentalnim jezicima i najpoznatijih minijaturista u 16. stoljeću svakako je Nasuh Matrakči. Ako se baci pogled na minijature koje se koriste, naprimjer, u djelima Nasuha Matračije Bošnjaka i u *Hvalovom zborniku*, stvara se dojam da ima dosta sličnosti među navedenim minijaturama, kako u upotrebi određenih nijansi boje, tehnika sjenčenja i određivanja granica slike u odnosu na tekst knjige u kojima se minijature nalaze.[115] Razlika je ponajprije u semiološko-kulturološkom označavanju događaja i likova.

Od djela koja sadrže najviše Matrakčijevih minijatura najpoznatije je djelo *Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*. Navedeno djelo ima 107 minijatura i 25 stranica na kojima se nalaze slike i tekst djela. Matrakči je vjerno slikao gradove i mjesta koja je obilazio, džamije, mesdžide, turbeta, tvrđave i brojne druge građevine na način da slike imaju i umjetničku i dokumentacionu vrijednost. Njegove minijature su, zato, i vrhunska slikarska djela, ali i djela važna za proučavanje historije orijentalne arhitekture u prvoj polovini 16. stoljeća. U slikama se uočava jedinstven stilski izraz, od početka do kraja djela, bilo da slika tvrđave, mostove, stijene, biljke ili životinje. Prikazani su najkarakterističniji detalji naslikanog mjesta. Matrakči je vješti slikar prirode. On slika biljke i brežuljke vrlo živim bojama. Čini se da prenosi vlastitu impresiju dok slika određeni grad, tako da su neki gradovi svjetliji, dok su drugi naslikani s manje živosti, tamnijim bojama.

Velik broj Matrakčijevih minijatura važan je i za proučavanje topografije, osobito u djelima gdje se nalaze i mape određenih krajeva ili regiona. Posebno treba istaći preciznost Matrakčijevih minijatura. Na osnovu njegovih minijatura moguće je prilično vjerno rekonstruirati izgled brojnih gradova i mjesta iz perioda nastanka minijatura. Građevine se prikazuju frontalno, s prednje strane, premda struktura minijature nudi neku vrstu i "ptičije perspektive" naslikanih objekata. Po minijaturama je zanimljiva i Matrakčijeva hronika *Tārīḫ-i Feṯḥ-i Şikloş ve Esterġon ve İstoni Belġrād*, u kojoj se nalaze 32 minijature. Na osnovu ovih minijatura uočava se da je Matrakči već ušao u drugu, zreliju fazu umjetničkog izraza: njegove minijature su snažnije i preciznije. Osobito su zanimljive minijature gradova na obali Sredozemnog mora, kad Matrakči na realističan način slika bitku u kojoj učestvuju osmanski i španski jedrenjaci.

U rukopisu djela *Tārīḫ-i Sulṭān Bāyezid* (TKS Revan 1272) nalazi se 10 minijatura, uglavnom utvrda Kili, Akkerman, İnebahtı, Moton i Gülek iz vremena njihovog osvajanja u vrijeme vladavine sultana Bajazida II.

Najviše Matrakčijevih minijatura ima u djelu *Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*. Kako put počinje od Carigrada, Nasuh Matrakči prvo slika dio grada unutar zidina, a preciznost prikaza građevina iz 1537. godine tako je velika da se danas historija arhitekture Istanbula 16. stoljeća proučava najviše na osnovu Matrakčijevih minijatura.[116] Njegove

[115] U tom pogledu kod Nasuha Matrakčija zapažamo mnogo više sličnosti sa stilom slikanja minijatura u bosanskim srednjovjekovnim rukopisima nego, naprimjer, kod Osmana Nakaša kod kojeg zapažamo snažniji utjecaj perzijske minijature, kako u pogledu odabira boja i njihovih kombinacija, tako i u pogledu uvrštavanja minijature u okvire stranica rukopisa.

[116] Usp. Dominique Halbout du Tanney, Istanbul seen by Matrakçı and the miniatures of the 16th century, İstanbul: Dost Yayınları, 1996.

minijature po stilu i tehnici podsjećaju na neke slike Kristofora Buondelmontija[117], fjorentinskog renesansnog kartografa iz 15. stoljeća,[118] koji je u svoje vrijeme također nacrtao Carigrad. Kada se detaljnije analiziraju prikazi znamenitih mjesta po Istanbulu na Matrakčijevim minijaturama, može se uočiti kako je grad izgledao u Matrakčijevo vrijeme, odnosno šta se nalazilo na mjestima gdje su kasnije sagrađeni veliki objekti, kao što je kompleks građevina oko Sulejmanije džamije, trg gdje je kasnije izgrađena Plava džamija i sl., dok se na osnovu Buondelmontijevih skica može vidjeti kako je izgledao Carigrad prije dolaska Turaka, odnosno prije osvajanja 1453. godine.

Slika Carigrada unutar zidina oko Dvora (*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 8b)

[117] Cristoforo Buondelmonti (1386–1430) ostavio je iza sebe dva historijsko-geografska djela. Carigrad je posjetio 1422. godine i nacrtao jednu minijaturu tog grada.

[118] Na primjeru usporedbe slika spomenutog fjorentinskog renesansnog umjetnika i znanstvenika i slikara Nasuha Matrakčija Visočanina moguće je govoriti i o utjecajima evropske renesansne umjetnosti na umjetnost slikara na osmanskom dvoru, odnosno na umjetnička djela Nasuha Matrakčija Bošnjaka, koji je u spomenuti renesansni stil u zreloj fazi razvitka unio i neke sitne elemente perzijske renesansne minijature 16. stoljeća.

Slika Carigrada oko Galate
(*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 9a)

Već u prikazu drugog dijela Carigrada (Istanbula), odnosno područja oko Galate, koje je i u Matrakčijevo vrijeme bilo okruženo starim zidinama grada, uočava se i posebna Matrakčijeva tehnika slikanja prirode, a posebno ljetnikovaca na poljanama izvan zidina, tehnika koja ostaje ista i u kasnijim slikama različitih krajeva u Anadoliji, Siriji, Iraku i tadašnjoj Perziji pod osmanskom vlašću. Iznenađuje povezanost tlocrta i logična povezanost svih građevina u jedinstvenu arhitektonsku strukturu. Slika je ipak odraz realnog stanja, bez obzira na malo neobičnu vizuru i ugao slikanja Nasuha Matrakčija Bošnjaka.

Ako se može reći da u prvim minijaturama Nasuha Matrakčija dominiraju boje i kompozicija tipična za slike nastale pod utjecajem renesansne fjorentinske i kasne bizantijske tehnike slikanja, već u periodu u vrijeme i nakon osvajanja dijelova Perzije, u vrijeme sultana Sulejmana, primjećuje se i utjecaj perzijskog minijaturnog slikarstva, odnosno življih boja karakterističnih za perzijske minijature. Dakako, osnovna tehnika prikazivanja gradova ostala je ista, bez obzira na varijacije u pogledu upotrebe određenih vrsta boja. Dok je prikaz Istanbula primjer upotrebe dotadašnjih, tamnijih boja, prikaz gradova kao što je Sadabad, kao i sličnih mjesta, primjer je upotrebe drugih, življih boja i načina sjenčenja. Prikaz gazela i ptica, uz upotrebu navedene vrste živih boja i sjenki, unosi dodatnu živost u Matrakčijeve minijature.

Grad Sadabad Sultaniye
(*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 31b)

Grad Hemedan također je naslikan živim bojama, s voćkama u cvatu različitih boja koje se nalaze izvan utvrda grada. Čak su i brda naslikana živim bojama. Pejzaž je slikan sa dosta zelene boje na pašnjacima, ali i sa neobičnom bojom stijena. Kao što Matrakči na poseban način slika stranice utvrda i velikih građevina u gradovima, također u skladu sa osobenom umjetničkom perspektivom daje i prikaz planina, brda i brežuljaka oko gradova. Prema vlastitoj umjetničkoj zamisli Matrakči slika i mostove preko rijeka i potoka. Slike uglavnom predstavljaju kombinacije makar dvaju perspektiva, a najčešće se prikazuje kombinacija frontalnog slikanja i slikanja iz zraka, s tim da kompaktnost i jedne i druge perspektive nije u osnovi narušena. Očito je da se radi o posebnom maniru u slikarskoj tehnici, koji se koristi da bi se određeni objekti prikazali višedimenzionalno, iz više perspektiva, kako bi slika objekta bila što detaljnija i potpunija.

Grad Hemedan
(*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 38b)

Matrakči slika konačišta (stanice) Merdži Tabik i Makami Davud najživljim bojama. I na slikama gdje se prikazuje više građevina, kao i na slikama sa manje objekata, pažnju privlači Matrakčijeva posvećenost detaljima na slici.

Kada slika mjesta kao što su konačišta Merdži Tabik i Makami Davud, Matrakči unosi svjetlije u boje, a prostor slike popunjava ravnomjerno, sa detaljima koji zajedno čine jedinstvenu cjelinu likovne kompozicije. Katkada minijature sa više živosti stavlja uz minijature koje imaju malo zelenila i različitih boja cvijeća i građevina da bi se ostvario određeni kontrast u slikovnom predstavljanju različitih mjesta. Teško je povezati svijetle i tamne nijanse s eventualnim Matrakčijevim raspoloženjem ili s tekstom u kojem se iznosi opis pohoda ili prolaza kroz mjesto koje se slika. Grad Halep iz Matrakčijevog vremena također je detaljno nacrtan, sa geometrijski preciznim rasporedom zgrada unutar dvostrukih zidova grada.

Merdži Tabik i Makami Davud
(*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 105a)

Od životinja Matrakči je crtao srne i patke, a od biljaka uglavnom one što imaju lijep behar. Matrakči je slikao i pustinje, potoke, mostove, seoske puteve. Ulice i sokaci u gradovima samo se naslućuju, dok su objekti slikani i frontalno i "iz ptičije perspektive". Na slikama Matrakči teži ravnomjernom, gotovo simetričnom građenju kompozicije. Jedna od temeljnih osobitosti minijatura Nasuha Matrakčija jeste njihova linearna povezanost s tekstom djela unutar kojeg se minijature nalaze. Katkada minijature omogućavaju detaljnije opise onog što Matrakči ne može naglasiti ili opisati u samom tekstu hronike uvjetovane narativnim tokom radnje djela, dok nekada minijature naprosto služe da unesu vedrinu i sjaj iz razloga koji je najčešće teško i odgonetnuti iza mnoštva kićenih izraza i konstrukcija. Živost se tako postiže spojem riječi i slike, dok različita upotreba boja ukazuje na to da realizam Matrakčijevih slika

zahtijeva što vjerniji odraz realnosti na minijaturama. Premda se katkada čini da Matrakčijeve slike, zbog upotrebe svjetlijih ili tamnijih boja, imaju različitu tehniku prilikom susreta različitih likovnih tradicija Istoka i Balkana, ipak se osnovne osobitosti građenja kompozicije slike prenose prema tačno planiranom šablonu kojeg se Matrakči vjerno drži. Matrakčijeve slike ukazuju na slikarevu veliku ljubav prema prirodi, prema gradovima, putovanjima i bogatom kulturnom nasljeđu u području arhitekture, koja se katkad ispoljava slikanjem životinja, ptica, drveća, cvijeća, ali i mostova i građevina kakve se mogu sresti samo na posebnim mjestima, u gradovima koje je Matrakči slikao. A toga je, izgleda, i sam Matrakči bio svjestan. Stoga njegove minijature gotovo uvijek u sebi nose izvjesnu dozu originalnosti i umjetničke emocije kojom su inspirirane gotovo sve njegove slike.

Grad Halep
(*Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn*; İÜ Ktp. 5964, 105b)

ZNANOST

Ako se pogledaju brojna rukopisna djela koja su se čitala, prepisivala, poklanjala, nasljeđivala, posuđivala, prodavala ili razmjenjivala u Visokom, može se uočiti velika tematska raznolikost unutar različitih klasičnih znanstvenih disciplina, kako iz oblasti općih obrazovnih tako i iz specijaliziranih oblasti. Dakako, različite knjige, traktati, manja ili veća djela, mogu se različito klasificirati unutar određene klasične znanstvene discipline, dok neka djela mogu tematski uključivati i spoznaje iz različitih znanstvenih oblasti. Stoga je i klasifikacija oblasti unutar kojih su nastajala ili prepisivana određena djela u Visokom u proteklim stoljećima vrlo teška budući da klasične klasifikacije u enciklopedijama često podrazumijevaju određeni vremenski kontekst date klasifikacije. Klasifikacija orijentalnih znanosti uglavnom se razlikuje zbog različitih kriterija pri klasifikaciji. Različiti rukopisi koji su se prepisivali ne samo u kasabi Visoko nego i u brojnim selima oko Visokog ukazuju na veliku znanstvenu raznolikost tih djela, mjerenu prema kriterijima klasifikacije tradicionalnih znanosti u osmanskom društvu proteklih stoljeća.

Prirodne znanosti

Za proučavanje literarne kulturne scene u Visokom u osmanskom periodu također su vrijedna djela iz oblasti prirodnih znanosti, ali i iz različitih klasičnih humanističkih disciplina, među kojima prevladavaju tradicionalne islamske znanosti.[119] Jedan o najpoznatijih autora matematičara u Osmanskom carstvu u prvoj polovini 16. stoljeća bio je Nasuh Matrakči, rođen u Visokom oko 1490. godine. On je također jedan od autora koji je u svoje djelo uvrštavao dijelove iz klasične orijentalno-islamske kozmografije, tradicionalno opisujući zemlju kroz sedam klimatskih zona, povezanih s utjecajem poznatih kozmičkih tijela.

Matematika

Nasuh Matrakči Bošnjak počinje pisati svoje djelo iz oblasti matematike u vrijeme sultana Selima I, dovršava ga 923/1517. godine i nudi na uvid tadašnjoj učenoj eliti na osmanskom Dvoru. Djelo je nazvao *Cemāl el-Küttāb ve Kemāl el-Hesāb – Ljepota pisara i savršenstvo aritmetike*. Postoji samo jedan rukopis ovog djela u Istanbulu (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. 2719). Na samom početku djela Nasuh navodi svoje ime kao ime pisca (*muharrir*) koje uz manju modifikaciju ponavlja i pri kraju uvoda – Nasūh b. Karagöz el-Bosnevi (2a). Djelo je podijeljeno na dvije veće cjeline. U prvoj cjelini, kako sam navodi, obrađuje: četiri osnovne matematičke operacije, razlomke, mjere i slične teme, raspoređene unutar 22 potpoglavlja (*fasl*). Iako u uvodnim razmatranjima navodi šta obrađuje u drugoj cjelini knjige, taj dio djela nedostaje u jedinom, istanbulskom rukopisu, prepisanom 14. zul-kadeta 966/18. augusta 1559. godine.[120]

---

[119] Neka od navedenih djela pisana su i kao književna djela, tako da zaslužuju posebno istraživanje sa književnohistorijskog i kulturološkog aspekta. Od djela iz oblasti klasičnih humanističkih oblasti također je korisno skrenuti pažnju i na ona djela visočkih autora koja imaju naglašeniju umjetničku dimenziju, a posebno djela koja sadrže različite forme minijaturnog slikarstva.

[120] Detaljni podaci o rukopisu u: Yurdayın, *Matrakçı Nasuh*, 17–20.

Početak djela ‘*Umde el-Ḥesāb* Nasuha Matrakčija
(Süleymaniye Ktp. – Şehid Ali Paşa 1988)

Drugo djelo iz matematike, ‘*Umde el-Ḥesāb – Oslonac za računanje*, Nasuh Matrakči dovršava 940/1533. i posvećuje sultanu Sulejmanu Zakonodavcu.[121] Sačuvano je nekoliko prijepisa ovog djela.[122] Nakon uvodnog poglavlja u kojem objašnjava zašto se bavi matematikom, navodeći i hadis u kojem se savjetuje vjernicima da naprave “obračun svojih djela prije obračuna na Sudnjem danu”, Nasuh Silahi, poznat kao Matrakči,

[121] Usp. Džemal Ćehajić, “Nasuh Matrakčija kao matematičar”, *POF 38/1988*, Sarajevo, 1989, 209–216 (dalje: Dž. Ćehajić, “Nasuh Matrakčija kao matematičar”).

[122] Usp. Süleymaniye ktp. – A. Tekelioğlu 678 (godine 946/1539–40); Süleymaniye ktp. – A. Tekelioğlu 806 (godine 980/1572–1573); Süleymaniye ktp. – Esad Efendi 3152; Nuruosmaniye No. 2984 (prijepis krajem ramazana 967/krajem aprila 1560) – na kraju rukopisa je prijepis fermana koji je sultan Sulejman Zakonodavac izdao Nasuhu Matrakčiju 936/1529. godine kad se Matrakči vratio iz Egipta kao pobjednik na turniru “vitezova dugih štapova”, te je tada dobio naziv “Matraki” (vitez dugog štapa/matraka); Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, No. 1987 (prijepis u junu 1560) i Süleymaniye, Şehid Ali Paşa No. 1988; Süleymaniye ktp. – Veliyüddin Efendı 1604 (prepisao ga izvjesni Salih b. Hasan el-Mostari); Nuruosmaniye No. 2080; İstanbul Üniversitesi Ktp. T 2755, sa bilješkom: prepisivanje započeto 27. redžeba 1072/19. marta 1662. godine, a završeno 14. ramazana 1072/3. maja 1662.; Orijentalna zbirka HAZU u Zagrebu, Ms. 85; British Museum Ms. Or. 7988. Vidjeti i: Dž. Ćehajić, “Nasuh Matrakčija kao matematičar”.

kaže da je matematika "časna nauka i prefinjeno umijeće", koja pomaže i u stvarima vjere. Djelo je pisao uglavnom na turskom, a ima dosta dijelova, osobito poezije, na arapskom i perzijskom jeziku. Djelo se sastoji od dvije cjeline. U prvoj cjelini nalaze se 22 potpoglavlja (*fasl*) u kojima Matrakči piše o sijakat--pismu, indijskim brojevima, množenju, dijeljenju, sabiranju razlomaka itd. Druga cjelina sastoji se od 20 problematskih pitanja iz oblasti matematike, nudeći čak 50 rješenja za navedena pitanja. Pitanja, odnosno zadaci koje Matrakči daje u knjizi, a zatim rješava, vrlo su praktični i precizni.

Djelo je služilo i za obuku studentima na dvorskoj akademiji Enderuna. Matrakči detaljnije objašnjava četiri osnovne operacije sa razlomcima i druge algoritme iz aritmetike. Naprimjer, Matrakči pokazuje dva načina kako se najbrže izračunava rezultat pomnoženih višecifrenih brojeva. Prvi metod izračunavanja na koji ukazuje Matrakči Bošnjak danas se u svijetu naziva "Napierov metod", premda je Matrakči svoje djelo obznanio čak 50 godina prije Napiera i upoznao širu javnost i učenjake u Carstvu s takvim načinom množenja. Da bi tu operaciju što slikovitije predstavio studentima, Matrakči je nacrtao i dijagram u boji. Druga metoda množenja u Matrakčijevoj knjizi inače je bila poznata kao metoda "Matrakčijevog trokuta" (za množenje). U svojoj knjizi Matrakči slikovito razlaže i opisuje različite operacije iz matematike, vrlo precizno objašnjavajući kako riješiti nepoznate u jednačinama. Za praktične potrebe sastavio je precizne tabele za određivanje korijena višecifrenih brojeva. Njegova knjiga služila je u obrazovanju u Osmanskom carstvu kao referentna knjiga iz oblasti matematike više od dva stoljeća nakon njegove smrti, a bila je i osnova za pisanje nekih matematičkih djela nastalih poslije njegove smrti.

Kozmografija, astronomija, geografija

U nekim obrazovnim institucijama u osmanskom obrazovnom sistemu mogli su se steći osnovi iz astronomije, dok se klasična astrologija mogla učiti samo iz literature koja je kružila u određenim krugovima. Astronomija je bila vrlo korisna znanost i vrlo cijenjena, čak i u svakodnevnom životu muslimana. Posebno su u narodu bili cijenjeni oni koji su mogli sastavljati takvime na osnovu stečenih znanja iz matematike i astronomije, a najpopularniji su bili *muvekiti* koji su bili zaduženi za usaglašavnje i određivanje tačnog vremena pet dnevnih molitvi (namaza), određivanje početka mjeseca, posebno mjeseca ramazana i sl. Specijalizirane muvekithane u Bosni se otvaraju tek od sredine 19. stoljeća. No, neke knjige koje je uvakufio Mustafa-paša Babić za visočku medresu 1840. godine, kao što su djela *'Ilm al-hay'a – Teorijska/geometrijska kozmografija* i *Al-'ilm al-ḥikma – Fizika*, svjedoče o tome i da je prije zvaničnih osnivanja muvekithana u Bosni postojao interes za znanje iz oblasti astronomije, uključujući i Visoko.[123] Kozmografija se obično razmatra kao dio astronomije.

U ranije spominjanom djelu *Menāzil-i Sefer-i 'Irāḳeyn* Nasuh Matrakči spominje naseljene kontinente i na njima detaljno predstavlja sedam geografskih zona koje su zapravo pod značajnim utjecajem kretanja nebeskih tijela. On daje podatke o dužini svake od tih oblasti i navodi koja planeta dominira kojom zonom.

---

[123] O astronomiji u Bosni vidjeti detaljnije: Jasminko Mulaomerović, "Nekoliko klasičnih pomorskih intrumenata u Gazi Husrev-begovoj muvekithani u Sarajevu (Prilog istoriji astronomije u BiH)", *Anali GHB* XI–XII, Sarajevo 1985, 87–100; Zalkida Hadžibegović, "Analiza rukopisnog teksta iz astronomije koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali GHB* XIII–XIV, Sarajevo 1987, 103–111 itd.

Navedene oblasti ujedno su predstavljene i kao svojevrsne klimatske zone (*eḳālīm-i seb'a*).[124] Zbog toga se ovo Matrakčijevo opisuje i kao svojevrsni "geografski atlas" mjesta koja je Matrakči u njemu slikao i opisao, odnosno kao djelo koje ima osobitosti djela klasične osmanske literature u području geografskih znanosti.

Djela iz oblasti "klasičnih" humanističkih znanosti

U Osmanskom carstvu klasifikacija znanstvenih disciplina ovisila je od ranije tradicije podjele znanosti na određene grupe. Osnovna podjela znanosti na tradicionalne i racionalne postepeno se usložnjavala, a principi klasifikacije stalno su se mijenjali. Naime, jezikoslovlje se često razvijalo na temelju potrebe za tumačenjem vjerskih tekstova, slično kao i filozofske discipline, a historijske nauke slijedile su neke principe klasičnih historiografskih djela uz postepeno širenje i razvijanje u susretu s različitom literaturom i obrazovnim sistemima. U Visokom se u osmanskom periodu sreće pravo bogatstvo djela iz različitih humanističkih disciplina i potkategorija određene discipline. Jezikoslovlje se temelji na osnovama ranije filološke tradicije, teološka djela pokazuju veliku raznolikost, a javljaju se i djela koja se bave pitanjima iz dvije ili više različitih znanstvenih disciplina.

Tradicionalne jezikoslovne znanosti

Razvoj tradicionalnih jezikoslovnih (i klasičnih filoloških) znanosti u Visokom neodvojiv je od razvoja osmanskog obrazovnog sistema u cjelini. Klasični osmanski obrazovni sistem podrazumijeva i proučavanje poznatih orijentalno-islamskih disciplina i jezika na kojima je pisana literatura iz tih oblasti. Tekstovi rukopisa koji se primarno bave problemima učenja jezika i proučavanja književnosti u osmanskom periodu, a koji se sada nalaze u Visokom, mogu se uvjetno podijeliti i na tekstove koji su pisani na maternjem, bosanskom ili na nekom od orijentalnih jezika. U djelu *Sehletul-vusul* Omera Hume, koje je bilo sastavni dio obrazovanja u ruždiji, medresi i mektebima u Visokom s kraja osmanske uprave u Bosni, a i kasnije,[125] kao i u alhamijado rječnicima, posebna se pažnja pridaje značaju maternjeg, bosanskog jezika (*lisān-i bosnevī, lugat-i bosnevī* i sl.) i ističe se prednost učenja nauka na maternjem jeziku. Humo je pošao od toga da se i bosanski jezik može jako dobro izražavati i kroz arapsko pismo, te je pokušao

[124] Vidi detaljnije: Yurdayın, *Matrakçı Nasuh*, 28.

[125] U Franjevačkoj gimnaziji u Visokom ima jedan alhamijado rukopis Huminog *Sehletul-vusula* (R. 31) koji je u knjižnicu dospio najvjerovatnije negdje početkom 20. stoljeća. S obzirom na prepisivače Mostarce ili one koji su službovali u Mostaru ili Blagaju, moguće je da je i ovaj rukopis, kao i još 2–3 rukopisa iz iste zbirke, stigao u Gimnaziju u Visoko sredinom 20. stoljeća iz Franjevačkog provincijalata u Mostaru koji je dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća počeo otkupljivati rukopise od porodica uglednijih muslimanskih obitelji. Inače, što se tiče većine knjiga na turskom jeziku (štampanih i rukopisnih) u Profesorskoj knjižnici Franjevačke gimnazije u Visokom, one su stigle kao poklon austrijske franjevačke crkve u Istanbulu, a posredstvom austrougarske vlasti početkom 20. stoljeća, tako da na osnovu tih rukopisa ne možemo govoriti o kulturnom životu u Visokom u osmanskom periodu. Zahvaljujem se fra Ivanu Nujiću, knjižničaru Profesorske knjižnice Franjevačke gimnazije Visoko, na detaljnijim informacijama o orijentalnoj rukopisnoj zbirci Profesorske knjižnice.

kodificirati određena pravila u takvom tipu grafije. U vrijeme Hume intenzivira se pisanje različitih alhamijado tekstova. No, tradicija pisanja bosanskim jezikom a arapskim pismom u Visokom datira još od ranih stoljeća osmanske uprave. U ranije spominjano djelo *Tuḥfe-i Nādiriyyāt-ı Şuglī* iz 1080/1669. godine autor Osman Šugli Visočanin umetao je riječi, konstrukcije ili rečenice na, kako i sam autor navodi, bosanskom jeziku (*Bosna dili*).[126]

Tekstovi na bosanskom jeziku pisani arabicom brojniji su krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Posebno treba skrenuti pažnju na bosanske alhamijado pjesme i tekstove nastale u blizini tekija i unutar derviških krugova, kao što je književni "alhamijado" opus Abdurahmana Sirrije (GHB, R. 3229), koji je djelovao u okolini Visokog i ostavio, izravno ili posredstvom učenika (murida), dubokog traga na duhovnost u samom Visokom. Dakako, ima i drugih alhamijado tekstova koji su sačuvani u Zavičajnom muzeju Visoko[127] ili u privatnim kolekcijama u Visokom i okolini. Za neke od tih tekstova, na osnovu drugih prijepisa, zna se da su nastali u 18. stoljeću, a da su intenzivnije prepisivani u 19. stoljeću.

Leksikografija

Prvi konceptualni rječnik (tezaurus) prepisan u selu Monjari u okolini Visokog 932/ 1526. godine jeste trojezični *arapsko-perzijsko-turski rječnik* koji je naslovljen kao *Muḫtaṣar* (Kompendij). Rukopis predstavlja sažetak arapsko-perzijskog rječnika uz koji je interlinearno uvršten i turski dio rječnika.

Završetak knjige ispisan je dvojezično, na arapskom i perzijskom, sa povremenim prijevodom na turski jezik, za koji se pretpostavlja da ga je dao sam prepisivač Sulejman Visočanin iz Monjara. Na kraju rječnika nalazi se popis osnovnih brojeva (jedinica, desetica, stotica, hiljada) u arapskom, perzijskom i turskom jeziku. Prema bilješci na kraju djela, rječnik je prepisao *Sulejman sin Abdulaha al-'Atik iz sela Monjari u nahiji Visoko, kadiluku Sarajevo i Livi (sandžaku) Bosna, u drugoj dekadi mjeseca zul-kadeta 932/krajem augusta 1526. godine*.[128]

Primjer rječnika iz sela Monjara potvrđuje posebnu vrstu vezanosti Visočana za svoj rodni kraj. Naime, Sulejman sin Abdulahov otišao je na školovanje najvjerovatnije krajem 15. stoljeća ili na samom početku 16. stoljeća u Visoko, Sarajevo[129] ili i u druge veće kulturne centre Carstva,[130] gdje je naučio arapski, perzijski i turski jezik, te se vratio u selo Monjare kod Visokog da bi širio znanje. Njegov prijepis rječnika, koji je star skoro pet stoljeća, koristio se najmanje 350 godina nakon dovršetka, a bio je najpodesniji kao dodatno sredstvo u obrazovnom sistemu za usporedbu naziva različitih pojmova na sva tri jezika u literaturi koja je pisana u različitim tradicionalnim naučnim oblastima u osmanskom periodu.

---

[126] Vidjeti: H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji".

[127] *Šejtannama* u Zavičajnom muzeju Visoko i medžmua tekstova iz rukopisne kolekcije rhm. Rašide Aščalić (R. 15).

[128] Danas se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (R. 3645). Vidjeti: *Katalog GHB*, sv. VII.

[129] Da su stanovnici sela Monjari bili usmjereni prema Visokom a potom prema Sarajevu u svojim poslovima svjedoči i bilješka iz sidžila sarajevskog mule iz 1565/66. godine.

[130] Visočani su čak i na Dvoru u Istanbulu mogli imati jak lobi u ličnosti Nasuha Matrakčija Bošnjaka, za kojeg se tvrdi da je iz Visokog. Njegov utjecaj je bio vrlo jak jer je u mladosti bio vrlo blizu velikom veziru Ahmed-paši Hercegoviću i sultanu Selimu Javuzu, a potom i sultanu Sulejmanu Veličanstvenom.

Faksimil arapsko-perzijsko-turskog rječnika iz sela Monjari
iz okoline Visokog, iz 1526. godine
(GHB R. 3645)

Velik broj leksema u rječniku je vokaliziran, te stoga podesan da se koristi i u pedagoško-obrazovne svrhe. Na početku se nalaze lekseme koje govore o Bogu, o Poslaniku islama, o važnim stvarima iz oblasti vjere, kosmosa, te osnovni pojmovi iz svakodnevice, a završava se popisom brojeva. Naslovi su ispisani crvenom tintom. Različite vrste tinte Sulejman sin Abdulahov vjerovatno je donio sa sobom u selo Monjare, gdje je prepisivao rječnik.

Rukopis rječnika iz Monjara važan je, kako za proučavanje povijesti ranog perioda bosansko-hercegovačke leksikografije na orijentalnim jezicima, tako i za proučavanje pismenosti u nahiji Visoko početkom 16. stoljeća. S obzirom na činjenicu da je već 1526. godine u selima oko Visokog bilo ljudi koji su prepisivali leksikografska djela, možemo zaključiti da je već u tom periodu obrazovanje i pismenost u nahiji Visoko, kako u kasabi Visoko tako i u selima oko Visokog, bilo na zavidnom nivou.

Da su rječnici u osmanskom periodu u Bosni bili sastavni dio sistema obrazovanja pokazuje i bilješka da se među knjigama koje je uvakufio Mustafa-paša Babić za biblioteku medrese Ahmed-ef. u Visokom 17. maja 1840. godine nalaze i tri leksikografska djela.

Filologija

Osim što je bio vrstan kaligraf i što je iza sebe ostavio nekoliko lijepo ispisanih djela, Visočanin Osman Šugli sin Ahmedov je i jedan od poznatijih filologa iz Visokog u osmanskom periodu[131] i autor djela *Tuḥfe-i Nādiriyyāt-ı Şuglī*[132] koje je dovršio 1080/1669. godine. Djelo predstavlja Šuglijev komentar klasičnog djela o paradigmatskim oblicima i agensima u arapskom jeziku *Al-Amṯila al-muḫtalifa* i uvoda djela *Al-'Awamil fi an-naḥw* autora Abu Bakra 'Abdulqahira ibn 'Abdurraḥmana al-Gurganija (u. 471/1078).[133] U svome komentaru Šugli Visočanin nastoji što više približiti gramatiku arapskog jezika naročito učenicima koristeći, koliko mu to kontekst dopušta, što više leksema i pojmova iz bosanskog jezika. Kad objašnjava odnosna imena, u primjerima nabraja toponime iz Bosne kako bi od njih gradio "odnosna imena" (*ism-i mensūb*), npr.: مُوسْتَارِيٌّ (Mostarac), غرَادْچوِيٌّ (Gradačanin), بَنَالُوقِيٌّ (Banjolučanin), اُسْكُوبِيٌّ (Uskopljanin), سَرَائِيٌّ (Sarajlija), وِيسُوقِيّ (Visočanin), اِزَنچوِيٌّ (Zeničanin), اِهْلَوْنَوِيٌّ (Livnjak), ژِپچوِيٌّ (Žepčak), قَلَادْنَوِيٌّ (Kladnjak), دَرْوَنْدِيٌّ (Dervenćanin), طَشْلَوِيٌّ (Pljevljak), چايْنَوِيٌّ (Čajničanin), وِشَغْرَادِيٌّ (Višegrađanin) itd.[134]

Još jedna posebna zanimljivost djela jeste to što u pisanju komentara arapske gramatike na turskom jeziku Osman Šugli Visočanin ubacuje i frazeološke izraze na bosanskom jeziku ispisane arapskim pismom, naprimjer:

بوسنه ديلنجه اِشْكِي حرَانَه ضَا سْنَاغَه ديدكلرى كبى

"...Bosna dilince [*kao što se na <u>bosanskom jeziku</u> kaže*]: *Išći hrane za snage!* (v. fol. 68b),

ili

تِقُوْ مُورَه بُولَه اَتُو مُوْ پولَه

"*Tko more bolje, eto mu polje!*" (fol. 94a)

Neka grafijska rješenja koja nudi Osman Šugli Visočanin za pisanje bosanskih riječi arapskim slovima privlače pažnju filologa i istraživača u oblasti bošnjačke alhamijado literature, osobito onih historičara bosanskog jezika koji se zanimaju za grafijska rješenja u bosanskim alhamijado tekstovima nastalim sredinom 17. stoljeća.

Sintaksa i morfologija

Djela iz sintakse u Visokom su se čitala, ali i prepisivala. Ilustracije radi, navest ćemo dva rukopisna kodeksa. U rukopisnom kodeksu, koji potječe iz Visokog, nalazi se prijepis djela iz oblasti arapske sintakse *Al-Kāfiya fī an-naḥw* iz 18. stoljeća, kao i komentar od Adevija na Birgivijevo djelo *Iẓhār al-asrār* pod naslovom *Natā'iğ al-afkār*.[135] Kodeks ukazuje na činjenicu da je sintaksa bila predmet

[131] H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji", 7–33.
[132] HAS (Historijski arhiv Sarajevo) – R.456.
[133] Usp. *Katalog GHB*, sv. VI, 19.
[134] H. Popara, "Nekoliko novih podataka o Visočaninu Osman-ef. Šugliji", 25.
[135] GHB, R. 8239. *Katalog GHB*, sv. XVI.

čitanja i prepisivanja u Visokom u spomenutom periodu. Neka objašnjenja u već spomenutom Šuglijevom djelu *Tuḥfe-i Nādiriyyāt* također su iz šireg područja arapske sintakse.

Među rukopisima koje je Mustafa-paša Babić uvakufio za medresu u Visokom su i sljedeća djela iz oblasti sintakse i morfologije: traktat iz sintakse *Qawā'id İ'rāb*, dva toma gramatike '*Ilm al-naḥw*, jedan traktat iz gramatike o *i'rābu*, komentar poznatog djela iz područja sintakse *Šarḥ Qawā'id al-i'rāb*, jezikoslovno djelo *Marāḥ*, traktat *Kāfī*, djelo *Maṣābiḥ*, zatim '*Awāmil 'atīq*, te gramatičko djelo *Binā-i Emṣile-i Merġūbe Risālesi*, dva toma djela *'Avāmil-i Risāle-i Marġūbe*, djelo iz morfologije i sintakse arapskog jezika *Mu'rab Kāfiye* i slična djela. Navedena djela koristila su se kao udžbenici i kao literatura u medresi u Visokom.

Stilistika

Klasična arapska ili osmanska stilistika u Bosnu dolazi prije svega u okviru nastavnog plana i sadržaja djela koja su bila predviđena sistemom obrazovanja u osmanskom periodu, kako u cijelom Carstvu, tako i u Visokom.[136] Budući da su obrazovnim programom bili definirani temeljni udžbenici iz oblasti klasične stilistike, većina djela koja su se prepisivala i dodatno izučavala izvan programom zadatih udžbenika iz stilistike zapravo jesu komentari (šerhovi) ili glose (hašije), a katkada i glose na komentare, što, bez obzira na krajnje domete, ukazuje na činjenicu dodatnog zanimanja za literaturu iz oblasti stilistike u osmanskom periodu. Kako su Hasan Kafija Pruščak, kao i brojni drugi bosanski autori djela u oblasti stilističkih proučavanja, odlazili na školovanje i usavršavanje kod vodećih učenjaka svog vremena, tako su i učenici iz Visokog, nakon stjecanja osnovnih naputaka o stilistici, obično dalje usavršavanje stjecali u nekoj od okolnih, uglavnom sarajevskih medresa gdje su imali dovoljno stručne literature i stručnog kadra iz navedene oblasti. Budući da su knjige u to vrijeme bile skupe za učenike, one su često prepisivane.[137] Ismail sin Hasanov iz Dobrnje kod Visokog prepisao je 1139/1727. godine djelo Hasana Čelebija iz područja stilistike *Ḥāšiya al-Fanārī 'alā al-Muṭawwal – Glosa Fenarijeva na djelo al-Mutavvel*.[138]

Metrika

Metrika je ulazila u grupu osnovnih predmeta u klasičnom obrazovnom sistemu u osmanskom periodu i toliko joj se posvećivalo pažnje da je gotovo bilo nezamislivo da neko bude pjesnik a da ne poznaje nijanse iz područja klasične osmanske i arapske metrike. Najznačajnije djelo iz oblasti metrike, čiji prijepis potječe iz Visokog, jeste *Ar-risāla al-andalūsiyya fī 'ilm al-'arūḍ wa al-awzān aš-ši'riyya*

---

[136] Munir Mujić, "Arapska stilistika u Bosni", u: *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2007, 17.

[137] Učenici bi često prijepise udžbenika nosili u svoja rodna mjesta gdje bi se određeno djelo iz stilistike popularizirala među ljubiteljima "krasnorječja". Međutim, prepisivala bi se često i ona djela koja su predstavljaju dodatnu literaturu u obrazovnom sistemu i nisu bila sastavnim dio obrazovanja u oblasti stilističkih proučavanja.

[138] *Katalog GHB*, sv. VII.

– traktat iz oblasti metrike i nauke o metričkom oblikovanju poezije (GHB, R. 8239; L.67b–71a). Svi pjesnici Visočani koji su pisali poeziju na orijentalnim jezicima također su prethodno morali savladati osnove metrike i metričko-ritmičkog oblikovanja stihova u skladu s postojećom poetskom tradicijom. Mustafa-paša Babić za medresu u Visokom uvakufio je jedan traktat o metrici *Risāla min'ilm al-'arūḍ*, što pokazuje da je interes za metriku nastavljen sve do kraja osmanske uprave u Visokom, odnosno do prestanka rada medrese Ahmed-efendije u Visokom.

Tradicionalne islamske znanosti

Opismenjavanje i osnovno obrazovanje u Visokom u osmanskom periodu otpočinjalo je obukom u pravilnom učenju Kur'ana još u prvim visočkim mektebima, džamijama i mesdžidima, a u kasnijem periodu i u visočkoj medresi. U ranom periodu osmanske uprave, nakon završavanja osnovnog stupnja obrazovanja u Visokom, učenici su mogli dalje školovanje nastaviti u nekoj od obližnjih medresa. Takva situacija je trajala do pokretanja rada visočke medrese. U početnom periodu obrazovanja, od kraja 15. i u 16. stoljeću, najčešće se sreću Mushafi (prijepisi Kur'ana) i osnovna priručna literatura o vjerskim disciplinama koja se koristila kao pomoćna literatura u mektebima, džamijama i mesdžidima u Visokom.

Zanimanje za vjerske znanosti u Visokom potvrđuju brojni rukopisi prepisani u tom mjestu. Najčešće su prepisivani udžbenici, zatim dopunska literatura u obrazovanju i na kraju djela koja nisu bila sastavni dio klasičnog obrazovnog sistema, već su više bila rezultat radoznalosti ili, pak, odraz svakodnevnih potreba u vjerskom životu i obrazovanju u širem smislu. Omer b. Abdulah Čelebi b. Ebu Bekr iz sela Lužnice u nahiji Visoko 1168/1754. godine prepisao je jedno djelo Taškopruzadea na arapskom (OZJA 1310) i dvije risale na turskom o temeljima islama (OZJA 1311/1–2).[139] Fehret b. Husejn iz sela Mokronoge, nastanjen u selu Buzići, prepisao je 1759–60. godine djelo *Cevāhir'ül-İslām* (R. 8592) o temeljima islamskog vjerovanja. Ipak, u cjelini gledajući, može se reći da je obrazovni sistem u osmanskom periodu ostavio značajan trag na izbor literature koja će se prepisivati i čitati u osmanskom periodu u Visokom.

Kur'anske znanosti (kiraet, tedžvid, tefsir)

Tradicionalne discipline među kur'anskim znanostima su *kiraet* (pravilno čitanje), *tedžvid* (melodijsko pravilno čitanje) i *tefsir* (komentiranje) Kur'ana. Primjerci Kur'ana prepisivali su se i u selima u blizini Visokog, a i u onim udaljenijim.[140] Jedan dio prepisa čuva se u privatnim kolekcijama rukopisa. Takav je i primjerak prepisa Kur'ana iz privatne biblioteke Halila Imamovića koji prepisao je Hasan iz Milodraža

[139] Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*. Sarajevo 1988, I, 107 (dalje: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*). U rukopisu OZJA (danas HAZU) 1310 u prijepisu Omera sina Abdulaha iz Lužnice kod Visokog bilježi se da mu je u petak 9. šabana 1161. (4. augusta 1748) rođen sin Muhamed, a u ponedjeljak 10. rebiul-ahira 1164. (8. marta 1751) godine drugi sin po imenu Ahmed.

[140] Osim primjeraka Kur'ana (Musfaha), kupljenih ili dobijenih kao poklon od različitih učenjaka, Visoko je poznato, između ostaloga, i po tome što je u njemu bilo dosta ljudi koji su se bavili prepisivanjima te svete knjige.

1142/1729. godine. Poznato je da je u Visokom posebno bila razvijena tradicija kaligrafskog prepisivanja Kur'ana, a prepisivači su bili i žene i muškarci, i učitelji i softe, i bogatiji i siromašniji slojevi društva.[141] Prijepisi Kur'ana su nasljeđivani, prelazili su iz ruke u ruku, s oca na sina, majke na kćerku. Primjerak rukopisa Kur'ana (GHB R. 7460) prepisao je Mustafa iz mahale Novo Brdo u Visokom 1242/1826. godine, a naslijedio ga je njegov sin Muhamed Kadić, muderis koji je živio u Visokom. Rukopisi Kur'ana su se prepisivali u kućama, džamijama, tekiji, medresama i sličnim mjestima.[142] Nekada se Kur'an prepisivao u cijelosti, a nekada su se prepisivala određena poglavlja (sure) iz njega.[143]

Kiraet i tedžvid

Najpopularnije djelo koje se u osmanskom obrazovnom sistemu koristilo i prepisivalo iz oblasti *kiraeta* i *tedžvida* (pravilnog učenja Kur'ana) jeste spjev o tedžvidskim pravilima, poznat kao *Džezerija*, čiji je autor Ibni Džezeri (u. 1429), poznati učenjak iz oblasti kiraeta i tedžvida. Među Visočanima koji su prepisivali navedeno djelo bio je i Ibrahim b. Muhamed, stanovnik mahale Alaudin u Visokom, koji je djelo prepisao 1157/1746. godine.[144]

Tefsir

Tefsir kao znanost o tumačenju Kur'ana bila je rano popularna kod visočkih učenjaka, muderisa i prepisivača. Husejn b. Nasuh iz Visokog prepisao je jedan komentar Kur'ana 987/1579. godine.[145] Mustafa-paša Babić poklonio je za medresu u Visokom drugi tom Abu Lejsovog komentara Kur'ana, kao

---

[141] Osim nasljeđivanjem, prepisani primjerci Kur'ana išli su iz jednog mjesta u drugo ženidbom ili udajom, pošto je stari običaj bio da se prilikom vjenčanja poklanjaju primjerci Kur'ana. Često je primjerak Kur'ana u kuću stizao u djevojačkom ruhu, pri čemu se simbolično u novi život ulazilo s Kur'anom. Vjerovatno je na sličan način u Buziće kod Visokog mogao stići, naprimjer, prijepis Kur'ana (R. 6938) koji je prepisala Amina kći Mustafa-čelebije iz Sarajeva 1178/1764. godine. Neki prijepisi Kur'ana su ili prepisivani u mektebima ili su stigli kao poklon mektebima kako bi u njima djeca učila učiti u Kur'anu. Prijepis Kur'ana iz mekteba Zimća kod Visokog (GHB, R. 7444) sadrži i dodatne znake koji pomažu primjeni određenih tedžvidskih pravila za pravilno melodijsko čitanje Kur'ana. Primjerak jednog rukopisa Kur'ana (GHB, R. 7467), prepisan 1135/1722. godine, stigao je u Gazi Husrev-begovu biblioteku iz sela Buzići kod Visokog. Sličan rukopis Kur'ana (GHB, R. 7473), iz malo kasnijeg perioda, došao je iz sela Arnautovići kod Visokog. Kur'an se prepisivao i u selu Seoča, Dobrnja (GHB, R. 7468).

[142] U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se jedan primjerak prijepisa Kur'ana (GHB, R. 7447) koji je u medresi u Visokom 1270/1853. godine prepisao Ferhat b. Ahmed Spahić iz sela Monjari kod Visokog.

[143] U jednom rukopisnom kodeksu (GHB, R. 8592) kao prepisivač pojavljuje se Fehret b. Husejn iz sela Mokronoge, nastanjen u mjestu Buzići kod Visokog. U rukopisu se, između ostalog, nalazi i izbor sura iz Kur'ana koje se najviše uče u obredoslovlju, na mevludima, tevhidima i javnim vjerskim skupovima, pod uobičajenim nazivom *an'ām*. Rukopis je prepisan 1173/1759–60. godine.

[144] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 125 (OIS 848). Prijepisi rukopisa koje navodi Ždralović pod oznakom OIS (Orijentalni institut u Sarajevu) u najvećem broju danas ne postoje jer su zapaljeni 17. maja 1992. od strane agresora na Bosnu i Hercegovinu i Sarajevo.

[145] Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Wien, 1973, 136.

i komentar džuza '*Amme*, posljednjeg džuza iz Kur'ana, što potvrđuje da se tefsir čitao i proučavao u kontinuitetu u Visokom u osmanskom periodu. Spomenuti tefsir bio je namijenjen nastavnicima medrese za pripremanje predavanja i za nastavu u medresi, ali je koristio i samim učenicima.

Akaid i ilmi-kelam (islamska dogmatika i apologetika)

Brojnost rukopisa iz oblasti islamskog vjerovanja (akaida) na izravan način svjedoči o tome da primanje islama u Bosni, uključujući i Visoko, ima snažnu duhovnu dimenziju i duboku motiviranost.[146] Štaviše, brojni učenjaci iz Visokog upoznati su sa detaljima islamskog učenja na razini spekulativne teologije. Osnovne principe vjerovanja učenici su u Visokom mogli saznati u mektebima, mesdžidima i džamijama, dok su detalje iz oblasti spekulativne teologije mogli svladati u nekoj od obližnjih medresa, a u kasnijem periodu i u Visokom, u visočkoj medresi. U Visokom se vrlo često sreće udžbenička literatura iz oblasti akaida. Ibrahim b. Muhamed Visočanin, stanovnik mahale Alaudin, prepisao je u Visokom 1152/1739. godine djelo *Ǧilā al-qulūb* (GHB, R. 2259) autora Muhameda b. Pir Alija Birgivija. Djelo govori o pobožnosti i čistoći srca, o vjerovanju, ali i o ćudoređu. Isti prepisivač je nekoliko godina kasnije, 12. džumadel-ahira 1163/19. maja 1750. godine, prepisao djelo *Kitāb fī Beyān-ı Īmān ve İslām ve Namāz ve Ṭahāret* (OZJA 2090)[147] o vjerovanju, islamskoj praksi i obredoslovlju, a koje se zapravo bavi kontekstualiziranjem i tumačenjem vjere, čistoće i namaza (molitve). U spomenutom djelu pokušava se dati poveznica između vjerovanja i prakse, odnosno skrenuti pažnja na iskrenu unutarnju motiviranost vjernika koji izvršava obaveze obredoslovne ili neke druge naravi.

U jednom rukopisnom kodeksu (GHB, R. 5337) sastavljenom od različitih djela iz oblasti islamskog vjerovanja (akaida), koji je prepisao hadži Ebu Bekr b. Husejn, mualim iz Visokog, u prvoj polovini 18. stoljeća, nalazi se nekoliko traktata iz oblasti islamskog vjerovanja (akaida). Rukopis ima 126 lista, a na samom početku kodeksa prepisano je djelo *Rawḍāt al-ǧannāt fī uṣūl al-i'tiqādāt – Rajske bašče o/u temeljima vjerovanja* (L. 1–20) bosanskog učenjaka Hasana Kafije Pruščaka (u. 1616).[148] Ebu Bekr b. Husejn Visočanin prepisivao je navedeno Pruščakovo djelo talik i nastalik pismom. Tekst koji se komentira u djelu Ebu Bekr je, uz manje izuzetke, naglašavao crvenom tintom. Spomenuti visočki prijepis djela *Rawḍāt al-ǧannāt fī uṣūl al-i'tiqādāt* potječe iz 1122/1710. godine. Sljedeće djelo u kodeksu jeste također djelo Hasana Kafije Pruščaka *Azhār ar-rawḍāt fī šarḥ Rawḍāt al-ǧannāt* (L. 21b–71), koje

---

[146] Rukopisi iz područja islamskog vjerovanja (akaida) sastavni su dio korpusa znanosti u obrazovnom sistemu i bili su značajni za razvijanje spoznaja o vjeri kod muslimana.

[147] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 125.

[148] Navedeno djelo Pruščak je napisao 1605. godine. U uvodnom dijelu rasprave *Rajske bašče o/u temeljima vjerovanja* autor daje opće naputke o literaturi kojom se koristio prilikom sastavljanja djela, zatim slijedi poglavlje o važnosti vjerovanja (imana) prema pravcu imama Ebu Hanife (Prva bašča vjerovanja), u kojem se naglašava da je vjerovanje stvar srčanog uvjerenja. Slijedi poglavlje koje govori o vjerovanju u Boga (Druga bašča vjerovanja) u kojem se opisuju Božija imena i svojstva prema islamskim izvorima i mišljenjima islamskih autoriteta u oblasti islamskog vjerovanja (*akide*). Treće poglavlje govori o vjerovanju u meleke, četvrto poglavlje o vjerovanju u Božije knjige, peto o vjerovanju u Božije poslanike, šesto o vjerovanju u Posljednji dan, sedmo o vjerovanju u proživljenje poslije smrti i osmo o vjerovanju u sudbinu (*kader*).

predstavlja neku vrstu komentara na prethodno djelo *Rawḍāt al-ǧannāt fī uṣūl al-i'tiqādāt.* Potom slijedi djelo *Ḍaw' al-ma'ālī li bad' al-amālī* (L. 86b–97a) koje predstavlja al-Karijev komentar iz 1605. godine al-Farganijeve kaside o islamskom vjerovanju (dogmatici), spjevane 756/1355. godine. Komentar kaside prepisan je negdje između 1710. i 1752. godine. U kodeksu zatim slijedi Lalijev prijevod kaside *Bad' al-amālī* (L. 97b–109a) na turski jezik i komentar iste kaside od nepoznatog autora, sa nekim sličnim dijelovima kao što su navedeni u Lalijevom prijevodu. Na kraju rukopisa stoji bilješka: "*ovu časnu, omiljenu, umilnu kasidu po izrijeku prepisao je hadži Ebu Bekr b. Husejn, mualim u Visokom u posljednjoj dekadi mjeseca zul-kadeta 1166/1752. godine*".

Visočanin Omer b. Abdulah Čelebi b. Ebu Bekr iz sela Lužnice prepisao je 1. safera 1168/17. novembra 1754. godine dva traktata (risale) na turskom jeziku iz oblasti akaida (islamskog vjerovanja) – *Risāle fi'l-İ'tiḳādāt* (OZJA 1311/1)[149] – *Rasprava o vjerovanju* i *Risāle fī Beyān-ı Ṣıfatı'l-Īmān ve Ḥaṣāyiṣ-i Ehli's-sünne ve'l-Cemā'a* (OZJA 1311/2)[150] – *Rasprava o prirodi vjerovanja i osobinama zajednice muslimana* (ehli-suneta). U privatnoj kolekciji Halila Imamovića iz Busovače nalazi se i kaligrafski prijepis Birgivijevog djela *Risale-i Birgivi* (*Vasiyyetname*) koji je Salih b. Ali halifa prepisao u selu Seoce kod Visokog 1172/1758. godine. Rukopis u kojem se nalazi djelo *Ḫawās manāfi' al-asmā al-ḥusnā* (GHB, R. 2360) o Božijim imenima i atributima, pored ostalih djela koja se nalaze u istom kodeksu, uvakufljen je za visočku medresu 1256/1840. godine.[151] U istu medresu uvakufljena su tri komentara iz oblasti akaida: *Šarḥ 'aqā'id*, *Šarḥ Bad al-amāli* i *Šarḥ Ğalāl li al-'akā'id*. Navedena djela bila su vrlo važna za učenike medresa, ali i za imame, hatibe i vaize u visočkim džamijama.

Već smo naveli da se u različitim medresama uči iz različitih udžbenika islamske apologetike (kelama) i vjerovanja. Iz apologetike najčešće su se koristili udžbenici *Ḥāşiye-i Tecrīd* i *Şerḥ-i Mevāḳıf*, a koristila se i dopunska literatura.

Hadis (Poslanikova tradicija)

Od sačuvanih rukopisa iz oblasti hadiskih znanosti u Visokom uglavnom nalazimo zbirke hadisa koje su se koristile ili kao materijal za sastavljanje javnih predavanja u visočkim džamijama ili kao neka vrsta podsjetnika kako se ponašati u životu u skladu sa životnim preporukama Poslanika. Kraće zbirke, obično od četrdeset hadisa, prema tradicionalnom tumačenju u islamskom obrazovanju, učene se napamet, i to je smatrano vjerskim činom. Rukopis djela *Al-arba'ūn ḥadīṯan li al-Barkilī* (GHB R. 8730) – *Birgilijev izbor četrdeset hadisa,* koji se dugo nalazio u Visokom,[152] mogao je koristiti i za učenje napamet 40 hadisa, ali i kao zbirka iz koje su se mogla pripremati predavanja ili čitati odabrani hadisi. Mustafa-paša Babić za medresu u Visokom uvakufio je obimno enciklopedijsko djelo iz hadisa *Miškāt Maṣābiḥ*, zatim prijevod tog djela na turski *Terceme-i Meṣābiḥ*, kao i djelo İbni Ḥağara al-Askalanija *Šarḥ Nuḫba fī uṣūl 'ilm al-ḥadīṯ*, djelo *Šamā'il Šarīf* i jedan traktat iz područja hadisa. Navedeni

[149] Usp. M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 170.

[150] *Isto*.

[151] *Katalog GHB*, sv. I, 524.

[152] Za Gazi Husrev-begovu biblioteku uvakufio je Dreca Husejin iz Visokog.

popis djela najbolje potvrđuje koliko je hadis bio važan u klasičnom osmanskom sistemu obrazovanja, uključujući i obrazovne institucije u Visokom. I danas je u narodu u Visokom ostalo sjećanje na Halebiju, udžbenik iz hadisa koji se jedno vrijeme, od kraja 17. stoljeća do kraja osmanske uprave, koristio u sibjan mektebima u Visokom, a kasnije i u medresi, sa posebnim komentarima.

Fikh (opće šerijatsko pravo)

Zanimanje za različita pitanja iz oblasti općeg šerijatskog prava u Visokom i u okolini prisutno je od kraja 15. stoljeća i traje do kraja osmanske vladavine. Udžbenici iz oblasti općeg šerijatskog prava (fikh), ili iz neke od grana šerijatskog prava, kao što su nasljedno pravo (feraiz), bračno pravo, obredoslovlje i sl., kružili su među svršenicima medresa ili među ostalim učenjacima kao osnovna literatura za pitanja iz šerijatskog prava. Tako je među rukopisima koje je Mustafa-paša Babić uvakufio u medresu u Visokom bilo i rukopisa iz oblasti općeg šerijatskog prava, nasljednog prava i obredoslovlja. Među njima je i rukopis *Maw'iẓa sab'iyyāt*, prepisan 1043/1634. godine kod Visokog,[153] ali i druga djela namijenjena za čitanje i proučavanje u medresi.

Ebu Bekr b. Husejn b. Ebu Bekr Visočanin prepisao je djelo na arapskom jeziku *Tuḥfa al-Mulūk* (OIS 2810)[154] – *Poklon vladarima* od Muhameda Razija iz oblasti općeg islamskog prava (fikha) 1141/1729. godine. U njemu se nalaze sljedeća poglavlja: ratovanje, lov i žrtvovanje, otpadništvo od vjere, nasljedno pravo (feraiz) i stjecanje zarade i pravila ponašanja. Djelo *Tuḥfa al-Mulūk* prepisao je još jedan Visočanin, Ibrahim b. Muhamed-efendija, između podne i ikindija-namaza 1. muharema 1154/19. marta 1741. godine unutar jednog povećeg rukopisnog kodeksa raznovrsnog sadržaja (GHB, R. 5913). Knjige iz nasljednog prava bile su i predmet kupovine. Tako u jednom rukopisu, u kojem se nalazi i djelo *Ǧadwal al-ḥisāb wa al-farā'iḍ* na prvoj strani stoji bilješka da je spomenutu knjigu iz nasljednog prava kupio mula Abdulah 1265/1848–49. godine za 10 groša od Mataradži-zadea iz Visokog, nasljednika umrlog Arifa Abdulah-age.[155] Godine 1162/1748. godine Jahja b. Abdulah b. Mahmud Visočanin prepisao je obimno djelo iz oblasti općeg islamskog šerijatskog prava *Kitāb Mulṭaqa al-abḥur*.[156] Djelo *Mağmū'a al-ad'iyya*, koje predstavlja zbirku izabranih dova i tekstova sličnog sadržaja, prepisao je Salih b. hadži Osman Visočanin u vremenu od mjeseca džumadel-ula do ševala 1058/1648. godine.[157]

Ibrahim b. Muhamed Visočanin prepisao je zanimljivo djelo o trgovini *Risale-i Hamza Efendi* od Darendeli Hamza-efendije. U bilješci na kraju kodeksa (GHB R. 2259) stoji: *Ispisao ubogi Ibrahim sin*

---

[153] Godine 1043/1634. Ahmed b. Muruvet prepisao je kod Visokog Hamedanijevo djelo *As-sabiyyat fi mawaiz al-bariyyat* (*Sedmerci o savjetima narodu*). Ahmed b. Muruvet je i prepisivač djela na arapskom jeziku *Al-Muqaddima al--Gaznawiyya* autora Dželaluddina Ahmeda al-Gaznevija, koje predstavlja neku vrstu uvoda u islamsku pravnu nauku (fikh) po hanefijskom učenju. Prepisivanje je dovršeno 1045/1635. godine. Vidjeti: M. Ždralović, *Bosansko--hercegovački prepisivači* II, 55–56.

[154] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 128.

[155] R. 1134.

[156] Rukopis se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci pod brojem R. 1636.

[157] R. 5555, *Katalog GHB*, sv. XI, 634.

Muhamed-efendije, nastanjen u mahali Alaudinovoj – u gradu Visoko – zapisano u mjesecu džumadel-ula 1152/august-septembar 1739. godine. Ovaj traktat o trgovini koji na pedesetak strana govori o šerijatskim utemeljenjima kupoprodaje svakako je mogao predstavljati solidnu osnovu za tumačenje i nekih složenih pravila trgovine među onima koji su se u Visokom zanimali za spomenutu tematiku.

U rukopisu iz oblasti općeg islamskog obredoslovnog prava (ibadata), komentaru djela Taškopruzadea o namazu na arapskom jeziku pod naslovom *Šarḥ al-muqaddima fi'ṣ-ṣalā* kao prepisivač se bilježi Omer b. Abdulah Čelebi b. Ebu Bekr iz sela Lužnice u nahiji Visoko, koji je ovaj rukopis prepisao je 1. safera 1168/17. novembra 1754. godine.[158] Sulejman b. Džafer Sadik iz Visokog prepisao je u jednom kodeksu Sedžavendijevo djelo na arapskom jeziku *Al-farāiḍ as-Sirāğiyya* i djelo *Šarḥ farāiḍ Šihābuddīn*, koje predstavlja lakši priručnik za osnovno upoznavanje sa pitanjima nasljednog šerijatskog prava (GHB R. 1786). Spomenuti Sulejman Visočanin prepisao je 1767. godine djelo *Erbe'a ve Ḫamsūn Ferīża*[159] – *Pedeset i četiri farza* na turskom jeziku, a prije toga i djelo na arapskom *Al-fiqh al-akbar*[160] od Ebu Hanife. Kraći Kašgarijev priručnik o namazu, *Munya al-muṣallī wa Gunya al-mubtadī*, prepisao je Ahmed b. Mustafa iz Lješeva.[161]

Zanimljiv traktat o zabrani kahve i duhana – *Risāla fi taḥrīm al-qahva wa al-duḫān* – prepisao je u jednoj rukopisnoj medžmui Osman b. Mustafa Visočanin, u vrijeme ikindija-namaza u mjesecu ramazanu 1142/1730. godine.[162]

Kao što smo već naveli, u biblioteci medrese Ahmed-efendije u Visokom 1840. godine najviše je bilo djela iz oblasti općeg šerijatskog prava (fikha), bilo da se radi o djelima iz obredoslovnog, nasljednog ili nekog drugog prava koje je sastavni dio općeg šerijatskog prava, što ukazuje na značaj proučavanja spomenute oblasti u osmanskom obrazovnom sistemu.[163] Prijepisi ostalih djela ukazuju na dodatno zanimanje za ovu oblast islamskih znanosti na području Visokog u osmanskom periodu.

---

[158] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* I, 107 (OZJA 1310).

[159] *Isto* II, 196.

[160] *Isto*.

[161] *Isto* II, 296. Nekada se uz samo djelo iz oblasti islamskog prava bilježe neke zanimljivosti iz historije Bosne. Tako je u rukopisu o namazu pod naslovom *Munya al-muṣalli* (GHB, R. 4124), prepisanom 1732. godine, a koji je kasnije bio u posjedu mula Abdulaha Džonlagića iz mahale Alaudin u Visokom, stoje zanimljive bilješke izvjesnog mula Ahmeda iz 18. stoljeća o tome da je u Bosni 1178/1764. godine zima bila bez studeni, poput ljeta, tako da zemlja i blato nisu uopće mrzli, dok je deset dana po Božiću drijen izbeharao, a dva mjeseca prije Jurjeva izbeharale su zerdelije, procvjetalo cvijeće i ozelenjelo drveće, te je do Blagovijesti (početkom aprila) behar bio u punom jeku. Onda je pao snijeg na behar i nastupio je jak mraz dva-tri dana, tako da te godine nije bilo voća, osim negdje i to vrlo malo. Pošto slijede bilješke iz oblasti islamskog prava i poučni stihovi u kojima se hvale učenjaci i kude neznalice, djelo u cjelini daje posve zanimljivu kulturološku kontekstualizaciju samog sadržaja rukopisa i odgovarajućeg događaja, kako bi se i ovim bilješkama skrenula pažnja na obavezu obavljanja namaza.

[162] R. 4303, *Katalog GHB*, sv. III.

[163] Sam Mustafa-paša Babić uvakufio je sljedeće knjige za medresu u Visokom: djelo *Fiqh Kaydānī*, zatim *Ferā'iż-i Sirāciyye*, *Al-fiqh al-akbar* Ebu Hanife, djelo iz obredoslovlja *Mu'addil as-salāh*, dva toma djela *Ṣadr aš-šarī'a*, jedno djelo iz nasljednog prava *Ḥarīda min 'ilm al-farā'iḍ*, djelo *Kanz al-daqā'iq*, glosa *Ḥāṣiya Ya'qūb Paša 'alā Ṣadr al-şarī'a*, sažetak od Kudurija, *Halebija*, djelo *Ḥāšiya Fatḥ al-Gaffār* i djelo *Tuḥfa al-Mulūk*.

Ahlak (islamska etika, moral)

Premda se najčešće nije izučavao kao odvojen predmet, *ahlak* (islamska etika, odgoj, moral) je ipak bio prisutan na gotovo svakom nivou obrazovanja, počev od sibjan mekteba do najviših nivoa obrazovanja. Odgajanje u procesu obrazovanja, osobito u klasičnim islamskim znanostima, sastavni je dio opće vjerske kulture kod muslimana. Interes za temama iz oblasti vjerskog odgoja iskazivan je i kroz čitanje i prepisivanje knjiga ili različitih traktata iz navedene oblasti. Za literaturu iz oblasti *ahlaka* (odgoja) obično se uzimaju knjige koje se bave odgojem na primjeru života Poslanika. Put Poslanika zapravo je inspiracija za brojna djela iz oblasti *ahlaka*. Tako je sasvim uobičajeno sresti prijepise različitih klasičnih djela koja se na taj način bave vjerskim odgojem muslimana, što se vidi i na primjeru prijepisa djela na orijentalnim jezicima u Visokom i okolini. U Alaudin džamiji u Visokom imam Salih prepisao je 1206/1791. godine prijevod poučnog djela iz oblasti ćudoređa (etike) pod nazivom *Tercüme-i Ṭarīḳa-i Muḥammediyye.*[164] Iz Visokog je i rukopisni kodeks sa dva djela: *Ta'līm al-muta'allim* – o pravilima ponašanja učenika na putu stjecanja znanja i *Šarḥ ta'līm al-muta'allim* – komentar navedenog djela u kojem se učenik podučava kako na najprikladniji način treba raditi i učiti na putu usavršavanja nauke (GHB, R. 8237).

Filozofija, logika, tesavvuf

U osmanskom obrazovnom sistemu iz oblasti filozofije, uključujući i obrazovne institucije u Visokom, posebno se posvećivala pažnja djelima iz logike i islamskog misticizma (*tesavvuf*). Osim djela popularnog pod nazivom "Isagoga", u Visokom su se prepisivali i komentari na to djelo. Zanimanje za teozofiju uglavnom se ispoljavalo kroz iščitavanje i tumačenja djela iz defanzivne apologetike (*ilmi-kelam*), islamske dogmatike (*akaida*) i islamskog misticizma (*tesavvuf*).

U obrazovnom sistemu posebna pažnja pridavala se predavanjima iz logike. Katkada se uz udžbenike koriste komentari (*šerh*) ili glose (*hašije*). Od komentara na "Isagogu" u nastavi je bio popularan Fenarijev, kao i Kazvinijev komentar pod nazivom *Šarḥ Šamsiyya*, koji se nalazio mogao naći i u visočkim bibliotekama. Bilo je i Visočana koji su svoje zanimanje za logiku iskazivali prepisivanjem knjiga još u periodu dok su autori tih knjiga bili živi. Tako je Visočanin Ibrahim b. Muhamed 1197/1782. godine prepisao komentar Muhameda b. Mustafe Čajničanina na poznato djelo "Isagogu" pod naslovom *Fatḥ al-asrār*[165] – *Otkrovenje tajni*. Ibrahim Visočanin prepisao je spomenuto djelo još kao učenik Gazi Husrev-begove medrese a za života autora Muhameda Čajničanina koji je bio muftija i muderis u Đumišića medresi.

Biblioteka medrese Ahmed-efendije u Visokom imala je u osmanskom periodu nekoliko sličnih djela iz oblasti logike: *Ḥussām Kātī min al-Īsāgūǧī* – Katijevo djelo Isagoga, *Šarḥ Īsāgūǧī* – komentar Isagoge i *Ḥāşiya matn Īsāgūǧī* – glosa na tekst Isagoge i sl.

U Visokom, od ranog perioda pa sve do kraja osmanske vladavine, tesavufska saznanja ostvaruju se na nekoliko razina: na nivou temeljnih spozanaja o tesavvufu u okviru školskog obrazovnog sistema, na

[164] Rukopis (OIS 2393) izgorio prilikom granatiranja Orijentalnog instituta 17. maja 1992. godine.

[165] Rukopis je došao u ostavštini rahmetli Safveta Zečevića u Visokom. Vidjeti detaljnije: Mehmed Mujezinović, "Nekoliko rukopisa prepisanih u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu", *Anali GHB* IV, Sarajevo 1976, 29.

razini stručnog tekijskog obrazovanja, kao i na razini višeg misaonog promišljanja koncepta spoznaje kroz različita klasična djela iz navedene oblasti. Premda se zanimanje za tesavvuf uočava i kroz marginalne bilješke u prijepisima drugih djela poznatijih Visočana iz osmanskog perioda, kao i u poeziji općenito, bilo da je autorska ili prepisivana, posebnu pažnju privlači prepisivanje kraćih djela i traktata iz spomenutog područja. Tako u nahiji Visoko u mjesecu rebiul-ahiru 1227/1812. godine Salih b. Husejn b. Mustafa prepisuje klasično tesavufsko djelo Hadži Halife pod naslovom *Mīzān al-Ḥaḳḳ fī iḫtiyār al-Ḥaḳḳ* (GHB, R. 1906). Određeni aspekti tesavufskog učenja bili su sastavni dio osmanskog književnog izraza, tako da ne čudi što je poezija gotovo svih bošnjačkih divanskih pjesnika na orijentalnim jezicima manje ili više prožeta tesavufskom inspiracijom. To se uočava dobro i na primjeru poezije Osmana Šuglija Visočana. U žanru tzv. tekijske književnosti (*Tekke Edebiyatı*), koja predstavlja jedan od važnijih koncepata u književnosti na orijentalnim jezicima u Bosni, razvijaju se posebne forme, poetske i melodijske, za iskazivanje određenih, uglavnom tarikatskih načina doživljavanja mističkih stanja na putu Spoznaje. Posebno su poznate tekijske pjesme šejha Abdurahmana Sirrija, kako na orijentalnim tako i na maternjem, bosanskom jeziku.

Ostale tradicionalne znanosti u Visokom

Od ostalih tradicionalnih znanosti koje se sreću u Visokom u osmanskom periodu, mogu se izdvojiti: znanost o vojnim disciplinama, medicina, farmakologija (narodna) i sl. Autori nekih djela iz spomenutih oblasti bili su Visočani, dok se u drugim djelima Visočani javljaju najčešće kao prepisivači, čitatelji ili vlasnici, što potvrđuje široku lepezu različitih oblika zanimanja za spomenute klasične znanstvene oblasti i/ili umijeća.

Znanost o ratovanju

Iako se knjige o vještini ratovanja u 16. stoljeću sreću vrlo rijetko, ipak se može reći da je bilo i autora iz Bosne koji su dali svoj doprinos u toj oblasti. Jedan od njih je svakako i već spominjani Nasuh Matrakči Bošnjak. Nosio je titulu "maṭrāḳī" – vitez dugog viteškog štapa), a popularno su ga zvali Matrakči. O smislu ratovanja i o vojnim taktikama napisao je 936/1529. godine vrlo zanimljivo djelo *Tuḥfetü'l-Ġuzāt – Dragulj ratnicima*). U biblioteci Süleymaniye (Esad Efendi – 2206) nalazi se rukopis spomenutog djela od 5 većih cjelina, datiran 939/1532. godine, u kojem se nalazi dosta zanimljivih skica, odnosno shematskih prikaza različitih vojnih taktika prilikom napada i odbrane od neprijatelja.

Nakon zahvale na početku djela *Tuḥfetü'l-Ġuzāt* dolazi objašnjenje same tematike knjige, gdje se autor potpisuje kao "Nāṣūḥ es-Silāḥi eṣ-ṣehīr bī-Maṭrāḳī" (Nasuh, silahšor/oružnik, poznat kao Matrakči – vitez dugog štapa). U djelu se daje opis tadašnjih kvalifikacija i titula Nasuha Matrakčija, čime se želi potvrditi stručna utemeljenost djela, budući da ga je pisao neko ko se profesionalno razumijevao u vojne taktike tadašnjih vojnih nauka, koje je u to vrijeme primjenjivala osmanska vojska i doživljavala brojne uspjehe i pobjede.

Prema Nasuhu, učenje načina i pravila ratovanja, kao i svladavanje posebnih umijeća u toj oblasti, ubraja se u dobra djela ('*ibādet*). Nasuh je vještine ratovanja učio od velikih učitelja, čitajući i analizirajući brojna djela iz te oblasti. U samoj knjizi navodi kako je djelo sastavio kao naputak i knjigu za podsjećanje kasnijim generacijama. Prema njemu, umijeće ratovanja i viteštva ponovo oživljava veliki vezir

Ibrahim-paša, što donekle predstavlja svojevrsnu kontekstualizaciju djela. Završavajući uvodni dio, Nasuh, u cjelinama što slijede, prelazi na detalje koji se odnose na teoriju ratovanja i praktični dio, vojne taktike: o vještini baratnja lukom i strijelom, o maču i mačevanju, o topuzu i kako se usavršio u vrijeme vladara Anuširvana, majstora u borbi topuzom, o koplju i direktnim borbama mačem na mač, kopljem na koplje dok nije bilo štitova, o opsadi, napadu i odbrani utvrde te, na kraju, o svečanosti održanoj na dvoru povodom obrezivanja prinčeva 936/1529. godine kada je, prema vlastitim projektnim shemama i nacrtima, napravio od debelog kartona ogromnu maketu tvrđave na točkovima i javno pred svima pokazivao glavne tehnike osvajanja i odbrane utvrđenih mjesta.[166]

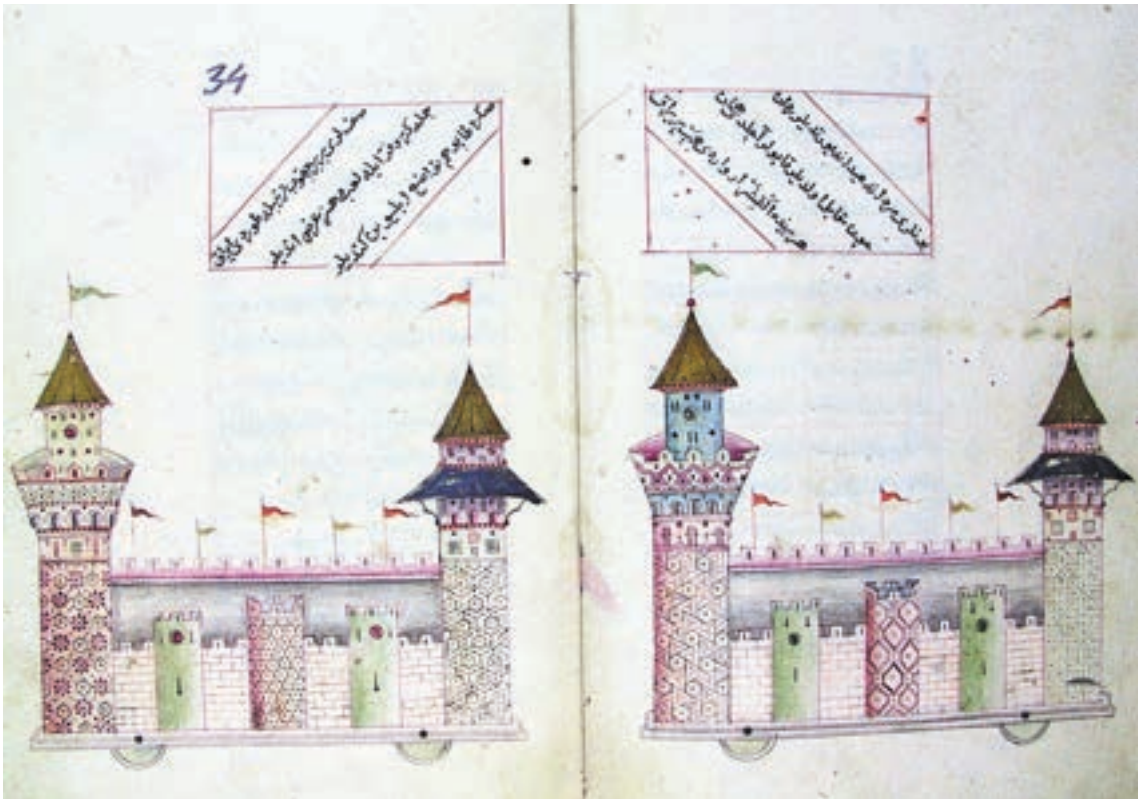

Nasuh Matrakči Bošnjak: Utvrde na manevru 1529. godine
Tuhfetü'l-Guzāt (تحفة الغزات)
(Sül. Ktp. Esad Ef. – 2206; 33b–34a)

[166] Na toj predstavi svaka utvrda imala je po pet kula sa po četvero vrata. Zidovi su bili ukrašeni raznim slikama i crtežima, kako bi scene bile zanimljivije za posmatrače. Na kule su "postavljeni" topovi i puške, a uz svaku utvrdu stajalo je po 120 naoružanih boraca. Utvrde su bile sastavljene od pokretnih kula i zidova, tako da je demonstracija ratnih tehnika prikazivana različitim pomjeranjima kula i kapija. Vojske su se pojavljivale u grupama sa različitim oružjem, povlačeći se ili napadajući u skladu sa određenom taktikom koje je kao zapovjednik objašnjavao i praktično demonstrirao Nasuh Matrakči Bošnjak. U rukopisu u biblioteci Sulejmaniji nalazi se slika navedene makete, a njene reprodukcije ukrašavaju brojne knjige koje se bave opisom događaja i ceremonija na osmanskom dvoru u 16. stoljeću.

Matrakčijevo djelo *Tuḥfetü'l-Ġuzāt* bilo je izvor za pisanje djela slične naravi u Osmanskom carstvu[167], kako za njegova života, tako i u periodu poslije njega, a beratom sultana Sulejmana Kanunija Nasuh je specijalno odlikovan kao "vitez i majstor vojnih vještina". Odlikovanje koje je sultan Sulejman dodijelio Nasuhu Matrakčiju Bošnjaku ukazuje donekle i na vrijednost Matrakčijevog djela o vojnim vještinama i tadašnjim ratnim taktikama u Osmanskom carstvu i šire.

Klasična medicina

U nekoliko većih mjesta u Osmanskom carstvu u 16. stoljeću već su bile otvorene posebne škole (*dārü'l-şifā*) za obrazovanje iz oblasti medicine. Te škole bile su u blizini velikih bolnica koje su također podizane u većim mjestima u 16. stoljeću. U isto vrijeme prevode se brojna djela iz oblasti medicine, uglavnom s arapskog, ali i sa drugih jezika. Budući da su mnogi obrazovaniji učenjaci znali više orijentalnih jezika, nekada su se djela iz medicine prepisivala izravno na arapskom ili na jeziku izvornika djela. Interes za obrazovanjem u oblasti medicine, kao i izgradnja bolnica i u drugim mjestima, prenio se kasnije i u ostale dijelove Carstva. Zainteresiranost za djela koja govore o medicinskoj znanosti primjetna je i u Visokom i okolini. Naime, prepisivanje i čitanje djela, makar ona bila vrlo složene tematike i na različitim jezicima – to treba posebno naglasiti – nije osobitost samo kulturnog života kasabe Visoko nego, također, i sela oko Visokog.

U Visokom su se čitala i prepisivala i djela iz područja medicinskih znanosti. Od prepisanih medicinskih djela pažnju privlači djelo poznato kao *Muršid al-muta'ahhil*, a njegov puni naslov u prijevodu glasi: *Uputa za oženjenog i onog koji se namjerava oženiti, o valjanom životu i postupku u braku*. Djelo je izvorno napisano na arapskom jeziku, autor mu je Muhamed Kutbuddin Izniki (u. 1418), a prepisao ga je izvjesni Ali sin Sulejmanov iz Vučića (Radovlje) kod Visokog.[168] U djelu se donose neki općepoznati, ali i drugi, manje poznati detalji iz islamske tradicije koji se odnose na "pripreme" za brak (koje preduvjete za stupanje u brak moraju ispunjavati supružnici),[169] kao i neki opisi seksološke naravi vezani za bračni život.

Ukratko, iako u Bosni u osmanskom periodu nije bilo posebnih, specijaliziranih medicinskih škola do sredine 19. stoljeća, obrazovani ljudi su čitali i prepisivali knjige iz kojih su ljudima prenosili prilično pouzdana saznanja o nekim važnim aspektima medicine kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Rukopis medicinsko-seksološkog djela, priručnika koji je prepisao Ali sin Sulejmana iz Vučića (Radovlje) kod Visokog ukazuje na činjenicu da su djela iz medicine, kao informacije iz tog područja znanosti, bile poznate i u Visokom u osmanskom periodu.

---

[167] U rukopisu djela *Tuḥfetü'l-Ġuzāt* (Belediye Ktp., M. Cevdet Koleksiyonu O. 50) Nasuh se spominje kao jedan od učenjaka od kojeg je autor preuzeo određene spoznaje iz oblasti tehnika ratovanja.

[168] Afifa Abu Safija i Aiša Smailbegović-Hadžihalilović, "O jednom seksološkom djelu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Anali GHB* II–III, Sarajevo 1974, 153–158.

[169] O tome koliko se pazilo na neke preduvjete u tom pogledu implicite nam svjedoči i jedan hudžet visočkog kadije od 18. safera 1056/5. april 1646. godine u kojem se ustanovljava virginitet Fatime, kćeri Husejnove iz sela Poričana, za koju se govorilo da je rodila i umorila čedo, te je na zahtjev zastupnika visočkog vojvode subaše Smaila pozvana pred kadiju, tako da su Fatimu "po kadijinom nalogu" pregledale dvije žene iz Visokog i izjavile da je djevojka, a to su posvjedočili i seljaci iz sela. Vidi detaljnije: Fejzulah Hadžibajrić, "O arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke", *Anali GHB* VII–VIII, Sarajevo 1982, 258.

Tradicionalna farmakologija

Kao što su u ranom periodu razvoja nauka kod Osmanlija prevođena razna djela iz medicine s arapskog i drugih jezika, također su prevođena i djela iz oblasti farmakologije. Na dvoru su se proizvodili razni lijekovi od različitih trava i drugih materijala, a spisak takvih lijekova bio je prilično dugačak. Velik broj takvih recepata za spravljanje lijekova u narodu se širio prepisivanjem unutar različitih rukopisnih kodeksa (medžmua) ili, pak, usmenim putem. U rukopisnim zbirkama u bosanskohercegovačkim bibliotekama mogu se naći različiti recepti za spravljanje određenih lijekova.[170] Do sredine 19. stoljeća znanje iz oblasti farmakologije u Osmanskom carstvu, uključujući i Visoko, moglo se steći kod pojedinaca koji su bili vješti u toj oblasti, dok su od sredine 19. stoljeća, uglavnom u većim gradovima u Carstvu, postojale specijalizirane škole za sticanje znanja iz botanike i farmakologije.

Cjelovita djela iz oblasti botanike bila su i u Bosni rijetka i jako vrijedna, dok su mali rječnici iz oblasti botanike, odnosno popisi trava sa pokojim receptom za spravljanje lijekova ispisivani u brojnim rukopisnim kodeksima (medžmuama), u tzv. ljekarušama, a često i na pojedinačnim listićima. U Zavičajnom muzeju Visoko nalazi se recept za spravljanje "čudotvorne kreme" za koju se navodi da je dobra za razne bolove (za bol u krstima, za srčane tegobe, stomak, vraćanje izgubljenog glasa itd.), a istovremeno i korisna za uljepšavanje lica.

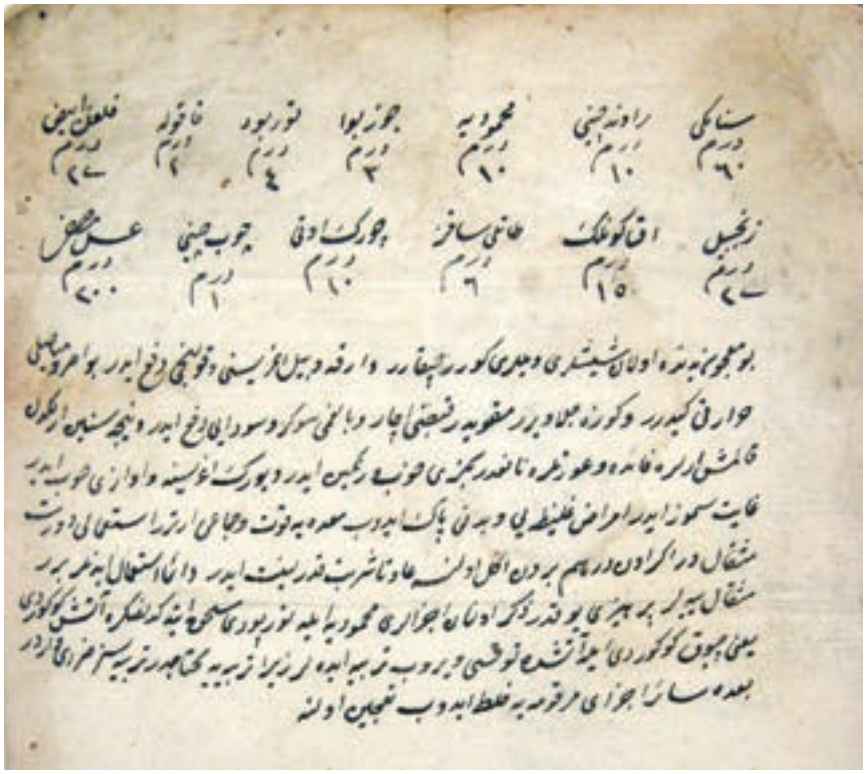

Recept za čudotvornu kremu
(Zavičajni muzej Visoko, inv. br. 77a)

[170] Postojali su čak i *attari* (travari) po brojnim bosanskim kasabama, uključujući i Visoko.

PRIVATNE BIBLIOTEKE I BOGATSTVO PISANE RIJEČI

Kao što je već poznato, knjige su kao kulturološki fenomen bile sastavni dio svakodnevnog života u Visokom u osmanskom periodu. Podatke o rukopisnim djelima nalazimo čak i u kupoprodajnim ugovorima, gdje su knjige bile predmet kupovine, ali i sredstvo za plaćanje. Tako u jednom *temessuku* (kupoprodajnom ugovoru) od 11. džumadel-ula 1212/1. oktobra 1797. Husejn b. Husejn, stanovnik Sutjeske, prodaje Sarajliji Telal-baši Muhamed-agi njivu u zaseoku Kamenica u blizini sela Bukovik u nahiji Visoko, a za tu njivu Husejn dobiva jedan jatagan, 550 groša i jedan *Mushaf* (rukopis Kur'ana). Spomenutom činu prisustvovalo je 13 svjedoka koji su se potpisali na ugovoru i ovom činu dali dodatni društveni kontekst i posebno značenje.[171]

Nekada su rukopisi prepisivani iz ljubavi prema pisanoj riječi i nauci općenito, nekada su uvakufljavani, a nekad su bili i sastavni dio posuđivanja i razmjene među učenim ljudima. Naprimjer, u jednom veoma lijepo ukrašenom rukopisu djela *Fetāvā-yı 'Ali Efendi* (pravne decizije) iz 18. stoljeća stoji bilješka o tome da je mula Mustafa Husić iz Fojnice spomenuto rukopisno djelo dao Abdulah-efendiji, imamu iz Visokog, u zamjenu za djelo *Şerḥ-i Kāfiye* (komentar iz sintakse) od Ahmeda Sudija Bošnjaka Čajničanina (GHB, R. 144). Ova bilješka, kao i brojne slične, izravno svjedoči o uobičajenoj razmjeni knjiga među obrazovanim stanovnicima nahije Visoko. Bilješka također upućuje na činjenicu da je kulturni život u Visokom bio povezan sa kulturnim životom u ostalim mjestima u okolini Visokog, što je sasvim razumljivo budući da kultura i umjetnost ne poznaju formalne administrativno-upravne granice, već se šire prema svojoj vlastitoj unutarnjoj logici razvoja, sve u skladu s odgovarajućom kulturološko-obrazovnom klimom.

O nekim knjigama doznajemo tek nakon smrti njihovog vlasnika, kao što je slučaj sa dijelom ostavštine Hasana iz sela Gora kod Visokog 1798. godine, u kojoj se spominju i tri rukopisa.[172]

Brojni rukopisi iz Visokog dospjeli su na različite načine u rukopisne biblioteke u Bosni i inozemstvu, tako da su obogatili rukopisne fondove i izvan mjesta gdje su se prepisivali ili čitali. Rukopisi su se umnožavali prepisivanjem. Neke se knjige prepisuju za vlastite potrebe, druge da se pokaže kaligrafsko umijeće, treće da bi se nekom dale na dar. Na osnovu sporadičnih bilješki koje se najčešće mogu naći u sidžilima moglo bi se zaključiti da vrijednost pojedinih rukopisa koji su služili kao poklon i nije bila toliko velika da ih ne bi mogli priuštiti brojni žitelji Visokog, a pogotovo oni iz građanskog sloja zanatlija i bogatijih visočkih trgovačkih porodica.[173]

---

[171] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* I, 71–72.

[172] OIS, S. 67, fol. 49: *Muṣḥaf-i şerīf hediyesi, 'Umdetü l-islām tercemesi, Perişan kitabı.*

[173] Ilustracije radi, navest ćemo nekoliko podataka iz jedne imovinske rasprave o zaostavštini rahmetli Hatidže Šahinović iz sela Čekrekčije kod Visokog 1139/1726–27. godine, pred sarajevskim kadijom, u kojoj se navodi da je vrijednost odlomaka iz *Kur'ana* namijenjenih kao poklon (*kelām-ı ḳadīm hediyesi*) bila samo 900 akči. Ilustracije radi, imovina rahmetli Hatidže Šahinović procijenjena je na 501.479 akči. U ostavštini su se nalazili različiti skupocjeni *odjevni predmeti* (kaftani izvezeni srebrom, srebreni pojas – 6.700 akči), *pokućstvo* (jastuci od kadife, platno različitih boja sa srebrenim vezom, sviječnjak, sinije), *pribor i predmeti za uljepšavanje* (ogledalo, češalj od slonovače, misk), *nakit* (srebreno prstenje, naušnice sa dragim kamenjem i biserjem čija je vrijednost procijenjena na 12.710 akči, zlatne

U osmanskom periodu u Bosni, koji se u populističkoj literaturi često nastoji predstaviti kao "period nepismenosti", bilo je dosta različitih vrsta rukopisnih zbirki / biblioteka. Neke od tih biblioteka bile su javne, a neke privatne. Velik broj podataka o različitim rukopisnim djelima u Visokom iz osmanskog perioda ukazuje na posebnu vrstu odnosa prema knjizi, pisanoj riječi i pismenosti općenito. Od javnih rukopisnih kolekcija već smo navodili neke podatke o džamijskim bibliotekama i biblioteci visočke medrese Ahmed-efendije, ali – to treba naglasiti – i privatne porodične zbirke rukopisa u Visokom svojim bogatstvom ukazuju na činjenicu da knjiga u Visokom u osmanskom periodu nije bila "privilegija" samo određenih "zatvorenih" ili "poluzatvorenih" krugova ili službenih institucija već je bila javno kulturno dobro i sastavni dio svakodnevnog života običnih ljudi u Visokom.

Privatne kolekcije i vlasnici rukopisa iz Visokog

Rukopisi u visočkim privatnim kolekcijama bili su iz različitih oblasti humanističkih i društvenih znanosti. Oni su istodobno bili i dio društvenog života, odnosno javne kulture obrazovanja i kolektivnog sjećanja, ali također i dokumenti koji svjedoče i o privatnim relacijama među ljudima u sferi kulturnog života Visokog u osmanskom periodu. Vrlo su zanimljivi rukopisi koji su kružili, a i danas, nasljeđivanjem od predaka, kruže po privatnim rukopisnim kolekcijama iz osmanskog perioda, od početka 16. stoljeća sve do danas. Naime, neki od rukopisa koje su Visočani porodičnom linijom naslijedili od predaka iz ranijih stoljeća i danas se nalaze u njihovim privatnim kolekcijama rukopisa, a neki su, pak, uvakufljavani u javne rukopisne biblioteke u kojima postoje bolji uvjeti za njihovo održavanje. Osim toga, ljudi su svoje porodične rukopisne zbirke uvakufljavali u javne institucije kako bi ti rukopisi bili dostupni široj znanstvenoj i kulturnoj javnosti, ne samo u Visokom nego i u Bosni i regionu.

Mi ćemo ukazati samo na neke rukopise koji su uvakufljavani i danas su dostupni široj znanstvenoj javnosti, kao i na neke važnije privatne zbirke o kojima treba navesti osnovne podatke kako bi kulturna javnost imala uvid, kako u sam fenomen pismenosti u Visokom u osmanskom periodu, tako i u podatke o tome gdje se ti rukopisi nalaze. Kada je riječ o privatnim kolekcijama rukopisa, treba napomenuti da su brojni rukopisi došli u vlasništvo nasljedstvom, dok se oni drugi prepisuju ili kupuju, osobito u kasnijem periodu. U brojnim uvakufljenim rukopisima također se može naći podatak o nekim Visočanima koji su u ranijim stoljećima bili vlasnici nekog rukopisa, tako da i takav podatak nudi nova saznanja o "ljubavi prema

---

hamajlije – 6.900 akči, pokrivala za glavu ukrašena biserjem i šorvanima, prsten od smaragda – 7.400 akči, zlatni prsten s hamajlijom – 1.610 akči, srebrene halhale, biseri sami, drugi biseri – 43.735 akči, druga vrsta naušnica sa 200 šorvana – 48.000 akči, srebreni ukrasi za kosu precizno ukrašeni biserjem – 9.660 akči, prsten sa ukrasom od plavog kamena, prsten sa biserom, dva prstena od dijamanta (pri čemu je vrijednost dragulja procijenjena na 193.613 akči), *posuđe* (ćasa od mertebana, kašike, ibrik, tepsije, tacne za šećer od porculana, ćasa od biljura, bakarni havani itd.), *namirnice* (različiti začini) i sl. Ako u navedenom primjeru uporedimo vrijednosti odlomaka iz *Kur'ana* namijenjenih kao poklon (900 akči) i ukupne vrijednosti ostavštine iza umrle Hatidže Šahinović iz sela Čekrkčije kod Visokog (501.479 akči), uočit ćemo da za bogatije slojeve društva uopće nije bilo teško naručiti prepisivanje bilo koje dostupne knjige za ličnu biblioteku ili za poklon. Navedene porodice mogle su izdvojiti i mnogo veće sume za prepisivanje. Vidjeti: Kadić, *Tārīẖ-i Enverī*, sv. V:B/46–50.

knjizi" u Visokom u osmanskom periodu, bez obzira na kasniju sudbinu tih rukopisa. Posebno treba skrenuti pažnju na sljedeće privatne zbirke i vlasnike rukopisa koji su iz svojih rukopisnih kolekcija uvakufljavali neka djela za druge rukopisne biblioteke u Bosni ili izvan Bosne.

Iz kolekcije Abdulakdira i Halime Hadžiahmetović iz Visokog potječe rukopisni kodeks u prijepisu Abdulvehaba Karahodžića iz 1187/1773. godine.[174] Kodeks sadrži prijepis klasičnog djela *Pendnāme-i 'Aṭṭār* (L. 3b–24b) na perzijskom jeziku i kaside *Al-qaṣīda ad-Dimyāṭiyya fī at-tawassul bi asmā'-allāh al--ḥusnā* (L. 71b–73a). Iz iste kolekcije je i kodeks (GHB, R. 8794) u kojem su prepisana dva djela iz oblasti islamskog prava: *Ġunya al-mutamallī fi šarḥ munya al-muṣallī* (L.1a–73b) i *Muḫtaṣar ġunya al-mutamallī fi šarḥ munya al-muṣallī* (L.74b–170a), kao i kodeks (GHB, R. 8237) u kojem se nalaze dva djela iz oblasti etike i klasične islamske pedagogije: *Ta'līm al-muta'alim* (L. 1b–42a) i *Šarḥ ta'līm al-muta'alim* (L. 42b–71b). Ovoj kolekciji pripadao je i kodeks – medžmua sa više djela, koji sadrži sljedeća djela: *Al-Kāfiya fī an-naḥv* (L. 1a–35a) – iz oblasti arapske sintakse, *Šarḥ Īsāġūġī fī al-manṭiq* (L. 37a–66b) – iz oblasti logike na arapskom jeziku, te *Ar-risāla al-andalusiyya fī 'ilm al-'arūḍ wa al-awzān aš-ši'riyya* (L. 67b–71a) – iz oblasti arapske metrike. Rukopis potječe iz 18. stoljeća,[175] kao i rukopis djela *Natā'iġ al-afkār* (GHB R. 8238) iz oblasti sintakse arapskog jezika. Istoj oblasti pripada i djelo *Ḥall asrār al-aḥyār 'alā i'rāb iẓhār al-asrār* (GHB R. 8233) iz ove kolekcije rukopisa. Posebno zanimljiv rukopis iz zaostavštine porodice Hadžiahmetović predstavlja kodeks / medžmua iz 1840. godine, čiji je sastavljač izvjesni Emin. U njemu se, između ostalog, nalazi i prijepis cjelovitog *Divana* – pjesničke zbirke Ilhamije Žepčaka, ali i pjesme drugih bošnjačkih pjesnika, među kojima i dvije pjesme pjesnika Jetimija Mostarca iz 17. stoljeća, jedna pjesma Sabita Užičanina, bilješka na turskom jeziku o šejh Sirrijevoj pjesmi "Ah, dervišu", šejh Sirrijeve pjesme na bosanskom: "Ah, dervišu", "Ako hoćeš derviš biti", "U pamet se ti obuj" i brojne njegove pjesme na turskom jeziku, zatim jedan arzuhal Fadil-paši, pjesma Mustafe Huremija (Mostarca), jedna ilahija i nekoliko kasida Kaimijevih, gazel Sabita Užičanina i pjesme brojnih drugih pjesnika.[176]

Jusuf-efendija Omerspahić iz Visokog iz svoje rukopisne biblioteke uvakufio je jedan rukopis *Şerḥ-i Vasiyyetnāme,* komentar Birgivijine knjige savjeta prepisan 1263/1847–48. godine.

Prijepis *Mushafa* koji je prepisala Amina kći Mustafa-čelebije iz Sarajeva 1178/1764. godine, a koji je kasnije dugo bio u privatnoj porodičnoj rukopisnoj kolekciji u Buzićima kod Visokog, danas se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (R. 6938).

Iz svoje rukopisne kolekcije Hasan Smajilagić iz Buzića kod Visokog poklonio je Gazi Husrev-begovoj biblioteci rukopis koji je prepisao Fehret b. Husejn iz sela Mokronoge nastanjen u selu Buzići kod Visokog 1173/1759–60. godine (GHB, R. 8592). Iz kolekcije rukopisa Hasana Smajlagića iz Buzića potječe i rukopisni prijepis Kur'ana iz 1135/1722. godine, što nam daje dodatne podatke o tome da je selo Buzići u 18. stoljeću imalo više pismenih ljudi koji su prepisivali ili čuvali knjige u svojim porodičnim rukopisnim zbirkama.

---

[174] GHB, R. 8240. Usp. Muhamed Hadžijamaković, "Medžmua Abdul-vehaba Karahodže (Karahodža zade)", *Anali GHB* XI–XII, Sarajevo 1985, 211–228.

[175] GHB, R. 8239. *Katalog GHB*, sv. XVI.

[176] GHB, R. 6825. Muhamed Hadžijamaković, "Medžmua Saliha Emina", *Anali GHB* XV–XVI, Sarajevo 1990, 131–139.

Iz rukopisa jedne medžmue iz 18. stoljeća, koja sadrži dijelove poznatih perzijskih klasika Širazija i Džamija, a koju je uvakufio Memiš-aga Kasumagić, doznajemo da je njen vlasnik bio Murat sin Muhameda iz sela Radovolja, iz nahije Visoko. Rukopis je iz njegove privatne kolekcije promijenio nekoliko vlasnika, uglavnom putem nasljedstva.

Jedan od vlasnika obimnijeg rukopisa iz oblasti tedžvida (GHB, R. 5451) bio je Ibrahim b. hadži Bekir Visočanin. Prijepis je završen 1246/1830. godine, a govori o tome da je spomenuto djelo bilo interesantno određenoj čitalačkoj publici u Visokom u prvoj polovini 19. stoljeća.

Iz kolekcije Saliha Hadžialića iz Visokog potječe djelo *Mecmū'a-i İbrāhīm Efendi İhlevnevī Ġarībī*.[177]

Iz kolekcije Omera Hadžimehanovića iz Visokog potječu i rukopisni džuzovi Kur'ana (3–7) sa polukožnim uvezom (GHB, R.10152), a iz kolekcije rukopisa Muhameda Demića iz Arnautovića kod Visokog potječe rukopis Kur'ana (GHB, R. 7473), što potvrđuje već poznatu činjenicu da je u Visokom bilo popularno prepisivanje i čuvanje rukopisa iz osmanskog perioda, a posebno mjesto u kaligrafskom prepisivanju i čuvanju zauzima sveta knjiga muslimana, Kur'an, čije prijepise u Visokom srećemo još od ranog perioda osmanske uprave pa sve do danas.

Prepisivači iz Visokog

Već smo vidjeli da je među Visočanima bilo izvrsnih kaligrafa koji su kroz prijepise rukopisa pokazivali svoje umijeće u ovom segmentu umjetničkog izraza. Međutim, nisu svi prepisivači bili i kaligrafi i njihovi prijepisi nemaju umjetničku dimenziju. Ipak, oni ostaju svjedočanstvo o postojanju višestoljetnih nastojanja da se putem prijepisa knjiga umnoži i dopre do korisnika.

U 16. stoljeću se među prepisivačima iz Visokog navode: Sulejman sin Abdulaha iz sela Monjari (932/ 1526) i Husejn b. Nasuh Visočanin (987/1579). Od prepisivača iz Visokog koji su živjeli u 17. stoljeću najčešće se spominju: Muhamed b. Omer Bosnevi Visoki (1062/1651)[178], Salih b hadži Osman Visočanin (1058/1648) i Osman b. Ahmed Visočanin (al-Visoki) Šugli (1083/1672). Najviše imena prepisivača iz Visokog i okoline susreće se među prepisivačima iz 18. stoljeća, a među njima se izdvajaju: Ibrahim b. Bekir Visočanin (1138/1725)[179], Ibrahim b. Muhamed efendi Visočanin (1140/1726, 1152/1739 i 1157/1746), Ismail b. Hasan iz Dobrnje kod Visokog (1139/1727), Hasan iz Milodraža (1142/1729–30), Osman b. Mustafa Visočanin (1142/1729–30), Ebu Bekr b. Husejn Visočanin (1741. i 1752), Omer b. Abdulah Čelebi b. Ebu Bekr iz sela Lužnice (1745 i 1754), Jahja b. Abdulah b. Mahmud Visočanin (1162/1748), Salih b. Ali halifa iz sela Seoce kod Visokog (1172/1758), Fehret b. Husejn iz sela Mokronoge (1759–60), Salih b. Ibrahim Visočanin (1175/1761), Sulejman b. Džafer Sadik iz Visokog (1767), Ebu Bekr Visočanin (1184/ 1770), Abdulvehab Karahodžić (1187/1773), Ibrahim b. Muhammed Visočanin (1197/1782), Salih Visočanin, imam (1206/1791) itd. Pojavom litografskih djela u 19. stoljeću opada i potreba za prepisivanjem knjiga, pa se i među prepisivačima iz Visokog i okoline javlja

[177] Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, 142.

[178] M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 71.

[179] *Isto*, 123.

manji broj imena. Među njima su poznati sljedeći prepisivači rukopisnih djela: Mustafa iz mahale Novo Brdo u Visokom (1242/1826), Ibrahim b. Bekir Visočanin (1246/1830), Ahmed b. Mustafa iz Lješeva (1845) i Ferhat sin Ahmeda Spahića iz sela Monjari (1270/1853).

Osim poznatih prepisivača, katkada se u rukopisima sreće samo nadjevak Visočanin (Visokavi, al-Visoki) na mjestu gdje obično stoji ime prepisivača, ali su i ti, anonimni prepisivači ostavili pisani trag o svom visočkom porijeklu i pripadnosti tom kraju.[180]

Ono što je osobitost Visokog i okoline u kulturnom životu u osmanskom periodu jeste prisutnost knjige i velikog broja pismenih ljudi čak i u selima oko Visokog. To na najizravniji način svjedoči o visokoj svijesti o pismenosti kod Bošnjaka muslimana u Visokom i njegovoj okolini tokom stoljeća osmanske vladavine u Bosni.

PISANA RIJEČ NEMUSLIMANA U VISOKOM U OSMANSKOM PERIODU

Što se tiče pisane riječi kod katolika u Bosni, ona se pretežno svodi na pisane tekstove franjevaca, a kad je riječ o tekstovima franjevaca, teško se može govoriti o kasabi Visoko u osmanskom periodu kao mjestu gdje se takva vrsta literature razvijala. Ona će se razvijati se kasnije, u doba austrougarske vladavine, kao i literatura i pismenost pravoslavnog stanovništva u Visokom. Što se tiče pisanih djela Sefarda u Visokom u osmanskom periodu, zasada nema podataka o postojanju takvih djela.

Naime, kao što je već poznato, krajem 15, u 16. pa sve do kraja 17. stoljeća u Visokom je bila crkvica u koju su povremeno dolazili redovnici iz susjednih krajeva. Međutim, djelovanje franjevaca u Visokom bilo je ograničeno problemima druge vrste. Prvi je problem pojave velike krize katoličanstva u 16. stoljeću u Ugarskoj, što se odrazilo i na duhovnu klimu u Bosni. Franjevačka crkva u Visokom 1697. godine izgorjela je nepažnjom onih koji su održavali crkvu i zemljište oko crkve, a nije se uspjela popraviti jer nije bilo interesa za njen popravak među samim franjevcima, tako da je u podjelama na župe Visoko bilo posve zapostavljeno do sredine 19. stoljeća, bez crkve od 1697. do 1856–57. godine.[181]

Frano Jukić u svom prilogu koji je nazvao ljetopisom crkve u Bosni za 1850. godinu navodi župe i samostane. Iz njegove podjele vidi se da ni 1850. godine u Visokom nije bilo crkve, te da su vjernici katolici iz nahije Visoko bili okrenuti samostanu u Sutjesci.[182] Crkva je građena oko 1856. godine.[183] Kada piše o katoličkim učionicama, Jukić ne spominje nijednu takvu učionicu u samom Visokom.[184] S druge strane, takva aktivnost može se pretpostaviti u Sutjesci ili samom Varešu, gdje je pred kraj osmanske uprave bilo

---

[180] Anonim iz Visokog (Visokavi) prepisao je djelo iz sintakse *Šarḥ ʻala dibāğa al-miṣbāḥ* (OZJA 1314), koje predstavlja komentar uvodnog dijela arapske sintakse na poznato djelo *Al-Miṣbāḥ*. Djelo je neimenovani Visočanin prepisao u Sarajevu 1058/1648. godine. (Vidjeti: M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači* II, 68).

[181] Čak je i u samom franjevačkom rukovodstvu i nakon odlaska Osmanlija iz Bosne bilo protivljenja da se prave veći crkveni objekti za katolike u Visokom, jer čak ni u to vrijeme u samom Visokom nije postojala posebna potreba za takvim objektima.

[182] Vidjeti: *Bosanski prijatelj*, sv. I, Zagreb, 1850, 136.

[183] Vidjeti: *Bosanski prijatelj*, sv. III, Zagreb, 1861, 202.

[184] Vidjeti: *Bosanski prijatelj*, sv. IV, Tiskom Ivana Vončine, u vojn. Sisku, 1870, 191–192.

više aktivnosti na prosvjeti. Dakako, velik problem je bio i nedostatak obrazovanijih učitelja katolika u Visokom sredinom 19. stoljeća, tako da se može pretpostaviti da su se u crkvi u Visokom na samom kraju osmanske vladavine uglavnom stjecali samo temeljni naputci iz katoličkog vjeronauka. Problem nedostatka udžbenika također je bio evidentan. Što se tiče pismenosti franjevaca iz drugih mjesta izvan samog Visokog i okoline, ona izlazi iz okvira teme ove monografije.[185] Čak je i Profesorska knjižnica Franjevačke gimnazije u Visokom osnovana kasnije, u austrougarskom periodu.

Pravoslavno stanovništvo u Visokom do 1857. godine u Visokom nije imalo vjerskog objekta. Te godine pravoslavna zajednica okupljala je 60-ak kuća i u Visokom pri kraju osmanske vladavine bila je brojnija i bolje organizirana od katoličke zajednice. U crkvi se nalazila zbirka vrlo vrijednih ikona[186] koja je tu stigla u kasnijem periodu, svakako nakon izgradnje crkve. Dakako, ni osmanski ni drugi izvori ne spominju pravoslavnu crkvu u Visokom prije 1857. godine.[187] Već 1871. godine u nahiji Visoko nalaze se dvije pravoslavne učionice sa ukupno 86 đaka (31 učenica i 55 učenika). Od 1873–1878. godine taj broj se znatno smanjuje, sve do kraja osmanske vladavine. Najduže traje nastava u objektu u blizini same crkve, koji je sagrađen 1875. godine. Nažalost, nema sačuvanih djela visočkih pravoslavaca nastalih u Visokom u osmanskom periodu.[188]

Podaci o Jevrejima u Visokom mogu se sporadično naći u različitim dokumentima ili usputnim bilješkama. Povremeno se pojavi podatak o tome da određena njiva ili kuća koja se uvakufljava graniči sa baščom ili kućom nekog Jevreja iz Visokog.[189] Ipak, teško je govoriti o današnjim ostacima pisane riječi kod Sefarda u Visokom u osmanskom periodu u situaciji kad nema, koliko je dosad u nauci poznato, sačuvanog pisanog djela bosanskih Sefarda u Visokom u osmanskom periodu.

---

[185] S druge strane, djelovanje i pisanje franjevaca u Fojnici već je obrađeno u monografiji o Fojnici. Vidjeti: Halid Buljina, "Kulturno-istorijski spomenici", u: *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica – Sarajevo, 1987, 125–135.

[186] Naime, doseljavanje većeg dijela pravoslavnih vjernika u Visokom, prema M. Filipoviću, desilo se u 18. stoljeću i kasnije. Osamnaest ikona za koje se navodi da su iz starijeg perioda, donijeto je kasnije, kao poklon novosagrađenoj pravoslavnoj crkvi nakon 1857. godine.

[187] Za zidine koje se nalaze na padinama Visočice fra Frano Jukić kaže da su ostaci nekadašnje katoličke crkve sv. Nikole, drugi tvrde da je tu sagrađena pravoslavna crkva početkom 19. stoljeća pa prenesena na današnje mjesto, ali su ti navodi, nažalost, bez ikakve znanstvene podloge i utemeljenja. Treba naglasiti da je naziv lokaliteta "klisa", koji se može čuti tek od kraja 19. i početkom 20. stoljeća, najvjerovatnije nastao polovinom 19. stoljeća, pri kraju osmanske uprave u Bosni, kad je tu, u samoj blizini livade, 1857. godine sagrađena pravoslavna crkva. S druge strane, da je pravoslavna crkva sagrađena u ranijim stoljećima, prije druge polovine 19. stoljeća, ona bi svakako bila evidentirana i pribilježena u svim odgovarajućim izvorima i dokumentaciji kao što je to slučaj i sa daleko manjim objektima. Što se tiče mogućeg objekta iz perioda srednjovjekovlja, radi se samo o pretpostavci bez valjane znanstvene argumentacije. Navedeni lokalitet pod imenom "klisa" ne spominje se niti u jednom ranom osmanskom katastarskom popisu u kojem se navode nazivi za mnogo manje livade i gajeve. To je jedan od nepobitnih argumenata da se radi o nazivu lokaliteta koji potječe s kraja osmanske vladavine u Bosni.

[188] Biblioteka i arhiv pravoslavne crkve nalaze se u prostoriji iznad đakonikona. Biblioteka je novija i broji oko 200 različitih, uglavnom teoloških izdanja kakva su oktoisi, praznični mineji itd. Pošto najstarija matična knjiga potječe iz austrougarskog perioda, jako je teško govoriti o konkretnim knjigama u pravoslavnoj crkvi iz osmanskog perioda. Slična je situacija i sa crkvenim arhivom koji također ne posjeduje dokumente iz osmanskog perioda, pa čak ni sačuvanu dozvolu lokalnih vlasti za građenje crkve iz sredine 19. stoljeća.

[189] Nedim Zahirović, "Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. godine", *Anali GHB* XXVII–XXVIII, Sarajevo 2008.

VISOČKI KULTURALNI MOZAIK

Međukonfesionalna kulturološka saradnja u Visokom u osmanskom periodu odvijala se na različitim razinama. Naime, od početka do kraja osmanske vladavine u Visokom žive i rade pripadnici različitih konfesionalnih zajednica. Visočki sidžili ne bilježe slučajeve razmirica među različitim konfesionalnim zajednicama. Štaviše, bilješke o vjenčanjima i nemuslimana pred kadijom, a ne samo pred crkvenim licima, pojava su koja ukazuje na uključenost različitih konfesionalnih zajednica u različite sfere društvenog života i šire zajednice u pravom smislu te riječi. Proslave rođenja prinčeva i princeza na osmanskom dvoru obilježavale su se i u Visokom, u svim kućama, i kod muslimana i nemuslimana. U svečanosti koje su se održavale tim povodom bili su uključeni i muslimani i nemuslimani iz Visokog. Posebno je međukonfesionalna saradnja unaprijeđena u drugoj polovini 19. stoljeća, sa razvojem reformiranog školstva, kada država izravno pomaže i muslimanske i nemuslimanske škole, odnosno učionice u Visokom i okolini. Vilajetska štamparija čak i štampa udžbenike za te potrebe. Međukonfesionalna saradnja koja je postojala u osmanskom periodu nastavlja se i u kasnijim periodima, nakon odlaska osmanske vlasti sa prostora Visokog, a povezanost konfesionalnih zajednica očituje se na različitim razinama društvenog i kulturnog života.[190]

[190] Jedan od primjera povezanosti različitih konfesionalnih zajednica predstavlja i saradnja franjevačkih bibliotekara sa vjerskim učenjacima muslimanima u austrougarskom periodu, kada nastaje najveći dio rukopisnih franjevačkih biblioteka na orijentalnim jezicima. U Profesorsku knjižnicu Franjevačke gimnazije Visoko jedan dio knjiga na orijentalnim jezicima stiže kao poklon od austrijskih velikodostojnika iz Istanbula, ali također i jedan dio knjiga otkupljenih iz porodičnih biblioteka nekih uglednih muslimanskih porodica s početka 20. stoljeća. Rukopis br. 1 iz spomenute Profesorske knjižnice Franjevačke gimnazije Visoko otkupljen je od potomaka mostarske porodice Krpo, dok je sam rukopis prepisao Mehmed sin Džaferov Krpo, bivši kadija u Blagaju. Rukopis br. 3 također je mostarski, a pripadao je Sadiku Hilmiju Mostarcu. Rukopis br. 5 također je iz Mostara. Rukopis br. 10 pripadao je Ahmedu b. Mustafi iz Sarajeva. Rukopis br. 14 prepisan je u Mostaru, kao i rukopisi br. 23 i br. 29. Posebno je zanimljivo postojanja rukopisa ilmihala – katehizisa Omera Hume na bosanskom jeziku (br. 34), u kojem se hvali upotreba bosanskog jezika (*lugat-ı Bosnevi, lisan-ı Bosnevi*) u nastavi.

ARHITEKTURA VISOKOG I OKOLINE U PERIODU OSMANSKE VLASTI

Dr. IBRAHIM KRZOVIĆ

Historijom arhitekture Visokog i okoline u vremenu osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini bavilo se nekoliko autora starije i mlađe generacije, ponekad samo graditeljskim naslijeđem, ponekad u sklopu drugih tema.[1] Kad govore o arhitekturi toga vremena ili o pojedinačnim objektima, većina ih ističe nedostatak pouzdanih pisanih izvora za datiranje objekata nastalih u višestoljetnom građenju što su ga poduzimali i poznate ličnosti i mještani, bilo kao dobra koja su namijenili drugima ili ona što su gradili za sebe i koja su služila svakodnevnom ljudskom življenju. Zahvaljujući vakifima koji su u 15. i 16. stoljeću bili na visokim položajima u Osmanskom carstvu, više je pisanih podataka o nekim gradnjama u Visokom u tom ranom vremenu osmanske vlasti, nego onih iz kasnijih stoljeća. Visoko je bilo sjedište nahije i mjesto upravnih tijela koja su, u jednoj uređenoj vlasti kakva je bila osmanska, morala imati i urednu administraciju. Međutim, malo se sačuvalo takvih tragova. Oslanjajući se na konstatacije o arhivskim izvorima prethodnih istraživača i ovaj pregled graditeljstva u Visokom i okolini za vrijeme osmanske vlasti bazira se, uglavnom, na podacima kojima su se oni služili. Stoga se ovdje predlaže jedna tematska sistematizacija urbano-arhitektonskog naslijeđa, jedan pokušaj prikaza slojevitosti, odnosno historijata gradnje i stilsko-vrijednosna analiza.

Usljed nedostatka pouzdanih podataka o vremenu gradnje pojedinih objekata obuhvaćenih ovim pregledom, za njihovo uvrštavanje bile su značajne njihove konstruktivno-gradivne i stilsko-oblikovne karakteristike, nastale ili razvijene u vremenu osmanske vlasti i u kasabi Visoko i u široj okolini pa i na širim prostorima islamsko-balkanske graditeljske tradicije. Ako su neki od predstavljenih objekata i nastali nakon prestanka osmanske vlasti u kasabi i njenoj okolini, svojom građom, oblikom, dispozicijom i funkcijama jasno izražavaju pripadanje osobenostima osmanskodobne civilizacije. Takve gradnje nastale nakon odlaska Osmanlija, a slijede stil prethodnog vremena, zapravo predstavljaju primjere *postosmanske i bosansko-islamske* kulturne tradicije, koja se susreće sa zapadnoevropskom, prepliće se s njom i opstoji kao kulturno naslijeđe, ali i kao poticaj za arhitekturu *postmoderne.*

[1] To su: Fra Julijan Jelenić, Hamdija Kreševljaković, Milenko S. Filipović, Ibrahim Hodžić, Hatidža Čar-Drnda, Nataša Šahinović.

ZATEČENA URBANA MATRICA I OBJEKTI

Slično drugim većim i manjim mjestima u Bosni Hercegovini i Visoko je početkom osmanske vlasti nastalo na mjestu starijeg srednjovjekovnog trga i podgrađa, na mjestu Podvisoki, (Podvisochi, Podisochium, Sub Uisochi, Sotuisochi, Sotti Uisochi, Podvixocla, Souisochi, nazivi koje fra Julijan Jelenić navodi prema starim latinskim i talijanskim dokumentima), a koje se nalazilo u podnožju brda Visočica i ispod srednjovjekovnog grada Visoki. Gradom se u srednjem vijeku nazivala rezidencijalna utvrda feudalca ili kralja, najčešće locirana na kakvom teže pristupačnom i lakše branjenom uzvišenju. Taj grad se sastojao od vanjskih fortifikacijskih objekata: opkopa, zidova, kula, a unutra su bila pristupna dvorišta, prostori za stanovanje dostojanstvenika, za posadu, opremu, poslugu, skladište namirnica, vode (cisterna), zanatske radionice i slično. Sve su to imali u većoj ili manjoj mjeri razvijeni srednjovjekovni gradovi po ondašnjoj Evropi, Istoku, pa i u Bosni, što su pokazala istraživanja, naročito na Bobovcu.[2] U blizini svakog značajnijeg srednjovjekovnog grada bilo je neko podgrađe u kojem su boravili zanatlije i trgovci. U nekima su se nalazile i kolonije dubrovačkih trgovaca. Za Visoki i Podvisoki sačuvalo se više dokumenata u kojima se spominju Dubrovčani, kojih je bilo i u Fojnici, Kreševu i drugim mjestima. Nije poznato kako je izgledalo takvo naselje koje je, očigledno, trajalo kroz duže vrijeme i koje se razvijalo ovisno o širim i lokalnim prilikama. S obzirom na geografski prostor, moglo bi se uzeti da je centar tog Podvisokog – trgovište – bio na mjestu današnjeg Sebilja, raskršća ulica, odnosno puta koji je vodio od Lepenice i Goduše do Visokog i ispod Visočice prolazio prema Moštru, tada važnom naselju i sjedištu gospode Crkve bosanske i gospode Kotromanića.[3] Na mjestu gdje je danas Sebilj nastalo je raskršće gdje se odvajao put koji je išao uporedo s rijekom Fojnicom, sve do mjesta gdje se i danas završava glavna gradska saobraćajnica, kod mosta na rijeci Bosni. Tu je, najprije, kod Donje ade, bio "gaz", gdje se rijeka Bosna mogla najlakše pregaziti ili na konjima prejahati, kako bi se nastavilo kretati srednjovjekovnim putem prema Čajnu, Kraljevoj Sutjesci i Olovu. Moguće da je taj "gaz" bio nešto niže na Bosni, u visini srednjovjekovnih Mila, gdje se održavao Bosanski stanak – sabor bosanskih velikaša i vladara, kod kapela, crkve i samostana, jer se za dio obale i plićak na Bosni u Arnautovićima (Milama) i danas sačuvao naziv Brod.[4] Kad se Bosna nije mogla pregaziti ili prejahati, prelazilo se lađom, brodom. Odatle je vodio put prema Čajangradu i dalje. Ovaj putni pravac što je išao ispod Perca (Perutac) prema Kraljevcu (danas ulica Kulina bana) i drugi, koji se odvajao na trgovištu (Sebilju) pod uglom kojeg je odredila priroda tla, ostali su na početku i tokom osmanske vlasti, ali i kasnije, sve do danas, glavne saobraćajnice kasabe i grada. Glavnina ulica, sokaka, od kojih su neki moguće nastali i u srednjem vijeku, razvili su se između ove dvije saobraćajnice, dok su neke ulice išle bočno, zapadno od glavnog puta, prema brdovitom zaleđu. Mnoge od njih formirale su okvir pojedinih mahala.

Osim spomenutih puteva kojima se prilazilo kasabi Visoko i kojima se iz Visokog kretalo u dalja mjesta, treba reći da su u doba osmanske vlasti najvažniji bili putevi prema Sarajevu i Travniku. Put prema

---

[2] Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.

[3] Pavao Anđelić, "Srednji vijek – doba stare bosanske države" u: *Visoko i okolina kroz historiju* I, Visoko 1984, 160.

[4] Donedavno, a stariji Visočani još pamte, na Brodu se održavao tradicionalni teferič uz Aliđun.

Sarajevu vodio je preko Buka, Kralupa i Ahatovića i spuštao se u Sarajevsko polje kod Reljeva. Da je ovaj put bio važan još u ranom vremenu osmanske vlasti, može se zaključiti i prema brojnim starim grebljima na ovom pravcu u kojima se očuvalo najviše nišana sa oznakom godine smrti devetsto i neke po Hidžri.[5]

Putevi su bili, barem mjestimično, uređeni i kaldrmisani, a stara kaldrma se bila očuvala na mnogim mjestima i do početka 20. stoljeća, kako se vidi iz istraživanja naselja Visočke nahije koja je u to vrijeme na terenu vršio Milenko S. Filipović. Kroz selo Vlaškovo, kuda je vodio put od Sarajeva prema Varešu, "u tursko vrijeme vodila je kaldrma". Ostaci stare kaldrme očuvali su se i na putu kojim se išlo iz Visokog prema Mostaru, u selu Ramadanovci. Stare turske kaldrme bilo je još u Gornjem Moštru. Kroz Buziće (Mahala) je prolazio kaldrmisani put prema Kaknju, zapravo Zgošći, i dalje. Ostaci turske kaldrme bili su sačuvani u Gračanici, na putu prema Kraljevoj Sutjesci.[6]

PODVISOKI KAO SELO I KASABA, VAKUFI I NOVE GRADNJE

Za status Visokog i njegov urbani razvoj u ranom periodu osmanske vlasti važni su prvi osmanski katastarski popisi iz 15. stoljeća, kao i nekoliko vakufnama iz 15. i 16. stoljeća. Već u vakufnami Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine navedeno je, pored ostalog, da je vakif uvakufio mlinove na rijeci Željeznici (kasnije nazvana Fojnica) u Visočkoj nahiji.[7] Mlinovi su mogli biti i van tadašnjeg gradskog područja, ali ako ih je uvakufio nekoliko, vjerovatno su bili bliže gradu gdje su potrebe za brašnom bile veće. Takva mjesta su bila na rijeci Fojnici, sa svojim pogodnostima za mlin, i kasnije poznata kao lokacije "Mirića mlin" – kraj na desnoj obali Fojnice u Prijekom, kao i još poznatiji Buci, tim prije jer se Buci navode među naseljima Visočke nahije u prvom popisu 1468/69. godine.[8]

Izgradnja ili postojanje privrednih objekata svjedoči o značaju mjesta, tim prije što je Isa-beg Ishaković, tada još zapovjednik Krajišta, vojvoda, kasniji prvi sandžakbeg novoosnovanog Bosanskog sandžaka, glavninu svojih objekata izgradio i uvakufio u Sarajevu, a to što je uvakufio i mlinove *u nahiji Visoka*, pokazuje kako je Visoko zadržalo značaj koji je imalo u ranijem periodu.

Od dokumenata koji sadrže podatke za urbani razvoj i gradnju novih arhitektonskih objekata u 15. stoljeću važna je i vakufnama bosanskog sandžakbega Ajas-bega, sina Abdulhajeva, iz 1477. godine, koja na sličan način kao i vakufnama Isa-bega Ishakovića pokazuje brigu najviših predstavnika vlasti za darivanjem

---

[5] Esad Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanskog perioda na području Općine Visoko*, Medžlis IZ Visoko, Zavičajni muzej Visoko, Fondacija "Visoki", Visoko 2012.

[6] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, Srpska kraljevska akademija, Beograd 1928 (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*).

[7] Hazim Šabanović, "Dvije najstarije vakufname u Bosni", *POF* II/1951, Sarajevo 1952, 5–38 (dalje: H. Šabanović, "Dvije najstarije vakufname"); Hatidža Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća", *POF* 37/1987, Sarajevo 1988, 185 (dalje: H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija").

[8] H. Čar-Drnda, "Teritorijalna i upravna organizacija", 186.

dobara i u Sarajevu i u Visokom. Tako je on, između ostalog, zavještao *svoj hamam (kupatilo), dućane i bustan (vrt) koji se nalaze u selu Visokom. Budući da su i oni poznati po imenu spomenutog zakladnika i kao njegovi, stoga ni njima nije potrebno navoditi granice*.[9] Od prihoda uvakufljenih nekretnina darivalac je odredio koliko će se plaćati službenicima vakufa i za održavanje objekata pa je na kraju odredio sredstva za *popravke ...i mosta koji je podigao na rijeci Bosni.*[10]

Osim podataka o izgrađenim i zavještanim nekretninama u Visokom koji pokazuju graditeljsko-urbanu aktivnost već u drugoj polovini 15. stoljeća, ovi rani dokumenti, vakufname iz 1462. i 1477. godine, govore i o statusu Visokog. U prvoj vakufnami riječ je o "visočkoj nahiji", što ukazuje da se radi o najznačajnijem mjestu u širem arealu nekadašnje Kraljeve zemlje. U drugoj vakufnami Visoko se imenuje kao selo (*karye-i Visoka*), pa Hazim Šabanović zaključuje da su prvobitni Podvisoki, kao i kraljevski grad Visoki, Turci zapustili, te da su ti lokaliteti bili "u neposrednoj blizini današnjeg Visokog". "Novo se naselje" – kaže Šabanović – "brzo razvijalo. Godine 1477. ono je, eto selo, a već 1526. naziva se kasabom."[11] Ovo zapažanje Hazima Šabanovića upućuje na oprez u pogledu podudarnosti lokacija srednjovjekovnog trgovišta *Podvisoki* i ranoosmanskodobnog *Trg Visoka* s kasnijim Sebiljom u Visokom. Ipak, s obzirom na raspoloživi prostor između podnožja Visočice i rijeke Fojnice, te na raskršće glavnih komunikacija, čini se da su i srednjovjekovni trg Podvisoki i današnji Sebilj podudarne lokacije.

U još jednoj vakufnami, iz 1526. godine, navode se objekti koje je vakif Hadži Mustafa sin Ishakov, poznat kao Muslihudin Čekrekčija, pored nekretnina koje je uvakufio u Sarajevu, kao svoja dobra zavještao u Visokom: *Nakon toga je također uvakufio i izdvojio jedno zemljište u čaršiji kasabe Visoko koja spada pod zaštićeni grad Sarajevo, a koje se sa istoka graniči imanjem Mustafe, sina Turalije, a sa zapada imanjem ovog istog Mustafe, s juga (visočkom) mahalom, a sa sjevera čaršijskim putem. Na njemu je sagradio dvadeset i jedan dućan, potom je od tog zemljišta odvojio jedan dio, širine sedamnaest aršina, a dužine četrnaest aršina, pa je spomenuti vakif taj preostali dio zemljišta dao Musi, poznatom kao Hrvatinli, uz godišnju naknadu od dvjesta dirhema. Dobit ostvarenu na ovaj način, kao i dobit od te naknade, također je uvakufio* (...) *Također je uvakufio osam hiljada dirhema od pravog srebra koji su u opticaju u doba sultana Sulejmana-hana, neka mu Allah podrži pobjedu, koji će se staviti pod interes na šerijatom određen način, a potom će se ta dobit trošiti za održavanje mosta koji je spomenuti vakif sagradio preko rijeke, u blizini Visokog, koja se zove Bosna.*[12]

Na osnovu ovih dokumenata može se pretpostaviti da su neki vakifi gradili objekte i zavještali ih i u Sarajevu i u Visokom, jer su to u početku osmanske vlasti bile najznačajnije urbane cjeline. I Isa-beg Ishaković, i Ajas-beg, i Muslihudin Čekrekčija rasporedili su svoja dobra na oba ova mjesta. Neke od

---

[9] H. Šabanović, "Dvije najstarije vakufname", 33–36.

[10] Hazim Šabanović kaže da se danas "ne zna gdje je bio taj Ajas-begov most na rijeci Bosni, ali svakako nije stajao daleko od današnjeg mosta na istoj rijeci u Visokom, na raskrsnici više puteva". *Isto*, 36.

[11] *Isto*, 35.

[12] Aiša Đulizarević-Simić, "Vakufnama Muslihudina Čekrekčije", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo 1985, 44.

ovih vakufnama pokazuju, a neke nude mogućnost, da su vakifi porijeklom Visočani, ili iz visočkog kraja, pa svoja dobra zavještaju i u gradu gdje žive i gdje su stekli ugled, poziciju ili imetak, i u mjestu iz kojeg potječu pa se na taj način odužuju zavičaju.

Prevodioci i komentatori vakufname Muslihudina Čekrekčije smatraju da je on porijeklom iz Visokog ili njegove neposredne okoline, jer se jedno selo pored Visokog naziva Čekrekčije ili Čekrčići – kako se donedavno uobičajeno nazivalo. Zna se, također, da je po ovom vakifu dobilo ime i veliko greblje Čekrekčinica u Žabljak mahali (danas Veliki park) u Sarajevu, jer je Muslihudin za tu namjenu zavještao svoje zemljište.[13]

Podaci o dućanima koje nude navedene vakufname govore o tome da je visočka čaršija već u to vrijeme, krajem 15. i početkom 16. stoljeća, predstavljala živ i napredan zanatsko-trgovački centar i značajnu urbano-poslovnu zonu s namjenskim arhitektonskim objektima. Osim toga, iz teksta vakufname Muslihudina Čekrekčije se vide i podaci o mikrolokaciji zemljišta koje je vakif kupio i iznajmio Musi Hrvatinli, jer u opisu granica zemljišta dvije strane te lokacije ukazuju na postojanje čaršije, poslovne linije ulice koja je vodila od Sebilja prema Jaliji i mostu, a s druge strane mahale, stambene zone kasabe Visoko. Ovo drugo, označavanje zone mahale, važno je stoga što bi ukazivalo na nastanak poprečnih saobraćajnica, mahalskih sokaka u zaleđu čaršije, s jedne strane strane, dok s druge pokazuje da postoji prisustvo koncepta gradnje po kojem se ne miješaju funkcije stanovanja i poslovanja. Iako je i u Visokom bilo i pravoslavnih i katolika, kasnije i Jevreja, nije narušena tradicija prisutna u sredinama gdje je bilo većinsko muslimansko stanovništvo da se kuće za stanovanje ne grade u poslovnim zonama nego u mahalama. Tako se mogao razviti standard zaštićene privatnosti porodičnog života, što je i posljedicom kulturnog koda islamskog povijesnog grada: izdvajanje i zaštita porodičnog života od javnog. Milenko Filipović zapaža da "u Čaršiji, Tabhani i na Jaliji su samo dućani i radionice a u novije vrijeme tu se grade kuće za stanovanje, inače se stanuje po sporednim ulicama mahalama i sokacima".[14] Do velikog požara 1911. "sve su ulice bile vrlo uske, krivudave i rđavo kaldrmisane".

Spominjanje mahale u vakufnami Muslihudina Čekrekčije, a kasnije i drugih mahala (Alaudinova, Hadži Hasanova, Hadži Muruvetova, Hadži Ibrahim-age, Perutac, Rosulje, Kraljevac i Jeni Bajer),[15] upućuje na postojanje ulica – sokaka – između glavnih puteva. Dva su spomenuta kao vjerovatno naslijeđena iz vremena Podvisokog, dok se treći putni pravac razvio kao treća strana trougla nejednakih stranica koji je činio vanjski okvir kasabe. Taj treći polazio je od mosta na Bosni kod Musale i vodio je prema zapadu, odnosno prema Moštru i dalje prema sjeveru. Unutar tog trougla razvili su se poprečni sokaci kao spojni putevi u prostoru ugla dvije glavne saobraćajnice, vjerovatno približno pravilnih pravaca, sve dok nisu uređene građevinske linije nakon požara 1911. godine. Moguće je da su najraniji

---

[13] Prema mišljenju Mehmeda Mujezinovića, dva velika nišana bez natpisa u sjeveroistočnom kraju Velikog parka u Sarajevu mogli bi označavati mezar vakifa Hadži Mustafe, sina Ishakova – Muslihudina Čekrekčije. Vidjeti: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* I – Sarajevo 1998, 228 (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*).

[14] M. S. Filipović, *Visočka nahija,* 439; *Isti*, *Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj nahiji*, Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 7, Beograd 1929.

[15] Hatidža Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor", *POF* 38/1988, Sarajevo 1989, 255 (dalje: H. Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka").

vanjski okvir kasabe Visoko činili dva puta koji polaze od Sebilja – jedan prema Kraljevcu, drugi niz Čaršiju – i treći koji je vodio od Kraljevca prema mostu na Bosni, jer je vodio od srednjovjekovnog dvora u Podvisokom preko nekog "gaza" na Bosni prema Čajnu i Kraljevoj Sutjesci. Taj pravac, danas središnja ulica u Visokom, označavao je liniju u većem trouglu što ga je sa ona dva glavna pravca činio put od mosta prema Moštru. Izgleda da su svi sokaci – i oni glavni pravci i oni sokaci što su povezivali glavne puteve – bili kaldrmisani, pokriveni kamenim oblutkom, više pločastog oblika kako bi se održavala prohodnost i tvrda podloga i u kišnom i zimskom vremenu. Ostaci kaldrme iz ranijeg vremena bili su se očuvali u nekim perifernim ulicama, kao u Percu i na Kraljevcu. Kaldrma je bila izvedena tako da je po sredini bio nešto dublji jarak koji su činile krupnije kamene ploče, a prema jarku su bile blago nagnute obje polovice puta. (Sl. 1, 2 i 3) Samo mjestimično, uz ivice puta, bilo je uzdignuća slično kasnijem trotoaru. Osim ovih sokaka u kasabi, i putevi između sela, kao i putevi u selima također su bili pokriveni kaldrmom, a ostatke stare kaldrme nalazio je Milenko Filipović na mnogim mjestima i putnim pravcima koje spominje u *Visočkoj nahiji*.

U katastarskom popisu iz 1468–69. godine, u kojem su popisana i naselja Visočke nahije, Visoko je popisano kao *Trg Visoka*, što ukazuje na kontinuitet trgovačkog Podvisokog i daje podršku pretpostavci da bi naziv *Trg Visoka* bio podudaran sa prostorom kasnije poznatim pod nazivom Sebilj.

Iako Visoko nije postalo sjedištem Bosanskog sandžaka, ono ostaje važnim mjestom jer u njemu zavještaju svoja dobra još neki od velikodostojnika s kraja 15. i početka 16. stoljeća.

Sl. 1 *Kaldrma u sokaku mahale Perutac*

Za sagledavanje urbanog razvoja Visokog u vrijeme osmanske vlasti pružaju podatke i sidžili visočkog kadiluka iz druge polovine 18. stoljeća u kojima se navode neke mahale, a koje su nastale, zapravo formirane u najranije vrijeme – krajem 15. i početkom 16. stoljeća. U sidžilima se navode mahale: Alaudinova, hadži Hasanova, hadži Muruvetova, Hadži Ibrahim-age, Parutac, Rosulje, Kraljevac, dok je Jeni Bajer toponim novijeg datuma.[16] Postojala je podjela Visokog i bliže okoline na džemate koji i nose nazive po vakifima: Alaudin, Hadži Ibrahim, Hadži Hasan, Hadži Muruvet, Šerefudin. Svaki džemat imao je više mahala, sokaka i čikmi. Neke mahale nose geografske nazive, kao što su, naprimjer, Rosulje i Perutac, dok su druge nazvane po ranije nastalim objektima i naslijeđu: Tekija, Hamam, Tahmiz, Kraljevac, Varoš, Klisa, Ljetovik.[17]

Sl. 2 *Ostaci kaldrme na Kraljevcu*

Vidjeli smo da je Visoko u dokumentima nazivano *selo*, *Trg Visoka*, *kasaba*, što pokazuje da je to već početkom osmanske vlasti naselje s određenom gradskom fizionomijom. Novije i posebne studije o našim osmanskodobnim gradovima – tipologije, strukture, topografije – daju preciznije odrednice ove vrste po kojima je to "srednja složena struktura naselja (kao) Livno, Visoko, Doboj".[18] Prema istim studijama i srednjovjekovni naziv *varoš* zamijenjen je nazivom *kasaba*: "Stoga su neki gradovi kao fortifikacijski objekti i naselja urbanih odlika nastavili svoje postojanje i razvoj u skladu s interesima središnje osmanske vlasti koja je prema istim tijekom vremena

[16] *Isto*.

[17] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 440.

[18] Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaj, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća*, neobjavljena doktorska teza, 2/4, Institutum studiorum humanitates, Fakulteta za podiplomski humanistični studij, Ljubljana 2005, 741 (dalje: M. H. Ćeman, *Povijest, tipologija*).

Sl. 3 *Sokak Za duvarom*

koja su nailazila izgrađivala poseban odnos (...) te koristila termin *varoš* sve do trenutka dok nije navedena naselja približila pravnom, gospodarskom i društvenom ustroju koji je za tu vlast bio prihvatljiv što je potom polučilo upotrebu posebne osmanske terminologije u okviru koje su takva naselja dobila status *kasabe*..."[19] Ipak, naziv *varoš* zadržao se u nekim mjestima za dio naselja u kojem je bilo pretežno kršćansko stanovništvo pa se i dio Visokog ispod mahale Perutac i između puta i rijeke Fojnice nazivao i još naziva Varoš.[20]

---

[19] *Isto*, 692.

[20] Po mišljenju Desanke Kovačević-Kojić "mađarski termin *varoš* bio je Turcima dobro poznat i njime se, kao i u mađarskom jeziku, u prvom redu označava podgrađe, zatim varoš uopšte". Vidjeti: Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjevjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 138; M. H. Ćeman, *Povijest, tipologija*, 692.

SAKRALNI OBJEKTI

DŽAMIJE

Za džamije u Visokom nisu se sačuvale vakufname mada su, sudeći po nazivima, izgrađene kao vakuf ili u sklopu vakufâ što su ih gradili i zavještali poznatiji Visočani ili stanovnici mahala. Prije 1640. godine bilo je u Visokom sedam džamija.[21] Po tradiciji, najstarijom se smatra džamija u Percu – Hadži Ibrahimova. Na jednom, ranije nam dostupnom, crtežu (Ratni arhiv, Beč), koji predstavlja panoramu Visokog, a kojeg je napravio neki oficir princa Eugena Savojskog 1697. godine, iznad drvenih krovova visočkih kuća vidi se sedam munara visočkih džamija, nacrtanih skicuozno, tako da se ne razlikuju drvene od kamenih munara. Toliko ih spominje i nešto ranije, 1640. godine, Pavle Rovinjanin u svom izvještaju. Zna se da su sve imale četverovodni krov, a samo neke kamenu munaru. Na drugom crtežu – veduti Visokog sa ucrtanim kampom vojske princa Eugena Savojskog kod Visokog (Sl. I), vidi se šest munara od kojih je jedna pored kupolne džamije, kuće sa dvoslivnim crveno obojenim krovovima, drveni most (njegova najranija predstava) i glavni putevi. Izgleda da je ovu vedutu neko nacrtao na terenu, a dovršio i oslikao kasnije, uz slobodnije predstavljanje detalja. Raniji autori misle da prije izgradnje i otvaranja mekteba koje su osnovali Ajas-beg 1477. i Muslihudin Čekrekčija 1526. morale već postojati džamije, a kako se po tradiciji Hadži Ibrahimova

Crtež-veduta Visokog, oktobar 1697. (Österreichisches Staatsarchiv)

[21] Stipan Zlatović, "Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", *Starine* XXIII (1890), 25.

ili Perutačka i Šerefudinova ili Čaršijska smatraju najstarijim džamijama u Visokom, to bi upućivalo da je jedna morala biti izgrađena prije 1477. a druga prije 1526. godine. Kako nedostaju dokumenti vakufa niti su sačuvani tarihi nad ulazom u džamije, a obje su, kao i ostale u Visokom, s vremenom mijenjale svoj izgled, ni stilsko-gradivni elementi nisu od pomoći u procjenjivanju vremena njihove izgradnje. Šerefudinova – Čaršijska džamija je potpuno zamijenjena novom sedamdesetih godina 20. stoljeća, a na Hadži Ibrahimovoj – Perutačkoj ipak je ostalo nešto od prvobitne građe i oblika.

Hadži Ibrahimova – Perutačka džamija situirana je blizu čaršijskog raskršća, Sebilja (danas Rašidagića ul.), na nekad prostranom haremu pa bi i ova lokacija – blizina čaršije i ranijeg *Trga Visoka* – mogla biti na strani mišljenja da je ona najstarija džamija u Visokom. (Sl. 4)

U 15. stoljeću je bilo više gradskih toponima na toj jugoistočnoj strani od Sebilja, odnosno trgovišta, kao što je tradicionalni naziv Varoš za prostor između Fojnice i ulice što vodi od Sebilja prema Bucima vjerovatni prostor nastambi dubrovačkih trgovaca. Tu je i Klisa s nastambama na razuđenim tokovima nekad bujnog vrela

Sl. 4 *Hadži Ibrahimova – Perutačka džamija*

Perutac. Perutačka džamija (danas su u upotrebi nazivi *Pertačka džamija* i *mahala Pertac*) ima pravougaonu osnovu središnjeg molitvenog prostora, skoro kvadratnu, ali sa prostranom sofom u dva nivoa dobivala je oblik sa dužim bočnim i kraćom frontalnom i mihrabskom stranom. Na tu dužu mihrabsku osu ukazuje i postojanje sljemene grede u krovu. Nije bila zahvaćena velikim požarom 1911. godine pa se sačuvalo gradivo glavnih zidova, debljine oko jednog aršina, ozidanih na kamenom temelju od pritesanog pješčara i sedre i prirodnih oblika. Zidovi su ozidani ćerpičem, redovi ćerpiča su bili povezani hrastovim hatulama koje su se dijelom sačuvale. U zidovima su bila po dva prozora u donjoj zoni i dva manja u gornjoj zoni. U kasnijim pregradnjama gornji i donji otvori su spojeni, a slično rješenje ostalo je i u najnovijoj restauraciji i rekonstrukciji. Molitveni prostor je natkriven ravnom tavanicom od hrastovih greda, a krov je sve do početka 20. stoljeća bio visok i pokriven sa trinaest redova tahte. Na ulaznoj strani, čiji se izgled sačuvao na crtežu koji je početkom 20. stoljeća napravio arhitekt Josip Pospišil, nije bila drvena sofa u dva nivoa, kako je bilo uobičajeno, nego samo u visini mahfila sa lučno oblikovanim otvorima, kao na kućnim kamarijama. (Sl. 4a, 4b, 4c i 4d) Ovaj nivo sofe na nivou mahfila u enterijeru također je bio od hrastovih stubova i gredica. Nije poznato kako su izgledali mihrab i minber.

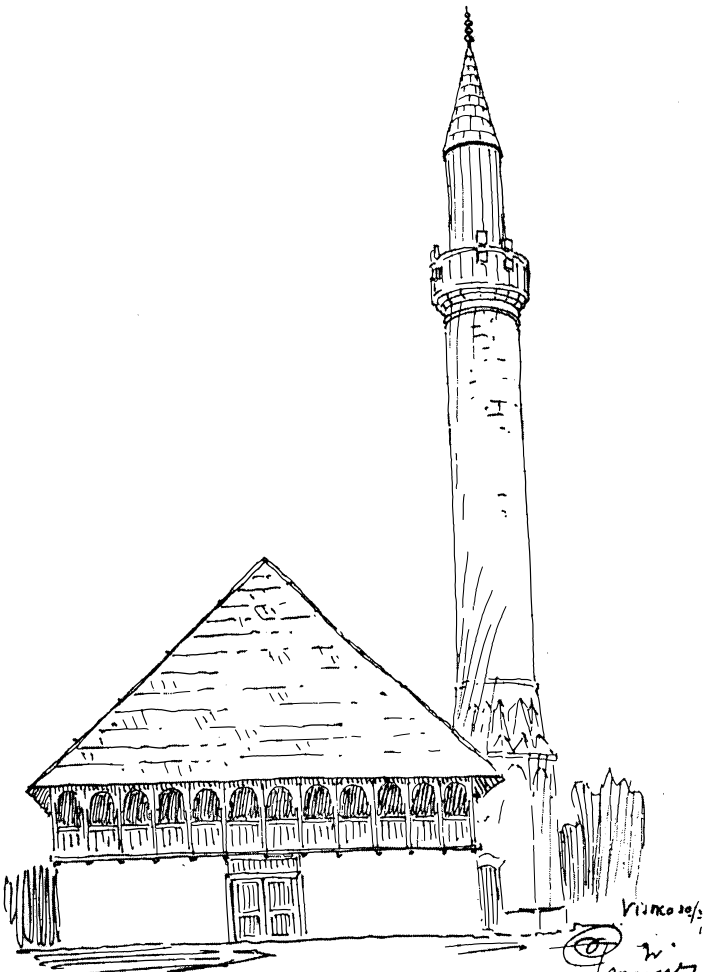

Sl. 4a *Hadži Ibrahimova džamija prema crtežu Josipa Pospišila 1911.*

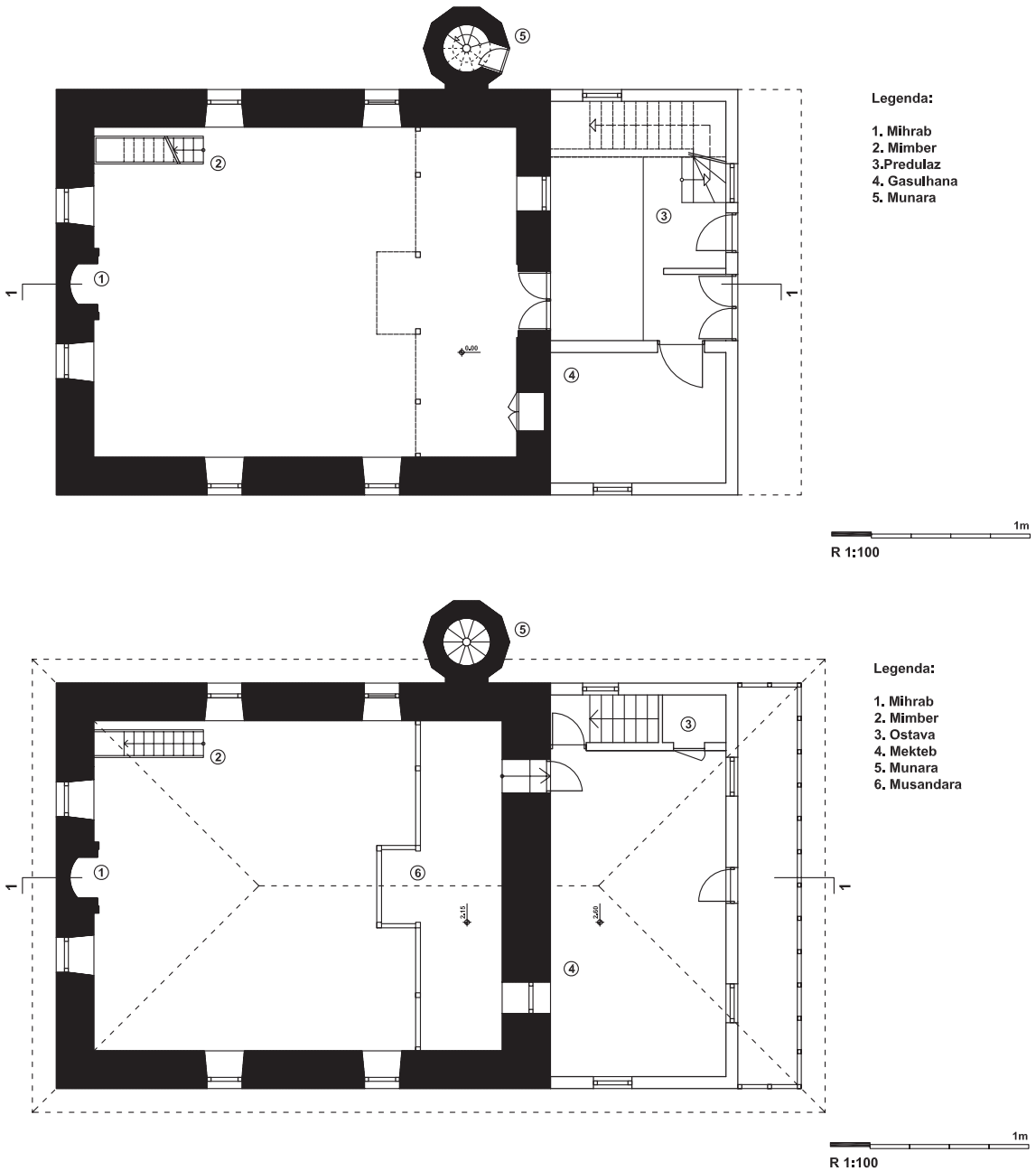

Sl. 4b *Osnove prizemlja i sprata Hadži Ibrahimove džamije*

Posebnu vrijednost ove džamije predstavlja njena kamena munara koja je većim dijelom originalna. Bazni dio je dvanaestostranog presjeka, ima vanjski ulaz u munaru i završava ga friz arkada. Iznad je poligonalni konusni prsten kojim se postepeno prelazi u isto tako dvanaestostrano tijelo munare. Kamenim prstenovima podijeljene su visine različitih presjeka. Šerefe je nekad imalo kamenu ogradu. Stepenici sa osom munare su od pješčara, police, a omotač od sedre.

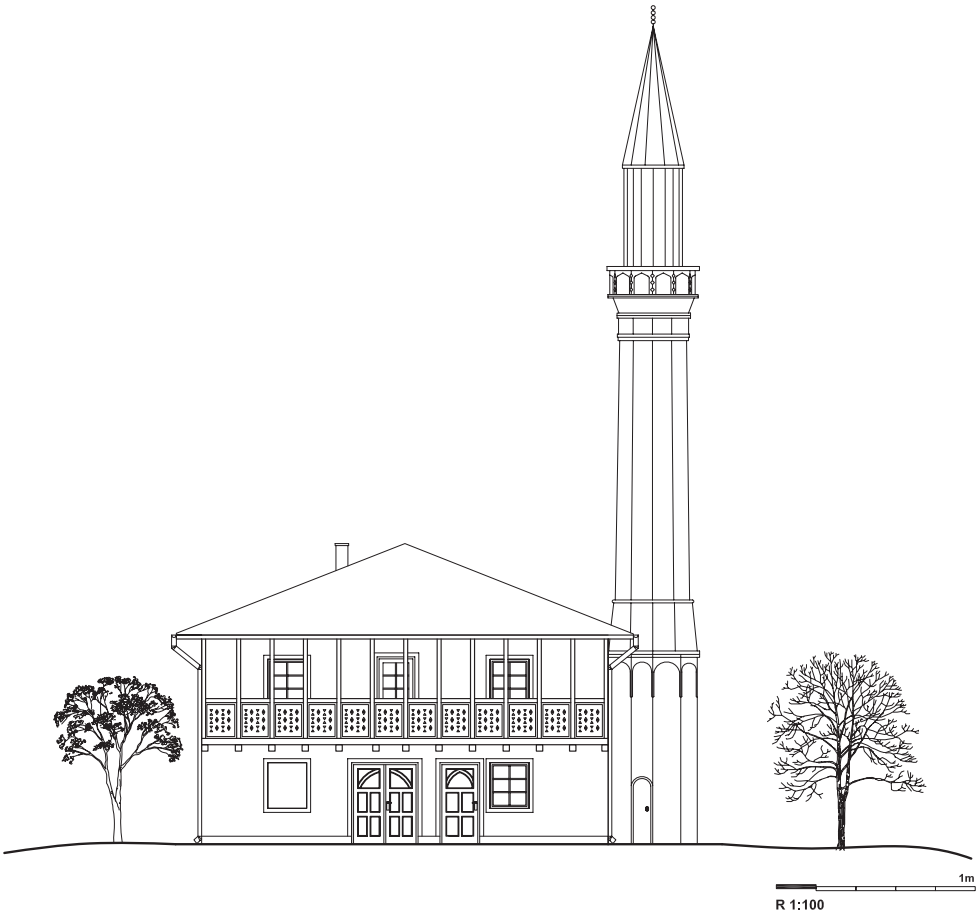

Sl. 4c *Prednja fasada Hadži Ibrahimove džamije*

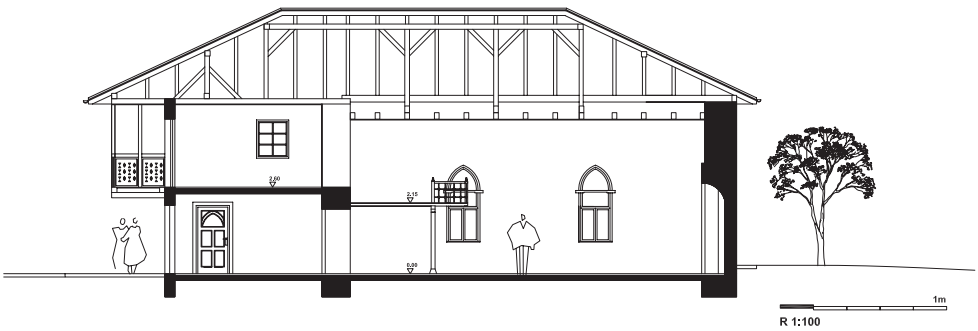

Sl. 4d *Presjek Hadži Ibrahimove džamije*

Šerefudinova džamija, poznata i kao **Čaršijska**, situirana je također blizu Sebilja. Imala je harem s grebljem omeđen dućanima, a na uglu prema Sebilju bio je veliki han. (Sl. 5) Ne samo što je bila uz čaršiju, čaršijskom je čini i činjenica da, ako izuzmemo han koji je bio javni objekt, oko njenog harema

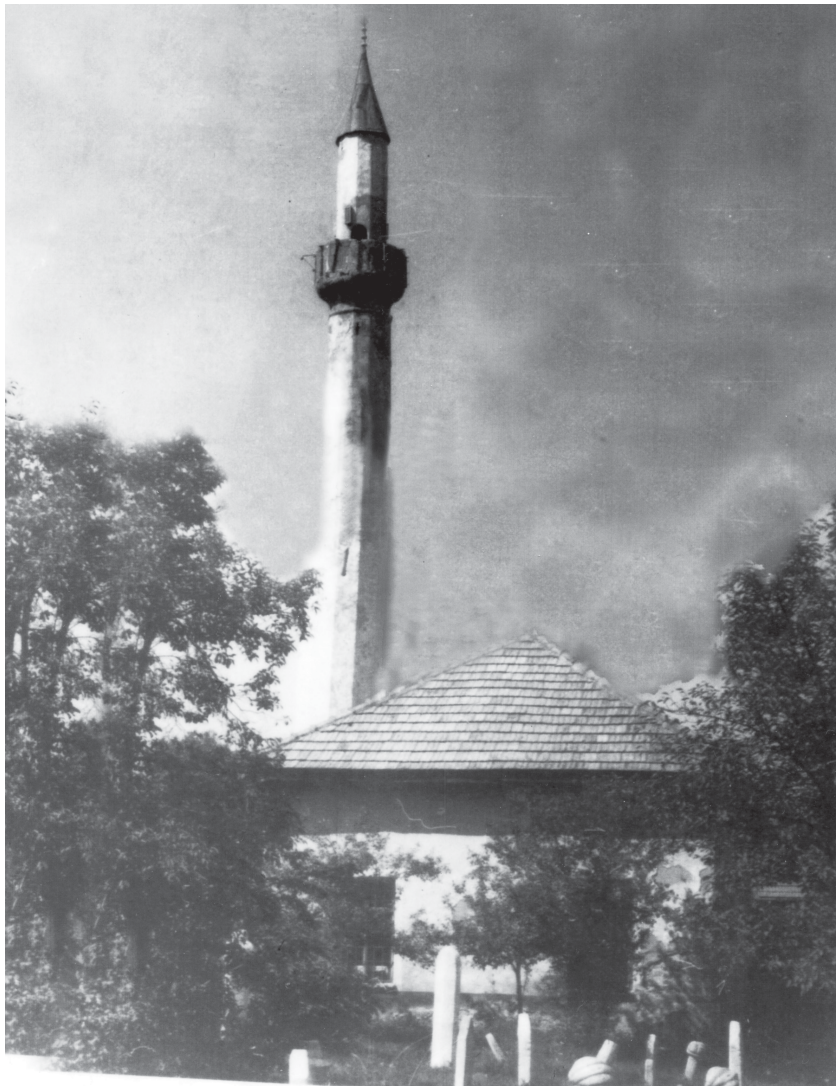

Sl. 5 *Šerefudinova džamija – Čaršijska*

nije bilo stambenih objekata. Osim izgleda munare na starim fotografijama, sve drugo je nestalo njenim uklanjanjem pošto je bila dotrajala i neuslovna. Kamena munara nije bila visoka, možda i manja od munare Pertačke džamije. Za ovu džamiju je 1273/1857. godine Ali-beg, sin Avdi-bega Erneb-zade (Zečević), uvakufio dva bakrena svijećnjaka i odredio da se od prihoda drugih uvakufljenih nekretnina nabavlja ulje za svjetiljke u ovoj džamiji.[22]

[22] Vakif je odredio da se za osvjetljenje u dva bakrena svijećnjaka koja je postavio u Šerefudinovoj džamiji svake godine troši po 5 oka ulja koje će se nabaviti od zakupa tri bašče, sa željom da se sevab od svjetlosti jedne velike svijeće upiše za njegovu dušu, a od druge za dušu njegovog oca. Neka se sevab od nabavke ulja za svjetiljku pred spomenutom džamijom tokom ramazana upiše za dušu njegove majke, a za trinaest svjetiljki unutar džamije tokom ramazana za dušu njegove žene Asija-hanume. Neka se prihod od zakupa dućana za prženje kahve koristi za popravku

Sl. 5a *Šerefudinova džamija – Čaršijska*

Džamija Alaudin, poznata kao **Šadrvanska** ili **Alaudin Kebir džamija na Šadrvanu**, spada također u najstarije džamije u Visokom, a izgrađena je prije sredine 16. stoljeća u središtu mahale koja se nazvala po njoj. (Sl. 6) Dok je Šerefudinova – Čaršijska džamija i njen harem bila zatvorena zaleđem dućana, Šadrvanska je saglediva sa svih strana jer predstavlja centar slobodnog prostora. Spadala je u prostranije džamije sa četverovodnim krovom i kamenom munarom. Prvobitna džamija, osim munare, izgorjela je 1911. godine. Obnovljena je novim materijalima, ciglom i pokrivena crijepom, dok je ranija vjerovatno imala krov pokriven tahtom. Nakon bombardovanja u Drugom svjetskom ratu ponovo je obnovljena, a potom oštećena u agresiji 1992–1995. Uz džamiju je nastalo greblje u kojem ima i nekoliko starijih nišana. Iako nije sačuvana vakufnama za ovu džamiju, u jednom dokumentu iz 964/1557. godine spominje se Abdurahman, *mutevelija vakufa džamije umrlog Alaudin-efendije*, što znači da je vakif umro prije navedene godine.

Još jedna džamija nosi ime **Alaudinova**, ali za razliku od Šadrvanske koja se naziva Alaudin Kebir, džamija u Donjoj mahali ima naziv **Alaudin Sagir**, pa u ovoj distinkciji Ibrahim Hodžić vidi

---

česme u čaršiji koja je hajr njegove umrle kćerke Nefise i neka se sevab upiše na njenu dušu... Vakufnama u Sidžilu vakufnama I, str. 22, red. br. 323 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Na podatku zahvaljujem Seadu Zečeviću iz Visokog. Vidjeti i: Lejla Gazić, "Vakufnama Ali-bega, sina Abdi-begovog, Erneb-zade (Zečevića) iz Visokog 19. džumaza II 1273/14. 2. 1857", *POF* 61/2011, Sarajevo 2012, 437–442.

Sl. 6 *Džamija Alaudin Kebir – Šadrvanska*

mogućnost da je Šadrvansku džamiju izgradio Alaudin stariji, a džamiju u Donjoj mahali Alaudin mlađi, drugi vakif za kojeg se ne može reći ni koliko je mlađi, ni je li u kakvom srodstvu sa starijim Alaudinom.[23] Džamija u Donjoj mahali je bila manja u odnosu na Šadrvansku, imala je drvenu munaru i sofu i svakako skromnijih arhitektonskih vrijednosti, kao i **džamija u Rosuljama**, gotovo izgubljena u okruženju. (Sl. 7)

[23] Ibrahim Hodžić, *Bijela džamija u Visokom*, Islamska zajednica, Visoko 1980, s. p. (dalje: I. Hodžić, *Bijela džamija*).

Sl. 7 *Džamija u Rosuljama*

Sl. 8 *Džamija Hadži Hasan – Saračica*

Ako se Visoko osmanskog doba razvijalo od jugoistoka prema sjeverozapadu, od Sebilja prema Jaliji i Donjoj mahali, moglo bi se pretpostaviti da je džamija **Hadži Hasana – Saračica**, izgrađena i prije Šadrvanske, (Sl. 8) ali za tu pretpostavku nema potvrdi. Njen vakif hadži Hasan Saračić nije ostavio pisanog traga ni o sebi ni o svojoj zadužbini, a ni u usmenoj predaji Visočani nisu sačuvali neki podatak o njemu. Saračica ima kamenu munaru, sličnih karakteristika kao i munara Pertačke džamije. Poslije požara 1911. godine obnovljen joj je molitveni prostor i krov.

Tipu mahalskih džamija sa četverovodnim krovom i drvenom munarom pripada i **džamija na Kraljevcu – Hadži Muruvet** koju je, opet po predaji, sagradio neki Hadži Muruvet.[24] Međutim, džamija na Kraljevcu je jedan od najistaknutijih repera Visokog, najviše zbog svoje izvanredne pozicije na brežuljku iznad raskrsnice, mjesta koje je, sudeći po nazivu i u srednjem vijeku, bilo značajno. (Sl. 9) Nije poznato da li je stradala u velikom požaru 1911. Sva je prilika da je ostala pošteđena jer se nalazila na slobodnom prostoru pa se vatra nije mogla na nju prenijeti. I oko nje ima mali harem, a među nekoliko nišana najstariji je iz 1063/1652. godine, a neki su od boljeg kamena i ljepše oblikovani.[25] Nekad je u haremu bila i sahat-kula, još jedan urbano-arhitektonski akcenat jednostavnog ali lijepog ansambla što su ga činili sama džamija sa visokim drvenim krovom, u njemu drvena munara, sahat-kula i bašča nišana u kojoj je vjerovatno i ranije bilo neko stablo šljive, kruške ili lipe.

---

[24] *Isto*.

[25] O nišanima i tarihima u Visokom i okolini vidjeti i: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 447–469.

Sl. 9 *Džamija Hadži Muruvet na Kraljevcu*

Tabhanska – Tabačka džamija djelo je zajednice tabačkog esnafa. Izgrađena je iznad obale Fojnice, a uz centar tabaka, prerađivača kože, prema Kreševljakoviću u prvoj polovini 17. stoljeća. (Sl. 10) Obnovljena je poslije poplave 1871. godine.[26] Nizvodno od džamije do ade bile su nadvodne drvene staze od dasaka i brvna kojima se dospijevalo do potopljenih koža. A uz jaz po adi bile su stupe za preradu ruja i hrastove šišarke. S lijeve strane čaršijskog puta i u visini Kraljevačkog potoka bile su natkrivene i otvorene hambašče u kojima se koža močila i prerađivala. Tako je Tabačka džamija bila blizu radnih mjesta

[26] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934. (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*).

Sl. 10 *Tabhanska džamija*

kožara i omogućavala im je da mirise od prerade kože ne unose među džemat susjednih džamija. Tabačka džamija također posjeduje određene urbano-arhitektonske vrijednosti jer se i od čaršijskog sokaka i sa drugih pozicija uočavala njena cjelina sa nekoliko nišana u malom haremu. Oblikom i građom uklapala se u okolinu, sa bijelim zidovima od ćerpiča, drveni krov i sofa povezivali su je sa susjednim kućama i gradnjama hambašče, a njenu osobenost simbolizirala je drvena munara što je izrastala iz strmog krova. "Munara Tabačke džamije u Visokom se ističe vitkošću, čime je nadmašila sarajevske" (džamije sa drvenom munarom).[27]

Osim onih sedam džamija koje spominju pisci 17. stoljeća i koliko ih je zabilježeno na panoramskom crtežu oficira iz svite princa Eugena Savojskog, u Visokom su izgrađene još dvije džamije: **Rosuljačka džamija**, također tip mahalske džamije sa četverovodnim drvenim krovom i drvenom munarom te uobičajenom natkrivenom sofom, te **džamija na Novom brdu**.

U okolini Visokog, u većim selima, podignute su tokom osmanske vlasti mnoge džamije. I one su većinom prepravljane i popravljane i malo šta se u njima očuvalo od prvobitnog stanja. Za neke od njih tvrdi se kako potječu iz vremena osvojenja Bosne od Osmanlija, o čemu nema pisanih podataka, ali mjestom i oblikom neke bi i mogle potjecati iz 15. ili 16. stoljeća. U takve, najstarije džamije u okolini Visokog spadala

[27] Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1999, 179.

Sl. 11 *Džamija iznad sela Goduša*

bi svakako džamija iznad sela Goduša. (Sl. 11) Zapravo, džamija je izgrađena na brdu i na granici između Poređa, Goduše i Kralupa, gdje nema kuća, a približno jednako je udaljena od susjednih sela. Tako su se podizale džamije u prvo vrijeme osmanske vlasti kako bi služile potrebama vjernika iz više sela u posebnim prilikama – za bajram-namaz, teraviju ili džumu. U ovim džamijama nisu se klanjali dnevni namazi. Seljani su dnevne namaze obavljali kod kuće ili na njivi. Još uvijek ima primjera takvih džamija.[28] Džamija iznad Goduše spominje se u sidžilu sarajevskog kadije 1565. godine. "Možda se" – navodi Milenko S. Filipović – *"*taj pomen odnosi baš na sadašnju džamiju koja je građena od kamena i na vrlo živopisnom mestu i nad ulazom ima star natpis. Ovakve su zgrade u ovom kraju vrlo retke."[29] Natpis se, nažalost, izgubio prilikom proširenja džamije i zamjenom otvorene drvene sofe zatvorenom kamenom. Promijenjene su i forme prozora, kao i konstrukcija krova. Ostala je, izgleda, u cijelosti originalna kamena munara koja jedva da seže do iznad sljemena džamije, ali je vrlo arhaična i rustična i jedinstvena za ove krajeve. (Sl. 12, 12a i 12b)

---

[28] Naprimjer, džamija između Tojšića i Gornjih Vukovija kod Tuzle ili džamija iznad Potočara kod Srebrenice u istočnoj Bosni

[29] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 424.

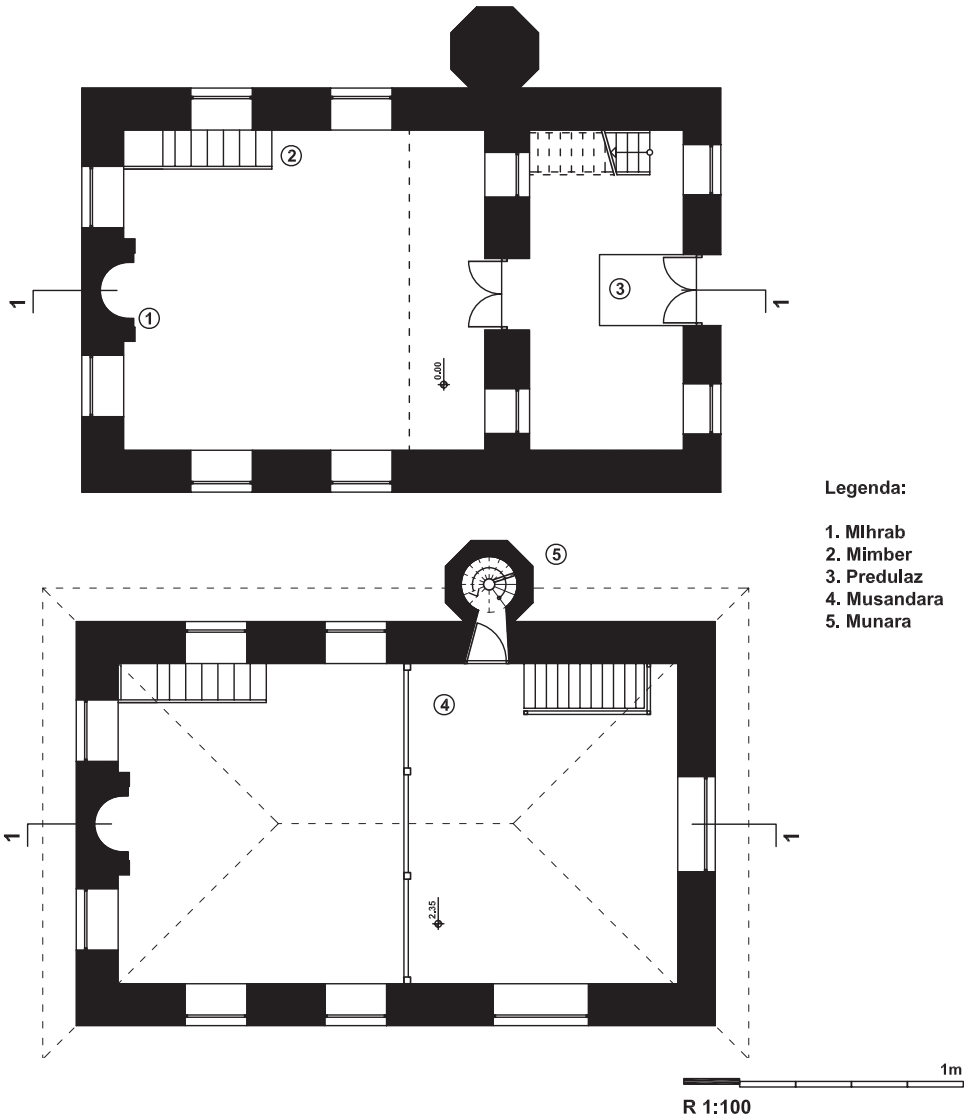

Sl. 12 *Džamija iznad sela Goduša – crteži osnove prizemlja i sprata*

Promjene stanovništva u selima, uzrokovane pomorima kuge, ali i promjenama vlasti, utjecale su i na promjene arhitektonske slike sela. U obližnjem selu Čekrčići, kaže Milenko Filipović, "kuće pravoslavnih porodica Cvijanovića, Mirića, Vukičevića i Pajkića bile su okupljene oko četvrtastog čimena na čijem je gornjem kraju kula. Živo je predanje, a ima i drugih dokaza, da su u Čekrčićima i Dolipolju ranije živjeli sami ili u većini muslimani. Blizu kuća Cvijanovića u Čekrčićima je staro muslimansko groblje i kraj njihove kuće je mesto Džamija, gde je, po predanju bila džamija."[30] Tridesetih godina 20. stoljeća u Čekrčićima je muslimansko stanovništvo potpuno nestalo, a nestale su, osim džamije, i dvije aginske kule.

[30] *Isto*, 407.

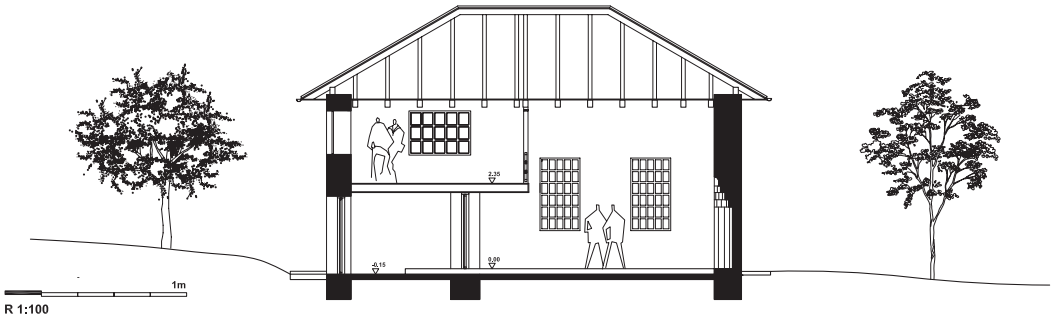

Sl. 12a *Džamija iznad sela Goduša – crtež presjeka*

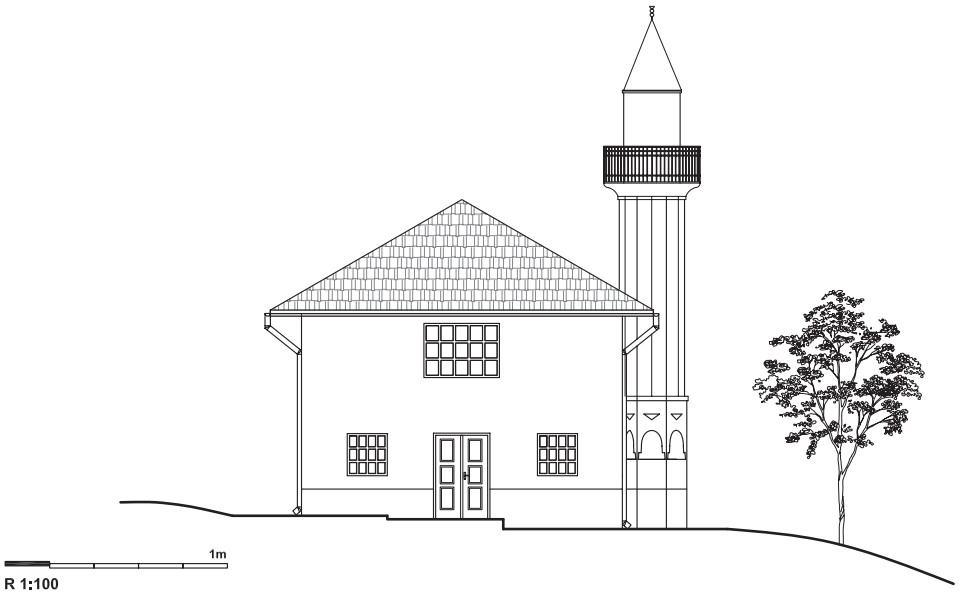

Sl. 12b *Džamija iznad sela Goduša – crtež izgleda*

Toponimi *Džamija* sačuvali su se još u nekim selima visočkog kraja. U selu Stuparići, kojem gravitiraju Dobro i Vlajčići, postoji također toponim Džamija za jedno mjesto pod selom gdje je po predanju bila džamija. I u Podvincima je također bila džamija ispod sela, a pod Maurovićima, više Šubine kuće, bila je džamija toga sela. Milenko Filipović navodi i podatak da je "u Ravnom selu bila sagrađena džamija, ali nije nikad 'proklanjala' usled kuge – vremenom se džamija srušila".[31]

Među predanjima koje je zabilježio istražujući naselja i stanovništvo nekadašnje Visočke nahije ima i onih koji se odnose i na džamije. Jedno od njih kaže kako je sultan Mehmed Fatih, nalazeći se u selu Vardište (sada općina Breza), prilikom osvojenja Bosne, na suprotnom brdu u selu Trtorići sagradio džamiju i to je "vele, jedna od najstarijih džamija u Bosni. Imala je vakuf negde pod Visokom."[32] Prema drugom predanju u Lozniku,

[31] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 279.

[32] *Isto*, 380.

na desnoj obali Goruše, "pre 300 godina" je neki Imamović sagradio džamiju a njegov sluga zasadio lipu. "Lipa je sad" – bilježi Filipović – "toliko debela, da bi je tri čoveka jedva mogli obuhvatiti."

Putujući visočkim krajem dvadesetih godina 20. stoljeća Milenko Filipović je u selima nalazio mnoge džamije koje je potjecale iz vremena osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini, dok je samo mali broj građen kasnije. I opravke na starim, dotrajalim džamijama, naročito pokrovima, vršene su materijalima i na način kako su nekad građene, jer do njih još nisu bili stigli zapadnjački stilsko-graditeljski utjecaji. Zbog toga su seoske džamije u Srhinju, Orašcu, u Buzić Mahali, u Lisovu, u Zagornici i na Gori, pod Maurovićima, u Džindićima, kod Donjeg Sela, pod Dubovima, u Gornjoj Seoči zadržale svoj stari izgled. Kako Srhinje spada u veća i najstarija sela ovog kraja, džamija koju Filipović nalazi u sredini sela mogla bi spadati u najstarije seoske džamije, a za seočku džamiju bilježi da je "vrlo stara, po predanju ona je starija od džamija u Papratnici, Džindićima, Radovlji i Buzićima".[33]

MUSALA

Zajednički namazi (džematile) u selu obavljali su se, ovisno o vremenskim prilikama, na otvorenom prostoru, na greblju, na seoskom čimenu, u bašči. Džematlije su tada klanjali na kožici (kurbanskoj)

Sl. 13 *Musala u Visokom*

[33] *Isto*, 501–502.

koju je svako donosio od kuće. Sličnu ulogu u gradu imala je musala. (Sl. 13) I Visoko je imalo **musalu**. Musala je bila otvoreni prostor na lijevoj obali Bosne, pored mosta. Služila je za veća okupljanja građana, za obavljanje namaza uz bajrame ili pri polasku na hadž. Za tu svrhu izgrađena je od kamena jedinstvena struktura mihraba i stepeništa koje je služilo kao minber na otvorenom. Minber je imao devet stepenika, a nešto viši bili su prvi, peti i sedmi stepenik. Završni dio mogao je imati drveni baldahin, natkriveni dio male završne platforme. Niša mihraba je bila polukružna, a tako je i zasvođena, bez mukarnasa.

Iako se prostor nije više nazivao musalom, sama kamena gradnja mihraba i minbera nosila je taj naziv sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća kada je objekt musale uklonjen, a na tom prostoru izgrađeno spomen-obilježje bratstva i jedinstva. To je bio jedan od rijetkih sakralnih osmanskodobnih objekata sačuvanih do iza polovine dvadesetog stoljeća.

TEKIJA

Među najstarije sakralne objekte spada i **zavija** (tekija) za koju Hamdija Kreševljaković kaže da je postojala i prije 1526. godine.[34] Bila je na obali Fojnice (po njoj se kasnije nazvala i ulica Tekija). Pred Prvi svjetski rat izgrađena je nova tekija s musafirhanom. Tekija se nije sačuvala i nije poznato kako je izgledala i kolika je bila. Vjerovatno je imala oblik stambenih objekata, kakve su bile i druge tekije po bosanskohercegovačkim mjestima i gradovima (tekija na Bentbaši u Sarajevu, na vrelu Bune kraj Blagaja). Kasnije je izgrađena nova tekija u Hadži Hasanovom sokaku, ali je i ona obnavljana. Sigurno je bilo mjesta gdje su se okupljali derviši i izvan varoši, ponajprije u seoskim džamijama i kućama mještana. Jedno mjesto na granici sela Lužnica i Bištrani, sa vrlo starim muslimanskim grobljem, kako navodi Milenko Filipović, zove se *Tekija*.[35] On bilježi i jednu njivu u mjestu Vrpolje u selu Karaula koja se također zvala *Tekija*, a nalazila se u polju Panađurište, ispod kamenog mosta kojim se prelazila Bosna na putu Visoko – Zenica.

MEKTEBI, MEDRESA, RUŽDIJA

Ako se izuzme ono što su roditelji učili svoju djecu od ranih godina djetinjstva, naobrazba se najprije stjecala u mektebima. To je bilo vjersko obrazovanje za najmlađe, a ujedno i najraširenija mreža mjesta gdje se stjecalo neophodno osnovno znanje za izvršavanje vjerskih obaveza. Mektebska nastava se često obavljala u džamijskom prostoru, ali su pojedini vakifi gradili i posebne prostore za mektebsku nastavu. Većina ovakvih objekata bili su skromnih dimenzija i oblika. Obično su to bile male prizemnice s jednom ili dvije prostorije i izgledale su kao male kuće.

---

[34] H. Kreševljaković, *Visoko*, 22.

[35] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 279.

Ne zna se koliko je mekteba bilo u Visokom: Poznato je da je jedan mekteb sagradio Muslihudin Čekrekčija, te da "od davnina postoji jedan uz Šerefudinovu džamiju".[36] Drugih podataka o visočkim mektebima nema. Prema mišljenju Ibrahima Hodžića ova dva mekteba su bila uz najstarije džamije u Visokom.[37]

Prema dosadašnjoj literaturi, u Visokom nije bilo medrese prije 19. stoljeća.[38] Hamdija Kreševljaković navodi kako je 1254/1838. sagrađena medresa na zemljištu koje je za tu namjenu poklonio Ahmed-efendija Pinjagić, pa se ona prozvala Ahmed-efendijina medresa. Bila je izgrađena u jednom poprečnom sokaku (danas ul. Muftije Numanagića). Iako je riječ o objektu iz kasnijeg vremena osmanske vlasti, nije se sačuvao njen izgled. Temeljito je renovirana 1901, ali nije poznat i izgled objekta iz tog vremena jer je 1911. potpuno izgorjela.[39] Stoga je na istom mjestu izgrađena nova, veća zgrada kao jednokatnica sa dućanima u prizemlju, a sobe medrese bile su na spratu. Na toj zgradi (na uglu ulica Kulina bana i Muftije Numanagića) stoji kamena ploča s tarihom, koja je bila na staroj medresi.[40] (Sl. 14)

Sl. 14 *Tarih na kamenoj ploči sa stare medrese*

---

[36] H. Kreševljaković, *Visoko*, 28.

[37] I. Hodžić, *Bijela džamija*, s. p.

[38] Međutim, u jednom rukopisu iz Visokog, koji potječe iz sredine 18. stoljeća, nalazimo tekst podneska Ebu Bekra Visočanina u kojem on moli da se primi kao muderis *medrese u Šerefudinovoj mahali u Visokom*. Vidjeti: Salih Trako, "Vakufnama džamije u Gračanici kod Visokog", *Islamska misao*, god. IV, br. 43, Sarajevo, juli 1982, 46. Ovaj podatak svakako zahtijeva dodatna istraživanja koja bi unijela više svjetla u historiju obrazovnih institucija u Visokom u osmanskom periodu.

[39] H. Kreševljaković, *Visoko*, 50; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999, 235; Ibrahim Hodžić, "Muslimanske škole u Visokom", *Glasnik VIS-a* br. V, Sarajevo 1982, 550–551.

[40] Faksimil kamene ploče sa tekstom i prijevodom u: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 455.

Sl. 15 i **15a** *Ruždija – kuća porodice Limo*

Pred kraj osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini otvorena je i ruždija, srednja škola koja je imala pored predmeta vjerske naobrazbe i predmete građanskih škola. Ruždija je otvorena 1870. godine u zgradi pored Tabačke džamije, a između njih je bilo malo džamijsko greblje. Zgrada je i veličinom i oblikom slična boljim kućama, situirana užom stranom i prepustom (doksatom) uz čaršijsku ulicu kao jednokatnica i pokrivena drvenim krovom – tahtom. Na toj strani od ulice vide se četiri prozora na ćefenak u dva nivoa, što ukazuje na dvije sobe prema ulici. (Sl. 15. i 15a) U ruždiju se ulazilo iz dvorišta, zatvorenog prema ulici tarabom i pomoćnim objektima.

GREBLJA, TURBETA

U samom gradu, kao i u drugim mjestima, greblja su najprije nastala uz džamije, pa i ondje gdje je uz džamiju bilo vrlo malo slobodnog prostora. Tako su mezarja bila uz Hadži Ibrahimovu – Pertačku, Šerefudin ili Čaršijsku, Hadži Muruvet – Kraljevačku, Alaudin ili Šadrvansku, džamiju u Donjoj mahali, Tabačku i džamiju u Donjim Rosuljama. Nišani sa ovih mezarja uglavnom su ostali na svom prvobitnom mjestu.

Sl. 16 *Turbe uz džamiju Saračicu*

U samom Visokom sačuvalo se samo jedno turbe. Uz Hadži Hasanovu ili Saračicu džamiju ima jedno turbe, ali se ne zna čije je, piše Kreševljaković. Ispred je jedan ženski nišan s uklesanom godinom 1071 (1660–61). (Sl. 16) Međutim, u bližoj i daljoj okolini Visokog sačuvalo se više lokaliteta sa nazivom turbe a negdje i sa uređenim mezarom. Obično je to objekt skromnih dimenzija, ozidan kao mala kuća pokrivena krovom od tahte. U selu Vlaškovo, između Nabožića i Misoče, koje je nekad pripadalo Visočkoj nahiji, sačuvalo se Derviševo turbe. Iznad Topuzovog polja, iznad Švrakinih kahvi, imaju dva stara mezara i turbe za koje se priča da je iz doba sultana Mehmeda Fatiha, da je tu sahranjen neki Selim-baba, a da je Selim-babin brat sahranjen u Seoči.[41] I na Bradvama, u jednoj bašči između kuća Manojlovića i Kardaša, ima turbe u kojem je sahranjen neki šehid. M. Filipović je zabilježio da je u mjestu Draganu, kod Seoče, nad nišanima sa velikom rozetom i sabljom, turbe nekog šehida iz vremena sultana Fatiha.

SAMOSTANI, CRKVE

Tokom osmanske vlasti u Visokom je povremeno postojao **franjevački samostan i crkva.** Zapravo, jedan franjevački samostan bio je tokom posljednjeg stoljeća bosanske samostalnosti na Kraljevcu, a drugi je bio uz kraljevsku kapelu u Milama (Arnautovići). I za jedan i za drugi s crkvom kaže se da su bili razoreni od patarena, potkraj srednjovjekovne bosanske države.[42] O tom događaju i razaranju samostana u Milama fra Mijo Batinić piše: "...bogumilskom ruljom nasrnula na samostan kod Visokog i tu petoricu okrutno umorila, a samostan raskopala."[43] I nakon obnove, početkom 16. stoljeća, ponovo je razoren samostan Sv. Marije i crkva sv. Nikole u Milama, kada su porušeni i drugi franjevački samostani: u Kreševu, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci... Izgleda da se to desilo, kako misli fra Julijan Jelenić, 1521. godine, kada je vojska Sulejmana Velikog (Kanuni) bila u pohodu na Srijem i Srbiju.[44] Preostali franjevci i katolici su izdejstvovali da "mogu ono što je razoreno iznova podići u starome obliku, ali samo od šepera – pletera – a ni po jedan način od kamena ili opeke..."[45] Svi franjevački samostani, osim onog u Konjicu, bili su, kako domaći ljetopisci svjedoče, obnovljeni do 1530, a onaj u Milama bio je obnovljen "osim temelja sam od drveta, kao i crkva."[46] Nije se sačuvao ni opis tog samostana i crkve u Milama (Arnautovićima), a ne zna se ni kakva je bila sudbina objekta nakon što su i franjevci i katolici Visokog otišli s vojskom princa Eugena Savojskog 1697. godine u prekosavske zemlje. O tom događaju može se pročitati da je austrijski vojskovođa ekspedicije na Sarajevo princ od Savoje "...na povratku napao je i kasabu Visoko gdje je tom prilikom bila zapaljena i srušena crkva S. Nikole (danas Arnautovići kraj Visokog).[47] Kreševljaković na-

---

[41] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 460, 472, 502, 550.

[42] *Isto*, 255.

[43] Vjenceslav fra Mijo Batinić, *Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, sv. I, Zagreb 1881, 142.

[44] Drd. Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906, 58 (dalje: J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko*).

[45] *Isto*, 59–60.

[46] *Isto*, 60.

[47] M. H. Ćeman, *Povijest, tipologija*, 465; Julijan Jelenić, "Spomenici kulturnog rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)", *Starine* JAZU 36 (1918), 151 i dalje.

vodi jednu ispravu kreševskog kadije Derviša u kojoj stoji da su "fratri u Visokom još 1737. i imali su tu svoju kuću".[48] Ako bi se moglo suditi o izgledu franjevačkog samostana u Visokom – Milama prema sačuvanom izgledu franjevačkog samostana u Kreševu, pa i Kraljevoj Sutjesci na crtežima – vedutama, samostan je ličio na veću stambenu seosku ili provincijalnu kuću, izgrađenu od ćerpiča, bijelih zidova, malih prozora, na kreševskom u tri nivoa: u prizemlju i prvoj etaži po šest a na drugoj devet prozora, te u potkrovlju još devet prozora kao mansarde. I kreševska i sutješka kuća franjevaca bile su pokrivene tahtom. Crtež kreševskog samostana i crkve sv. Katarine odražava vjerno izgled starog samostana iz 18. stoljeća (crkva je obnavljana u 19. stoljeću) pa je sličan mogao biti i u Visokom. Ostaje pitanje srazmjera "kapaciteta" samostana sa brojem svećenika kojih je po bosanskim samostanima bilo po desetak i po nekoliko laika u svakom.

U vremenu osmanske vlasti u samom Visokom nije bilo mnogo ni katolika ni pravoslavnih. Prema podatku Ivana Frane Jukića, 1850. godine u Visokom je bilo šezdesetak pravoslavnih kuća.[49] Pravoslavno stanovništvo tek je polovinom 19. stoljeća izgradilo crkvu monumentalnijeg karaktera. Crkva je posvećena sv. Prokopiju, locirana poviše puta koji je od Sebilja vodio prema Bucima i dalje se račvao prema Sarajevu i Hercegovini, a ispod brijega Klise na kojem je bilo i srednjovjekovno groblje. Lokacija

Sl. 17 *Crkva sv. Prokopija*

[48] H. Kreševljaković, *Visoko*, 29; Josip Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik SKA* LXVII, Beograd 1930, 194.

[49] Slavoljub Bošnjak (Jukić Ivan Fr.), *Zemljopis i povjesnica Bosne*, Zagreb 1851, 34.

Sl. 17a *Ikona s predstavom Bogorodice i Hrista, italo-kritska škola*

je na početku dijela grada koji se tradicionalno naziva Varoš. Milenko Filipović navodi kako je iznad crkve "sasvim mala zaravan" gdje je, po predanju, bila crkva s grobljem, pa i naziv "*Klisa* (grčki: crkva) ili *Crkvina* ili *Crkvište*", ukazuje na mogućnost da je tu nekad postojala srednjovjekovna crkva.[50]

Crkva sv. Prokopija (Sl. 17) izgrađena je od 1853. do 1856. godine. Ima pravougaonu osnovu i jednostavnog je oblika, od kamena je, omalterisanih i okrečenih zidova, skoro bez arhitektonskih ukrasa, a ipak istaknute forme i jednostavne ljepote.[51] Nasatično je postavljena u odnosu na strminu ispod Klise. Na vještački podignutom platou je oltarski prostor – apsida, u sredini je prostrani naos, a na suprotnoj, zapadnoj strani pri brdu je narteks, ulaz nad kojim je kula zvonika. Zvonik je u donjoj zoni četvrtastog presjeka, a u gornjoj je osmostran. Završnu formu tornja zvonika čini vijenac i kriškasta češerasta orijentalizirana kupola. Fasade su raščlanjene prozorskim otvorima jednostavne obrade, jednostruki otvori (monofore) akcentirani su plastično naglašenim polukružnim arhivojtama. Crkva je pokrivena četverovodnim krovom. Oltarski prostor je bio odvojen od naosa ikonostasom. Crkva je imala vrijedne ikone italo-kritske stilske provenijencije, a dijelom i ikone ruske ikonopisne škole.[52] Uz crkvu je 1860. godine izgrađena i osnovna škola.

---

[50] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 275. Riječ *klisa* (lat. *ecclesia,* od grč. *ἐκκλησία*) ima više značenja, ali se najčešće koristi u značenju *crkva, crkvište, svetište*, *hram*. U osmanskom turskom jeziku riječ *ecclesia* dala je oblik *kilise*, a na južnoslavenskom području *klisa.* Postoji više toponima sa riječju *klisa*.

[51] Nataša Šahinović, "Pravoslavna crkva sv. Prokopije", u: *Visoko, Privredno-kulturni informator*, Visoko 2003, 52–54.

[52] Crkva, kao i cijeli grad, bila je granatirana sa srpskih položaja oko Visokog pa su poštovaoci kulturne baštine, izlažući se snajperskoj vatri, sklanjali vrednije predmete crkvenog posuđa, ikone i arhivu, a Policijska uprava Visokog je poslije rata sve predala pravoslavnoj Mitropoliji Dabrobosanskoj. Starija arhiva crkve izgorjela je 1941. godine.

JAVNI OBJEKTI

KONAK

Najvažniji objekt uprave u Visokom, kad je Visoko bilo sjedištem nahije, bio je Konak. (Sl. 18) Prema mišljenju Kreševljakovića, zgrada Konaka bila je na Jaliji, na mjestu kasnije zgrade okružne oblasti, odnosno općine u kasnije vrijeme. Međutim, prema gruntovnim podacima, Konak koji se vidi na starim fotografijama bio je u jednoj većoj kući na sredokraći sokaka – puta između Sebilja i Kraljevca, blizu hana i hamama, bliže ondašnjem centru kasabe i nahije (danas ugao ul. Kulina bana i Oručeve).[53] Izgled Konaka sačuvao se na fotografijama s kraja 19. stoljeća jer se već od 1895. godine na Jaliji uzdiže nova zgrada u neomaurskom stilu, kakve su austrougarske vlasti gradile po bosanskohercegovačkim mjestima gdje je bilo većinsko muslimansko stanovništvo. Iako javni objekt, zgrada je bila naslonjena na sokak užom stranom, a dužom se protezala kroz dvorišta – avlije (što nije slučaj sa zgradom općine iz austrougarskog perioda). I tu se vidi utjecaj tradicije pozicioniranja stambenih objekata osmanskodobnog graditeljstva kad je glavna fasada sa kamarijom i divanhanom bila okrenuta prema avlijama ili prema bašči. Iako je zgrada namijenjena javnim poslovima, njen razvijeniji dio okrenut je prema avlijama. Avlije su ograđene visokim zidom od ćerpiča, zid je pokriven s dva reda tahte na sljeme. U zidu prema sokaku je

Sl. 18 *Zgrada starog Konaka*

[53] Jedna katastarska čestica – 2/36 na ovom mjestu označena je kao *vrt kod starog Konaka*, K. O. Visoko, grunt. uložak 654.

kapija, vrata su široka da u avliju mogu ući i konji i zaprega. U dnu avlije bila je štala i druge pomoćne prostorije, soba za momka, poslugu, drvarišće ili suldurma. U zgradu se ulazilo iz prve avlije koja je bila popločana i kaldrmisana, također kroz široka vrata. Nije poznato kako su bile raspoređene pojedine službe u prizemlju i na spratu. Pretpostaviti je da su predstavnici vlasti sjedili i radili na spratu u čardaku prema ulici. Konak je prema sokaku imao dosta naglašen prepust, ali ne cijelom širinom fasade. Na prepustu – čardaku su dva prozora, a u manjoj sobi – čardačiću jedan. Kao i sve kuće u Visokom, tako je i ovaj Konak bio pokriven tahtom – kaplamom, krov je dosta visok, ima devet redova tahte, što pokazuje da se radi o većem objektu tradicionalnog graditeljstva. U produžetku glavnog puta, iza Konaka, slijede, u istom ritmu, veće i manje forme: kuća, zid, prizemnica, moguće zgrade drugih javnih službi Visokog i Visočke nahije. Međutim, Konak u kojem je bilo sjedište Mehmedi-Faika Alagića, kajmekama u Visokom posljednjih godina osmanske i prvih godina austrougarske vlasti, ipak je bio na Jaliji, kako piše za ovu zgradu i Hamdija Kreševljaković, na mjestu današnje Općine Visoko. Da li je sjedište kajmekama preneseno u već postojeću ili novoizgrađenu kuću, to se ne vidi iz sjećanja tadašnjeg kajmekama Alagića. Da je Konak bio tu pod kraj osmanske vlasti vidi se iz *Memoara* Mehmedi-Faika Alagića: *Kad je bilo peti večer* (po okupaciji), *jesam ja u punca Junuzbega Zečevića na ćošku* (bio) *i uzeo abdest za akšama, kad proleće jedna katana* (konjanik) *ispod ćoška, tako za njom još dvije do tri i ja se na to obuko*(h) *te odoh na Jaliju u konak.*[54]

Ima mišljenja da je tada Visoko, pa i Konak, bilo opljačkano i spaljeno. A kako je bilo, zabilježio je kajmekam Alagić: *Kad poglednuh preko Bosne, to je sve austrinska vojska pretisla, te ja uzeh 10 zaptijja te na ćupriju, kad na ćupri*(ji) *stajaše na konju obreš Raslić te meni viče: "Jeste li vi od ove varoši kajmekam?" Ja mu kažem: "Jesam". Na to on meni zavika da ga je opremila Ekselencija Filipović da zapali Visoki su sedam bataljona soldata i 14 topova. Na to sam mu ja odgovoro: "Rušiti Visokoga nećeš dok je na Alagiću glave, jerbo nejmaš pravo rušiti. U Visokom nikakve bune nejma, a drugo velesile vas nisu poslale da vi rušite varoši po Bosni i Hercegovini, nego da mir postavite."*[55]

Dućani i kuće po kasabi bili su izloženi pljački prilikom ulaska austrijske vojske na tom pravcu prodiranja pod komandom Tegetthoffa. Pošto je dokazao komandantu Tegetthoffu da nije učestvovao u borbama protiv austrijske vojske, Alagiću je potvrđena dužnost kajmekama u Visokom pa je dobio i neke vojnike i oficire za zaštitu i intervencije: *Dade mi jedan cuk soldata i dvojicu kapetana i dvojicu obrlajtena. Na to kad smo došli u čaršiju, ne bijaše od Turaka niko* (Alagić naziva muslimansko stanovništvo Turcima), *samo rišćani i jehudije. I počeše turske dućane obijati. Ja im kažem: "Vi niste ni na kakav porob poslati, vi nemate pravo obijati tuđi*(h) *dućana" (...) I jesu prije mene porobili svu Dolnju mahalu, jerbo s vojskom došlo je preko 1000 seljaka latina i rišćana koji su robili...*[56]

Iako je okupaciona vojska imala naređenje generala Filipovića da spali Visoko, odlučnim držanjem kajmekama kasaba je bila sačuvana od paljenja i razaranja.

---

[54] "Povijest jedne porodice (Memoari Mehmedi-Faika Alagića iz Konjica)", priredio i predgovor napisao Vojislav Bogićević, *Spomenik* CX, SANU, Nova serija 12, Beograd 1961, 66.

[55] *Isto*.

[56] *Isto*, 65.

S obzirom na to da su visočke vlasti bile nadležne za znatno širu teritoriju nego što je teritorija današnje Općine Visoko i da su Visočkoj nahiji pripadala okolna mjesta kao Ilijaš, Breza, Vareš, jedno vrijeme i Fojnica i Kreševo, morale su sve službe administrativne, sudske i vojne vlasti imati svoje objekte u kasabi. Stoga bi one zgrade – kuće koje se vide na staroj fotografiji Konaka, mogle biti sjedišta tih službi. Milenko Filipović uz opis Gornjeg Moštra zapisuje kazivanje starijih Moštrana da je u starinskom čardaku u sredini sela bila tamnica, a na gornjem spratu sud.[57]

HANOVI, PRENOĆIŠTA I KAFANE

Među objekte javne arhitekture u Visokom spadali bi i oni koji su vršili smještajno-ugostiteljske usluge putnicima, trgovcima i karavanima. Visoko se nalazilo na putnim pravcima prema Sarajevu, Travniku, Mostaru i prema drugim mjestima ondašnjeg Osmanskog carstva. Putnici i karavani koji su dolazili u Visoko ili su prolazili kroz Visoko mogli su se smjestiti u neki od hanova. Jedan je bio, navodi Kreševljaković,[58] kod Ajas-begovog hamama, što je očekivano jer su i hamam (javno kupatilo) i han trebali putnicima, a veća je pogodnost ako su blizu. Nije se sačuvao izgled ovog hana koji se smatra najstarijim. Inače, većina hanova u Bosni i Hercegovini koje spominju Milenko S. Filipović i

Sl. 19 *Han na Sebilju*

[57] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 467.
[58] H. Kreševljaković, *Visoko*, 36.

Hamdija Kreševljaković[59] potječe iz perioda osmanske vlasti, a tek manji broj iz vremena austrougarske okupacije, jer je nova vlast vrlo brzo po osvojenju Bosne i Hercegovine na važnijim putnim pravcima izgradila željezničke pruge i uvela nova prevozna sredstva, izgradila konačišta i hotele pa su hanovi na starim drumovima izgubili na značaju. Han je mogao izgraditi neki bogatiji stanovnik, a han se obično izdavao pod zakup pa je handžija mogao biti drugi čovjek, za razliku kod usputnih i manjih hanova gdje su vlasnici često bili i handžije. Ne zna se ko je izgradio visočke hanove i ko ih je držao. U *Memoarima* kajmekama Alagića spominje se handžija Mujo, ali se ne vidi u kojem od dva hana je bio handžija. Međutim, mjesto drugog poznatog hana u Visokom bilo je na Sebilju, a njegov izgled se sačuvao na starim fotografijama s kraja 19. i početka 20. stoljeća. (Sl. 19) Han je bio situiran na raskršću, u centru čaršije. Zgrada liči, kao što je slučaj i sa drugim osmanskodobnim gradnjama, na veću kuću, s tim što u prizemlju ima dućane prema Sebilju, a u pozadini su pomoćni prostori za smještaj robe i konja. Na spratu su prostorije za smještaj putnika. Na uglu zgrade s dva lica je velika kamarija i divanhana, sva u drvetu, otvorena i s izvanrednim pogledom na sam Sebilj i bližu okolinu čaršije i najživlji dio grada. Han je imao visoki četverovodni krov od sedam redova tahte. Izgleda da je soba na užoj bočnoj fasadi bila reprezentativnija prostorija, manja je ali sa tri veća prozora, dok su četiri prozora na dužoj fasadi manji i vjerovatno su u dijelu prostorija za spavanje.

Sl. 20 *Prenoćište Emše Nezira*

[59] M. S. Filipović, *Visočka nahija*; Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. VIII, Sarajevo 1957. (dalje: H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji*).

Menzilhana u Visokom je bila uz zapadnu stranu harema Hadži Ibrahimove – Perutačke džamije i služila je za prihvat i zamjenu konja u ondašnjem poštanskom saobraćaju između većih mjesta. Vlasnik menzilhane je bio Ali-beg Zečević, sin Avdi-bega Erneb-zade, koju je, zajedno s drugim dobrima (jedna bašča kod menzilhane, u Šerefudin mahali jedna bašča i kod nje još tri bašče, u čaršiji tri kasapska (mesarska) dućana i jedan dućan za prženje kahve), uvakufio 1273/1857. godine.[60] Menzilhana je kasnije pretvorena u mekteb. Ne zna se ništa o izgledu ove menzilhane, ali se može pretpostaviti da je u odnosu na hanove, ili još više karavan-saraje, gdje su se smještali i putnici, i roba, i konji, to bio jednostavniji i manji objekat.

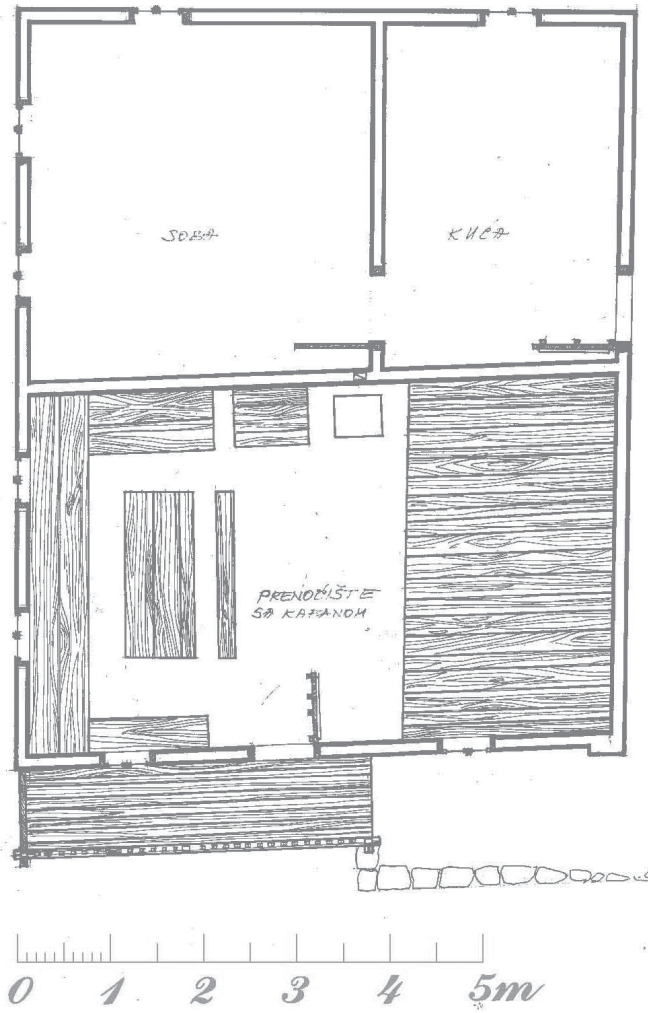

Sl. 20a *Osnova prenoćišta, 1968.*

Pored hanova, namjenski izgrađenih objekata za smještaj putnika, u Visokom i na putevima prema Visokom bilo je objekata koji su služili kao stan vlasniku, a u dijelu prostora vlasnik je primao putnike na plaćeno konačište. To nisu musafirhane u kojima se moglo odsjesti i dobiti besplatan smještaj. To su seoske kuće napravljene pored druma, obično skromnije veličine i obrade, ali u konstrukciji, gradivu i oblikovanju po svemu slične drugim seoskim i malovaroškim kućama po Bosni. Takve su bile kuće, gostinjci i konačišta na putu Kiseljak – Visoko. Pod samim selom Tušnjići bilo je prenoćište sa kafanom (kasnije Emše Nezira), još u upotrebi iza Drugog svjetskog rata. (Sl. 20) Prednja polovica kuće služila je kao prenoćište tako što je u lijevom dijelu prostorije bila kafana sa stolom i klupama, a u desnom je bio niski drveni podij na kojem su putnici mogli prespavati. U drugoj, stražnjoj polovici kuće, s posebnim ulazom, stanovala je porodica vlasnika. (Sl. 20a) Nešto dalje, otprilike na pola puta između Kiseljaka i Visokog, bila su prenoćišta Joze Penave i Triše Šakote, objekti vjerovatno iz polovine 19. stoljeća, kako bi se mogli približno datirati prema njihovoj građi i obliku. Kuća i prenoćište Joze Penave bila je poluprizemnica sa stajom u prizemlju, dok su iznad bile sobe domaćina i za konačenje. U kuću se ulazilo preko drvenih stepenica i

[60] Sidžil vakufnama I, str. 22, red. br. 323, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (podatak: Sead Zečević).

Sl. 21 *Prenoćište Joze Penave*

verande rustične izrade. (Sl. 21) Na istom mjestu, samo s druge strane puta, bila je kuća prenoćište Triše Šakote, također poluprizemnica, arhaičnog izgleda, s kamenim podrumom – stajom pod polovinom kuće, a sa poluprizemljem od bondruka sa prostorima "kuće" i soba. Izgleda da je prizemlje prema putu služilo za prihvat putnika i da su tu mogli ući i konji, jer su s te ulazne strane bila velika dvokrilna "hanska" vrata. Desno se nalazio jedan prostor za konja, a lijevo za putnika, dok su prostorije iznad podruma prema rijeci Fojnici služile za porodične potrebe. Šezdesetih godina 20. stoljeća bila je u veoma trošnom stanju, ali je i takva bila dobar primjer ove vrste objekta, karakteristične konstrukcije, rustične obrade i vrlo visokog krovišta. (Sl. 22 i 22a)

Na ovim putevima oko i prema Visokom bilo je i "pravih" hanova. Na putu Kiseljak – Fojnica, u mjestu Pločari, bio je Mukačin han. U Paležu kod Kiseljaka bio je Mutapov han. Donedavno je bio očuvan i han Šabana Đafe u Hlapčevićima kod Debelih nišana, građen na tradicionalan način, koji se ranije zvao Begov han. Bilješke o hanovima na putevima oko Visokog nalazimo i kod nekih putnika kroz Bosnu. U svom izvještaju koji je podnio austrijski uhoda, zastavnik Božić, spominje han u Vratnici kod Visokog. I Milenko Filipović, pored drugih podataka o mjestima i stanovništvu Visočke nahije, bilježi i hanove na koje je još nailazio dvadesetih, a i ranijih godina 20. stoljeća. On je zabilježio najprije dva hana u svom rodnom kraju pa kaže da je u Podlugovima kod tadašnje željezničke stanice bio jedan han, dok je drugi, mlađi, napravljen kod Stavnje, raskršća prema Brezi. U ovom području je zabilježio i dva hana na rječici

Sl. 22 i **22a** *Prenoćište Triše Šakote*

Stavnji u selu Kamenice nasuprot Kahvama, također kod Stavnje u Vrankamenu han i kafanu, a na istom pravcu u Dabravinama Smajin han i han Saliha Berbića. U Dabravinama su bila i dva hana svojina sveštenika Konstantinovića: Gornji i Donji Popov han. U Potkraju, kod Smailbegovića i Breze kraj Stavnje bile su kahve a "...bio je nekada i han – imaju ostaci. Kažu da je bio vrlo star i da mu nije bilo starijeg u okolini." Kod Eleševića (Lješevo) "na drumu je napravljen najprije han Mašića iz Sarajeva, zatim je

Mašić napravio han Paši Žali, a onda su tu podigli hanove Fazlići i Lisaci".[61] Kreševljaković navodi da je u Vratnici postojao jedan han iz 1785. godine, a da je "u tome selu bio han begovske porodice Zečevića iz Visokog, čija je zgrada i sada uzgor. Taj je han radio do 1918."[62]

Ni sat hoda od centra Visokog, kod Topuzovog polja, lokalitet je Bijele vode, poznat ranije i kao Švrakine kahve. I tu su bila dva hana, od kojih je jedan dvadesetih godina već bio prazan i zapušten. Jedan od tih hanova nazivali su Srhinjski han. Nešto dalje na istom putu u Zimči bio je Đojin han. Na raskršću puteva iz Visokog prema Liješevi, u mjestu Mokronoge iznad Donjeg Moštra, gdje je bila mala čaršija, bio je Šareni ili Plastin han. Malo dalje, u Hlapčevićima, kod ćuprije na Radovljanki, bila su dva hana, "...od kojih je jedan pripadao nekoj begovskoj porodici iz Visokog, a drugi porodici Handžić". U Begovu hanu bila je kasnije škola, a u drugom su stanovali Handžići. "Begov han je imao u prizemlju povelik podrum, a na spratu su tri sobe i velika kamarija. Ta je zgrada i danas uzgor, a vlasnik joj je Šaban Džafo."[63] (Sl. 23. i 23a) Od raskršća iznad Donjeg Moštra vodio je jedan krak prema Radovlju, Liješevi, Kondžilu, Brezoviku pa se preko prevoja spuštao na put Kiseljak – Busovača – Travnik. Stoga je ovaj pravac Sarajevo – Visoko – Travnik bio prometan pa su za potrebe putnika izgrađeni hanovi. Osim navedenih, treba još na tom pravcu spomenuti i Valjevčev han u Maurovićima. Na drugom kraku od raskršća Gornje Moštre prema Zgošći (Kaknju) i Zenici bilo je također konačišta. U Banjevcu je bio Hasagića han.

Na putevima s desne strane Bosne, od Visokog pa dalje prema sjeveroistoku, također je bilo prometa, kako između bližih mjesta, tako i između daljih i većih. I za ovu stranu mjesta i sela značajan izvor je Filipovićeva *Visočka nahija*. Na putu Visoko – Čajno – Kraljeva Sutjeska u Malom Čajnu bio je han Dunđa. Na istom pravcu, u Vilajetovićima, bio je han i kuća Vilajetovića.[64] U Kreševljakovićevoj studiji o hanovima i karavansarajima u Bosni i Hercegovini sabrani su mnogi toponimi i na području Visokog i okoline: Han Pobilje i Han Podrazuđe – Vijaka, Hanište u Striževu, Hanište – Blaža, Pajtov Han – Budoželj, Pobrin Han – Pogari.[65]

Konakom su se zvale i jednostavnije kuće koje su stanovnici mahala ili seljani gradili zajedničkim sredstvima za prihvat putnika, naročito ondje gdje nije bilo hanova. Putnik je mogao tu prenoćiti i hranu dobiti, mještani su se na red obavezivali za održavanje takvog konačišta, a tako su izbjegavali uznemiravanje svojih ukućana koji bi se inače, gdje nije bilo takve gostinjske kuće, morali odazvati potrebi nepoznatih putnika. Ova vrsta gostoprimstva imala je svoje biblijsko porijeklo, a poznata je kao *Gostoljublje Abrahamovo/Avramovo/Ibrahimovo*, kojega Bog iskušava u plemenitosti i vjeri kad mu šalje tri siromašna putnika (anđela/meleka) koje on prihvata i dijeli s njima svoj skromni dom. U islamskom svijetu, iz ove biblijsko/kur'anske tradicije razvila se i posebna institucija *musafirhane* (musafir – gost) koju kod bogatijih i većih (hanedanskih) kuća nalazimo kao manju kuću ili prostorije u sklopu porodičnog stambenog kompleksa, a kod skromnijih objekata to je bila neka pomoćna prostorija. Hamdija Kreševljaković je utvrdio postojanje i kuća-konaka koji su se zvali čiftekonak – kuća sa dva odjeljenja: za muškarce i za

[61] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 392.

[62] H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji*, 150.

[63] *Isto*, 152.

[64] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 530.

[65] H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji*.

Sl. 23 i **23a** *Han Šabana Džafe*

žene u Sarajevu i Visokom.[66] Nije naveo gdje se nalazio čiftekonak u Visokom, ko ga je gradio i kada, ali je istaknuo da se ovakva jedna ustanova održala u Visokom do iza 1930. godine.

Kafane su vjerovatno produkt mlađeg vremena osmanske vlasti u Bosni. Filipović ih nalazi na mnogim mjestima, uz puteve i hanove. Ne govori o vremenu njihovog nastanka i vjerovatno su mnoge od zabilježenih iz vremena austrougarske vlasti pa i prvih godina stare Jugoslavije. U bloku akvarela koje je uradio austrougarski oficir Eduard Loidolt, između 1880. i 1882. godine, nalazi se i prikaz jedne kafane na Vratniku i one čuvene kafane "Za gradom", iza Višegradske kapije u Sarajevu. Te kafane su svakako zatečene od nove vlasti pa je pretpostaviti da su neke od kafana visočkog kraja, također osmanskog doba, bile slične ovim sarajevskim. Na ovim akvarelima vidi se da su se neke kafane sastojale iz unutrašnjeg i vanjskog dijela, tj. i u zatvorenom i na otvorenom prostoru. U unutrašnjem dijelu je bilo ognjište sa kahvodžakom, policama za posuđe i druge potrepštine, a s druge strane, obično u obliku slova L, protezala se sećija – minder s jastucima gdje se sjedilo, razgovaralo, pila kahva, pušila nargila, savijao duhan u papir ili lulu. Za ljetnog vremena, obično pod lipom, vani su bile klupe i stolovi ograđeni žiokama, pa se ćejfilo u hladovini. Jedna kafana u obliku prizemnice s visokim krovom i prozorima na ćefenak bila je donedavno očuvana u Pločarima kod Mukačinog hana, na putu prema Fojnici, također pod starim stablima. Kahvodžak, manja odaja s malim ognjištem i dimnim odvodom, postojala je sve do 1992. godine u kući-čardaku ljetnikovcu porodice Muftić u Lješevu. Kahva se pripremala i u hanovima, a vjerovatno je bilo i posebnih objekata kafana u samom Visokom. M. S. Filipović spominje da su u njegovo vrijeme postojale kafane u Bijelim Vodama, poznate kao Švrakine kahve, zatim u Donjem Moštru kod Bosne na Ščoni, također kod skele, na dnu sela Radinovići, a Trakina kahva bila je u Kovačićima. U mjestu Kahve u Potkraju kod Smailbegovića bile su četiri kahve kod hana.[67]

DUĆANI

Za vrijeme osmanske vlasti dućani su najčešće bili i mjesta proizvodnje i prodaje proizvedenog. U srednjovjekovnom Visokom spominju se mnoge *botege* dubrovačkih trgovaca i mjenjača i ova vrsta privrednih objekata ima najbolji kontinuitet. U vakufnamama osnivača monumentalnih objekata redovito se navodi kako je vakif izgradio niz dućana od čijih prihoda treba da se održavaju džamije, hamami, mostovi i službenici vakufa. Već u vakufnamama Ajas-bega iz 1477. godine i Muslihudina Čekrekčije iz 1526. godine navedeni su dućani koji se zavještaju u vakuf radi obezbjeđivanja redovnih prihoda za vakuf. Tako je u Ajas-begovoj vakufnami zapisano da je, između ostalog, uvakufio *...dućane* (...) *koji se nalaze u selu Visokom*, a u Čekrekčijinoj da je *...u Visokom, na zemljištu koje graniči s čaršijskim putem, sagradio dvadeset i jedan dućan.* Ovi podaci govore kako je u visočkoj čaršiji vrlo rano, već od sedamdesetih godina 15. stoljeća, bilo dućana. Dućane su gradili i posjedovali i obični ljudi, o čemu nema pisanih tragova, a zapravo su njihovi i najbrojniji. Dućani, radionice i prodavnice bili su nanizani uzduž puteva kroz čaršiju, a stare fotografije pokazuju kako su gusto zbijeni dućani ispod hana na Sebilju. U razvijenijim sredinama dućani su bili grupisani

[66] *Isto*, 37.

[67] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 456.

po vrstama proizvodnje i robe: terzije, kujundžije, kazandžije, opančari, ali su dućane imali i druge zanatlije i trgovci.[68]

Od svih tih objekata iz vremena osmanske vlasti, u kojima se proizvodilo i prodavalo, bila su se očuvala dva dućana. Ostali su s vremenom nestali, srušeni su radi izgradnje novih, novim materijalima i oblicima. Oba su bila na putu između Varoši i Sebilja (danas ulica Mule Hodžića). Nešto im je zajedničko, a nešto i različito. Stariji i arhaičniji bio je na sredokraći ovog dijela ulice, na uglu glavne ulice (danas ul. Mule Hodžića) i čikme kovačnice Mije Čingela. Sastojao se iz prednjeg dijela, samog dućana sa ćefenkom i stražnjeg masivnog tijela zgrade od prizemlja i sprata pokrivenog trovodnim krovom. Pokrov je promijenjen. (Sl. 24) Dućan je bio vrijedan po obilježju oba dijela, ali i cjeline jer se malo ovakvih objekata očuvalo u cijeloj Bosni i Hercegovini. U prednjem dijelu na licu su bila vrata (izmijenjena) i ćefenak koji se podizao, fiksirao kukom za krovnu konstrukciju kako bi na taj način dućan postao "otvoren" i omogućio kupcu pregled i provjeru robe. Ćefenak je tako bio i vanjski zasun, pokretni zid. Ispred ćefenka je bila klupa, a u njenom nivou pod otvorenog dijela dućana na kojem su sjedili i prodavač i kupac; obojica su, osim poslovnog razgovora, mogli uz mangalu sa žarom i kahvom u njemu provesti ugodno vrijeme učestvujući u onome što se zbiva u čaršiji. U stražnjem dijelu debelih zidova, izgrađenom na kamenom temelju i od ćerpiča, obično je bila radionica gdje su šegrti i kalfe proizvodili predmete za prodaju, a na spratu magaza s robom. Nekad je bilo i obrnuto, jer na spratu su bili mali prozori sa demirima. Zadnji dio bio je građen tako da je bio otporan na požare koji su često harali čaršijom.[69]

Sl. 24 *Stari dućan (ugao ul. Mule Hodžića i čikme Čingelove kovačnice)*

---

[68] Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.

[69] Dućan je srušen u poratnom vremenu, prije desetak godina, iako su tokom nekoliko decenija upozoravani i korisnici ovih prostora (Velepromet) i općinske vlasti na izuzetnu vrijednost i rijetkost ovakvog objekta. Dozvoljeno je njegovo rušenje i neuspjela zamjena

Sl. 25 *Stari dućan na Sebilju*

Sl. 25a *Ćurs u magazi dućana na Sebilju*

Drugi dućan je bio blizu Sebilja i imao je dva dijela: prodajni – otvoreni i radioničko-stambeni – zatvoreni dio. (Sl. 25) Razlika je, međutim, što je zatvoreni bio spratni, iznad cijelog prodajnog, čak ga je prepustom i natkučio. Visinom je bio kao i ostali poslovni prostori u nizu. Pošto je radionički, radioničko-stambeni dio bio na spratu, iznad prodajnog prostora a ne iza njega, spratni se oslanjao na dva bočna debela zida, a debeli zid je bio i u zaleđu prodajnog prostora. Spratni dio izveden je s tanjim zidom, birkaticom ili bondrukom. Lice dućana je vjerovatno kasnije zastakljeno, a staklena ploha izloga se zatvarala kapcima koji su slični ćefenku i na isti način

se osiguravali od otvaranja kosom ili ravnom gredicom preko kapaka, koja se zaključavala. Prodajni, vjerovatno nekad otvoreni drveni prostor u sredini imao je jak hrastov četvrtasti stub sa jastukom (neka vrsta kapitela kojim se poduhvata nosiva greda stropa). Stub sa jastukom nazivao se *ćurs* i bio je glavni nosivi element vertikalne konstrukcije. Koliko je opterećen pokazuje povijena nosiva greda, jer je iznad toga i podnih dasaka zemljani nasip – naboj koji je zapravo protivpožarna granica u dućanu. Ukoliko bi bile zahvaćene požarom, one su mogle izgorjeti a da se dućan sačuva. Na licu prepusta prema čaršiji lijepo su raspoređena četiri prozora sa mušepcima, što navodi na mogućnost da se u tom dijelu nad dućanom moglo i stanovati. (Sl. 25b)

U visočkoj čaršiji do potkraj 19. stoljeća bili su se očuvali i dućani kreveta koji se mogu vidjeti na fotografijama dućana na Sebilju i oko hana. To su mali prostori, više šupljine ispod otvorenog ćefenka dućana, u kojima su trgovci skromnijih mogućnosti izlagali i prodavali ponešto robe.

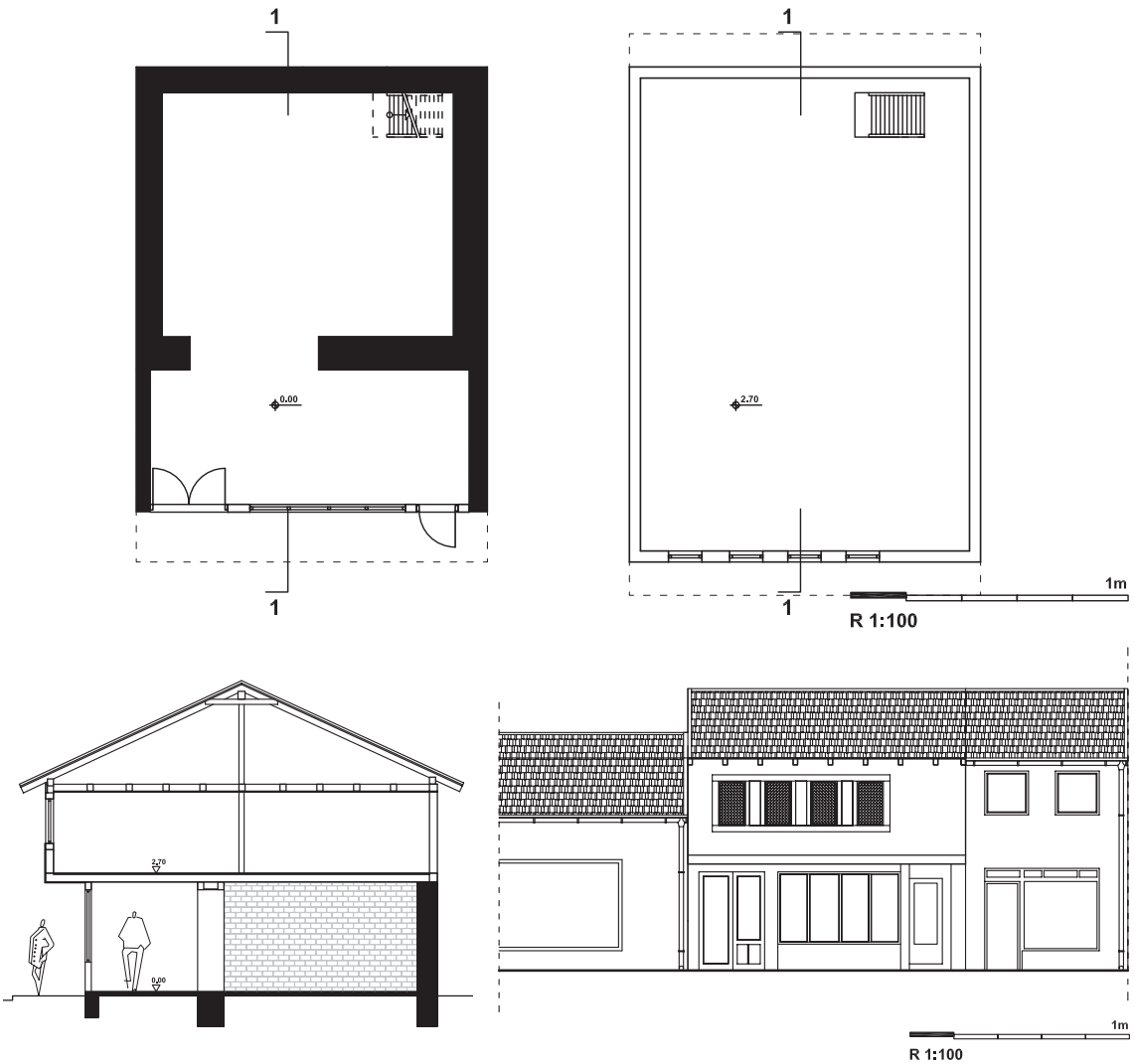

Sl. 25b *Osnova, presjek i izgled dućana na Sebilju*

GRADNJE NA VODI

MOSTOVI

Među javnim objektima iz osmanskog perioda vrijednim pažnje su svakako i mostovi. Istina, iz tog vremena nema ih mnogo. Zna se da je jedan most bio na rijeci Bosni, odmah ispod Jalije, odnosno na sjevernom kraju grada, a obnavljan je nekoliko puta. Drugi je bio na rijeci Fojnici, između Varoši i Prijekog – možda je to onaj kasnije poznat kao Majdanski, jer se preko njega dovozio kamen iz nedalekog majdana u Usijeli na desnoj obali Fojnice. Uređen je i ojačan naročito poslije požara 1911. godine kada se Visoko obnavljalo i preko njega dovozio kamen. Drugi na Fojnici i treći most uVisokom je kasniji, poznat kao Kožarski.

Kako su Visoki i Podvisoki bili značajni gradski, trgovački, duhovni i politički centri srednjovjekovne Bosne prema kojima su, i od kojih su, vodili putni pravci ka Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Vrhbosni, Neretvi, Soli, a kako se Podvisoki nalazio na ušću rijeke Fojnice u Bosnu, može se pretpostaviti da su se i suhi i vodeni putevi morali susresti i premostiti upravo u Visokom, Međutim, takvim gradnjama nema tragova ni na terenu niti u pisanoj ili usmenoj tradiciji.

Iz vakufname bosanskog sandžakbega Ajas-bega iz 1477. godine vidi se da je već početkom osmanske vlasti u Visokom, nekadašnjem Podvisokom, na rijeci Bosni u Visokom bio most koji je on sagradio. Most, kao i ostali objekti koji se navode u vakufnami, morali su biti već izgrađeni prije pisanja dokumenta o zavještanju, što znači ili u prvoj deceniji osmanske vlasti, odnosno u periodu 1470–1475. kada je Ajas-beg prvi put bio sandžakbeg ili uskoro nakon toga, tj. u godinama 1476–1477, kada je bio drugi put sandžakbeg.

Pedesetak godina kasnije, među dobrima koje još jedan vakif, hadži Mustafa, sin Ishakov, poznat kao Muslihudin Čekrekčija, ostavlja u kasabi Visoko 1526. godine, navodi se i most. O tome se u vakufnami kaže: *Uvakufio je 8.000 srebrenih dirhema sultan-Sulejmanovih, koji su u prometu, s tim*

Sl. 26 *Ploča s natpisom sa starog mosta*

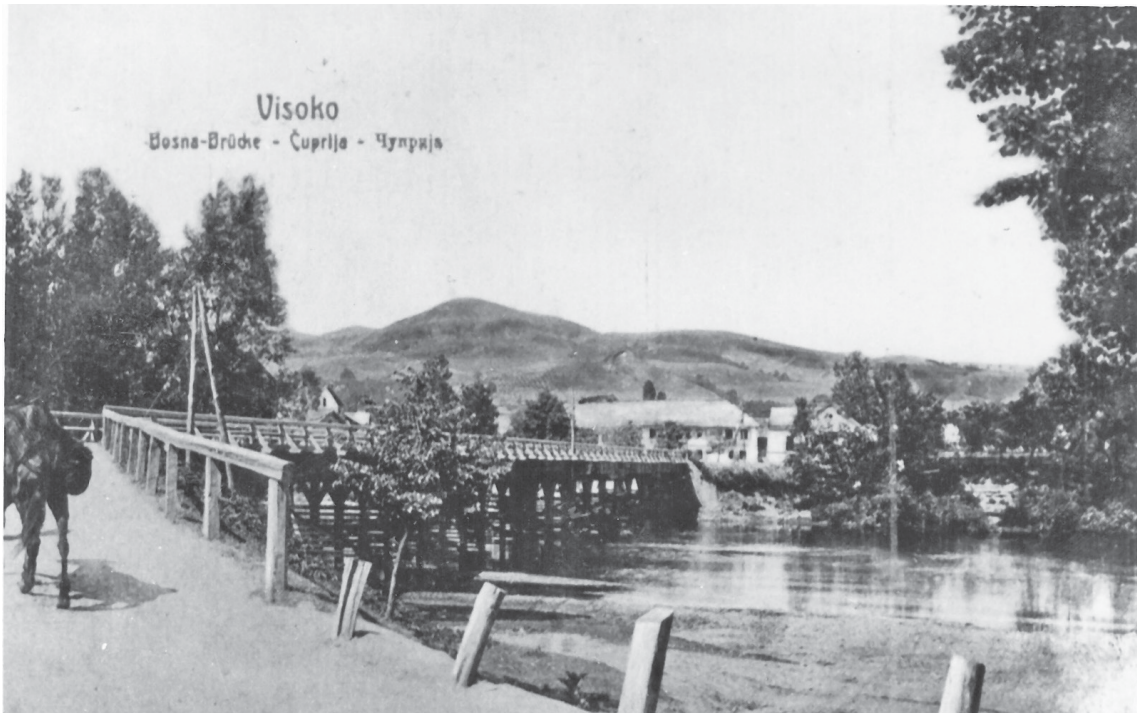

Sl. 27 *Stari drveni most*

da se daju na rad prema šerijatskim propisima, te da se dobitak troši na popravak mosta koji je vakif sagradio kod Visokog preko rijeke Bosne.[70]

Kako ni u jednom od dva navedena spomena mosta nema podataka o njegovoj tačnoj lokaciji niti o tome da li je riječ o drvenom ili kamenom mostu, autori studije o starim mostovima u Bosni i Hercegovini, Dž. Čelić i M. Mujezinović ostavljaju otvorenom mogućnost da su ta dva mosta bila na istom mjestu, odnosno da je drugi most sagrađen nakon što je bujica uništila prvi. U svojim pretpostavkama idu i dalje, smatrajući da se i u slučaju mosta koji je sagradio Mehmed-paša Kukavica, o čemu govori i njegova vakufnama od 21. jula 1758. godine[71] "radi, ustvari, o rekonstrukcijama ili ranijeg Ajas-pašina, odnosno Čekrekčijina mosta".[72]

U sidžilu visočkog kadiluka navodi se podatak da su 1758. godine vršene pripreme za izgradnju kamenog mosta u Visokom. *Projekat mosta čvrste gradnje podnio je Ebubekr Defterdarević. Nakon ispitivanja terena i ukupne procjene, most je trebalo da se gradi uz nadzor glavnog arhitekte bosanskog sandžaka Mehmed-age.*[73] Vjerovatno su mostovi koji se spominju u vakufnami Mehmed-paše

---

[70] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, 22; Džemal Čelić – Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969, 68 (dalje: Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*).

[71] Alija Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760)", *POF* VI–VII/1956–57, Sarajevo 1958, 77–114. Pored ovog, isti namjesnik je sagradio i zavještao još nekoliko mostova: na Drini i na Ćehotini u Foči, na Limu u kadiluku Prijepolje, na Drini u Goraždu.

[72] Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 68.

[73] Hatidža Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka", 256.

Sl. 28 *Ostaci stubova i koševa starog mosta u koritu Bosne*

Kukavice 1758. godine bili izgrađeni, a za most na Bosni u Visokom vršile pripreme i to za izgradnju kamenog mosta kako bi se napravio most od trajnijeg materijala i čvršće konstrukcije, otporne na velike vode.

Međutim, ni ova konstrukcija nije bila trajna, pa je novi most sagrađen 1834. godine, za vrijeme vezirovanja Davud-paše, o čemu svjedoči i hronogram pjesnika Šakira, ispjevan povodom završetka gradnje mosta i koji donosi veoma zanimljive podatke o njegovoj gradnji.[74] (Sl. 26) Iako u jednom stihu stoji da je to "građevina tvrda kao Aleksandrov zid", most je u drugoj polovini 1868. godine "ponovo sagrađen, a stajao je 62.881 groš i 20 para. Stanovnici su dali građu u vrijednosti od 47.012 groša i 1.500 groša u gotovu. Građa od starog mosta prodana je za 1.218 groša i 20 para, a ostatak od 13.151 groš namirila je državna blagajna."[75]

Prema izgledu mosta koji je bio prije izgradnje novog armirano-betonskog iz 1924. godine, (Sl. 27) može se pretpostaviti je da su i prvi, Ajas-begov, a i kasnije gradnje mosta na Bosni bile od drveta, da su ga nosili međusobno spregnuti drveni stubovi na šipovima ispred kojih su pobijeni u dno rijeke

[74] Vidjeti: Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 69.

[75] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, 52.

pomoćni, odbrambeni šipovi i koševi. Milenko Filipović navodi kazivanje Visočana da su kule ovog mosta bile od kamena, a pod od drveta.[76] Kamene kule su izgrađene prilikom izgradnje ili obnove koju je poduzeo Mehmed-paša Kukavica 1758. godine, kako je i u sidžilu zapisano, dakle dijelom od kamena, dijelom od drveta, a pošto su ga Austrijanci oborili prilikom okupacije, kasnije je obnovljen od drveta, kakav je ostao sve do 1914. godine.[77] (Sl. 28. i 28a)

Sl. 28a *Dijelovi stare konstrukcije otkopani u obali*

Da je jedan most bio izgrađen i na rijeci Fojnici u Visokom još u 16. stoljeću svjedoči i dokument iz 1558. godine koji donose Čelić i Mujezinović, a u kojem se navodi "da su sudu pristupili Aladžuz, sin Abdulahov i Murad, sin Alijin, i izjavili da se kod mutevelije hadži Hamze, sina Huseinova, nalazi sto dvanaest zlatnika za most koji je sagradio pokojni Kara-Šudža na rijeci Željeznici". (Tako se tada zvala rijeka Fojnica.)[78] Vjerovatno je to bio most na rijeci Fojnici između Varoši i Prijekog gdje se nalazio most i u kasnijim vremenima, kao i danas, ranije poznat i kao Majdanski, ali je služio i za izlaz prema Prijekom, Čekrčićima, Balibegovićima i Ljubinićima.

TABHANA, STUPE

Tabhanom se nazivao kraj kasabe Visoko na Kraljevačkom potoku između Kraljevca i Tabhanske džamije. To je bila prava proizvodno-prerađivačka i zanatska četvrt najznačajnije djelatnosti Visočana u periodu osmanske vlasti, kojom su se bavili i prije i poslije toga doba. Tabhana je bila složen prostor. Sastojala se iz same tabhane, niza objekata za preradu koža sitne i krupne stoke – *sura, sureta* i niza stupa na samoj rijeci Fojnici.

---

[76] Milenko Filipović, "Visoko", *Glasnik Geografskog društva*, sv. 11, Beograd 1925, 85.

[77] U ljeto 2012, kada je ovaj tekst pisan, općinska administracija je otvorila radove na uređenju Gornje ade, iznad ušća Fojnice u Bosnu u Visokom, radi regulacije Kraljevačkog potoka i kanalizacije, te zatrpavanje rukavca Fojnice, koji je tekao ispod zida gradske saobraćajnice, nekadašnjeg jaza, koji je služio pokretanju stupa što su bile nanizane nizvodno od Tabhanske džamije. Tom prilikom uređivana je i desna obala Bosne i otkriveni su ostaci drvene konstrukcije mosta koji su bili zatrpani u desnoj obali, neposredno ispred armirano-betonskog mosta, kao i šipovi nosioci starog mosta i kolje odbrambenih koševa.

[78] Muhamed Enveri Kadić, *Hronika*, sv. II, 22, 71 i 86; Dž. Čelić – M. Mujezinović, *Stari mostovi*, 69–70.

Sl. 29 *Ostaci hambašči i krečluka u Tabhani*

Sureta su se sastojala od jednokatnih objekata, radionica – dućana u prizemlju i otvorenog natkrivenog prostora koji je služio kao zračna ostava i sušionica koža. Uz svaki dućan je moglo biti po desetak i više *hambašči*. Hambašča je veliko drveno korito izrađeno od hrastovine, poslije stupe najvažniji dio tabačkog ustroja.[79] (Sl. 29)

Na rijeci Fojnici, između Tabhanske džamije i ušća u rijeku Bosnu, na adi u samom Visokom bile su nanizane jedna do druge stupe koje je pokretala voda rukavca Fojnice. (Sl. 30 i 31) Svaka stupa imala je svoje kolo na čijoj su osovini bila dva drvena "pera" za podizanje stupe, a koja je dva puta u jednom okretu osovine/vretena udarala u dno korita, dibeka. Dibek je bio u obliku velike zdjele načinjene od izdubljenog bukovog stabla. Kako su na svakom vretenu bile po dvije stupe, tako su bila i po dva dibeka, jedan za hrastovu šišku, a drugi za ruj, koje su udari stupe tukli i usitnjavali (materijali za štavljenje kože – *ham*, otuda i naziv *hambašča*. (Sl. 32)

---

[79] Hamdija Kreševljaković, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (1463–1878),* sv. 30, JAZU, Zagreb 1935, 55–178; Zorislava Marković, "Prerada kože i izrada opanaka u Visokom", *Mala edicija* Zavičajnog muzeja u Visokom, Visoko 2003, 4–13; Senad J. Hodović, "Novi prilozi za izučavanje tradicije visočkog kožarstva (tabaci, opančari, obućari)", *Mala edicija* Zavičajnog muzeja u Visokom, Visoko 2003, 14–21.

Sl. 30 *Stupe ispod Tabhanske džamije*

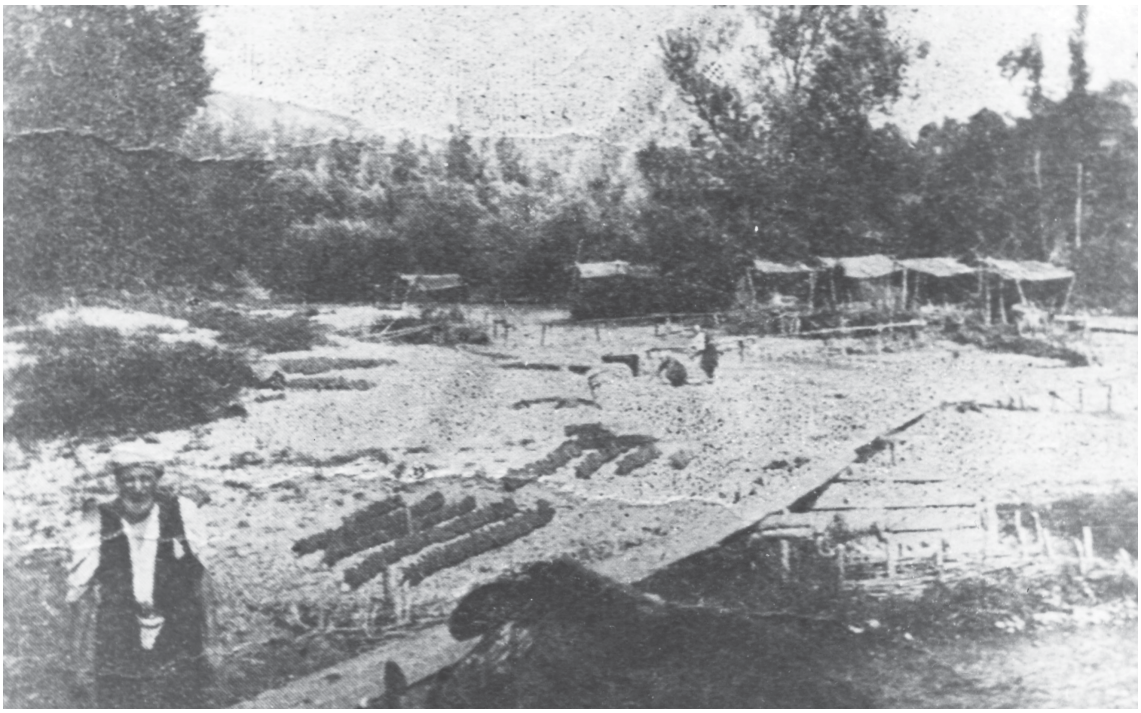

Sl. 31 *Stupe na rijeci Fojnici*

Sl. 32 *Stupa*

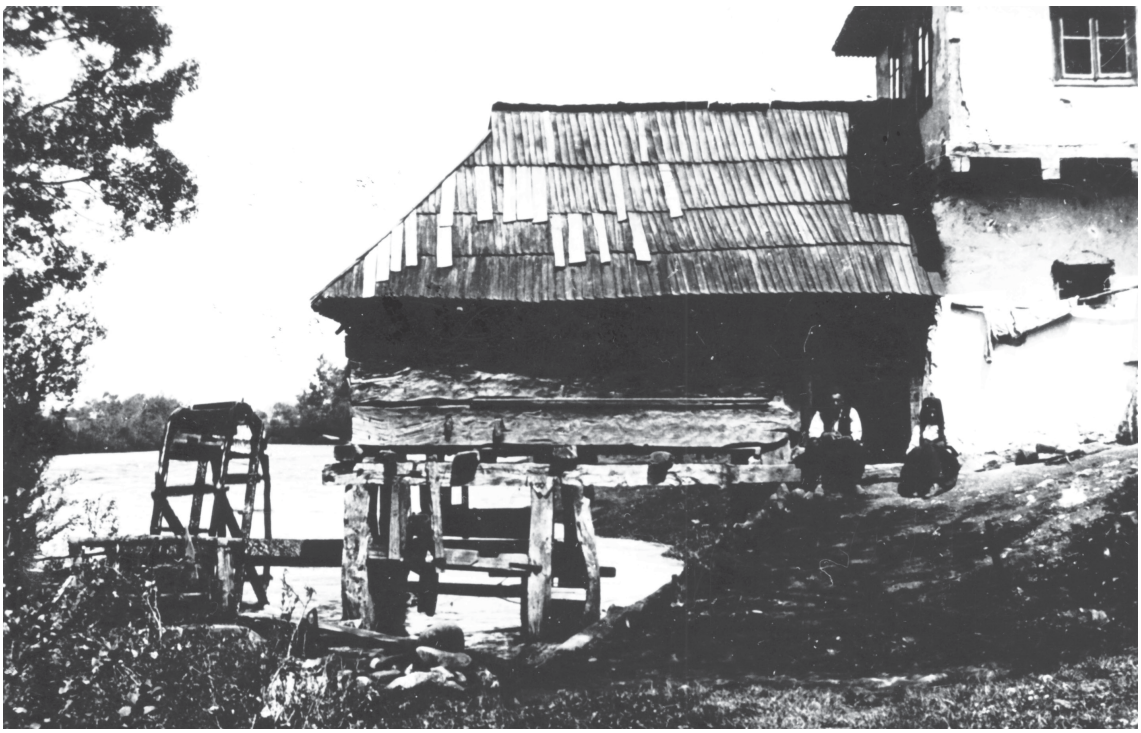

Sl. 33 *Mlin na Bosni*

Za namakanje i ispiranje kože u plićacima Fojnice bili si napravljeni kraći i duži drveni plitki mostići po kojima se kretalo prilikom potapanja i vađenja koža Taj kraj imao je posebne ambijentalne vrijednosti koje su činili vodeni tokovi, rastinje, visoka stabla, stupe čiji su se ritmični udari miješali s šumovima brzaca.

MLINOVI

Osim mlinova na rijeci Željeznici (kasnije nazvana Fojnica) koji se spominju u vakufnami Isa-bega Ishakovića još 1462. godine, mlinovi su bili na Fojnici u Prijekom, na Bucima, na manjim potocima u selima, na desnoj obali Bosne, Malkenovcu u visini donje ade (kasnije Malta), (Sl. 33) u samom Visokom na Kraljevačkom potoku, kod Čekrčića, ispod Moštra i Radinovića, kod Dobrinja. I u Visokom, kao i drugdje po ondašnjoj Bosni, bile su dvije vrste mlinova: na rijekama i na potocima. Na rijekama Bosni i Fojnici bili su veći mlinovi, riječni, sa velikim kolom horizontalne osovine do kojeg se voda navodila bentom – branom od kolaca, pruća i kamena postavljenom u riječno korito dijagonalno u odnosu na širinu korita. Sa osovine kola pogon se prenosio zupčanikom na osovinu mlinskog kamena. Takav mlin imao je dvije prostorije. U prvoj je bio koš za žito koje se melje i koji je bio iznad dva pločasta okrugla kamena postavljena jedan iznad drugog, od kojih je donji bio statičan a gornji se okretao tako da je mrvio i mlio zrnevlje između kamenih ploha. Željena krupnoća brašna se dobijala povećanjem (krupnije) ili smanjenjem (sitnije) razmaka između kamenova. Druga prostorija je bila mlinareva soba, pa je mlin sa velikim kolom jednom polovicom bio od drveta, kao brvnara, a drugom kao kuća ćerpičara. (Sl. 34) Na

Sl. 34 *Mlin na rijeci Fojnici, na Bucima*

potocima su bili mlinovi sa vertikalnom osovinom na kojoj je u donjem dijelu bilo drveno kolo od "pera" u koje je udarala voda iz badnja – drvene cijevi postavljene s nagibom kojim se mlaz vode ubrzavao i tako povećavala udarna snaga vode na pera kola. Na gornjem kraju osovine bila su također dva kamena, jedan rotirajući, a jedan statični. Ovi mlinovi potočari bili su manji i uglavnom drvene građe.

ČESME

Česme su u Visokom u osmanskom periodu bile i u čaršiji i po mahalama, a vodu su dobijale s nekog bližeg izvora. Ne zna se koliko ih je bilo, a stariji Visočani spominju da ih je u austrougarskom periodu bilo deset do petnaest, te da su kasnije priključene na gradski vodovod. U čaršijske česme iz osmanskog perioda spada svakako spomenuta "hamam-česma", kao i ona na Sebilju po kojoj je raskršće čaršije i dobilo ime. Nije poznato kakvog je oblika bio stari sebilj. Na mjestu starog sebilja u vremenu austrougarske vlasti postavljena je česma od livenog gvožđa. Od česama po mahalama donedavno su se bile očuvale česme u Percu (Perutac) i pod Percom. Česma u mahali Perutac imala je i veće kameno korito. Česme su bile i pored džamija. Tako je Alaudinova džamija, po šadrvanu koji je uz nju podignut, postala poznata kao Šadrvanska, a i sama mahala je prozvana Šadrvan mahala umjesto Alaudin mahala, kako je zabilježeno u pisanim izvorima. Šadrvan uz Alaudin džamiju je poligonalnog oblika – šestostranog presjeka tijela od kamena i pokriven kupastim krovom, najprije tahtom. Moguće da je i on, kao i džamija, obnovljen nakon požara 1911. godine. Nije situiran neposredno uz džamiju nego više prema središtu slobodnog prostora ispred džamije, kao sebilj na trgu.

I u opisima sela visočke okoline spominju se česme. Često su bile u središtu sela, napravljene na nekom jačem vrelu ili s dovedenom vodom iz okoline. Štaviše, neko jako i stalno vrelo bilo je i razlogom da se u njegovoj blizini grade kuće, pa i razlogom formiranja sela. "U Grajanima – piše M. Filipović – na sredini sela su Zukića česme." Isti autor spominje česme u mnogim selima visočke okoline kao neku vrstu središta sela i zajedničkog prostora. Takvo mjesto sa česmom, i po selima i u gradovima, bilo je i sastajalište mladih, mjesto seoskih sijela, pa i motivom narodne pjesme: *Mila majko šalji me na vodu...* Nasred sela u Donjem Moštru je bila česma zvana Ribnjak koja, kaže Filipović, "nikad ne presušuje". U Gornjoj Seoči je "na sredini sela Korito Sofa". U nazivu ove česme vidi se da je uz nju ili na njoj bila sofa, obično napravljena od drveta, otvorena i natkrivena drvenim krovom s klupama ili minderlukom po ivici prostora (kao što su lože u primorskim gradovima) gdje su se seljani mogli sastajati, razgovarati i odmarati se u nekim posebnim prilikama. Česma na Ravnama u Slapnici bila je zidana tesanim kamenom. U Orašcu su se služili vodom iz potoka i s česme kod džamije.[80]

HAMAM

Od gradnji na vodi, ili gradnji kojima voda omogućava namjenu, valja spomenuti **hamam** – javno kupatilo koje je napravljeno ubrzo iza osvojenja Bosne. U spomenutoj vakufnami Ajas-bega zapisano je da je ovaj vakif u Visokom, pored drugih dobara, zavještao i jedan *hamam* (...) *u selu Visoko*. "Taj je hamam" – kaže Kreševljaković – "bio u onoj maloj ulici na protivnoj strani od medrese, gdje se još i danas vide njegovi

[80] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 468, 471, 500 i dalje.

temelji, a (...) propao je prije kojih 150 godina (...). Doskora nas je na hamam sjećala jedna česma koja se po njemu zvaše 'hamam česma'."[81] Ovaj podatak o postojanju hamama u Visokom, koje se u vakufnami naziva "selo", pokazuje da je Visoko ipak bilo grad, jer hamami nisu građeni po selima. S obzirom na rano vrijeme njegove pojave, pretpostaviti je da je to bio jednostruki hamam sa halvatom, ćulhanom, haznom, a snabdijevao se vodom što je bila dovedena s izdašnog vrela Perutac iz istoimene mahale podno brda Visočice. Ovakav objekat ukazuje, također, na postojanje gradske populacije i urbane kulture, jer hamami nisu bili samo objekti namijenjeni održavanju tjelesne čistoće nego i mjesta društvenog života i zabave. Zna se da se u hamam išlo s vremena na vrijeme, da su ga posjećivali i muškarci i žene, istovremeno ako je imao dvostruki sistem prostorija, odnosno naizmjenično ako to nije bio slučaj, iako su muslimanske kuće imale i sobna kupatila – banjice sa zemljanom peći u sklopu okolice ili musandare.

STAMBENI OBJEKTI

Stambeni objekti, kuće u Visokom, nisu se posebno razlikovale od kuća po ostalim mjestima osmanskodobne Bosne, odnosno po Bosanskom sandžaku. Sudeći po skici panorame Visokog koju je napravio neki oficir vojske princa Eugena Savojskog, sve su kuće bile prizemnice i na sprat i pokrivene drvenim krovom – tahtom, negdje su je zvali kaplama. Na ovakvo viđenje visočkih kuća ukazuju i rijetki stambeni, ali i javni objekti koji su se sačuvali nakon požara 1911. godine, kao i oni koji su prikazani na starim fotografijama s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Svoje utiske o izgledu Visokog zabilježili su neki putnici koji su različitim povodima posjećivali ovu kasabu tokom osmanske vlasti. Tako je Pavao iz Rovinja zabilježio 1640. godine da ga se dojmila ljepota mjesta i okoline: "Kuće su poredane posred vrtova, punih cvjetnih voćaka." Spomenuo je i kako su "fratri tada imali osobito lijepu bašču koja se uzastranu uzdizala u terasama, a u blizini je bilo krasno vrelo, kamo bi dolazila muslimanska i kršćanska djeca i tu su se igrala."[82] Iz zapisa Pavla Rovinjanina da se zaključiti kako su kuće pozicionirane više prema vrtu nego prema ulici – sokaku. Da većina kuća imaju neku okućnicu, dvorište, zabilježio je Franjo Murgić u radu u kojem je Visoko predstavio na osnovu autentičnog kazivanja dvojice "pravih" Visočana s kraja 19. ili početkom 20. stoljeća.[83] Vrijednost njegovih zapisa je i u tome što opis daju ljudi možda i rođeni pod kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, svakako ljudi koji dobro poznaju svoje mjesto i okolinu kakva je bila krajem osmanske vlasti i u prvim decenijama austrougarske okupacije. Osim opisa mjesta i okoline: prirode, zemlje, voda, tla, zraka i vremena, bilja, životinja, tjelesnog ustroja, sela i okoline, dragocjen je opis kuće i dvorišta:

Kuća je neđe uz kuću, a najviše neđe jedna, neđe jedna... Sprijeda kad se zađe u avliju, stoje klanice uz sokak; kuće su unutra i baška mu je avlija od ograde, a baška od klanice. Saloši su u bašči; u saloše

---

[81] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, 21.

[82] Citirano prema: Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, 40.

[83] Frano Murgić, "Visoko u Bosni, po kazivanju Ahmeta-čauša Hudinovića i Halila Vranca", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*, knj. VIII, svezak 1, Zagreb 1903, 79–103. (dalje: F. Murgić, "Visoko u Bosni"), [reprint: Zavičajni muzej Visoko, Visoko 2004].

meću žito sitno, a u hambarove (kukuružnake) kukuruz. Suldurma je natkrivena, nije u kućnoj avliji i tu se cijepaju drva. Đubreluk je izvan kuće; neko iskopa jamu, pa ju oziđe, a drugi oplete nad zemljom, a najviše ih odmah nosi na nivu, pa tori zemlu da bude dobar mahsul. U nekog ima muhojim za smetlište blizu đubreluka. Avlije su najviše čiste, samo u bećarluka i fukarluka su obrasle dračem, a taj je pirika i žabokrek. U malo koga da je avlija zasađena drvećem; to samo u tankih ljudi koji nemaju zemlje... Komšiji se iđe na kapidžik (vratnica), pa iz avlije u avliju. Kad hoće na nivu ili u šumu, mora sokakom. Haman svaka kuća ima ponešto vrta, osim da je tanak i fukara. Nema ispaše iza vrta, jok. Do vrta Halila Vranca je komšije vrto, a uvarisala se i komšijina kuća do negova vrta... Pod kućom se misli sve što imam u avliji i mislim očuvat dok budem živ... Ko je mogućan pravi je od ćerpića i kamena; ko je tanak, od japije i od šume... Kuća se pokriva tahtom, samo su dvije pokrivene ćeremitom. Kući prizemnoj kažu da je na jedan boj; ako je jednokatnica reku: kuća na dva boja; a ima kuća i od tri boja: onda je dole magaza pa nad nom boj odaja, a gori čardak. Na drugi boj i na čardak ide se uz basamake. Zadružnih kuća nema, jer čim se braća ožene, rastave se jedan od drugoga i sin od oca. Ima dosti kuća sa jednom odajom a ima ih i sa dvije odaje, rijetko sa tri. Odaja za ženu zove se baškaluk, onda ima druga odaja za akrebu (svojad), kad dođe. Svaka kuća od dva boja ima na drugom boju kamariju. U kamariji uz duvar nema minderluka, a u odajama ima. Zimi stoje u donim odajama, a leti u gornem boju (na teferiču). Odaja gđe vare zove se mutvak. Gđe drže mlijeko, sir, maslo, otu odaju zovu magaza. Ako je kuća od dva boja, imaju zgodniji u svakom po jednu ćenifu (zahod); na tim je ćenifama samo rupa za čučnut (oni reku: kleknut); toj rupi kažu ograđa. Rupa ima oblik trokuta. Ćenifu drže u čistoći: pometu ju, niđase (otpatke) odnesu u đubre. Ako nije ćenife u kući onda je u avliji ili bašči odmaknuto od kuće. Pokućstvo se zove sustreb. U odajama je dušekluk i banica, a u mutvaku suđe... Sijeno bacaju na klanicu, u pojatu, u suldurmu ili na samaluk. Žito spremaju u hambar. Hambarovi su 4–10 okana, u okno staje od 10–20 tovara...Podruma ima, ali za kone i kupusne kace. Pivnica nema. Sušiona za voće u nas nema već po selima, a zovu ih hošafhane ili pušnice. U koševe od šepera meću kukuruze. Zakopaju u zemlji rovove i u nih meću kumpijere i repu... Podrum je za kone baška, klanica je za volove baška, a za krave baška, to dolaze biva tri zgrade. Te su tri zgrade od brvana (trenica je jeftinija ili okorak); ima i od ćerpiča, kako čija kesa zapovijeda... U avlijama ima bunara, ali te vode ne pije niko, svako voli donijet vode sa česme i Bosne. Česama ima oko 15–20... Izvan avlije nema niko nikakvijeh zgrada: neko ima u bašči hladnak.[84]

U kazivanju ove dvojice Visočana ima više korisnih podataka o kući, njenoj poziciji u mjestu, ulici, kao i o dispoziciji i sadržaju kuće i pripadajućih objekata. Skoro da ne treba ništa više reći o kući, njenoj okućnici, poziciji pa i izgledu, nakon njihovog kazivanja. Jer oni zapažaju kako su kuće raspoređene u mahali ("neđe jedna, neđe jedna") jer se radi o konceptu, nepisanom pravilu da se kuća češće pozicionira izvan uličnog reda, prema nahođenju vlasnika i njegovoj organizaciji objekata na parceli. Kuća je češće u drugom planu, a u prvom, do sokaka je kapija, zid, štala (klanica), prvo dvorište, "baška avlija od ograde, a baška od klanice". Avlija od klanice je gospodarsko dvorište (ono koje se u većim gradovima i kod većih dispozicija naziva *selamluk* – muška avlija, a avlija od ograde je druga, povučena uz samu kuću koju drugdje nazivaju *haremluk* ili ženska avlija. Ovisno od mogućnosti, pripovjedači kažu da u prednjoj avliji

[84] *Isto*, 12–14.

imaju čak tri klanice: za konje, volove, krave. Ni suldurma kao natkriveni prostor za pripremu drva za peći nije u kućnoj avliji. Oko ove grupacije avlija i objekata su i skladišta za stočnu hranu i žitarice: salaši (koš za kukuruz u klipu) i hambari. Ova dvojica Visočana kažu: "Haman svaka kuća ima ponešto vrta." Zna se da se većina visočkog stanovništva bavila preradom kože i izradom obuće, ipak, većina porodica je imala neko imanje, njivu, livade, šumu u blizini mjesta kako bi bili u mogućnosti proizvesti namirnice i za stoku i za ljude. Iz opisa dispozicije visočkih kuća vidljivo je da se stanovništvo bavilo i zanatsko-trgovačkom i poljoprivrednom djelatnošću te da se i u dispoziciji visočke kuće vide elementi i gradske i seoske kuće. Ova dvojakost vidi se i iz primjedbe kazivača: "U malo koga avlija da je zasađena drvećem – samo u tankih ljudi koji nemaju zemlje." Pripovjedači nisu izostavili značajan element u dispoziciji koji pokazuje socio-kulturološke vrijednosti, odnosno značaj susjedstva (komšiluka), jer se susjedu (komšiji) ide na kapidžik, mala vratnica između kućnih avlija i ukućani ne moraju izlaziti na sokak da bi došli komšiji.

I podaci koje daju pripovjedači o izgledu same kuće, o njenoj građi i oblikovanju, potvrđuju ono što se zna o graditeljskoj tradiciji u bosanskim i većim i manjim mjestima. Tako kažu da i u Visokom preovlađuju prizemnice i jednokatnice, odnosno kako ih oni imenuju kuće na jedan i dva boja, a rjeđe su kuće na tri boja, kod kojih je prizemlje magaza, spremište. Prizemlje se koristi u zimskom periodu i ono je građeno od debljeg zida i ima manje prozore, dok je sprat od tanjih zidova (bondruka, dizme, rjeđe od pletera), služi za ljetni boravak ukućana. Često se zove čardak. Na spratu je kamarija, drvena galerija nad trijemom, dijelom otvorena, dijelom mušepkom zatvorena. Imućni mještani kuću prave od ćerpiča i kamena a oni slabijeg materijalnog stanja od drveta, talpi, dizme i šepera. I to ukazuje kako je i u gradskoj sredini bilo kuća seoskog tipa. Zanimljiv je i podatak da su kuće pokrivene tahtom, a samo dvije ćeremitom

I u opisu enterijera vidi se sličnost visočkih kuća sa kućama u drugim gradskim sredinama u Bosni i Hercegovini. U prizemlju je iza trijema ulazni prostor – hajat, s jedne strane soba – halvat, a s druge strane prostor s ognjištem iznad kojeg je stropna konstrukcija otvorena za prolaz dima u potkrovlje – dimaluk. Na spratu su dvije-tri sobe: čardak, čardačić, kamarija sa abdesthanom i ćenifom (klozet). I sobe u prizemlju i one na spratu na isti način su opremljene i opremom mogu poslužiti za dnevni boravak, kao trpezarije i kao spavaće sobe. To im omogućava ugrađeni namještaj. S ulazne strane sobe je drvena "okolica", musandara podijeljena u tri ili četiri dijela: jedan služi za ulaz u sobu, drugi za smještaj zemljane peći, treći je banjica – sobno kupatilo, a četvrti je dušekluk ili prostor za posteljinu. Sredina sobe je slobodna i služi za kretanje, postavljanje sofre – sinije na kojoj se služe jela, a uveče se prostiru dušeci za spavanje. Duž zidova s prozorima, pa i uz druge slobodne zidove, proteže se sećija – minder na kome se sjedi, a može poslužiti i za spavanje. Tavanice su drvene – šišeta, nekad su bile ukrašene izrezbarenim daskama (lajsnicama), a ponekad i obojene. Prozori su do polovine 19. stoljeća, a negdje i kasnije, bili na ćefenak, otvarali su se podizanjem donje polovine prozora paralelnim žlijebom na nepokretnom dijelu prozora. Bili su jednostruki, u prizemlju manji, u debljim zidovima imali su lučnu nišu, a na spratu su bili veći i pravouganih otvora.

U dijelovima Visokog koje nije zahvatio veliki požar iz 1911. godine, a to su prostori oko Sebilja te mahale Perutac i Donja mahala, vide se pozicije kuća u odnosu na ulicu i u odnosu na susjedni objekat. Istina, to su situacije iz kasnijeg vremena osmanske vlasti i početkom perioda austrougarske okupacije, kad je bila veća gustoća izgrađenosti, veća zbijenost objekata duž sokaka i objekata okućnice, a pretpostavka je da je u ranijim vremenima bilo više slobodnog prostora. I činjenica da je požar iz 1911. godine zahvatio veći dio

Sl. 35 *Kuća porodice Špiljak na Kraljevcu*

Sl. 36 *Kuća Pašagića/Kadića*

kasabe ukazuje na veću gustoću objekata koja je omogućila prenošenje požara s objekta na objekt. Primjer slobodno stojeće kuće u bašči je kuća porodice Špiljak na Kraljevcu (Sl. 35) koju požar nije mogao zahvatiti, a moguće da je veća razuđenost objekata u Donjoj mahali doprinijela presijecanju požara i spašavanju ovog dijela grada.

Reprezentativan primjer kuće u Visokom bila je kuća Pašagića/Kadića u mahali Perutac. (Sl. 36) Postojala je do 1953. godine prošlog stoljeća kad je, "zbog dotrajalosti", srušena. Sagradili su je Pašagići, krajem 18. ili u prvoj polovini 19. stoljeća. Nije poznato od kada su Pašagići u Visokom, posljednji su izumrli krajem 19. stoljeća u Sarajevu.[85] Kuća je imala pravougaonu osnovu, širinom naslonjena na padinu brda Grad, a licem okrenuta prema panorami Visokog. Situirana je tako da se iz sokaka do kuće dolazilo kroz dvije avlije, selamluk i haremluk, ograđene visokim zidovima od ćerpiča, iza kojih je bila bašča s voćnjakom. Imala je prizemlje i sprat, a zbog nagnutog terena, pod polovicom prizemlja bila je magaza, dijelom ukopana. Prizemlje je bilo izgrađeno ćerpičem debelih zidova sa hatulama, dok je spratna konstrukcija bila lakša, od dizme ili bondruka koji su omalterisani i okrečeni. Krov je četveroslivni, niži nego kod visočkih kuća sa krovom pokrivenim tahtom (kaplamom ili šindrom). Možda je upravo to bila jedna od one dvije kuće u Visokom za koje su stari Visočani Ahmet-čauš Hudinović i Halil Vranac rekli da su pokrivene ćeremitom? Opis ove kuće, njenih prostorija i dispozicije sačuvao se u pamćenju starijih

[85] O Pašagićima u vezi s ovom kućom vidjeti: Nataša Šahinović, "Intarzirana vrata iz Visokog", *Znak Bosne*, List za kulturni preporod Bosne, god. I, br. 2, Zenica 1995, 51–53.

članova porodice Kadić.[86] Po njihovim riječima, u prizemlju se u sredini pročelja ulazilo u otvoreni hajat – predsoblje, odakle se lijevo ulazilo u jedan halvat, a desno u drugi. Naspram hajata u stražnjem dijelu bili su mutvak, iznad kojeg je bio dimaluk – otvor do krovišta i hudžera. Ovaj dio kuće služio je za vođenje domaćinstva i za boravak zimi. Na spratu su bile veće prostorije, dva čardaka i čardačić, a između čardaka, u sredini kamarija i ispred nje divanhana koja je na konzolama isturena na fasadi prepustom. I halvati u prizemlju i čardaci na spratu, kao i divanhana, imali su po tri prozora na ćefenak i bili su osigurani demirima. Enterijeri su bili uređeni u skladu sa vanjštinom, svakako su ljepotom i bogatstvom obrade i opreme odražavali visoki ugled sahibije. Nažalost, od enterijera su se očuvala samo lijepo intarzirana vrata kroz koja se iz hajata ulazilo u lijevi halvat. (Sl. 36) Na osnovnoj podlozi krila vrata aplicirani su duborezni ukrasi koji se sastoje od trouglova u luneti, kvadrata u okviru i paralelograma u središnjem polju. U luneti su tri trokutaste pločice na kojima je u duborezu ispisano: يا الله يا رزّاق يا فتاح (Ja Allah, Ja Rezzak, Ja Fettah – O Bože, O Opskrbitelju koji nafaku daješ, O Rješavatelju koji otvaraš). (Sl. 37) Na drvenim pločicama su u duborezu izvedene rozete, složene jedna do druge, povezane i učvršćene klinovima s ukrasnim glavama, koji s drvenom dekorativnom strukturom tvore arabeskno-apstraktnu kompoziciju u stilu duborezne tradicije i islamske umjetnosti.[87]

Sl. 37 *Intarzirana vrata iz kuće Pašagića/Kadića*

Sl. 37a *Detalj lunete vrata*

[86] *Isto*, 51.

[87] Duborezna vrata je poklonio Ramiz Kadić Zavičajnom muzeju u Visokom. Detaljan prikaz vrata dala je Nataša Šahinović u naprijed navedenom radu.

Sl. 38 *Kuća porodice Ćatić*

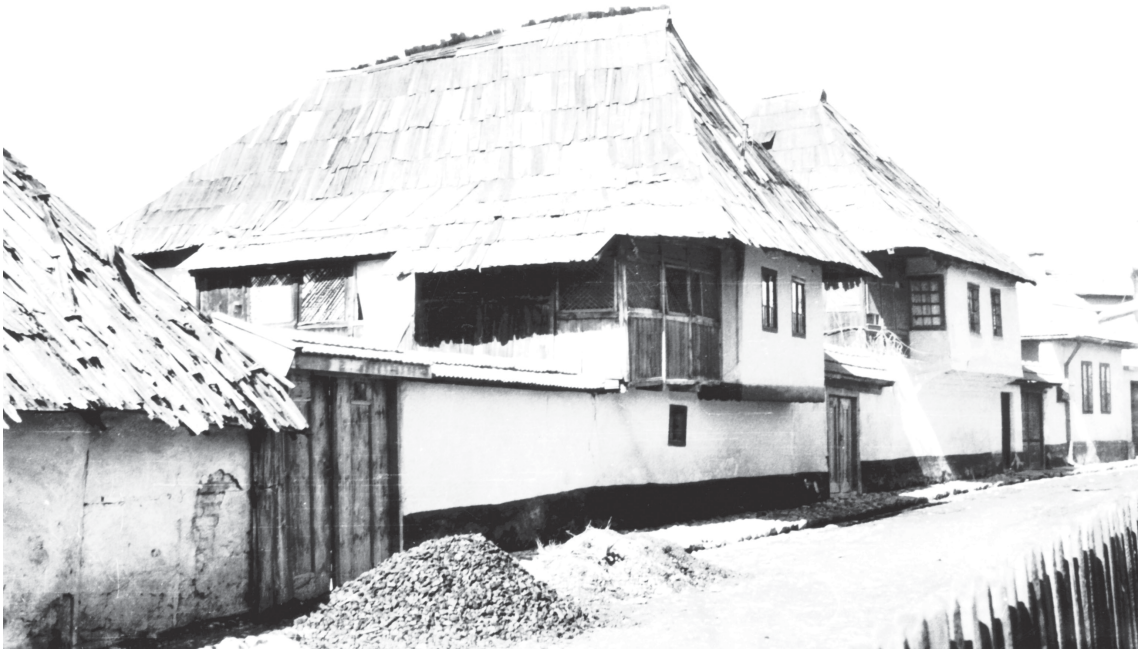

Sl. 39 *Kuće porodica Čurt i Ćatić*

Dok je kuća Pašagića/Kadića stilom bliža nekim kućama bogatijih sarajevskih porodica, kuća Vejsila Ćatića (ul. Ramiza Delahmetovića) mnogo bolje odražava karakteristike visočkih kuća. (Sl. 38) Kako se nalazila u Donjoj mahali do koje nije dopro požar 1911., ostala je sačuvana sve do šezdesetih godina 20. stoljeća. Situirana je nešto užom stranom uz sokak prema kojem ima erker – prepust i dio kamarije – divanhane. Dužom stranom okrenuta je prema avliji nad kojom se natkučila duboka kamarija koja mnogo govori o kulturi stanovanja. Kamarija sa divanhanom, izvedena sva od drveta, visinom i dužinom prati cijelu etažu kuće, dubine (izgleda) 3 aršina (tročlana podjela dubine). Kamarija je veliki prostor koji je služio za ljetni boravak u prozračenom i zasjenjenom prostoru jer su lučni otvori zatvoreni mušepcima. Krov pokriven sa osam redova tahte izgleda kao istostrana piramida.

U istom sokaku, blizu Ćatićeve bila je i kuća Alijage Čurta, također kraćom stranom uključena u sokak kao i čitav niz kuća, što pokazuje koncept i praksu pozicioniranja kuća iz kasnijeg vremena osmanske vlasti. (Sl. 39) Pravougaonu osnovu pokazuje četverovodni krov, jer ima malo sljemena. Raniji drveni krov je zamijenjen crijepom, dok je krov od tahte ostao iznad sokaknog ulaza i nad štalom. Također, kao i Ćatićeva, i Čurtova kuća je imala prostranu kamariju koja je kasnije dijelom zatvorena prozorima, a dijelom je ostala s mušepcima. I kod jedne i kod druge prepust – doksat je dosta širok, podržavaju ga kosnici koji su potom pokovom zatvoreni, omalterisani i okrečeni. Na taj način se sačuvala jasna podijeljenost između bjeline zida i drvene boje prozora. U ovom izgledu sa spuštenim krovom, Čurtova kuća podsjeća na mnoge sarajevske kuće u starom dijelu grada, pokrivene ćeremitom. Slične ovim su još neke kuće u Donjoj mahali. (Sl. 40 i 41)

Sl. 40 *Kuća u Donjoj mahali*

Sl. 41 *Kuća porodice Sirćo u Donjoj mahali*

Sl. 42 *Kuća porodice Handžić*

Dvije kuće, također u Donjoj Mahali (ul. Ahmeta Fetahagića), pripadaju stilu gradnji s kraja osmanske vlasti. Jedna je porodice Mulagić, a druga porodice Handžić. Porodica Handžić bila je vlasnik velikog prostora u Donjoj Mahali, tako da je u toj mahali bilo više njihovih kuća. I manja kuća na uglu uz Mulagića kuću je jedna od kuća Handžića i, sudeći po arhaičnijem izgledu cjeline, veličini prozora, mušepcima, starija je od Mulagića kuće. Dakle, i Mulagića kuću, kao i onu manju uz nju,[88] su zapravo gradili Handžići, ali je veću kupio Hadži Salihaga Mulagić, nakon što su Mulagići, prateći cijene kože na berzama, stekli znatna sredstva. Obje su kuće na sprat s prepustom prema sokaku i u osnovnoj formi sliče Čurtovoj i Ćatićevoj. (Sl. 42) Međutim, obje su nešto viših etaža u odnosu na kuće Čurta i Ćatića, što ukazuje da su prve arhaičnijih proporcija kad su visine u sobama bile oko dva metra, ili oko tri aršina. Da su Handžića i Mulagića kuće mlađe provenijencije, iz vremena evropskih utjecaja na bosansko--orijentalnu arhitekturu, pokazuju i veličine i oblici prozora. Prozori su još uvijek jednostruki i na ćefenak, zaštićeni demirima, ponegdje mušepkom, ali su otvori veliki i izrazitija je vertikalna forma prozora. Na Handžićevoj kući bili su se očuvali mali prozori u prizemlju gdje je bila magaza ili ostava. I ove kuće imale su ranije drveni krov, kao i nad ulazom i štalom. Kuća porodice Mulagić se sačuvala u znatnoj mjeri. (Sl. 43, 43a, 43b, 43c. i 43d)

[88] U ovoj kući je živjela Ešref-hanuma, sestra Envera Mulagića, a njegova kćerka Amina zapamtila je jedno Ešref--hanumino kazivanje: Hadži Salih Mulagić, kupivši kuću od udovice Handžić useljavao se, a udovica se spremala u Tursku jer joj je sva rodbina živjela tamo. Jorgan je zlatom naložila i krenula u Tursku. Sudbina je htjela da nikad ne dođe tamo, jer je vapor (brod) potonuo u denjiz (more). Kćerka Hadži Salihova, tada djevojčurak Ešrefa, gledala je spremanje udovice i kasnije je njen komentar bio: "Nek je baš kad mi nije dala one mendžuhe nego papuče."

Sl. 43 *Kuća porodice Mulagić*

Sl. 43a *Kuća porodice Mulagić, kanata, ulaz u mušku avliju*

Sl. 43b *Mulagića kuća, prije opravke*

Osim spomenutih promjena, ostala je stara dispozicija sprata – dio kamarije i divanhane, čardaci i čardačić. U kuću se ulazilo najprije u hajat, odakle su vodile drvene basamake za sprat, a lijevo, u manjem prostoru je bila magaza – spremište mliječnih proizvoda i zimnice. U zadnjem dijelu je bilo otvoreno ognjište sa dimalukom – mutvak sa ostavom – hudžerom, te desno halvat i halvatić (za zimski boravak). (Sl. 44) U obje kuće bile su avlije s kaldrmom, koja je kod Mulagića očuvana, a kod Handžića je bio od kamenih ploča i pervaz. Avlija je bila dijelom natkrivena pa je ukućanima bio moguć pristup sokaknim vratima ili česmi i po kiši. Ulična/sokakna vrata su velika, dvokrilna, "starinska", sa mandalom i zvekirom. (Sl. 45)

Sl. 43c *Mulagića kuća, vrata na magazi*

Sl. 43d *Mulagića kuća, vrata na čardaku*

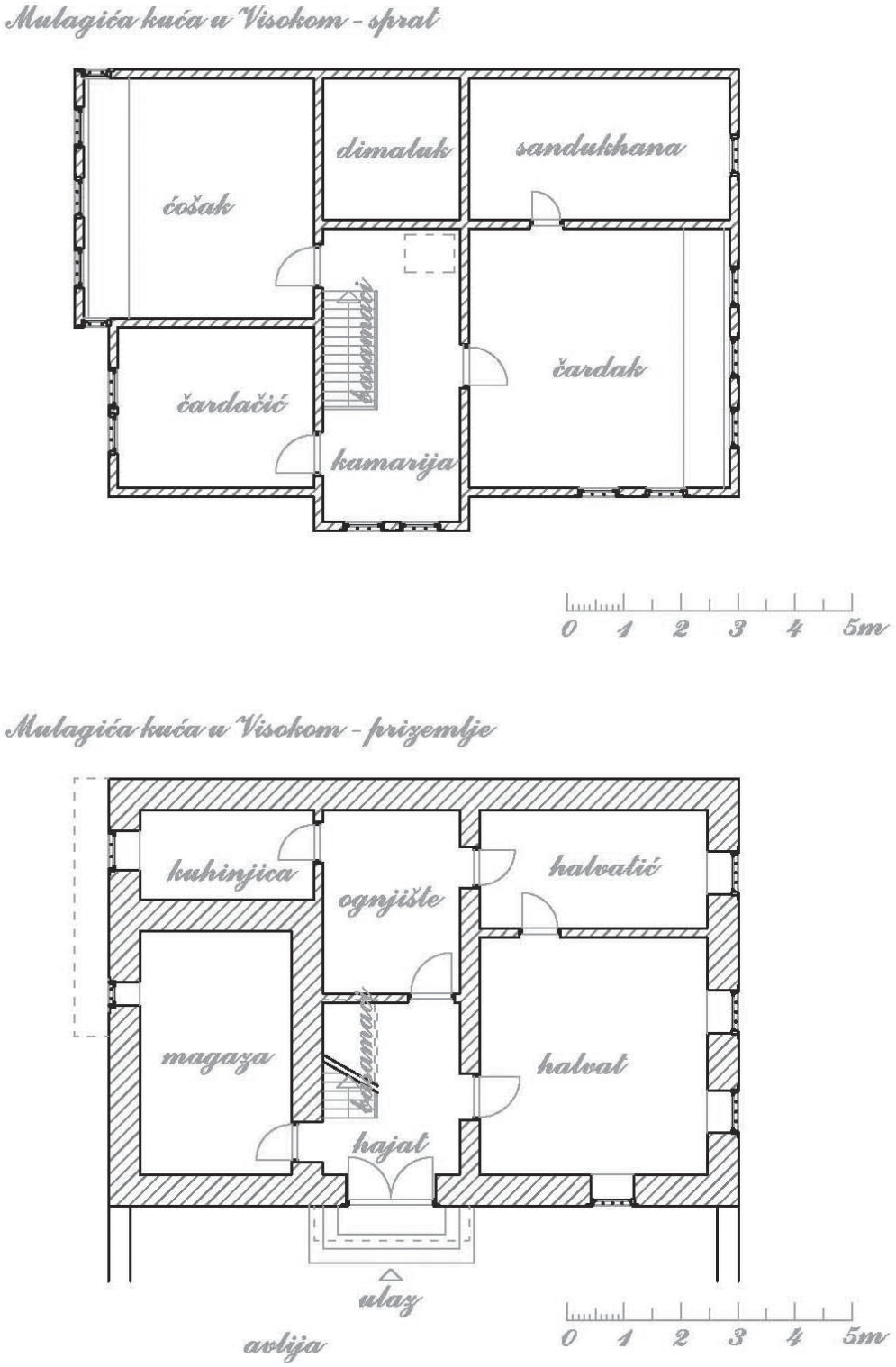

Sl. 44 *Mulagića kuća, osnove prizemlja i sprata, crtež: Ismet Krzović*

Sl. 45 *Avlija kuće Handžić*

Sličnih kuća je bilo sačuvano i u Percu, oko Medrese, na Kraljevcu (Mataradžije, Sinanagići, Pašići/Mulahamidovići), a do požara 1911. godine sve veće porodice kao Zečevići, Karavdići, Čabaravdići, Durajlići, Oruči, Saračevići i drugi imali su veće kuće u središnjim mahalama.[89]

Ako se zna da su prema popisu zgrada obavljenom 1882. godine u Visokom evidentirane 752 kuće, od toga 467 prizemnih i 285 na kat, a budući se od okupacije 1878. do popisa 1882. nije mogla desiti znatnija promjena u broju kuća, to slobodno možemo reći da ih je 1878. bilo preko 700. Nažalost, o tim kućama danas nemamo podataka.

KULE I ČARDACI

Posebnu vrstu kuća predstavljaju ishodne kuće, ljetnikovci, koje su savremenici nazivali kule ili čardaci, i kojih je bilo, kao i oko drugih bosanskohercegovačkih gradova, i u okolini Visokog. Neke su bile vlasništvo Visočana, a neke Sarajlija koji su imali svoja imanja, begluke i čifluke u visočkom kraju. Nije

[89] Prilikom nedavne gradnje nove porodične kuće Zečevića u Burića ulici graditelji su naišli na temelje stare Zečevića kuće koja je bila povučena od sokaka prema bašči s avlijama i izlazom prema današnjoj Zečevića ulici. U pronađenim kamenim temeljima otkrivene su sistematično raspoređene vertikalne rupe koje su na vrhu bile pokrivene pločama i služile su, vjerovatno, za odvod vlage. (Za ovaj podatak zahvaljujem Seadu Zečeviću).

poznato od kada datira tradicija ljetovanja, ladanja, u našim krajevima, ali se zna da je to bio lijep običaj, kulturološki fenomen, poznat još iz doba vladavine Rimljana u našim krajevima. I u srednjem vijeku pojedini krupni feudalci, banovi i kraljevi bosanski imali su svoje ljetne rezidencije, kako pokazuju dubrovački dokumenti. U ranom dobu osmanske vlasti, početkom 16. stoljeća, zabilježio je Benedikt Kuripešić kako ih je Gazi Husrev-beg primio u svom ljetnikovcu u Glavogodini kod Sarajeva. U okolini Visokog je također bilo ljetnikovaca koji su građeni u osmanskom periodu, ali većina podataka o njima potječe iz doba austrougarske vladavine i na taj način ipak čuva sjećanje na ovu vrstu arhitektonske baštine Visokog i okoline iz osmanskog doba.

Na sjeveroistočnim padinama Visokog, iznad željezničke stanice, nalazi se lokalitet Kula Banjer. Prije izgradnje željezničke pruge s te strane rijetke su bile kuće i sela. Blizu Taukčića, preko Kulanskog potoka, bile su dvije kule kao ljetnikovci poznatijih sarajevskih porodica. Podaci iz 1894. godine pokazuju da je jedna kula sa prostranim imanjem, koje se sastojalo od nekoliko kmetovskih selišta, pripadala porodici Krtica, kasnije poznatija kao kula Smailbegovića.[90] Kula je bila zapravo jednokatnica, kvadratne osnove i pokrivena četverovodnim piramidalnim krovom od tahte. U prizemlju, pored ulaza, bili su halvat i magaza, a na spratu čardak i čardačić.

Na istoj strani, na Ravnama, kod kmetovskih selišta koja su držali Sekara i Krajišnik, bila je druga kula, a vlasnici su također bili iz porodice Krtica, nasljednici iza umrlog Agana iz Sarajeva, pa se po nasljednicima nazivala i kula Kujundžića, Mišepreževića, Bičakčića.[91]

Usred sela Čekrčića bila je kula Osman-bega Tefderdarije za koju M. S. Filipović kaže da je situirana na gornjem kraju četvrtastog čimena (slobodan prostor) i da "u Čekrčićima i sada stoji jedna aginska kula".[92] Prema ilustraciji-crtežu koju on donosi u jednom radu o privredi, saobraćaju i naseljima u Visočkoj nahiji,[93] to je zaista bila prava kula s više etaža, na vrhu ima prepust s čardacima poduhvaćen kosnicima, a pokrivena je drvenim piramidalnim krovom i alemom na vrhu. (Sl. 46) Oko kule su dva dvorišta (avlija porodična i avlija za poslove gazdinstva) ograđena zidom u kojem je velika dvokrilna kapija, a naziru se i drugi pomoćni objekti. U neposrednoj blizini vidi se i kmetovska kuća Vukićevića, jedna od onih koje Filipović spominje, a koje okružuju seoski čimen.[94] I ova kula, kao i mnoge druge, krajem 19. stoljeća bila je izložena napadima kmetova i paljevinama.[95] U dijelu Čekrčića Dolipolju bio

---

[90] Nekretnine su od 1902. godine pripadale najprije Šemsa-hanumi Filipović, udatoj Smailbegović, a poslije nasljednicima. K.o. Kula Banjer, gr. ul. 2 i 7.

[91] Godine 1894. vlasnici su: Salih Krtica, umrlog Agana iz Sarajeva, Fata rođ. Krtica, udova iza H. Avdije Kujundžića, Mulija, rođ. Krtica, udova iza Mehage Mišepreževića; 1899, nekretnine u korist Mustafe, Saliha, Edhema, Fatime, Hašeme, Ašide, malodobne Afife Bičakčić, svi umrlog Mehage iz Sarajeva; 1952. Gavrići. K.o. Kula Banjer, gr. ul. 9.

[92] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 407.

[93] M. S. Filipović, "Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj nahiji", *Posebna izdanja Geografskog društva,* sv. 7, Beograd 1929, 59.

[94] Gruntovni podaci za kulu i vlasnike nalaze se u gruntovnoj knjizi Mahale Čekrčići, gr. uložak 29.

[95] Sačuvalo se sjećanje Bedrija-hanume, rođene Teftedarija, udate za Faruka Mujagića, kako su vlasnici kule bili Osman-beg Teftedarija i žena mu Zumret-hanuma, da im je kmet bio Petar koji je imao dva sina koji su prešli na

je i čardak Zukanlija, pa je oboren. U sidžilu sarajevskog kadije zabilježeno je da je i Hanifa, kći Numan-bega iz mahale Haseći-hatun (u Sarajevu), pored imanja u drugim mjestima, imala čitavo imanje i dvije kuće sa konakom u Čekrčićima.[96]

U bližoj okolini Visokog bilo je još nekoliko čardaka ljetnikovaca. Na Zbilju su još dvadesetih godina 20. stoljeća bile dvije prazne kule Mehmedagića. U Topuzovom polju je bila kula Hamidage Ahmetaševića, a u Zagorici kula Duranovića. U Smršnici, u kraju Korići, ishodnu kuću je imao Mehaga Karamehić. Po pamćenju Salih-efendije Trake, ishodna kuća Karamehića je imala na spratu čardak i čardačić, abdesthanu, kamariju, zemljane peći, a oko kuće su bili drugi objekti i hošafhana sa dvije peći.[97] U Tramošniku su imali ishodne kuće sarajevske porodice Nakaša i Slinića. Iako ljetnikovci nisu bili tema njegovih istraživanja, Milenko Filipović je evidentirao postojanje takvih kuća u više sela Visočke nahije. Pored spomenutih, zabilježio je da je u Turićima kod Srhinja jedna kuća Zukića iz Visokog te da "tu borave samo ljeti", a u samom Srhinju "između Mahale i Sokaka je kula

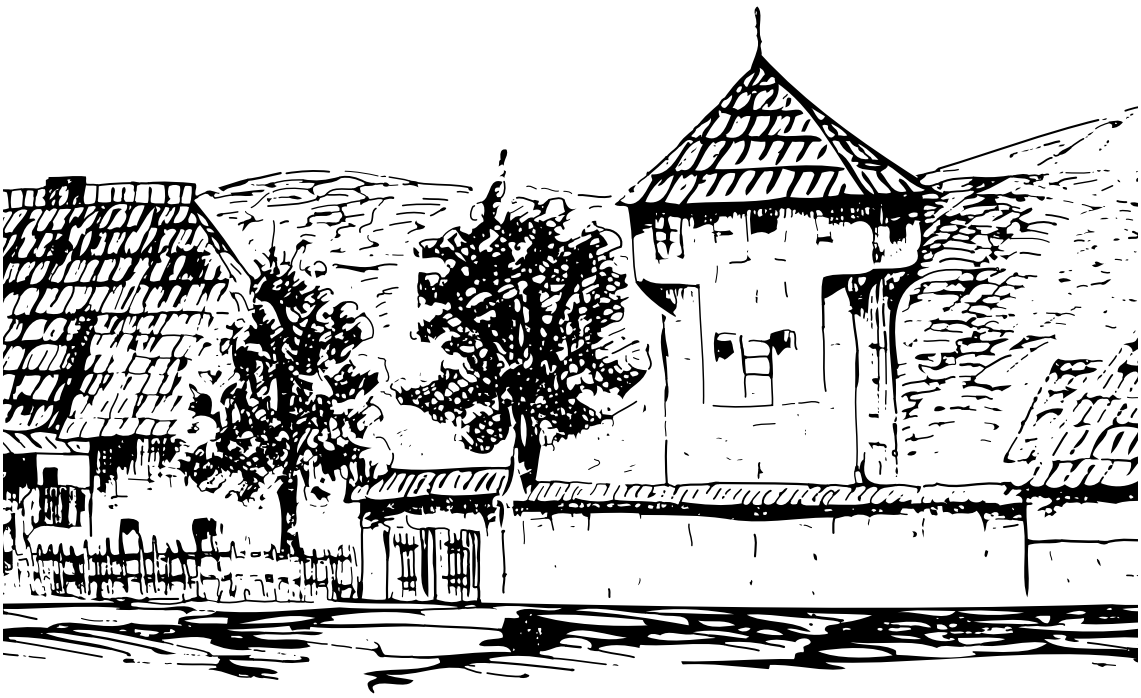

Sl. 46 *Kula Tefderdarija u Čekrčićima*

islam (jedan se zvao Osman). Bedrija-hanuma prenosi kazivanje Zumret-hanume kako joj je jedna seljanka (od kmetova) dojavila da će kula biti napadnuta i spaljena. Zumret-hanuma se zatvorila u kulu i branila se od napadača, pucajući ranila se u ruku, kulu je odbranila, ali je ostala bez prsta, pa su joj mlađi savijali cigare. Kazivanje zabilježio I. Krzović u Svrakama, 27. 8. 2000.

[96] Sidžil sarajevskog suda, br. 85, str. 49, iz 1266/1850.

[97] Iz razgovora sa Salih-efendijom Trakom, 4. novembra 2001.

Hadžijamakovića iz Sarajeva".[98] Dalje kaže da je na sredini sela u Gornjem Moštru veliki starinski čardak, tada svojina Zečevića iz Visokog i Čelebića iz sela.[99] Na Grlici, blizu Debelih nišana je ishodna kuća Hadži Hasan-efendije Muhamedagića iz Sarajeva (koja još postoji). (Sl. 47) Na Ravni kod Maurovića bio je prazan čardak Jevreja Dude Levog, koji je ranije imao čifčije u selu. S desne strane rijeke Bosne zabilježeni su ljetnikovci u Eleševićima – Lješevu, čak osam čardaka aga i begova, od kojih su neki izgrađeni poslije osmanske vlasti, a među svima se isticao najstariji – čardak Hadžiomerovića (Sl. 48), kasnije Muftića, vjerovatno iz polovine 19. stoljeća, spaljen 1992.[100] i bio je jedan od najvećih ove vrste arhitekture u Bosni i Hercegovini. Pod polovicom prizemlja bila je magaza, a imao je sprat sa malim prepustom i krov na četiri vode pokriven ćeremitom. Više je ličio na veliku gradsku kuću. U prizemlju su bila tri ulaza u prizemlje i ispod prizemlja jedan ulaz u magazu. U sredini je bio hajat s mutvakom, krušnom peći, i dva halvata, te stepenice za sprat. Na spratu je bila u sredini prostrana kamarija, s jedne strane kahvodžak, a s druge abdesthana, dok je prema polju u sredini bila divanhana, a desno i lijevo dva čardaka. (Sl. 49) Magaza i temelji su bili od kamena, prizemlje debelih zidova od ćerpiča, a sprat u birkatici (bondruk).

Sl. 47 *Ishodna kuća Hadži Hasan-efendije Muhamedagića*

[98] Da je u Srhinju bio čardak / kula Hadžijamakovića, pričao mi je i hafiz Mahmut-efendija Traljić, te Abdurahman Potogija (7. 9. 1973. na Sedreniku) čija je majka Sejda-hanuma, udata Potogija, bila kći Hadžijamakovića. O ulozi Hadžijamakovića u odbrani Bosne prilikom austrougarske okupacije vidjeti: Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Izabrana djela, knj. I, Sarajevo 1985, str: 279, 295, 299, 301, 305, 306, 307.

[99] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 467, 481, 487, 576, 624, 641.

[100] Spaljen kao i druge muslimanske kuće u Lješevu od srbočetničkih zločinaca.

Sl. 48 *Čardak porodice Hadžiomerović / Muftić*

U Donjim Ljubinićima M. Filipović bilježi "pet kuća okupljenih oko nekadašnjeg aginskog čardaka".[101] U Mulićima je stara ishodna kuća Ibrahim-age Krzovića (dijelom obnovljena), a Mujaga Krzović je imao kulu u Gornjoj Vratnici, selo Oblak.[102]

Kuće po selima i sama sela predmet su zanimanja etnologa i etnoloških studija. Ipak, ponekad su se za arhitekturu sela zanimali i arhitekti i historičari arhitekture.[103] Za kuće po visočkoj okolini vrijede iste karakteristike kao i za seoske kuće središnje Bosne. Stoga nije nužna posebna analiza oblika, tipova i konstruktivnih rješenja kuća po ovdašnjim selima. Starinske seoske kuće bile su se očuvale do

[101] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 403.

[102] Milenko Filipović ne spominje nekretnine, kuće i čardake Krzovića u Bosnićima. (Podaci iz gruntovnih knjiga Općine Visoko: U Bosnićima su imale nekretnine 1894. godine Hasnija, rođ. Krzović, udata za Mulagu Zelenbašića iz Sarajeva i Nurija, rođ. Krzović, udata za Muhamed-efendiju Mulamašića iz Sarajeva.)

[103] Muhamed Kadić, *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1967. O tipovima kuća vidjeti i: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 311.

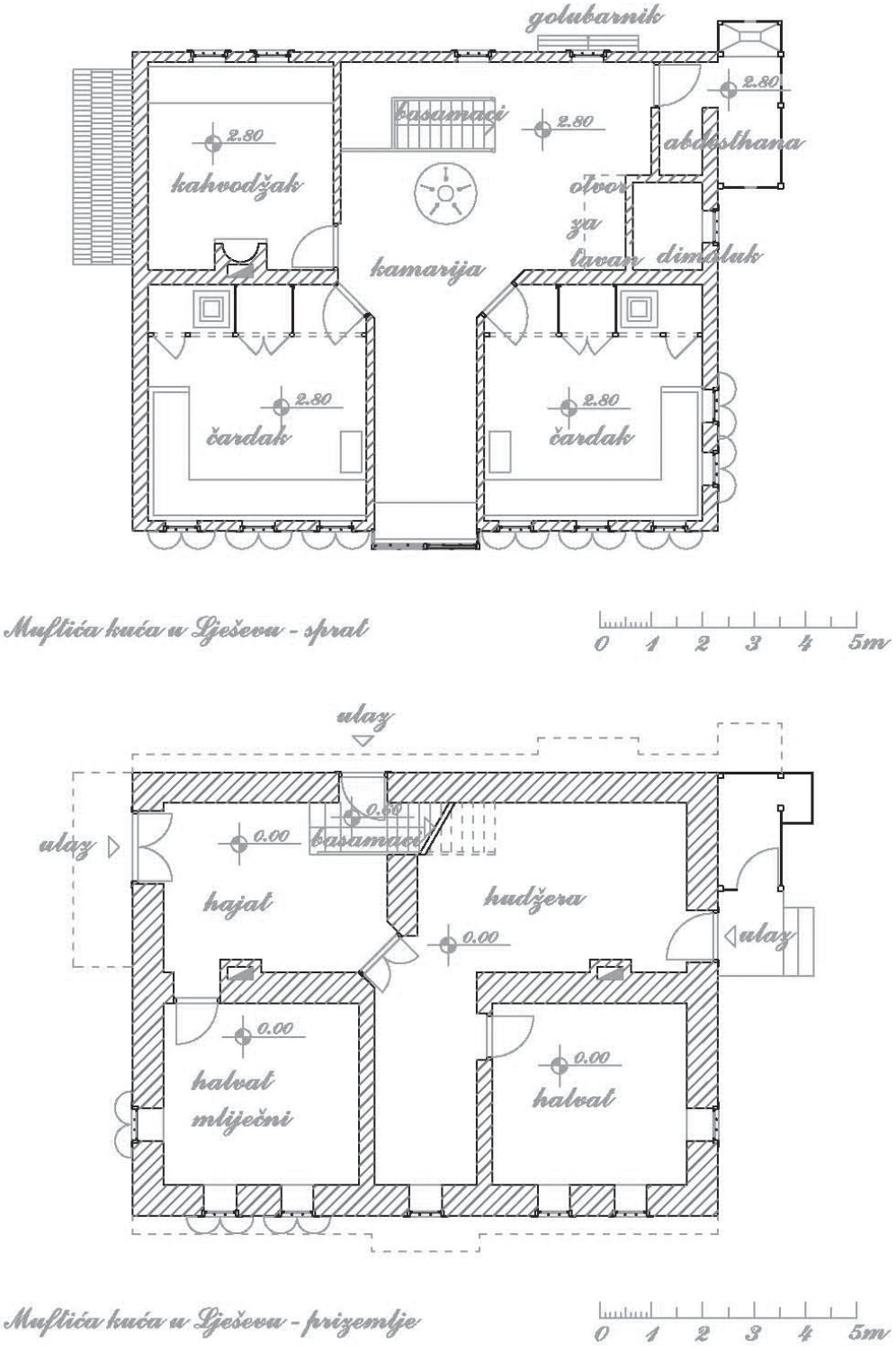

Sl. 49 *Čardak Hadžiomerovića / Muftića – osnove prizemlja i sprata, crtež: Ismet Krzović*

pedesetih godina 20. stoljeća. Bilo je čak i čitavih sela sa starim kućama: Tušnjići, Goduša, Kralupi, Bosnići, a oblicima i građom bile su iz 19. stoljeća ili su slijedile stil osmanskodobnih gradnji.

Sl. 50 *Tušnjići*

Sl. 51 *Tušnjići, kuće Aščalića i Emša*

Sl. 52 *Kuća porodice Huseljić, Tušnjići*

Sl. 53 i **53a** *Kuća Hasana Aščalića, Tušnjići*

Sl. 54 i **54a** *Dvojna kuća Sulejmana i Hamida Huseljića, Tušnjići*

Sl. 55 *Kuća porodice Ćehajić, Tušnjići*

Sl. 56 *Begova kuća u Arnautovićima*

Sl. 56a i 56b *Begova kuća u Arnautovićima*

*

I na osnovu onoga što su istraživači utvrdili i na osnovu rijetkih očuvanih objekata arhitekture osmanskog doba u Visokom i njegovoj okolini, može se reći da na tom prostoru nije bilo nekih značajnijih monumentalnih objekata i da se u cjelini vide karakteristike arhitekture manjih i srednje velikih mjesta središnje Bosne. Ova arhitektura nastala je iz tradicionalnih graditeljskih iskustava, iz potreba i mogućnosti vlasnika – sahibije i umijeća graditelja, majstora, dunđera. Građene su kuće koje su mogle zadovoljiti i javne i privatne potrebe. I kuća kao stambeni objekt, i kad se koristila u javne potrebe (konak, mehćema, mekteb), i džamija kao sakralni objekt, imali su mnogo zajedničkih elemenata. I džamija bez munare ličila je na običnu kuću. Ovo je bila posljedica i konstruktivno-oblikovnih rješenja koja su proistjecala iz gradiva, materijala: malo kamena, ćerpiča i drveta – sve što se moglo naći u neposrednoj okolini. Ipak, i takvim jednostavnim sredstvima i bliskim oblikovnim rješenjima kuća kao pojedinačni objekat, selo ili kasaba, zračili su ljepotom jednostavnosti, toplinom prirodnih materijala, veličinom primjerenoj čovjeku. Vanjskoj jednostavnosti odgovarala je kultivirana obrada enterijera u kojima su se koncentrisale životne potrebe i želje za lijepim. Punoći sadržaja i ljepoti enterijera doprinosili su ne samo vlasnik, nabavkom korisnih i lijepih predmeta nego i sami ukućani, posebno žene i djevojke, njihova tkanja, vez i briga za čistoćom. Nevelike kuće, prizemnice i na sprat, sadrže jednostavnu likovnost, sačinjenu od čiste geometrije i boja prirode. Ovi geometrijski oblici, bez dekorativnih elemenata i skulpturalnih ukrasa u vanjskoj obradi kuća kakvi su redoviti u iole reprezentativnijim objektima zapadnoevropske arhitekture, raspoređeni u uličnim nizovima kuća ili u stalaktitskim aglomeracijama na padinama, tvore jedinstvenu artificijelno-prirodnu harmoniju u kojoj su, makar se radilo o staroj, tradicionalnoj arhitekturi, anticipirane vrijednosti postmoderne arhitekture.

Popis autora / vlasnika fotografija

Ibrahim Krzović: 1, 2, 3, 7, 8, 11, 14, 16, 17, 17a, 20, 20a, 21, 22, 22a, 23, 23a, 24, 25, 25a, 28, 28a, 35, 37, 37a, 39, 42, 43, 43a, 43c, 43d, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 53a, 54, 54a, 55, 56, 56a, 56b;
Iz zbirke Senada J. Hodovića: 13, 15, 15a, 18, 26, 27, 31, 32, 33, 38, 40, 41;
Porodica Kadić: 36;
Porodica Sirčo: 43b;
Muharem Šahinović: 5;
www.star-visoko.co.ba (Z. Antović, G. Čakić): 4, 6, 9, 10, 19, 29, 30, 34;
Atelje "Setup": 4b, 4c, 4d, 12, 12a, 12b, 25b.

BOŠNJAČKA NOŠNJA U VISOKOM U POSLJEDNJEM STOLJEĆU OSMANSKE UPRAVE

SVETLANA BAJIĆ

Tradicijska nošnja bošnjačkog stanovništva u Visokom nije bila predmet posebnih etnoloških istraživanja. Poznati su samo fragmentarni podaci koje su početkom 20. stoljeća zabilježili Frano Murgić[1] i Milenko S. Filipović[2] i koji se odnose na šire područje. U nedostatku pisanih saopštenja koja bi pružila detaljan uvid u razvoj gradske bošnjačke nošnje u Visokom, okosnicu našeg istraživanja za ovaj prilog čine materijalni izvori: muzejske kolekcije sa sačuvanim odjevnim predmetima iz zbirki gradskih nošnji u Zavičajnom muzeju u Visokom i Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu. Predmeti potječu iz sredine 19. stoljeća. Dva kompleta nošnji iz Visokog (ženski i muški) nabavljeni su putem otkupa za zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH i pripadali su srednjem staležu, dok su pojedinačni dijelovi nošnje, korišteni za ovaj prilog, pripadali višem društvenom staležu. Prilog se bazira i na rezultatima terenskog rada u Visokom prilikom prikupljanja građe za izložbu "Tkanje i vez u Visokom".[3]

Opšte je poznato da su stil i način odijevanja različitih društvenih slojeva, te vrsta i naziv materijala, kroj i ukras, tokom historije bili podjednako uslovljeni ekonomskim, političkim, vjerskim i kulturnim prilikama, a u vezi s tim prevashodno i načinom života određenih etničkih grupa. Odjeća je uvijek posebno izražavala duh vremena u kojem je nastajala i trajala, a odijevanje je u pravilu bilo i predstavljalo tako vidljiv i prepoznatljiv odraz spomenutih karakteristika ekonomskog i društvenog statusa grupa, staleža, naroda. Preko odjeće su se na simboličan način mogle otkriti različite potrebe ljudi, zanimanje, pol, dob, bračno stanje, sudjelovanje u različitim ritualima (molitvi, svadbi, žalosti, smrti, tevhidu itd.) te, na kraju, lični afiniteti, odnosno ukus onog koji je nosi.

Gradsku bošnjačku nošnju u Visokom u osmanskom feudalnom društvu ne bi trebalo promatrati i ocjenjivati samo sa njene praktične (upotrebne) funkcije, već istovremeno i kao sredstvo preko kojeg se mogla prepoznati društvena i staleška pripadnost pojedinih pripadnika društva (po boji, materijalima i kvalitetu izrade odjevnih predmeta, obuće, a posebno nakita).

Tkanine koje su najčešće korištene za izradu odjevnih predmeta u Visokom, slično kao i u drugim varošima i gradovima Bosne i Hercegovine, uvozile su se i sa Istoka i sa Zapada, naročito iz Venecije. Za to su

---

1 Frano Murgić, *Visoko u Bosni*, Zbornik za narodni život i običaje, JAZU, Zagreb 1903.

2 Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, *naselja i poreklo stanovništva*, SKA, knjiga 25, Beograd 1928; *Isti*, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Beograd 1949.

3 Vidjeti: Katalog izložbe *Tkanje i vez u Visokom*, Sarajevo 1998.

bili posebno zaslužni dubrovački trgovci koji su imali posebne povlastice u Visokom. Uvožene su razne vrste platna, svile, brokata, zatim čoha, somot, atlas, aladža, šam-aladža, filc, krzno i koža za obuću. Međutim, slično kao i u drugim varošima Bosne i Hercegovine, jedan dio nošnje izrađivan je u ženskoj kućnoj radinosti. To su radile žene, većinom slabijeg imovnog stanja za lične potrebe, kao i za potrebe svoje porodice, i to uglavnom u zatvorenom krugu porodice, gdje se okupljalo više žena. Na taj način su se iskustvo (vještina tkanja, šivenja, vezenja, keranja, raznih načina ukrašavanja, osjećaj za komponovanje ornamenata, slaganje boja i dr.) i tradicija oblikovanja odjevnih predmeta prenosili sa starijih na mlađe. Tako je u formiranju gradske nošnje u Visokom presudnu ulogu u jednom dužem vremenskom periodu odigrao stvaralački duh brojnih generacija koje su bile istovremeno stvaraoci i prenosioci narodne tradicije, bilo da je u pitanju oblik, tehnika i način izrade pojedinih odjevnih predmeta, boja, ornamentika, način nošenja, nazivi i dr. Veći dio odjevnih predmeta Visočani su nabavljali kod zanatlija (abadžija, terzija, papudžija, opančara, sarača i dr.).

OSNOVNI DIJELOVI MUŠKE NOŠNJE

Sl. 1 *Fes sa ćulahom, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 2 *Fes sa skenderijom, Zemaljski muzej BiH*

Kosa i kapa. Prema podacima iz navedene literature, Bošnjaci su u osmanskom periodu kosu nosili spletenu u perčin. Stariji muškarci su perčin savijali pod kapu, a mlađi su ga spuštali niz leđa, posebno petkom iza podneva kada su išli pred curska vrata da ašikuju. Sredovječni i stariji ljudi su njegovali bradu i brkove, a mlađi su ih brijali. Osnovna kapa za pokrivanje glave bio je *ćulah* od bijele uvaljane vune. Pored ćulaha, nosila se i pletena *bijela kapa*. Preko ćulaha, koji je imao funkciju potkapice, nošen je *fes* od crvene čohe na čijem se tjemenu nalazio dugi *čučuljak* sa petljom za koju se kačila velika kićanka od *ibrišima* – svile tamnoplave boje (Sl. 1). Dok su mlađi muškarci nosili samo fes na glavi, stariji su oko ćulaha i fesa omotavali šalove od različitih tkanina (*mahramu*, bijelu ili *pirlitanu*, *krmez*, *skenderiju*, *trabolos*, *adžem* i dr.) (Sl. 2). Omotavanje kape se postepeno napušta sredinom 19. stoljeća i to ostaje

privilegija samo hadžija (*čalma* koja se obično donosila s hadža) i uleme (Sl. 3).

Košulja. Osnovni haljetak je bila košulja od lanenog, a zatim i pamučnog platna. Omiljene su bile košulje od tankog pamučnog *uzvodnog beza* ili *ćerećeta*. Košulje od svilenog beza bile su sastavni dio *boščaluka*. Košulja je krojena od četiri *pole* platna. Sastojala sa iz *prednjeg* i *zadnjeg stana* (bez sastava na ramenima), sa umetnutim pravim klinovima ispod ruku i dugim širokim rukavima. Za razliku od svakodnevnih košulja bez ukrasa, praznična košulja je oko rubova rukava ukrašena čipkom – *kerom* bijele boje Uz košulju koja je dosezala do koljena nošene su dugačke, platnene *gaće* sa podužim *turom* između nogavica.

Košulja i gaće, opasani tkanim pojasom, upotpunjeni kapom, obućom i kratkim haljetkom bez rukava, predstavljali su ljetnu nošnju.

Po hladnijem vremenu i zimi nošeni su sukneni, odnosno čohani odjevni haljeci. Na donji dio tijela oblačene su razne vrste *čakšira* sa dužim i širim turom. U vrijeme istraživanja M. S. Filipovića, 1923. godine, još su se poneki stariji ljudi sjećali čakšira od bijelog sukna. Čakšire sačuvane u kolekciji kompleta nošnji u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu šivene su od domaćeg sukna, intenzivne crvene boje. Sukno je tkano u četiri nita, ali je lakše *uvaljano*. Čakšire su široke u struku, imaju duge, pri kraju sužene i razrezane nogavice koje se kopčaju kukicama. Na šavovima su svuda našiveni crni gajtani, dok se oko džepova uz crne ističu i narandžasti gajtani (Sl. 4).

Sl. 3 *Fes s ahmedijom, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 4 *Čakšire, muške, s ostalim dijelovima nošnje, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 5. *Učkur, muški, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 6 *Trabolos, muški pojas, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 7 *Bensilah sa tespihom, harbijom, misvačem i kesom za duhan, Zemaljski muzej BiH*

U struku je od platna našivena *obašva* kroz koju je provučen *učkur*. Za svakodnevnu upotrebu učkur je tkan od pamuka, često sa ukrasnim prugama na krajevima. Imućniji i mlađi muškarci su nosili učkure na krajevima vezene zlatnim i svilenim nitima, koji su se diskretno vidjeli ispod pojasa (Sl. 5). Učkuri su bili i sastavni dio muških, svatovskih *boščaluka*.

Oko struka muškarci su opasivali pojas – *pas* od crvene, češće zelene vune, a imućniji i tanki vuneni pojas sa utkanim geometrijskim motivima – *adžem pas*. U prazničnim danima, naročito za vrijeme Bajrama, opasivao se svileni pojas *trabolos*, porijeklom iz Sirije (Sl. 6). Preko pojasa, stariji i ugledniji muškarci su u posebnim prilikama (odlazak na put, na dernek i sl.) opasivali *bensilah*, široki kožni pojas sa pregradama u kojima su držali pribor za pušenje: lulu, kesu za duhan, *kresivo*, *trud*, *čakmak*, *mašice* za žar ili mali nož, *harbiju*, *misvač*, *teharu*, *tespih*, *čevrmu* i drugo (Sl. 7).

Na gornjem dijelu tijela, preko košulje su nošeni različiti odjevni haljeci: *ječerma*, *gunjić*, *gunj*, *anterija*, *dolama*, *fermen*, *ćurak*. Neki od njih su bez rukava, a neki sa dugim rukavima. Da li će se nositi jedan, dva ili više ovih haljetaka, zavisilo je od imovnog stanja vlasnika, njegovog društvenog statusa, godišnjeg doba, kao i od prilike u kojoj se odjeća nosi. U svakodnevnoj upotrebi, posebno za vrijeme toplih dana, preko košulje se oblačio samo jedan haljetak, dok su se u svečanim prilikama, a posebno za vrijeme vjerskih praznika ili za svatove, bez obzira na vremenske prilike, oblačili svi gornji haljeci.

Ječerma, odnosno *đečerma*, jednostavnog kroja i ukrašavanja, osnovni je kratki gornji haljetak bez rukava, šiven od sukna ili čohe. Po dužini pokriva pojas, prednjice se ne zakopčavaju, a na prsima je

Sl. 8 *Ječerma, muška, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 9 *Anterija, muška, Zemaljski muzej BiH*

ukrašena gajtanima boje višnje – sa jednim ili dva reda (za svaki dan) ili sa više redova gajtana (za praznik), te nizom kazaskih dugmadi i petlji iste boje. I rubovi ječerme su također ukrašeni gajtanom (Sl. 8). Ječerma je nošena u svakoj prilici, ljeti preko košulje, a po hladnom vremenu i zimi preko anterije.

Anterija je krojena od *šam-aladže*, duga je do struka, sa dugim, uskim rukavima pri kraju razrezanim. Sprijeda se preklapa i zatvara do grla. Kao i ječerme, i anterije su ukrašavane apliciranim gajtanima, a izrađivale su ih terzije (Sl. 9).

Osim ječerme, Bošnjaci su preko anterije nosili i *gunjić* od crnog sukna, bez rukava, kratak, uz rub svuda optočen zelenim gajtanom u više redova (Sl. 10). *Gunj* sa rukavima,

Sl. 10 *Gunjić, muški, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 11 *Gunj, muški, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 12 *Opanci, visočki, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 13 *Mestve, muške, Zemaljski muzej BiH*

koji je oblačen preko gunjića, također je bio ukrašen redovima zelenog gajtana, ali i apliciranim *ružama* na prsima, sa obje strane (Sl. 11).

Pored navedenih odjevnih predmeta od sukna, koji su imali primarnu ulogu u bošnjačkom svakodnevnom odijevanju, svakako treba istaći da su u svečanim prilikama upotrebljavani i pojedini odjevni predmeti izrađeni od skupocjenih tkanina i sa bogatijim ukrasom, koji su kupovani ne samo kod visočkih nego i kod poznatih sarajevskih terzija. Dakle, tkanine istočnjačkog porijekla, dezena i naziva imale su primjenu u Visokom, kao i u drugim gradovima Osmanskog carstva. To su, naprimjer, *fermeni* (izrađeni od crne ili crvene čohe, bez rukava, ukrašeni vezom od srmenog i svilenog konca), *čevkeni*

Sl. 14 *Firale, muške, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 15 *Pečatni prsten, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 16 *Torba, muška, Zemaljski muzej BiH*

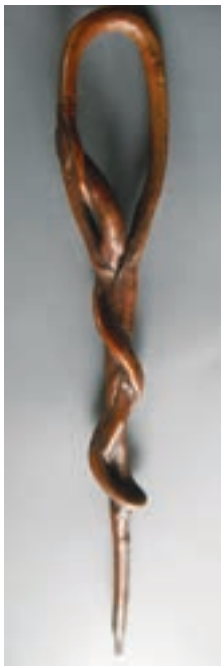

Sl. 17 *Štap za podbadanje, Zavičajni muzej Visoko*

ili duge *dolame* zelene ili crvene boje, sa rasječenim rukavima, te *ćurkovi* s krznom. Na donjem dijelu tijela, osim suknenih čakšira, nošene su i čakšire od čohe, čiji su razrezi oko džepova bili optočeni sa nekoliko redova crnih svilenih gajtana.

Vunene bijele čarape i *sarački* ili *visočki* opanci bili su svakodnevna obuća, kao i *kundure* (Sl. 12). Pored spomenutih opanaka, nošene su *mestve* od tanje žute kože, u vidu kratkih čizama (Sl. 13). *Firale*, plitke cipele od bordo ili crne kože, obuvane su preko mestvi. Kod kuće ili prilikom molitve firale su se izuvale (Sl. 14).

Od nakita, muškarci su nosili *pečatno* prstenje sa velikim kamenom i sat na lancu (Sl. 15). Sastavni dio odjeće, posebno prilikom putovanja, bila je i kožna *torba*, rad visočkih sarača (Sl. 16). Izvan kuće, Bošnjaci su nosili i štapove za podbadanje (*čomaga* ili *bota*) (Sl. 17).

OSNOVNI DIJELOVI ŽENSKE NOŠNJE

Češljanje i pokrivanje glave. I djevojke i mlađe žene njegovale su dugu kosu koju su češljale u pletenice, sa razdjeljkom po sredini glave ili sa strane. Kosu su plele u dvije ili tri pletenice koje su puštale slobodno niz leđa. U kosu su dodavale *napljete* od svile, vune ili od odrezane kose. Žene su kosu pokrivale *jemenijom* da se ne vidi. Bojenje kose knom kod mladih i udatih žena, zajedno sa bojenjem ruku i nogu, smatralo se izuzetno lijepim. *Knivenje* mlâde, koje se za svadbeni obred izvodilo po posebnom ritualu, zadržalo se mjestimično i do danas.

Djevojke pred udaju, a mlâde obavezno, nosile su crvenu plitku polukružnu kapu – *fes*, koji je sa dvije uzice pričvršćivan ispod pletenica. Fes je sprijeda bio potkićen dukatima, a kod mlâde je dodavan i mali srmeni *tepeluk* kujundžijske izrade. Povrh svega, mlâda se za svadbeni obred i ićah pokrivala *ćatkijom* (duvak) – prozirnom maramom crvene ili ljubičaste boje, koja je pokrivala glavu i lice, a naprijed je dopirala do ispod grudi.

Sl. 18 *Kapa sa tepelukom i jemenijom, Zemaljski muzej BiH*

Udate žene su po kosi stavljale *veliku kapu* (fes) od crvene čohe, dosta široku i duboku. Na tjemenu ove kape prišivan je filigranski tepeluk ili tepeluk izrađen od bijelih perlica ili bisera u vidu rozete (Sl. 18). Oko fesa se omotavala marama (*jemenija*) tamne boje sa štampanim cvjetnim motivima, tako da se fes nije vidio, a potom se preko fesa prebacivala i jemenija intenzivne boje (Sl. 19).

Sl. 19 *Marama, jemenija, Zemaljski muzej BiH i Zavičajni muzej Visoko*

Prilikom izlaska iz kuće, djevojke su koristile *bošču*, veliku maramu pravougaonog oblika, kojom su ogrtale glavu, leđa i ramena. Bošče su sastavljene iz dvije *pole* domaćeg platna, a ukrašavane su u tkanju tehnikom *pirlita*. Pri tkanju je platno za bošču najčešće ukrašavano crvenim pamučnim koncem. Rubovi bošče i duž sastava pola ukrašavani su čipkom.

Poseban dio odjeće, namijenjen isključivo za izlazak izvan kuće ili izvan mjesta boravka, u bošnjačkoj građanskoj nošnji bila je *feredža* (Sl. 20 i 20a). Ovaj skupi odjevni predmet

Sl. 20 *Feredža, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 20a *Feredža, Zavičajni muzej Visoko*

bio je dostupan samo ženama boljeg imovnog stanja. To je vrsta dugog, prostranog kaputa sa rukavima i velikom *jakom* iza vrata. Dužina jake određivana je statusom osobe koja je nosi. Feredža je šivena od tamnozelene ili crne čohe, uz rubove optočena gajtanima. Stoga, kao i kod nakita, nije bila rijetkost da se feredža pozajmljivala i da su se jednom feredžom koristile sve žene iz jedne kuće. Uz feredžu, koja se oblačila povrh sve odjeće, za pokrivanje glave služile su dvije marame: *čember* i *jašmak*. Čemberom bi se pokrivala glava do pod bradu, a jašmakom bi se pokrivala usta i nos (po čemberu), dok bi se njegovi krajevi vezali navrh glave, tako da su bile slobodne samo oči. Umjesto jašmaka, pojedine bogatije

Sl. 21 *Peča,*
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Bošnjakinje su lice pokrivale i *pečom* – četverougaonim crnim platnom vezenim srmom, sa prorezom za oči (Sl. 21).

Pred kraj osmanske vladavine, pod utjecajem carigradske mode u upotrebu ulazi još jedan haljetak orijentalnog porijekla – *zar*, koji se izrađuje od raznih vrsta materijala: svile i puplina za ljeto, te štofa za zimu. To je odjevni predmet koji je u donjem dijelu nabran kao suknja, a gornji, otvoreni dio se cijelom širinom prebaci preko glave i ramena. Uz zar se preko lica nosila *vala* – prozirni crni veo. Za izlazak iz kuće pojedine žene su koristile i pravougaonu maramu – *namazbez*, ukrašenu iznad čela vezom, a po rubovima čipkom – kericom. Ova marama je imala češću primjenu prilikom molitve.

Elementarni dijelovi ženske nošnje bili su dugačka *košulja* i *gaće*. Dugačka košulja je svojom širinom, dužinom do članaka i bjelinom

Sl. 22 *Košulja, ženska, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 23 *Košulja za spavanje, Zavičajni muzej Visoko*

platna dominirala cjelokupnim izgledom nošnje. Ranije je bila šivena od konopljanog i lanenog platna, ali od sredine 19. stoljeća, postepenom primjenom pamuka u gradovima Bosne, šije se od *meleza* (lan – pamuk, konoplja – pamuk), te kasnije sve više od čistog pamučnog platna različite debljine i izgleda. S vremenom se košulje počinju šiti i od *uzvodnog* platna, gdje su uzvodi od punijeg bijelog pamuka ili od pamuka nježnih pastelnih boja (crvene, roza, žute, bordo i dr.). U upotrebi su bile i košulje sa svilenim uzvodima. Okrugli vratni i ravni grudni izrez, kao i rubovi dugačkih i širokih rukava, duž uskog poruba ukrašavani su čipkom – kerom od konca bijele boje, ili u kombinaciji bijele i roza, zelene, žute i drugih boja (Sl. 22). Bilo je kerica i od zlatnog konca, a posebno ako su košulje duž rukava i na prednjoj strani bile bogato ukrašene zlatovezom. Ovakve raskošno vezene košulje oblačile su samo imućnije žene u svečanim prilikama. Osim duge košulje, koja se oblačila ispod anterije, imućne žene su oblačile i *košulje za spavanje* (Sl. 23), kao i košulje namijenjene samo za zagrtanje nakon kupanja. To su bile *hamam-košulje*, izrađene od pamučnog materijala u frotirskom tkanju, veoma duge, sa širokim rukavima do lakata i bogatim vezom na prsima. Ove košulje su nabavljane direktno iz Carigrada.

Sl. 24 *Ječerma, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 25 *Fermen, ženski, Zemaljski muzej BiH*

Sa dugačkom košuljom nošene su *gaće*, uglavnom šivene od istog platna kao i košulja. Krojene su sa širim i dužim *nogavicama* diskretno ukrašenim pirlitom ili uzvodima i nazirale su se ispod košulje.

Kratka ječerma se nosila na gornjem dijelu tijela preko košulje. *Ječerma*, kratak odjevni predmet bez rukava, dosezao je do iznad pojasa, sa prednjicama koje su se neznatno preklapale i zakopčavale ispod dubljeg grudnog izreza. Šivena je od pamučne, svilene i vunene tkanine – *basme*, *ćita*, *lahura*, *šam-aladže*, *brokata*, *somota* i dr., a najčešće je ukrašavana *zlatnim širitima* (Sl. 24). Slični ječermi bili su *fermeni*, također bez rukava, sa blago

Sl. 26 *Anterija sa dijelovima ženske nošnje, Zemaljski muzej BiH*

zaobljenim prednjicama i otvoreni na grudima. To je bio izrazito luksuzni odjevni predmet, dostupan samo imućnim ženama i izrađen od tkanine istočnjačkog izgleda i porijekla – svile ili kadife, sa bogatim gajtanskim ukrasima od srme i kazaskim dugmadima (Sl. 25). Ječerme i fermeni su dijelovi odjeće koje su djevojke nosile uz košulju i dimije, a udate žene su ječermu ili fermen nosile preko košulje, a ispod anterije.

Anterija je dugačka haljina sa rukavima razrezanim pri dnu, krojena *na struk*, sa dubljim izrezom na grudima i većom širinom u skutima. Šivena je od pamučnog materijala svilenkastog sjaja sa utkanim prugama – *šamske kutnije*, *šam-aladže*, *brokata*, *svile*, *somota* i dr., što je zavisilo od toga kome je namijenjena i za koju svrhu (Sl. 26). Svečane anterije su ukrašavane zlatovezom, širitima, perlicama i sl.

Sl. 27 *Ćurdijica, ženska, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 28 *Ćurak, ženski, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 29 *Dimije, Zemaljski muzej BiH*

Pored već navedenih: ječermi, fermena i anterija, u različitim prilikama su nošeni i drugi odjevni predmeti. U svečanim prilikama su nošene *ćurdijice* sa rukavima (Sl. 27), *ćurkovi* sašiveni od somota ili čohe, podstavljeni krznom, sa dugim i širokim rukavima (Sl. 28), *džubeta* od somota, sa dugim rukavima, dužine do kukova, ukrašena zlatovezom, veoma luksuzni *čevkeni* sa dugim rasječenim rukavima, ukrašeni zrncima korala, kićankama i zlatovezom. *Hrke*, po kroju slične ćurkovima, samo što su bile sašivene od pamučne tkanine podstavljene slojem pamuka i vertikalno isprošivane, nosile su žene slabijeg imovnog stanja.

Pored navedenih odjevnih predmeta, bošnjačku žensku nošnju u Visokom karakterisale su i *dimije*, odjevni predmet orijentalnog porijekla, poznate i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Šivene su od jednobojnih i šarenih pamučnih i vunenih tkanina kao svakodnevna odjeća, dok su za izradu dimija koje su nošene kao dio mlâdine ili praznične nošnje korištene različite svilene tkanine: *somot*, *rips*, *saten* ili *brokat* sa utkanim biljnim motivima (Sl. 29) i ukrasi od *širita*. Dimije su široke, ravno krojene i imaju nogavice. U struku se nabiru na *svitnjak* ili *učkur*.

Sl. 30 *Pojas ežder, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 31 *Papuče teluke, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 32 *Papuče jemenije, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 33 *Nanule, drvene, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 34 *Hamamske nanule, Zemaljski muzej BiH*

Uz dimije je nošena *kratka košulja* od pamučnog beza. Mlâde su nosile košulje od finog tankog platna sa svilenim *ćenarima* (prugama) bijele, roza, plave ili žute boje. Rubove rukava i vratni izrez ukrašavale su svilene *kerice* bijele i drugih, pastelnih boja. Preko dimija i košulje opasivan je svileni šareni pojas *trabolos*. Također, struk žena opasivao je i pojas od pamuka, srmenog širita ili filigrana, koji se s prednje strane zakopčavao metalnim kopčama – *paftama* različitog oblika (okrugle, *badem* pafte, u obliku mašne, u obliku ploča sa poludragim i dragim kamenjem i dr.) i vrijednosti (srebro, zlato, legura). Pojas sa paftama se nosio i preko anterije (Sl. 30).

Žene su na nogama nosile bijele vunene ili pamučne čarape, a preko njih razne vrste papuča – *jemenije*, *teluke* ili cipela – *mestve*, *firale*, dok su za duža putovanja obuvale *čizmice* od mekane žute ili crvene kože (Sl. 31 i 32). Oko kuće, kao ili prilikom odlaska na česmu, po vodu, u pravilu su koristile drvene *nanule* (Sl. 33), a prilikom odlaska u javno kupatilo (*hamam*) obuvale su luksuzne nanule posebne izrade – hamamske nanule (Sl. 34).

NAKIT

Nakit su nosile i djevojke i udate žene. Bio je veoma raznovrstan i bogat, a najčešće su ga izrađivale sarajevske kujundžije. Za njegovu izradu upotrebljavano je srebro i zlato, a od ukrasnog kamenja safiri, tirkizi, dijamanti, smaragdi, rubini, biseri, sedef, ćilibar i dr. Osim nakita na fesu – *tepeluka* i nizova raznih vrsta novca turskog porijekla (*čandrljina*, *mahmudija*, *rubija*, *hajrija*), kao ukras za najširu upotrebu imao je *đerdan* nanizan na uzicu od čandrljina, dukata, bisera, merdžana i ćilibara (Sl. 35). Kujundžijske izrade, pored pafti, bile su i naušnice od *srme* (srebrene žice) oblika kružića, sa privjescima i ukrasnim kamenjem, čandrljinima i dukatima (Sl. 36). Na rukama su se nosile srebrene, ili od legure srebra, narukvice tipa obruča – *halhale*, kao i narukvice *belenzuke*, sa lančićem za zakopčavanje (Sl. 37 i 38). Prstenje su nosile samo udate žene i to od mesinga, od legure srebra ili od zlata sa dragim kamenjem. Također su nošeni i broševi, ne samo od skupih materijala nego i od jeftinijih, koji su bili dostupni i siromašnim ženama i djevojkama. Među broševima je bila najpoznatija *almasli grana*, koja je izrađivana od srebra, zlata ili je bila pozlaćena, sa ugrađenim dijamantom, a ponekad i briljantom. Nasljeđivala se po ženskoj liniji.

Zahvaljujući sačuvanim artefaktima gradske nošnje Visokog iz osmanskog perioda, koji su pohranjeni u zbirkama Zavičajnog muzeja Visoko i Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, može se konstatovati da oni nisu samo odraz uslova nastanka, sredine i vremena u kojima su izrađivani i nošeni nego da predstavljaju i

Sl. 35 *Tepeluk sa naušnicama, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 37 *Narukvice halhale, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 36 *Đerdan i naušnice, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 38 *Narukvice belenzuke, Zemaljski muzej BiH*

tragove minulih epoha. Fotografije koje prate opise pojedinih dijelova nošnje samo su jedan od pokazatelja prepoznatljivih odlika ove nošnje.

Promjene koje su nastupile od 1878. godine, kao neposredna posljedica velikih perturbacija na privrednom, socijalnom i političkom planu, dovele su do sučeljavanja dviju kontrastnih kultura i civilizacija (osmanske i austrougarske), što se odražavalo i na gradsku odjeću Bošnjaka u Visokom.

Autori fotografija

Adnan Šahbaz, Svetlana Bajić

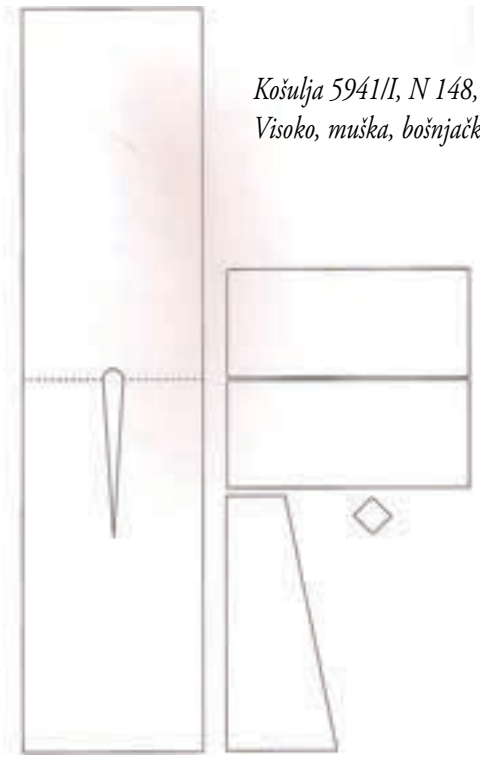

Košulja 5941/I, N 148,
Visoko, muška, bošnjačka

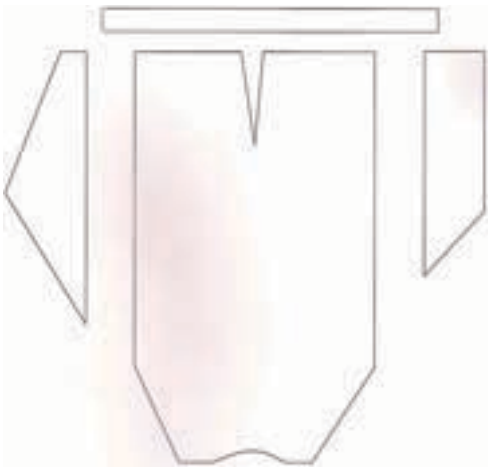

Čakšire 5945/I, N 148,
Visoko, muška, bošnjačka

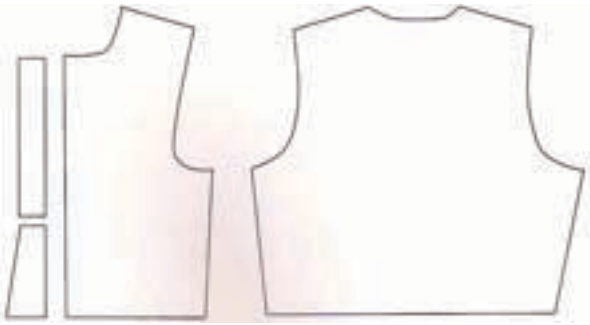

Ječerma 5948/I, N 149,
Visoko, muška, bošnjačka

KROJEVI 2

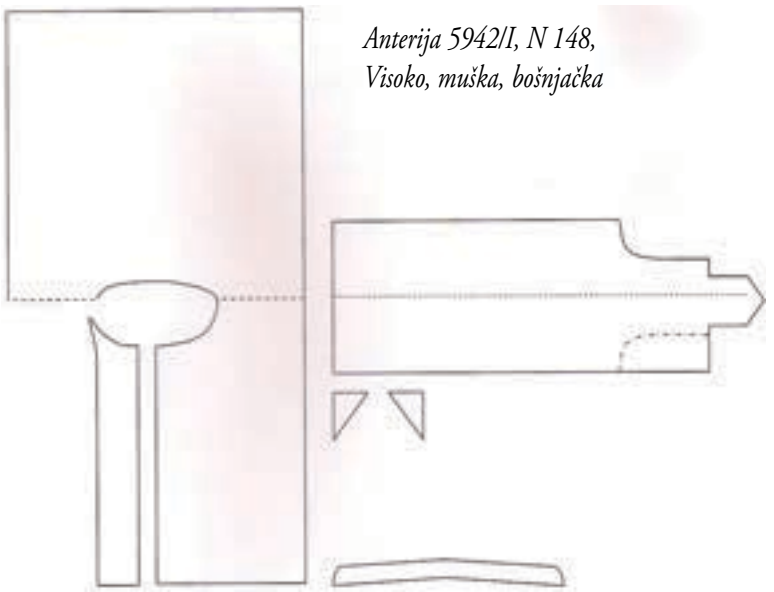

Anterija 5942/I, N 148,
Visoko, muška, bošnjačka

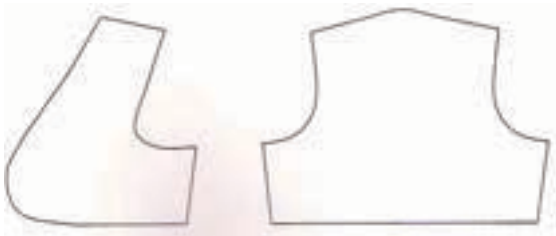

Gunjić 5947/I, N 148,
Visoko, muška, bošnjačka

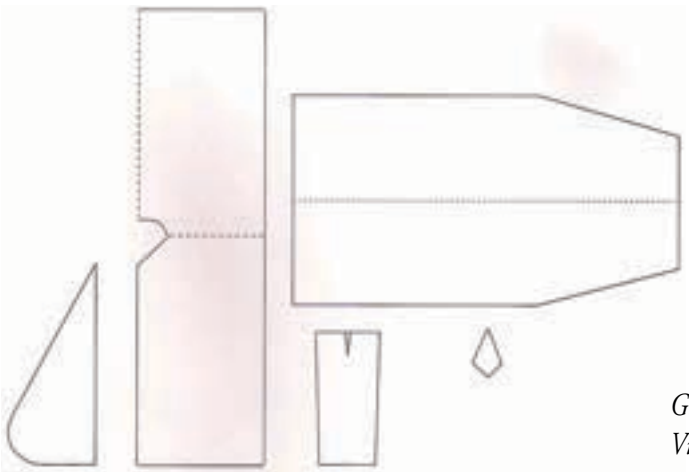

Gunj 5946/I, N 148,
Visoko, muška, bošnjačka

Košulja 5363/I,
N 110, Visoko,
ženska, bošnjačka

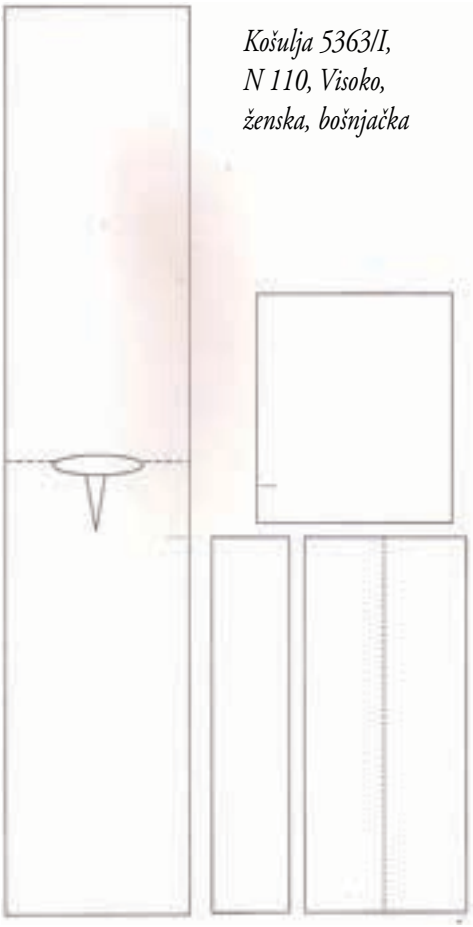

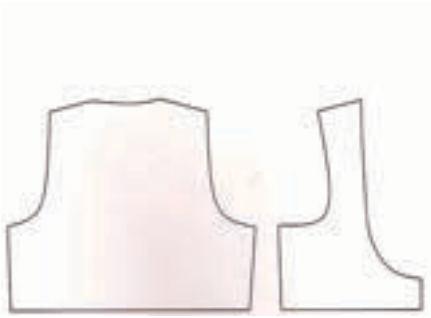

Ječerma 5365/I, N 110,
Visoko, ženska, bošnjačka

Gaće 5364/I,
N 110, Visoko,
ženska, bošnjačka

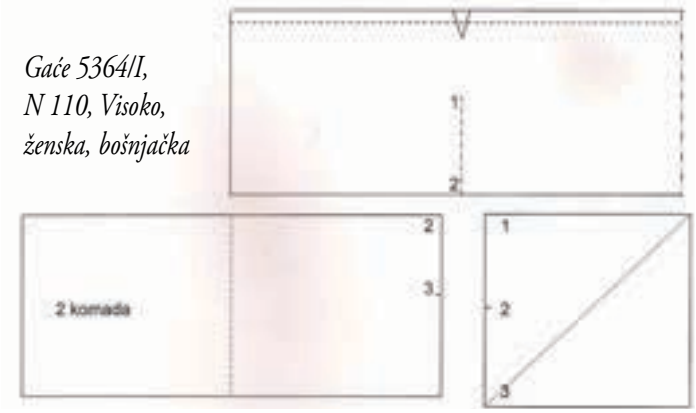

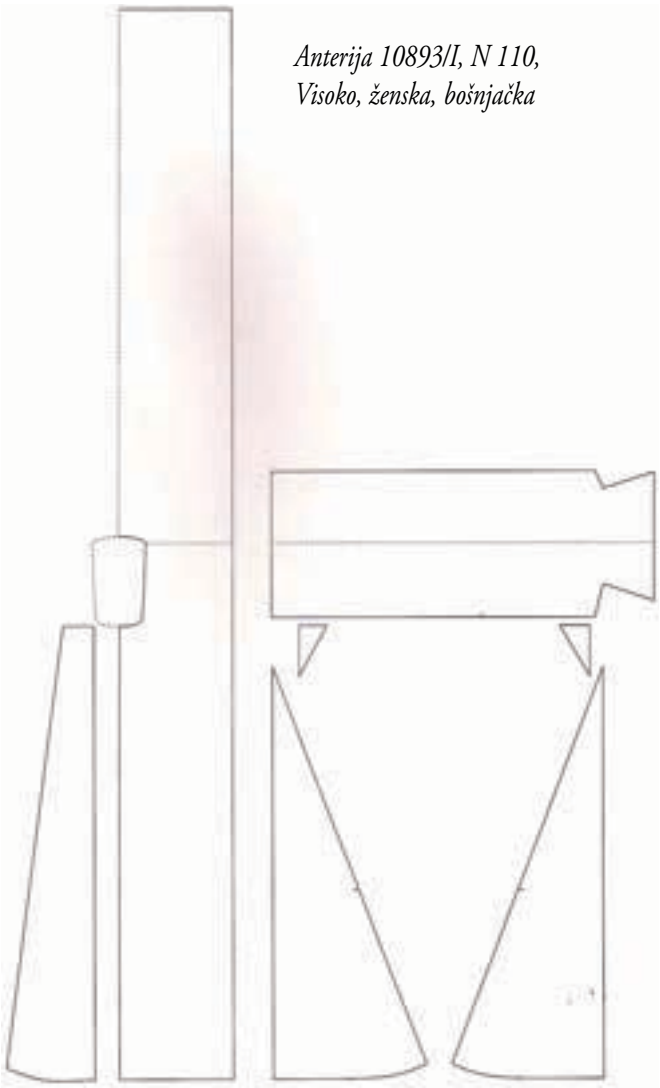

Anterija 10893/I, N 110,
Visoko, ženska, bošnjačka

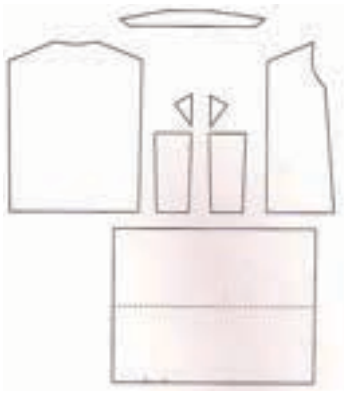

Ćurdijica 5366/I, N 110,
Visoko, ženska, bošnjačka

CRTEŽI KROJEVA

Mr. Azra Bečević-Šarenkapa

TEKSTILNE RUKOTVORINE U VISOKOM

MARICA POPIĆ-FILIPOVIĆ

U literaturi koja se odnosi na osmanski period u Bosni i Hercegovini nema dovoljno podataka o kulturi stanovanja i pojedinim segmentima iz oblasti materijalne kulture koji se odnose na svakodnevni život prosječnih stanovnika Visokog – zanatlija, trgovaca, zemljoradnika, stočara. Pokušaj rekonstrukcije jednog dijela materijalne kulture, onog koji se odnosi na kulturu odijevanja i proizvodnju tkanina, nije nimalo lak zadatak. Ako se uzme u obzir činjenica da se veliki procenat stanovništva bavio poljoprivredom i stočarstvom,[1] može se pretpostaviti da su uzgajali *lan i konoplju* za proizvodnju tekstilnih vlakana biljnog porijekla, odnosno da su upotrebljavali *vunu i kostrijet*, vlakna životinjskog porijekla. Uz pretpostavku da su poznavali vlakna i biljnog i životinjskog porijekla, sa sigurnošću možemo tvrditi da su poznavali i tehnologiju tkanja različitih vrsta tkanina, kao i tehnologiju pletenja i ukrasne tehnike. Od gore spomenutih sirovina proizvodili su različite vrste platna i sukna od kojih su izrađivali odjeću i kućni tekstil.

Organizacija obiteljskog života na patrijarhalnim principima uvjetovala je i podjelu rada unutar obitelji na ženske i muške poslove. Jedan od značajnijih segmenata u djelokrugu ženskih poslova je ženski ručni rad, koji podrazumijeva vještine tkanja, pletenja, veza, izrade čipke, preplitanja, apliciranja. U ambijentu obiteljske intime žene su tkale različite vrste platna i sukna za izradu odjevnih predmeta i posteljnog rublja, dok su djevojke slobodno vrijeme provodile vezući ukrasne predmete od tekstila (*peškire*, *jagluke*, *učkure*, *čevrme*) koji su korišteni za ukrašavanje enterijera kuće ili su, spremljeni u *boščaluke*, predstavljali reprezentativne svadbene darove.

Na osnovu oskudnih podataka iz literature i sačuvanih predmeta u Zemaljskom muzeju BiH u Sarajevu, Zavičajnom muzeju u Visokom ili obiteljskim seharama, ali i komparacijom sa podacima koji se odnose na susjedne urbane sredine, može se zaključiti da su i stanovnici Visokog, pored tkanina domaće proizvodnje, upotrebljavali i određene vrste tkanina iz uvoza – *kadifu*, *čohu*, *šam-aladžu*, svilene i pamučne tkanine.

Opisujući predjele kroz koje su prolazili putujući kroz Bosnu i Hercegovinu, brojni putopisci su, pored opisa naselja, utvrda i krajolika, ostavili i podatke o izgledu nošnje koju su imali prilike vidjeti na domaćem stanovništvu. Podaci o nošnji, iako uopćeni i malobrojni, predstavljaju značajan izvor za rasvjetljavanje jednog značajnog segmenta u kulturi stanovanja stanovnika Bosne, a to je proizvodnja tkanina za izradu odjeće i kućnog tekstila.[2]

---

[1] Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Beograd 1949, 5 (dalje: M. S. Filipović, *Život i običaji*).

[2] Za analizu tekstilnih sirovina i tehnološkog postupka za dobijanje vlakna i proizvodnju tekstilnih predmeta, metodom komparacije će poslužiti radovi: Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, *Naselja i poreklo stanovništva*, SKA, knjiga 25, Beograd 1928 (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*); *Isti*, *Život i običaji*; Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić,

TEKSTILNE SIROVINE

Prerada *lana* i *konoplje* se odvijala na uobičajen način: sjetva, žetva, odvajanje sjemenki, namakanje, sušenje, *stupanje*, čišćenje *pozdera* uz pomoć *trlice*, češljanje lana uz pomoć *grebena* i razdvajanje na *vlas* i *kučine*. Nakon toga je slijedilo predenje niti uz pomoć preslice i vretena i složeni postupak premotavanja i mjerenja niti, pri čemu je korišten šezdesetinski sistem brojanja niti kako bi se odredila potrebna duljina osnove. Korištene su tri vrste preslica: *rašljasta*, preslica *s bašlukom* za predenje vune i *kopljasta* za predenje niti biljnog porijekla. *Snovanje* osnove (u zavisnosti od toga za šta je tkanina namijenjena) i *navijanje* na *vratilo*, odnosno uvođenje niti u *nićanice* (sistem petljica) bio je složen posao koji nije znala svaka tkalja. Filipović spominje da su stanovnici sela u planinskom pojasu visočke regije sijali lan i opisuje proces prerade lana uz pomoć stupe i trlice, te navodi da se "od lana ili *ćetena* pravi bez (platno) za gaće i košulje". Samo jednom rečenicom je navedeno da se na isti način prerađuje i konoplja i da su poslovi oko lana i konoplje čisto ženski.[3]

Vuna je, nakon šišanja i pranja, također prolazila sličan tehnološki postupak – češljanje, grebenanje (razdvajanje na vlas i kučine), predenje, bojenje, premotavanje i mjerenje, snovanje i navijanje, nakon čega je slijedilo tkanje na horizontalnom tkalačkom stanu, tehnikama u dva ili četiri nita. Isti autor opisuje proces dobijanja vunenog vlakna (šišanje, pranje, češljanje) i *kostrijeti*, za koju kaže da je "predu samo *mutapdžije* i od nje prave *arare* i vreće, a vunu predu same žene"[4]. Mutapčijskim zanatom su se od starine bavili stanovnici sela Taukčići i Vratnice.[5]

Ovi podaci, zabilježeni početkom 20. stoljeća, u vrijeme kada na ovim prostorima još uvijek nisu usvojena dostignuća industrijske proizvodnje, bitni su jer potvrđuju pretpostavke da su za izradu odjeće i kućnog tekstila i u osmanskom periodu korištene tekstilne sirovine lan i konoplja, odnosno vuna i kostrijet.

Koža je, također, sirovina koja je korištena za izradu pojedinih odjevnih predmeta.[6] Ovčiju i goveđu kožu su učinjali sami seljaci i od nje izrađivali obuću i druge upotrebne predmete. Ovčija koža je najčešće rezana za oputu za opanke, ili su od nje izrađivane *pustećije* za klanjanje namaza, dok je goveđa koža služila za izradu potplata – đonova za opanke, torbi, *bensilaha*, kaiša, *terkija*, pojaseva i sl.

Među zanatlijama je u osmanskom periodu bilo dosta onih koji su direktno bili uključeni u proizvodnju dijelova odjeće i obuće. Filipović spominje da su se stanovnici sela Porječani od starine bavili rezanjem opute, dok su stanovnici sela Ozrakovići bili tabaci. On, također, navodi: "Sama varoš Visoko

---

Gradske nošnje u Bosni i Hercegovini u 19. vijeku, Sarajevo, s.a. (dalje: Lj. Beljkašić-Hadžidedić, *Gradske nošnje*); Nataša Šahinović, "Visoko i visočke porodice", 13–21 (dalje: N. Šahinović, "Visoko i visočke porodice"), Svetlana Bajić, "Tkanje i vez u Visokom", 27–29 (dalje: S. Bajić, "Tkanje i vez"), Ibrahim Krzović, "Tkanje, vez i zlatovez", 35–37 (dalje: I. Krzović, "Tkanje, vez i zlatovez"), u: Katalog izložbe *Tkanje i vez u Visokom*, Sarajevo 1998.

[3] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 17–18.

[4] *Isto*, 21.

[5] *Isto*, 28.

[6] *Isto*, 22.

je poznata po tabačkom zanatu čije su radionice smještene uz korito rijeke Fojnice. Od starine, *tabak* je mogao biti samo Musliman, a zanat se nasljeđivao."[7] N. Šahinović spominje obitelji Čabaravdić i Đonlagić koje su se bavile tabačkim zanatom.[8]

Opančari su se dijelili na *sarače* (izrađivali su crvene visočke opanke) i *čarugdžije* koji su izrađivali tzv. šabačke opanke.

U pojedinim selima, u prošlosti su se stanovnici specijalizirali za obavljanje određenih poslova vezanih za proizvodnju tekstilnih vlakana. Tako su se stanovnici sela Nažbilje (katoličke obitelji Kalfići i Barešići) bavili bojenjem sukna, a stupe za sukno su bile u selu Stuparići na potoku Kraljušica. Ćebedžijskim zanatom i pucanjem (*drndanjem*) vune se bavilo samo pravoslavno stanovništvo. Poznata visočka ćebad je valjana na stupi u selu Buci. Terzijskim zanatom (krojenjem odjeće za građansko odijelo), kao i abadžijskim (krojenjem odjeće od grubo obrađenog sukna – *abe*), bavili su se, također, samo pravoslavni. Filipović navodi da su terzije za seosko odijelo išle po selima i radile po kućama, prema narudžbi.[9]

Lan i vuna su upotrebljavani za izradu odjevnih predmeta, a može se sa sigurnošću pretpostaviti da je uzgajana i konoplja od koje je, također, dobijano vlakno za tkanje različitih vrsta platna i upotrebnih predmeta: vreća – *harara*, *bisaga*, posteljnog rublja i dr. U odnosu na lan, konoplja ima dulju stabljiku pa je izdašnija, odnosno, dobije se veća količina vlakna, što je bilo veoma značajno za siromašne seoske obitelji. Filipović ističe kako su "žene i devojke sobom tkale i šile sve što im je bilo potrebno od odeće"[10]. Poređenjem sa drugim oblastima u Bosni i Hercegovini može se sa sigurnošću tvrditi da je u osmanskom periodu i u Visočkoj nahiji konoplja korištena za izradu posteljnog rublja – *strožaka*, *ponjava*, ili kao osnova za izradu prostirki, pokrivača, jastuka. Tehnološki postupak proizvodnje niti i tkanja odvijao se na isti način kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.

Za bojenje tkanina u prošlosti su korištene biljne boje. Uzgajana je biljka *broć* za dobijanje crvene boje, korištena je gornja crna *kora divljake* ili *brezov list* za dobijanje žute boje; *ruj* je korišten za dobijanje žute i narandžaste boje, dok se crna dobijala pomoću *sačike* (kovačine), *johine kore* i *ruja*. Za *mavenu* (modru) boju kupovao se *čivit* (indigo), a za crvenu boju kupovao se *krmez* (zrnca sasušenih insekata – stjenica).[11]

Tkanje. Za tkanje je, kao i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine, upotrebljavan horizontalni tkalački stan na kojem su žene od vune tkale *šajak* (tanje sukno za čakšire) u dva nita i *sukno* (deblju vunenu tkaninu) u četiri nita koje je upotrebljavano za izradu gornjih odjevnih predmeta. Žene su same pripremale boju od kore johe i vranile sukno za gunjeve, čakšire, tozluke. U starini je bilo poznato i tkanje pojaseva i pregača, kao i ćilima od dvije ili više paralelno spojenih struka.[12]

U enterijeru gradske kuće, u kojem su u kulturi stanovanja bili izraženi orijentalni utjecaji, tekstilni predmeti su značajno doprinosili obogaćenju prostora. Funkcionalno raspoređen namještaj, često izrađen

---

[7] *Isto*, 30.

[8] N. Šahinović, "Visočke porodice", 16, 17.

[9] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 31.

[10] *Isto*.

[11] *Isto*, 18, 33.

[12] *Isto*, 34.

od rezbarenog drveta, sa obaveznim minderom i musandrom sa dušeklucima i hamamdžikom, pružao su velike mogućnosti za dodatno ukrašavanje tekstilnim predmetima. Minderi sa kalufnim jastucima bili su zastrti makatima i jambezima, a podovi ćilimima izrađenim u kućnoj proizvodnji ili kupljenim na Istoku. Visočke žene su bile vješte u tkanju glatkih – klječanih, bosanskih ćilima, serdžada i makata, koji su upotrebljavani za zastiranje podova, te kao prostirke na sećijama i minderima ili za klanjanje.

Platno. Tkalje su na području Visočke nahije tkale različite vrste platna – *beza* u dva i četiri nita tehnikama *na uzvod*, *na dasku* ili *prebiranjem* na prste (*pirlit*). Filipović spominje *uzvod* – vrstu ukrasnog tkanja u dva nita, od lanenih ili pamučnih niti različite debljine. Pamučno predivo je u procesu tkanja najprije korišteno za ukrašavanje pojedinih dijelova tkanine vezom, a postepeno i kao potka za tkanje miješanog beza. Imućnije gradske obitelji mogle su upotrebljavati pamučno predivo za proizvodnju domaćeg beza od čistog pamuka, ili miješanog sa lanom. Filipović spominje i *ćereće* – tanko platno za izradu košulja,[13] a također i *pirlit*, odnosno tkaninu ukrašenu pirlitom. To je tkanina tkana u dva nita, a u tkanju, tehnikom prebiranja na prste, ukrašena debljim pamučnim predivom, najčešće crvene boje. U Zavičajnom muzeju u Visokom čuva se nekoliko predmeta izrađenih od tkanina tkanih na uzvod, pirlitanjem ili od ćerećeta.

Osim platna za košulje i gaće, žene su tkale i muške i ženske pojaseve (tkanice).

Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić donosi vrijedne informacije o gradskim nošnjama u 19. stoljeću, koje se sa velikom sigurnošću mogu odnositi i na nošnje u ranijem periodu. U arhivskim dokumentima iz 16. i 17. stoljeća spominju se tkanine *čoha*, *kumaš*, *atlas*. Čoha je bila prisutna na tržištu u Bosni i Hercegovini, a uvožena je iz Mletaka, ili iz Burse. Opisujući odijevanje bogatijeg gradskog stanovništva, Beljkašić-Hadžidedić kaže: "Nošnja bogatijih građana bila je veoma kitnjasta i bogato ukrašena, najviše zlatovezom. (...) Srednji i bogatiji slojevi upotrebljavali su veoma fino, tanko pamučno platno, a u svečanim prilikama i pamučno platno protkano svilom. (...) Šalvare i čakšire su se izrađivale od čohe, a najomiljenija boja bila je crvena i zelena."[14] Za determiniranje različitih vrsta tkanina za izradu tradicijske odjeće dragocjeni su podaci koje daje M. Filipović. S obzirom na to da je Visoko veoma rano dobilo status kasabe, razumljive su i razlike u odijevanju stanovnika, pripadnika različitih društvenih grupa. Gradsko stanovništvo, vojni i upravni službenici nosili su odjeću koja se razlikovala od odjeće zanatlija, odnosno prigradskog i seoskog stanovništva. Bogatiji građani su nosili odjeću izrađenu od crvene čohe i sukna, a pripadnici srednje klase i siromašniji nosili su odjeću od domaćeg sukna tamnoplave (*mavi*) boje.[15] Ako navode Filipovića, da su spahije nosili čakšire od crvene čohe, uporedimo sa rezultatima istraživanja do kojih je došla Ljiljana Beljkašić-Hadžidedić, može se sa sigurnošću prihvatiti činjenica da su pripadnici višeg društvenog sloja u osmanskom periodu nosili odjeću izrađenu od skupih uvoznih tkanina. Za razliku od bogatijeg dijela stanovništva, siromašno stanovništvo je nosilo odjeću od tkanina izrađenih u kućnoj proizvodnji (*šajak*, *sukno* tamnoplave boje, deblje laneno platno). Za ukrašavanje odjeće upotrebljavani su *gajtani od zeha*, *srme* ili razna *pucad* od kalaja ili srebra.

---

[13] U Bosni i Hercegovini je na širem području uobičajen naziv *ćeten* (*keten*) za lan, a tkanina od ćetena se naziva ćereće. Tokom 20. stoljeća naziv ćereće se ustalio u označavanju tanke pamučne tkanine, ali se ne može isključiti mogućnost da se u osmanskom periodu ovaj naziv odnosio i na tanko platno od lana, te da se analogijom prenio na pamučnu tkaninu.

[14] Lj. Beljkašić-Hadžidedić, *Gradske nošnje*, 5, 8, 9.

[15] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 56.

Filipović donosi i podatke o ženskoj nošnji na području Visočke nahije.[16] Prema nazivima pojedinih dijelova odjeće (*ječerma*, *ćurdija*, *koporan* i dr.), a poredeći ih sa nazivima za iste odjevne predmete u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, može se zaključiti da i za ženske odjevne predmete vrijede isti zaključci kao i za muške. Za ženske nošnje u 19. vijeku Beljkašić-Hadžidedić navodi kako su bile "pod direktnim uticajem carigradske mode. (...) Košulje veoma bogatih žena bile su bogato ukrašene zlatovezom. (...) Rublje za žene siromašnijeg sloja bilo je od debljeg pamučnog platna." Pripadnice bogatijeg društvenog sloja su nosile odjeću izrađenu od uvoznih tkanina (*čohe*, *kadife*, *šamaladže*), ukrašenu zlatovezom i gajtanima, dok su pripadnice siromašnijeg društvenog sloja nosile odjeću od tkanina domaće proizvodnje.[17]

Osim tkanina za odjeću, žene su na području Visočke nahije tkale i posteljno rublje i kućni tekstil. Konopljano predivo je korišteno za izradu grubog posteljnog rublja (*strožaka*), te upotrebnog, oskudno ukrašenog tekstila u kuhinji (peškira za ruke, raznih bošči za pokrivanje hrane i sl.). Laneno i pamučno predivo je korišteno za tkanje ukrasnih i upotrebnih predmeta (*peškira*, *hamamskih peškira*, *sofrabošči*, *čaršafa*, *jastučnica*). Tkanje je ukrašavano tehnikom pretkivanja tanjim i širim vodoravnim prugama, ili sitnim, veoma stiliziranim motivima tehnikom *na dasku*, najčešće crvenim pamukom. Kućni tekstil je ukrašavan i tehnikom *pirlita* (prebiranja na prste), pri čemu su izvođeni stilizirani vegetabilni ili geometrijski motivi uz rubove peškira i jastučnica, ili sitni motivi po cijeloj površini.[18] Tekstilnim predmetima su pod utjecajem orijentalne kulture stanovanja ukrašavani prozori, vrata, ogledala, ćoškovi soba.

Vještina ženskog ručnog rada ogleda se i u izradi pokrivača – *srmadali jorgana*. Jorgane su, po narudžbi, od vune izrađivale žene vješte tom poslu, dok su vezilje u zlatovezu vezle lice jorgana. Ovi izuzetno lijepo ukrašeni dijelovi posteljnog rublja su, kao dio ženskog ruha prenošeni s generacije na generaciju i čuvani za posebne prilike (prvu bračnu noć, *babine* i sl.).

Pletenje. Čarape, *priglavci* i *nazuvci* od domaće vune ili vune bojene biljnim bojama pletene su *na pet igala*, najčešće ravnim bodom. Na grlićima čarapa su primjenjivani jednostavniji ukrasni bodovi, dok su priglavci i nazuvci *šarani* stiliziranim geometrijskim motivima vunom u boji.

UKRAŠAVANJE

Vez je poseban segment tekstilnog rukotvorstva kojim su djevojke, u slobodno vrijeme, ukrašavale odjevne predmete od sukna i platna (beza), ili kućni tekstil, kojim je ukrašavan jednostavni enterijer kuće. Skladnost motiva i boja, koji krase tekstilne predmete, prenošeni su s generacije na generaciju. Oni ilustriraju ljepotu i skladnost življenja u ambijentu gradske kuće, organizirane prema arhitektonskim vrijednostima orijentalnog graditeljstva. Cijeneći društvene norme i tradicijske običaje, žene i djevojke

[16] *Isto*, 57, 58.

[17] Lj. Beljkašić-Hadžidedić, *Gradske nošnje*, 12–16.

[18] S. Bajić, "Tkanje i vez", 28.

su dosta vremena provodile u kući, baveći se različitim oblicima ručnog rada, koji je često, a naročito kada se u ruhu pokaže u kući mladoženje, doprinosio prestižu obitelji.[19]

Na osnovu primjera iz kolekcije Zavičajnog muzeja u Visokom i predmeta sačuvanih u pojedinim visočkim obiteljima, može se vidjeti da je na području Visočke nahije bio rasprostranjen zlatovez i vez svilenim i pamučnim koncem u boji. Zlatovez je stara vezilačka tehnika porijeklom s Istoka. Djevojke su, u koloritu nježnih, pastelnih boja vezle svadbene darove – *boščaluke* (*čevrme*, *jagluke*, *učkure*, *bošče*), zatim ukrasne i *abdestne mahrame*, *jambeze* za *mindere*, *zariće* na prozorima, *levhe*, kombinirajući ornamentalne motive u skladnu cjelinu. Najčešće su vezeni vegetabilni i geometrijski motivi, a prisutni su bili i zoomorfni motivi. Zlatovez je rađen u tehnikama *vez naskroz* i *potpisani vez* (vez po pismu – crtežu). Vez naskroz je rađen tako da je zlatna nit provlačena s obje strane, pri čemu je navezeni motiv bio jednak i s lica i s naličja. Najčešće tehnike rada su bile *provlak*, *bajberek* i *razvaruša*.[20] U Zavičajnom muzeju u Visokom čuva se ženska košulja – spavaćica i nekoliko čevrma ukrašenih zlatovezom.

Izrada *čipke* je, također, predstavljala značajan segment tekstilnog rukotvorstva. Na predmetima sačuvanim u visočkim obiteljima značajno mjesto zauzimaju *kere* rađene šivaćom iglom i koncem, a najčešće su primjenjivane za ukrašavanje rubova oko vratnog izreza ili rubova na rukavima košulja, odnosno za ukrašavanje rubova na peškirima, jaglucima, čevrmama.

Ukrasni peškiri – *mahrame* su dodatno ukrašavani i ažurnim vezom *teđelom*, čipkom – *kerama* i resama (*kitnjom*), vezanim na različite načine.[21]

Apliciranje. Kao dio tekstilnog rukotvorstva na području Visokog bila je poznata i tehnika apliciranja, tj. našivanja ukrasnih dijelova (komada navezene čohe, perlica, ukrasnih dugmadi, novčića i sl., najčešće na odjevnim predmetima.

U prilogu su neki od primjera ručnog rada sa područja Visočke nahije koji ukazuju na vještine u izradi tkanina, tekstilnih i odjevnih predmeta, te njihovog ukrašavanja. Predstavljeni predmeti danas čine dio etnografskih zbirki Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Visokom.

Autori fotografija

Adnan Šahbaz, Svetlana Bajić, mr. Azra Bečević-Šarenkapa

[19] I. Krzović, "Tkanje, vez i zlatovez", 35.

[20] S. Bajić, "Tkanje i vez", 28.

[21] *Isto*, 29.

Tabla 1

Sl. 1 *Učkur – tkanje vunom u dva nita, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 2 *Vunena tkanina za pregače, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 3 *Šal – tkanje vunom u četiri nita, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 4 *Tozluci od domaćeg sukna, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 5 *Ćulah od domaćeg pusta, Zemaljski muzej BiH*

Tabla 2

Sl. 1 *Uzvod na domaćem bezu, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 2 *Domaći bez ukrašen zlatovezom, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 3 *Svileni uzvod, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 4 *Bošča ukrašena pirlitom, Zavičajni muzej Visoko*

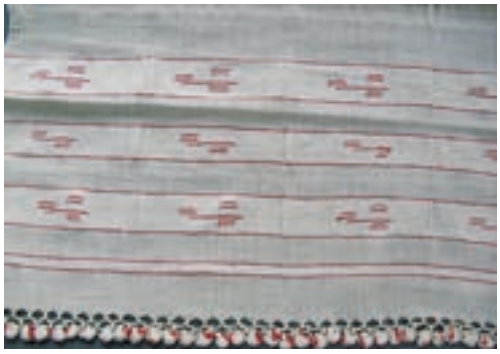

Sl. 5 *Peškir ukrašen pirlitom i kićankama, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 6 *Mahrama s kitnjom, Zavičajni muzej Visoko*

Tabla 3

Sl. 1 *Nazuvci pleteni na pet igala, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 2 *Vez na čohi apliciranoj na torbici, Zemaljski muzej BiH*

Sl. 3 *Uzorak terzijskog veza, Zemaljski muzej BiH*

Tabla 4

Sl. 1 *Zlatovez na košulji, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 2 *Čevrma – svatovska maramica, Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 3 *Kerice – ukrasna čipka na rubu košulje, Zemaljski muzej BiH*

OBIČAJI I PREDAJE VISOČKOG KRAJA

Dr. MEHMED KARDAŠ, MUBERA PULO,
ĐENANA GANIĆ, HABIBA EFENDIRA-ČEHIĆ I MIRNA MALIĆ*

Padom srednjovjekovne bosanske države Visoko gubi status političkog i kulturnog centra i ostvaruje se u okvirima orijentalno-islamske civilizacije, koja će u narednim stoljećima u velikoj mjeri odrediti privredni, društveni i kulturni razvoj, ali i običaje i tradiciju stanovnika ovog kraja. Rani primjeri prihvatanja islama ujedno svjedoče i o procesu prihvatanja drugog kulturnog svjetonazora, ali će i pripadnost drugim konfesionalnim grupacijama odigrati podjednako značajnu ulogu u očuvanju tradicije i običaja kroz osmansko razdoblje. Premda se proces izrastanja Visokog u naselje islamsko-orijentalnog tipa do početka XVII stoljeća intenzivno nastavlja,[1] što će biti presudno za većinsku konfesionalnu grupaciju – muslimansku, tradicijske i običajne odlike pravoslavnog, katoličkog i jevrejskog stanovništva neće u znatnijoj mjeri biti izmijenjene u novim društvenim odnosima. Zapravo, vjerska komponenta ponajviše će biti čuvarom tradicionalnih modela ponašanja pa se, u skladu s tim, običaji, usmena tradicija, ali i svekolika kultura stanovnika ovog kraja, koja vuče korijene iz osmanskog perioda, najbolje ogleda u svjetlu konfesionalne pripadnosti.[2]

OBIČAJI

Običaji[3] stanovnika visočkog kraja mogu se podijeliti na dvije velike skupine. Prvoj skupini pripadali su vjerski običaji konfesionalnih grupacija: muslimanske, pravoslavne i katoličke i jevrejske, dok su drugu

---

* Stručni tim je radio pod rukovodstvom profesora Senada J. Hodovića.

1 Podaci iz katastarskog popisa za Bosanski sandžak iz 1485. godine pokazuju da 3% stanovništva u Visokom čini muslimansko stanovništvo, a prema podacima u popisu iz 1489. taj procenat iznosi 5%. Godine 1540. muslimansko stanovništvo čini 78% stanovništva u Visokom, a 1570. godine čak 93%. Vidjeti: Hatidža Čar-Drnda, "Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće", *POF* 40/1990, Sarajevo 1991, 197–202.

2 S obzirom na činjenicu da je u centru našeg zanimanja osmansko razdoblje, nedostatak izvora koji bi potvrdio običajnu i usmenu tradiciju usmjerio nas je na najstarije radove o ovoj problematici. To zapravo znači da običaji i usmena tradicija koju su zabilježili njeni prvi istraživači ima svoje porijeklo u ranijim razdobljima.

3 U ovom prilogu se pod pojmom *običaj* podrazumijeva njegovo najšire značenje – učestalo ponašanje istih radnji u istim okolnostima, tradicijom utvrđeni oblici vladanja i djelovanja pojedinca ili kolektiva. Tako viđeni, običaji su u uskoj

skupinu činili njima zajednički običaji. Prva skupina, s obzirom na njenu vjersku provenijenciju, u najvećoj mjeri je zajednička za sve pripadnike iste religije, dok se u okviru druge grupe može govoriti o narodnim običajima koji su u manjoj ili većoj mjeri povezani s vjerom, a što je u skladu sa shvatanjem da ne postoji oštra granica između vjerskog i narodnog običaja. Druga skupina uključuje romske narodne običaje, kao i one narodne običaje koji sadrže neke regionalne autentičnosti.

VJERSKI OBIČAJI

Muslimanskim običajima[4] koji su neposredno vezani za islam su pripadali oni koji su pratili najsvečanije blagdane. Stjecište najznačajnijih vjerskih običaja oduvijek je činio najodabraniji mjesec u godini – *ramazan*, koji je u znatnoj mjeri određivao oblike ponašanje tokom čitavog mjeseca (post, grupno učenje *Kur'ana* na mukabelama, zajednički iftari, teravije). Posljednje dane ramazana muslimani trebaju provesti u izrazitijem *ibadetu*, a dužni su podijeliti *zekat* i *sadekatul-fitr* siromašnim muslimanima. Po završetku ramazana nastupa *Ramazanski bajram*. Za tu priliku su se domovi posebno uređivali, oblačilo se *bajramsko odijelo*[5], a pripremala su se i tradicionalna jela, poput *baklave*. Bajram je, također, praćen međusobnim darivanjima, posjećivanjem prijatelja i komšija, ali i obilaskom mezarja bližnjih. *Kurban-bajram*, koji dolazi dva mjeseca i deset dana po ramazanu, pored ostalih bajramskih običaja, obilježavalo je i prinošenje žrtve – kurbana. Ovaj se bajram zove i *Hadžijski bajram*, jer je to vrijeme hadža – hodočašća muslimana u Mekku – jednog od pet temelja islama koji je dužan obaviti svaki musliman ako za to ima uvjete. Prema narodnoj predaji, vjernici koji su kretali na hadž okupljali su se i kretali a mjesta u Visokom koje se i danas naziva *Hadžijina voda*.

U skladu sa islamskom tradicijom, običajima koji se i u Visokom obilježavaju od osmanskog razdoblja pripada i muslimanska *nova godina*, kao i *ašura* – deseti dan mjeseca *muharema* (prvog mjeseca po lunarnom kalendaru), kada se priprema posebna vrsta kompota od više vrsta voća, zrnevlja i ostalih sastojaka, također nazvana *ašura*.[6] Muslimani posebno obilježavaju i *Mevlud* – dan rođenja posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda (12. rebiul-evela, trećeg mjeseca lunarnog kalendara). Mevlud je obično praćen učenjima Kur'ana, ali se za tu priliku pripremala i bogata trpeza, uz obavezno tradicionalno *šerbe*.

---

vezi sa kulturom, vjerom, predajama... O problemu definiranja termina *običaj* detaljnije u radu: Maja Povrzanović, "Pojmovi običaj, navika, obred/ritual, ceremonija, slavlje, svečanost i praznik u jugoslavenskim i inozemnim rječnicima, enciklopedijama i leksikonima", *Narodna umjetnost*, Zagreb 1987, 39–81.

[4] O vjerskim običajima muslimana pisao je početkom prošlog stoljeća Antun Hangi u knjizi *Život i običaji muslimana u BiH*, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1907. Većina vjerskih običaja, uz neznatne izmjene, preživjela je do danas. Za potrebe ovog rada nesebičnu podršku i pomoć pružali su nam: gospođa h. Safija Novokmet, rođ. Hodović (1923–2013) i gospođa h. Vezira Hodović (1931–2012) iz Visokog, te gospodin h. Ahmed Omanović (1933) i gospođa Asifa Omerbegović, rođ. Ganić (1934) iz Moštra kod Visokog. Kontinuitet u očuvanju vjerskih običaja trebao bi biti potvrđen njihovim kazivanjima, ali i kazivanjima koja su oni usvojili od svojih predaka.

[5] Bajramsko odijelo je tradicionalni naziv za novu odjeću koja se priprema za oblačenje na Bajram.

[6] U terminologiji visočkih muslimana ona se danas zove *hašure*/*hašura*.

Odlike vjerskog čina kod muslimana je oduvijek imalo i sve ono što prati rođenje djeteta: učenje *ezana* na desno, a *ikameta* na lijevo uho po samom rođenju, davanje imena djetetu, što je često praćeno svečanim okupljanjima rodbine i komšija, *akika* – klanje kurbana itd. Tu se ubraja i *sunećenje* – obrezivanje muškog djeteta u najranijim godinama.

Različito od pravoslavaca i katolika, a u skladu s islamom, muslimani obilježavaju i ispraćanje umrle osobe. Vjerskom obredu umrloga, *dženazi*, prisustvuju samo muškarci, a umrla se osoba prije samog ukopa *oprema*, što podrazumijeva *gasulenje* (vjersko kupanje), umotavanje u *ćefine*, polaganje u *tabut*, te klanjanje dženaza-namaza.

Najznačajniju grupu *pravoslavnih vjerskih običaja* čine običaji koji su pratili predbožićne i božićne dane. Među predbožićnim običajima su i oni koji se odnose na obilježavanje *Dječinjaca* (u treću nedjelju prije Božića, *Materica* (u drugu nedjelju prije Božića i *Oceva/Očića* (u nedjelju prije Božića. Karakteristični su po "otkupljivanju" poklonima, najčešće orasima, lješnicima, suhim šljivama i slično, da ne bi djeca, majke ili očevi bili "vezani".[7] Posebno mjesto među vjerskim običajima pripada obilježavanju dana i večeri uoči Božića – *Badnjeg dana* i *Badnje večeri*. Na *Badnji dan* se u ranu zoru siječe *badnjak* od hrastovog drveta, koji se donese kući, a ukućani ga poljube i pospu žitom. Zatim se ostavi na neko mjesto gdje se od kuće ne vidi, a u kuću se unosi uveče, presiječe se na tri dijela i stavlja na vatru za pripremu *zaoblice* ili *veselice*, obično od brava, koju domaćin priprema za pečenje. Na Badnje veče se vežu *verige* da jastreb ne bi nosio kokoši.

Centralno mjesto svakako pripada *Božiću*. Na Božić ujutro u kuću dolazi posebni gost – polaznik, koji uzima ugarak od badnjaka i zapaljenim badnjakom udara po vatri izgovarajući riječi zdravice: "Koliko varnica, toliko sinova i ćeri i snaha... itd." Polaznik daruje badnjak novcem, a domaćin njega daruje ogrtačem i prigodnim poklonom.

Na Božić ujutro sprema se *česnica* – vrsta pogače koja se priprema od više vrsta žita. Vodu za česnicu donosi najmlađe dijete u kući, a priprema je djevojka i mlada, koja je zakuha sa grančicom od šljive ili od ružice i u nju stavlja srebrni novčić i male drvene alatke, poput trnokopa, čekića i sličnih stvarčica. Kada se razlomi česnica za vrijeme ručka, ko nađe novčić – može biti trgovac, ko nađe trnokop – on je za radnika i slično.

Uz Božić, najznačajniji pravoslavni praznik je *Vaskrs*. Izuzetno su važni i dani koji prethode Vaskrsu. Na *Zadušnice*, prije vaskršnjeg posta, obilaze se grobovi mrtvih, na *Veliki petak*, prema vjerovanju, Bogomati je šarala jaja i prepostila cijeli dan, te se, stoga, tog dana strogo posti, a ne valja ni igrati ni pjevati. Na *Veliku subotu* se izjutra boje jaja, a za Vaskrs se, pored šarenih jaja, pripremaju kolači, pereci i druga svečana jela. a na *Istočni petak* – prvi petak poslije Vaskrsa, žene iz Visokog i iz obližnjih sela odlazile su rano ujutro na vodu u Caricu i na Hasanaginice Vodu da se tu umiju prije izlaska sunca. Na česmi su "razbile" i pojele jedno jaje, a u vodu bacale novac.

I među *katoličkim običajima* najbrojniji su oni koji se vežu za predbožićne i božićne blagdane. Od *Dana sv. Lucije* (13. decembar) običaj je bio da se prati vrijeme u narednih dvanaest dana do Božića. Naime, vjeruje se da svaki od tih dvanaest dana govori kakvo će vrijeme biti u dvanaest mjeseci naredne godine. Kao i kod

---

[7] O običajima koji prate pravoslavne praznike detaljnije u: Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, SANU, Beograd 1949, 117–146 (dalje: M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*).

pravoslavaca, i katolici na *Badnji dan* sijeku *badnjak* od hrastova drveta te, također, kolju i *zaoblicu*. Prije Božića se prave kolači, ali i posebna pita od oraha, tzv. gibanica. Ona se jede na Badnji dan uveče. Za vrijeme objeda uoči Božića i na Božić na stol se stavlja sud sa pšenicom u koju su zabodene tri upaljene svijeće. Božić su oduvijek pratila i darivanja, posjete domova prijatelja i bližnjih, te niz drugih običaja.

Uz Božić, *Uskrs* je najveći blagdan katolika. Prethodi mu uskršnji post ili *korizma*, koji je i glavni post u toku godine. Korizma ili četrdesetnica dio je liturgijske godine u kojem se katolici pokornički pripremaju za blagdan Uskrsa. Pokora traje 40 dana. Korizma počinje *Pepelnicom* (Čista srijeda), a završava pred *Misu večere Gospodnje* na *Veliki četvrtak* kojom počinje *Vazmeno trodnevlje*[8]. Katolici se pripremaju za slavljenje Uskrsa molitvom, postom, slušanjem i čitanjem Božije riječi te dobrim djelima. U korizmi, kršćani pristupaju sakramentu ispovijedi, da pomireni s Bogom i ljudima radosnije mogu slaviti Uskrs.

Posljednja tri dana pred Uskrs ne radi se ništa, osim što se bojenje jaja može raditi od *Velikog četvrtka* do Uskrsa. Na *Veliku subotu* se posvećuju sir i kruh koji će se jesti na Uskrs. U njega se stavlja i malo kukuruza. Na jutro Uskrsa mrsilo se običnim kuhanim jajetom, dok su se šarena dijelila na dar.

Iz grupacije *jevrejskih vjerskih običaja* posebni su oni koji prate blagdane.[9] *Šabat* je najveći jevrejski praznik koji počinje u petak sa zalaskom sunca, a završava u subotu poslije zalaska sunca. Ujedno je to i dan odmora za koji se oblače najsvečanija odijela i jedu najukusnija jela. Jevrejskim blagdanima uz koje idu vjerski običaji pripadaju: *Roš ašana* – jevrejska nova godina – obilježava se dva dana, pokazuje čovjekovu želju za plodnom, pa je običaj da se novogodišnja večera započne nečim slatkim, a izbjegava se kiselo i ljuto; *Jom kipur* – blagdan pomirenja, pokajanja i praštanja – provodi se u hramu, u molitvi i postu i za tu se priliku oblači bijela odjeća koja je smatrana simbolom čistoće, čime se pokazuje želja ljudi da budu čisti od grijeha; *Hanuka* – jedan od najvećih jevrejskih blagdana, nazvan blagdan svjetla, a slavi se osam dana i noći kao sjećanje na legendu o svjetiljki koja je gorjela osam dana, iako je u njoj bilo ulja za samo jedan dan. Tako je nastao običaj da se prvog dana pali jedna svjetiljka, a zatim svakog sljedećeg po jedna više.

U običaje vezane za jevrejske blagdane spada i pravljenje beskvasnog hljeba za *Pesah* – blagdan u spomen spasenja Jevreja iz egipatskog ropstva, pa se on naziva i *Praznikom beskvasnog hljeba*, a počinje obrednom večerom Seder (=red) sa strogo određenim običajima proslavljanja, pa se i sva pripremljena jela postavljaju na jedan veliki tanjur. Pedeseti dan poslije Pesaha slavi se *Šavuot* – blagdan žetve, a običaj je da se domovi i sinagoge ukrase zelenilom i cvijećem.

NARODNI OBIČAJI

Zajedničkim običajima stanovnika visočkog kraja pripadaju svi oni koji prate uobičajene praznike pripadnika svih konfesionalnih grupacija. Premda i u okviru ove skupine postoje specifičnosti koje jedne od drugih razlikuju u običajnom smislu, ipak su one minimalno izražene. Najznačajniji od tih običaja su oni koji dolaze uz *Jurjevo* (Jurjevdan, Đurđevdan) i *Ilindan* (Aliđun).

---

[8] To je najznačajnije vrijeme u liturgijskoj godini kada kršćani slave otajstvo muke, smrti i uskrsnuća Isusa Krista.

[9] Detaljnije o jevrejskim običajima vidjeti: Eli Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma: istorija, religija i običaji*, Magistrat, Sarajevo 2002.

Jurjevo (Jurjevdan, Đurđevdan), osim što od davnina predstavlja opći praznik stanovnika visočkog kraja, ujedno je i najveći romski blagdan kojim se slavi povratak proljeća. Prati ga niz običaja od kojih neki prethode Jurjevu ili su karakteristični za taj dan.

Jurjevo najprije karakteriziraju razna sakupljanja i teferiči, ali i niz vjerovanja koja vuku porijeklo iz ranijih razdoblja. Jedan od najvažnijih običaja je i obredno kupanje Roma na rijeci Bosni u ranu zoru. Inače, prije Jurjeva tradicionalno se bralo cvijeće i trave kojima su se kitile kuće i sobe na taj dan, a za ovaj dan se veže i hvatanje *omahe* (kapljice s mlinskog kola), koja se ostavljala u cvijetnjak, i kojom se na Jurjevo umivalo. Djeca su uoči Jurjevdana pravila trube od vrbove kore, ali nisu smjeli trubiti prije Jurjeva. Kravama su se pleli vijenci od maslačka i stavljali oko vrata da bi imale više mlijeka. Bralo se drenovo granje, kojim su se na Jurjevo budili članovi porodice, kako bi bili jaki i istrajni kao drenovina. Običaj je bio da djevojke uveče bacaju nanule preko kuće, pa ako se prsti nanule okrenu u kuću, te se godine neće udati, a ako se peta okrene kući, onda hoće. Među stara vjerovanja spada i ono da uoči Jurjevdana vještice na vratilu potpuno gole jašu i obilaze tuđe usjeve, stoku i štale, a najviše se kreću po raskršćima kuda se kreće stoka i bacaju po njima zapise i smotuljke. Kad neko naiđe pa se prevari i to podigne, može "nagraisati". Da bi se to izbjeglo, oko štala, naročito onih u kojima su krave, posipa se proso kako bi se skinule čini, a prilikom tog obilaženja i posipanja u ruci se drži *maša*, a u ustima prsten od srebra.

Iz osmanskog perioda je i stari običaj odlaženja u Ljetovik i na vrelo Kraljevac. Tamo su djevojke nosile krpice koje su se vezale za grmove kod vrela kako bi se tu ostavilo "nezdravlje". Muslimani iz Vratnice i Kule pred Jurjevo čine dovu na brdu Ulukovcu kod šehidskog mezara koji je sačuvan do danas.[10]

Ilindan (od sv. Ilija, nazvan i Gromovnik, starozavjetni prorok koji je, prema Bibliji, bio uznesen ognjenim kolima na nebo), odnosno *Aliđun* (Alijin dan, od ar. riječi ʻAliyy/ʻAlī = Uzvišeni, Moćni, Otmjeni i tur. riječi gün = dan), također je od starih vremena imao status općeg praznika koji slave pripadnici svih konfesionalnih grupacija, što je potvrđeno i izrekom *Do podne Ilija, a popodne Alija*. Obilježava se 2. augusta, a praćen je velikim teferičima na raznim mjestima Visokog i okoline. Ujedno, to je poseban dan za Rome, jer predstavlja prekretnicu ljetnog perioda kada počinju pripreme za zimu.

Kod svih su u svetkovanju Ilindana/Aliđuna dolazile do izražaja staroslavenske paganske tradicije povezane s kultom sunca, gromova i kiše.[11] Tri dana prije i tri dana poslije Ilindana su *Kresovi*. U te dane se ne smiju prati haljine. Prema vjerovanju, one će ispucati i iskresati se (iskositi), jer je voda jaka. Također se ne smije putovati pješice bez zaklona od sunca, jer se može "pregorjeti". O Ilindanu/Aliđunu se ne smiju brati lješnjaci, niti spominjati ta riječ, nego se govorilo da su "rodile gube". To se činilo da ne bude grmljavine, jer, ako o Aliđunu bude grmjelo, neće te godine biti lješnjaka.

---

[10] Vidjeti u poglavlju *Predaje – O šehidima*.

[11] O elementima staroslavenske tradicije u narodnim vjerovanjima bh. muslimana vidjeti: Emir Duranović, *Tragovi staroslavenske tradicije u praksi bosansko-hercegovačkih muslimana*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo 2009, neobjavljeni magistarski rad (dalje: E. Duranović, *Tragovi staroslavenske tradicije*).

Kako piše Filipović,[12] muslimani iz Visokog su proslavljali Aliđun na Hadžijinoj vodi, pored puta za Topuzovo polje, dok je ranije bio običaj da se konjima uoči Aliđuna ide na Kiseljak. S Kiseljaka bi se vraćali preko Liješeve, prešli bi Bosnu i svratili na teferič u Arnautoviće, a odatle poljem u Ozrakoviće, gdje bi opet prešli Bosnu i vratili se na Hadžijinu vodu. To je bila stara tradicija, a kad su izgrađeni putevi, običaj se ograničio na Arnautoviće.

OBIČAJI U SVAKODNEVNOM ŽIVOTU, MEĐULJUDSKIM ODNOSIMA TE ZAJEDNIČKI OBIČAJI VEZANI ZA SMRT I POKOP

Ovo poglavlje predstavlja segment skupine narodnih i vjerskih običaja koji se međusobno prepliću u tolikoj mjeri da se često jedva nazire granica između njih. Upravo zbog njihovog međusobnog prožimanja, ovu smo grupu običaja predstavili kao običaje u svakodnevnom životu, a odnose se na običaje vezane za rađanja, odrastanja, proslave i, na kraju, smrti i sahranjivanja. Ti običaji imaju djelomično uporište u okviru vjerskih obreda, ali se oslanjaju i na zajedničku tradiciju naroda koji žive na ovim prostorima do danas. To im, s jedne strane, daje draž raznolikosti, ali, s druge strane, i tradicionalnog međusobnog razumijevanja.[13]

Običaji koji se odnose na svakodnevni život vežu se, prije svega, za osnivanje porodice. Već smo vidjeli da su djevojke oduvijek pribjegavale različitim magijskim radnjama kojima bi sebi prizivale skorašnju udaju, a najviše ih je vezano za Jurjevdan/Đurđevdan.[14]

Život mladih ispunjen je momkovanjem i djevovanjem, sastancima, ašikovanjem i eglenisanjem, prosidbom, ili otmicom djevojke, a završava svadbenim običajima. Djevojke i mladići su odlazili na razna slavlja, teferiče, svadbe, crkvene zborove, mobe i druga narodna okupljanja, pa su se međusobno zagledali. Kada momak namigne djevojci daje joj, zapravo, znak da mu se dopada. Ali, njegova želja da joj to pokaže i riječima dovodi do *eglenisanja* (jednostavnog zabavnog razgovora), a naposljetku do *ašikovanja*.

Ašikovanje zaljubljenih je bilo pretežno tajno i sakriveno od pogleda drugih. O tradiciji ašikovanja mladih svjedoče brojne bosanske narodne ljubavne pjesme – sevdalinke, koje su se zadržale i danas.

Kako bi brak bio sporazuman angažuje se *kodoš – provodadžija*, tj. profesionalni posrednik u sklapanju parova za uspješan brak. Provodadžija ili provodadžika ima počasno mjesto ako sklopi zadovoljavajući brak po obje strane i bogato je darovan/-a, ali isto tako i loš status ako prevari jednu stranu, ili ako brak ne uspije. Provodadžika svoj *nijet*[15] obično započinje nekim slučajnim poslom u blizini udavače ili momka; diskretnim ispitivanjem i hvalom bi predstavljala momka ili djevojku, a potom dobivala povratnu informaciju od roditelja *išaretom* (znakom), u vezi sa slaganjem ili neslaganjem za sklapanje braka.

---

[12] M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 123.

[13] O običajima u svakodnevnom životu, koji su prisutni do danas, vidjeti detaljnije u knjizi: *Običaji muslimana, pravoslavnih, rimokatolika i Jevreja u BiH*, Međureligijsko vijeće u BiH, Sarajevo 2005.

[14] Opširnije u poglavlju *Narodni običaji* – Jurjevo (Jurjevdan, Đurđevdan).

[15] *Nijet* u ovom slučaju znači namjera, naum, tj. nešto što je naumila.

Nekada je za išaret bilo dovoljno da joj se ponudi slatka kahva, što je značilo pristanak roditelja, dok je znak odbijanja bila gorka kahva. Odbijanje prilikom provodadžisanja često je bilo uzrokovano razlikom u imovinskom statusu porodica.

Nakon sporazumnog pristanka uslijedio bi običaj *prosidbe* i *izuna*, tj. zvaničnog odobrenja roditelja za ruku njihove kćerke. Velika svečanost popraćena općim veseljem, jelom i rakijom, te nizom narodnih običaja i igara, koja bi znala potrajati i po nekoliko dana, bila je karakteristična kod kršćanskih porodica prilikom prošnje djevojke, što je u velikoj mjeri podsjećalo na svadbu.

Međutim, zabilježeno je da bi se neočekivano znala desiti i iznenadna *otmica* ili *krađa djevojke*. U narodu su se razlikovale dogovorena od prave otmice: dogovorena otmica je kada se djevojka *ukrade* uz prethodno dat pristanak na brak, u odnosu na pravu otmicu koja je imala za cilj iznenada ukrasti djevojku bez njene saglasnosti, što je često imalo negativan ishod za obje strane, uzrokujući borbe i svađe oko vraćanja ili puštanja djevojke. Po dogovorenoj otmici djevojka će čekati spremna određenu noć. Svatovi koji kreću po mladu povedu sa sobom jednu ili dvije *jenge*[16] koje će biti uz mladu kada je ukradu. Mlada čeka poziv mladoženje i kroz prozor mu dodaje svoju odjeću koju je pripremila za bijeg, a zatim i sama izlazi. Kada svatovi s mladom dođu mladoženjinoj kući, još tokom noći se započne sa slavljem, pucanjem i veseljem koje se nadaleko čuje, te je to obično i znak njenim roditeljima da je mlada *ukradena*. Kod mladoženjine kuće će se provesti običaji dočeka mlade, a vjenčanje i svadba će uslijediti nakon roditeljskog izuna i *mijera*. To je običaj prilikom kojeg se nose kafa i šećer u svrhu izmirenja, koji se prenosio s koljena na koljeno i održao u praksi do danas.

Svadba (pilav, pijer ili pir) predstavlja narodno slavlje upriličeno prilikom sklapanja braka, te se oslanja s jedne strane na vjerske, a s druge na narodne običaje. Zbog toga ima i različitih običaja vezanih za svadbu kod muslimana, pravoslavnih i katolika. Ono što je karakteristika osmanskog perioda je da su čin vjenčanja obavljale kadije, ili po njihovom ovlaštenju naibi, mjesni ili mahalski imami, bez obzira na konfesionalnu pripadnost bračnih parova.[17]

Svadba kod muslimana[18] prepoznavala se u sljedećem: privođenje mlade u kuću, provođenje vjerskog običaja *nićaha* (sklapanja braka), *đerdeka* (prve bračne noći), te svadbenog slavlja, *pilava* ili *pira*, popraćenog soframa, pjesmama, igrom i veseljem. Mladini roditelji i ukućani pripremaju *seisanu* ili *čeiz* (opremu) koju će poslati prije svadbe. Pred svadbu mlada napravi *sergiju* (okiti sobu svojom spremom i umijećem

---

[16] *Jenga* je opći naziv za djevojku ili ženu koja ide po nevjestu u svatovima i prati je da ne bi bila sama među muškarcima. Vidjeti: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1973, 368–369 (dalje: A. Škaljić, *Turcizmi*).

[17] U visočkom sidžilu u Orijentalnom institutu u Sarajevu (S. 67) zavedeno je 107 bračnih ugovora, od čega je 78 muslimanskih, 26 hrišćanskih i 2 romska braka. Vidjeti: Hatidža Čar-Drnda, "Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor", *POF* 38/1988, Sarajevo 1989, 253–256. U visočkom sidžilu za period 1825–1829. godine u Zavičajnom muzeju Visoko (Mehmed Mujezinović, "Regesta visočkog sidžila H. 1240–1245 (1825–1829) godine", Sarajevo 1971 – rad u rukopisu) evidentirano je 125 sklopljenih brakova, od čega 94 muslimanska, 14 hrišćanskih i 7 romskih brakova. U oba sidžila je evidentiran i po jedan ugovor o razvodu braka.

[18] O svadbenim običajima muslimana detaljno su pisali: Enver Mulahalilović, *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1988, str. 40–49, i Muhamed Hadžijahić, "Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine", *POF* XXXI/1981, Sarajevo 1981, 155–168.

veza), te tu noć doći će joj žene da je okniju. Za svadbu, koju prate razni običaji slavlja, darivanja mlade i ukućana, priprema se velika sofra (trpeza) koju sprema aščі-kaduna (vrsna kuharica).

Mlada se u muslimanskoj kući dočekuje s Mushafom (Kur'anom) koji joj stavljaju pod desno pazuho, a pogaču pod lijevo, te ulazi desnom nogom u kuću i ljubi prag kuće, a svekrva je posipa ječmom ili pšenicom.

Kod pravoslavnih svadba bi započinjala okupljanjem svatova kod mladoženje i biranjem *čaje*, tj. šaljivdžije koji će ih zabavljati[19]. Uz opće veselje, sa domaćinom na čelu, svatovi su odlazili pred djevojčinu kuću. Kada dobiju dozvolu za ulazak u kuću, iznosili bi se darovi za mladu na gledanje. Za to vrijeme, starješine provode običaj zvani *mir* (simbolični pregovor oko povoda dolaska svatova), koji se obično završava odobrenjem braka. Potom bi uslijedilo zajedničko lomljenje šarenog hljeba, te bi veselje potrajalo sve do zore. Prije polaska svatova mlada će izaći pokrivena velom, okićena cvijećem i uslijedit će ispraćaj s pjesmom djevojaka. Neko od mlađih iz svatova bi tada ubrzao kući, radi *muštuluka* (poklona za radosnu vijest) od mladoženje. Po dolasku kući kod mladoženje, mladenci se dočekuju sa medom, rešetom i lučem (svijećom), te mlada ljubi prag kuće i ognjište. Sprovodi se običaj *poljevačine*, kada mlada ljubi ruke po starini i *polijeva* ih vodom iz ibrika. Oni će je darivati nakitom ili darom, stavljajući ga u *leđen*. Potom bi se iznosila rakija, meza (suho meso i drugo) i sofra od *prinosa* (prikupljenog jela od komšiluka i rodbine), i nastavljalo sa blagosiljanjem vjenčanja, mladenaca i kuće. Po završetku svadbe, mlada će svakog iz svatova darovati nekim darom ili jelom sa sofre da ponese kući.

Kod katolika i danas svadba predstavlja najveće slavlje, a nekada je zahtijevala čak i višegodišnje pripreme u jelu i piću.[20] Svadba bi trajala od srijede do nedjeljne mise, kada će mlada svečano staviti *krpu*[21] na počelicu, po kojoj će se prepoznavati da je udata. Svatovi su se najprije skupljali kod mladoženje, dočekivani s pjesmom i posipani rižom, a glavni od njih su bili *stari svat*, *kum*, *djever* i *jenga*. S druge strane, u mladinoj kući bi se okupile djevojke, te bi uz igru i pjesmu ispratile mladu pokrivenu pod *duvakom* (tankim velom). Svatovi bi je tada poveli mladoženjinoj kući, nakon što njeni roditelji pošalju komordžiju sa djevojačkom opremom. Po dočeku kući, mlada izljubi ruke članova porodice i rodbine, a potom prag i ognjište kuće. Kada sjede, u krilo bi joj posjeli neko mlađe dijete radi napretka u potomstvu, što je običaj i kod muslimana i pravoslavnih. Nakon prve bračne noći, uslijedit će običaj *polijevanja*, prilikom kojeg će mladu darivati. Istom prilikom će i ona rodbinu darivati nečim iz svoje opreme. Običaj vezan za maslenicu koju su poslali prijatelji iz mladine kuće, prekrivenu velom, zašećerenu i bogato okićenu cvijećem, uslijedit će uz zajednički ručak. Vjerovalo se da će mladoženja dokazati da je pravi muškarac, ukoliko maslenicu spretno izvadi iz tepsije. U prvi komad maslenice on će ubaciti dukat i predati ga mladoj, a ostatak će se razdijeliti. Po završetku svadbe, običaj je bio da se kao dokaz uspjelog prijateljstva pošalje prijateljima kokoš ili pijetao.

Poslije svadbe dolaze običaji prijateljskog posjećivanja. Kod muslimana je posebna prilika kada dolazi u prvu posjetu zet sa darovima za tazbinu. Za tu priliku mladini roditelji pozivaju komšiluk i rodbinu da

---

[19] O svadbenim običajima pravoslavnih detaljnije vidjeti: M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 164–170.

[20] Detaljno o katoličkim običajima vidjeti: Nikola Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1908 (pretisak Matica hrvatska, Mostar 1999).

[21] *Krpa* je bijeli peškir izvezen raznobojnim dekorativnim šarama.

prisustvuju dočeku zeta, peče se halva i provode se neki drugi običaji (vezanje zeta kako bi ga punica otkupila slatkišima...). Kod pravoslavnih, kada mladini roditelji dolaze prvi put zetu u posjetu, nose darove, a mladoženjini zovu sve iz komšiluka i rodbine na doček. I ovdje se provodi običaj otkupljivanja zeta od punice. Kod katolika svat treći dan, poslije mise u crkvi, ide u prijatelje na slatku rakiju.

Nakon vjenčanja i stupanja u zajednički život mladi ljudi teže da zasnuju porodicu i dobiju djecu. Brojni su običaji koji se vežu za plodnost i sretan porod. U slučajevima gdje žene nisu mogle zanijeti tražili su se razni narodni lijekovi protiv neplodnosti, žene su znale tražiti lijeka za neplodnost i u zapisima hodža ili u receptima magijske prirode.

Kada žena zanese zovu je *trudna* ili *bremena*. Mnogobrojna vjerovanja i običaji vezani za trudnice održali su se u predajama i do danas. Tako, naprimjer, prenosi se kako trudnoj ženi ne valja da gleda vatru / požar jer će joj dijete biti izasuto ili crveno, ne valja da prelazi preko užeta jer će se pupčanica omotati oko bebinog vrata, ne valja da nešto ukrade jer će ostati znak (mladež) na bebi, itd. Kada trudnica osjeti prvi pokret bebe u stomaku, vjeruje se i danas da će biti nalik na onog kojeg je u taj mah pogledala. Općenito se smatra grijehom trudnicu odbiti u onome što zatraži, pa bilo to i pola zalogaja, inače "može mu se vratiti". I sada kažu stari ljudi da će "iskočiti" jačmir onom pored kojeg trudnoj ženi "ostane ah" na neponuđeno jelo, ili još kažu u šali da će mu miši izgristi haljine.[22]

Običaji vezani za *porođaj* obuhvataju niz simboličnih radnji za koje se vjeruje da olakšavaju porod i da ga prate sretnim ishodom, kao, naprimjer, da se otvore vrata džamije u mahali, da se raspletu pletenice kose ili rasplete kakav drugi čvor, s uvjerenjem u lahak i sretan porođaj. Period od četrdeset dana od dana poroda zove se *babine*, a porodilja *babinka* kod pravoslavaca, ili *lohusa* kod muslimana. U tom periodu porodilja nigdje ne izlazi i ne radi kućne poslove, jer "ne valja se", a uz nju treba da bude još neka žena, npr. svekrva. Običaj je da u ovom periodu porodilja dijete malo "zaštrcne" mlijekom poslije dojenja, radi ljepote i sjajne bjeline kože poput majčinog mlijeka.[23]

Rođenje djeteta prate vjerski obredi prožeti narodnim običajima, kao što su nadijevanje imena i čuvanje od uroka. Kod muslimana rođenje djeteta prati niz vjerskih obreda,[24] a kod kršćana obred krštenja djeteta. Kod katolika je običaj da se požuruje sa krštenjem po rođenju i da se odabere kum, a djetetu ime daju roditelji. Pravoslavni ne žure sa ovim obredom, jer se vjeruje da dijete brže raste i napreduje prije krštenja.[25] Oni će se požuriti sa krštenjem samo u slučaju da je dijete slabunjavo, jer ako dijete umre nekršteno, roditeljima neće biti oprošteni grijesi. Krsni kum daje ime djetetu, osim prvorođenom koji će ponijeti ime oca jednog od roditelja.

---

[22] Prema kazivanju Safije Novokmet, rođ. Hodović (1923-2013) i Asife Omerbegović, rođ. Ganić (1934).

[23] Prema kazivanju h. Vezire Hodović (1931–2012), koja prenosi da je to čula od drugih žena. S druge strane, treba spomenuti da se i danas u narodu vjeruje da majčino mlijeko ima sposobnost zacjeljivanja rana kod suhe kože, ispucanih bradavica i liječenja oka zatrunjenog zavarenim krečom.

[24] Opširnije u poglavlju *Vjerski običaji*.

[25] Po kazivanju Radana Dragutina (1935–2015) iz sela Luke (Ilijaš), koji živi u Visokom od 1949. godine, ovo je vjerovanje i danas prisutno u visočkom kraju, gdje roditelji ostavljaju krštenje djeteta za kasniji period, zapravo za određenu slavu koja je vezana za tu porodicu.

Odmah po rođenju dijete bi se zaštitom čuvalo od *uroka*.[26] Različiti su vidovi zaštite po narodnom vjerovanju, ali u visočkom kraju se za novorođenče uvijek kazivalo *mašala/mašalla(h)*[27] ili "ne ureklo se", bez obzira na konfesionalnu pripadnost stanovnika. Također su se na kapicu, ili na bešiku iznad glave djeteta, stavljali "uročni" predmeti radi zaštite,[28] o čemu svjedoče isti običaji koji su se održali i do danas.

S druge strane, liječenje od uroka zabilježeno je kod pravoslavnih umivanjem djeteta vodom iz usta onoga koji ga je urekao, uz riječi: Koje oči urekoše, one i odrekoše![29] i uz zagasivanje ugljevlja.

Običaj da se dijete stavi u dubak kada napuni tri mjeseca i tri dana *da bi brže prohodalo*, predstavlja davnašnji običaj koji se održao i do danas, a prakticira se u svim sredinama, bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Dijete se drži u dupku i kada ojača, sve dok ne prohoda, a u tu čast nane, odnosno bake, i danas prave pitu maslenicu koja se zove *prohodalica* kod muslimana, *prohodanica* kod pravoslavaca ili *postupnica* kod katolika, te slatka jela poput medenih gurabija ili lokuma.

Običaj *šišanog kumstva* spada u običaje koji su su najbolje očuvali kod pravoslavaca. Šišano kumstvo započinje po prvom šišanju djeteta[30], a kum može biti i druge vjeroispovijesti. Za šišanog kuma se bira mlad i zdrav čovjek, sa željom da dijete ima uspjeha u životu. Kada kum odreže pramen kose, daruje dijete, a i sam biva darovan čevrmom. Kod pravoslavnih se kosica sveže za jednu mladu voćku, a kod muslimana se nosi u džamiju, neko turbe, ili ko pođe na hadž, ponese taj pramen. Kod katolika nisu zabilježeni običaji koji se vežu za prvo šišanje i šišano kumstvo.

U slučaju da je dijete slabunjavo ili da roditelji nemaju sreću u potomstvu, uobičajeno je *promijeniti ime djetetu*, pa dijete nosi novo ime po kojem ga svi zovu, a ima i zvanično po kojem je uvedeno u matične knjige. Često se u takvim slučajevima djetetu daje i ime jednog od roditelja. Među narodnim običajima vezanim za djecu su i zapisi, gatanja i drugi načini kako bi se dobilo i održalo zdravo i sretno potomstvo.

Kada dijete poraste, roditelji ga šalju u školu. *Osnovno obrazovanje* djece u Visokom u osmanskom periodu odvijalo u okvirima vjerskih predmeta: muslimanska djeca su išla u mekteb, katoličku djecu su u poučavali fratri, dok su pravoslavna djeca osnovno vjersko obrazovanje stjecala najčešće u kući. Polazak u mekteb označavao se svečanim oblačenjem, a običaj je bio i da se hodži – efendiji ponese i dar. Tokom pohađanja mekteba svako dijete bi "proučilo" Kur'an, a učili su se i drugi vjerski predmeti. Na završetku školske godine priređivale bi se *hatme* – završne svečanosti na kojima su djeca pokazala šta su naučila, a prisustvovali su im roditelji, rodbina i komšije. Prisutnima su se dijelili somuni ili hljepčići, a potom bi se odlazilo kućama na *mubareć* (slavlje), uz šerbe, kafu i slatko jelo.

---

[26] Opširnije o uroku i narodnom liječenju pisao je krajem 19. stoljeća Leopold Glik u radu "O urocima. Prinos iz narodnog ljekarstva u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. I, knj. IV, Sarajevo 1889, 58–65 (dalje: L. Glik, "O urocima").

[27] Riječ *mašala/mašalla(h)* (ar. mā šā'allāh) upotrebljava se kao znak čuđenja ili dopadanja, zatim kao zaštita od uroka u formi *ne ureklo se*. U prijevodu sa ar. znači "sa voljom Allaha" ili "što Bog hoće to i biva". Vidjeti: A. Škaljić, *Turcizmi*, 448.

[28] Opširnije o tome u poglavlju *Narodna vjerovanja i praznovjerice*.

[29] M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 149.

[30] O kumstvu (svadbenom, šišanom i kumstvu kod sunećenja) kod muslimana pisao je Kosta Hörmann u radu "Kumstvo u Muhamedovaca", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. I, knj. I, Sarajevo 1889, 36–38.

Običaji u međuljudskim odnosima obuhvataju one među komšijama, zatim gostoprimstvo i pobratimstvo. Ovi običaji su djelomično regulisani vjerskim odredbama, ali se oslanjaju i na običaje iz daleke prošlosti ovdašnjeg naroda.

Običaji dobrih odnosa među komšijama su u narodu bili vrlo poštovani, a dijelom su se ti običaji i danas zadržali po mahalama. Vjerovalo se da je komšija preči nego brat, jer će prvi priteći u pomoć pri radu, bolesti ili kakvoj nevolji. Stoga se komšiluk redovito pazio i obilazio.

Nekada se dužnošću i Bogu milim postupkom smatralo ugostiti neznanog putnika: pružiti mu jelo i piće, odmorište i konačište (noćenje). Za to se nije uzimao novac, ali je bio običaj da putnik daruje djecu u kući u kojoj je bio ugošćen.[31]

Bratska pažnja ili pobratimstvo su rezultat nekada uobičajenog plemenitog ispomaganja čovjeka u životnoj nevolji ili opasnosti, bez obzira na njegovu vjeru ili imetak. Običaji pobratimstva najduže su se zadržali među pravoslavnima, dok su kod katolika rijetki. Zabilježeni u i slučajevi pobratimstva među različitim konfesijama, obično među pravoslavnima i muslimanima.

Običaji vezani za smrt i pogreb prate vjerske obrede pa se u skladu s njima obavljaju pripreme prije ukopa, kao i sami ukop. Kod muslimana je vjerskim propisima određeno sve što se odnosi na pripremu i ukop, ali ipak postoje brojni narodni običaji koji su ostali od davnina i koji su samo donekle prilagođeni islamskom učenju. Kada se pojave prvi predznaci skore smrti kod slabog ili bolesnog čovjeka, kršćani zovu ljude da se s njim oproste. Katolici pale odmah svijeću uz njegovo uzglavlje i zovu svećenika na ispovijest i pričest. Pravoslavni je zapale onog momenta kada smrt nastupi, uz kuknjavu žena narikača koje u stihovima iznose zasluge pokojnika. Iako se kod muslimana razlikuju ovi običaji, zajedničko je svima da se pazi kako ništa ne bi prešlo preko tijela pokojnika ili *mejta* da se ne bi povampirio. Muslimani "čuvaju" mrtvaca dok je u kući, pravoslavni ga opasuju crvenim pletivom, a katolici preko pokrova stave crven konac i mali krst. Kod pravoslavnih je običaj da se u grob stavlja i pokoji novčić. Zajednički običaji su da se ožalošćenim u kuću donose jela i pića, izjavljuje se saučešće, postavlja se sofra, a na pogrebu/dženazi se djeci dijeli novac.

Znaci žalosti su zajednički narodni običaji koji djelomično imaju uporišta u vjerskim običajima. Karakteristični su za žene pokrivanjem bijelom maramom oko glave, kod muslimanki zvanom *okruga*, kod pravoslavki *krpa*, a kod katolkinja *čember*[32], nekada crne boje. Pravoslavke su u znak žalosti rezale kosu, izvraćale bi ječermu, a ožalošćeni muškarci džemadan ili gunjevicu. U običaju je i danas da kršćanke crninom obilježavaju žalost u porodici.

Općenito je da se javno spominjanje umrlih, tj. s*pomeni*, daju na sedam i četrdeset dana, pola godine i godinu dana, sa izvjesnim karakteristikama po konfesijama. Kod muslimana su to *tevhidi*, a kod pravoslavnih i katolika se postavlja i sofra, za neke spomene na groblju a za neke kod kuće. Zajedničko kod kršćana je da imaju posebne dane u godini koji su posvećeni spominjanju mrtvih.

---

[31] Nekada su begovske i druge imućne kuće imale svoju *ahar-odaju*, tj. namjenski odvojenu gostinjsku sobu za putnike namjernike. Takve kuće poznavale su se izdaleka jer su imale oko jedan i po metar visok odžak na vrhu kuće sa *alemom* (znakom) na krovu.

[32] *Čember* je perzijska riječ za fino bijelo platno, šifon, koji se nosio preko lica.

Groblja (pravosl. i katol.) ili *greblja* (musl.)[33] su izdvojena i najčešće ograđena mjesta na kojima se ukopavaju umrli. Kod muslimana se grob umrlog zove *mezar* ili *kabur*, a kasnije biva obilježen sa dva kamena nišana, od kojih se uzglavni zove *bašluk*. Na njemu su, pored imena umrlog ispisanog arapskim slovima, urezani ili reljefno izvedeni motivi u vidu rozeta, u ranije vrijeme su to bili simbolički motivi poput sablji, a natpisi su često u stihovima na osmanskom ili arapskom jeziku.[34] Kod kršćana su se grobovi obilježavali drvenom ili kamenom ravnom pločom sa urezanim krstom ili posebno isklesanom pločom u obliku krsta.

NARODNA VJEROVANJA I PRAZNOVJERICE

VJEROVANJA

Narodna vjerovanja su vezana za izvjesne oblike ponašanja, za odnose prema nekim životnim pitanjima, te su time bitna odrednica svakog naroda. Ona se prenose iz generacije u generaciju, od najranijih vremena do danas, te uz određene izmjene u svom sadržaju i načinu kazivanja zorno svjedoče o svijetu i pojavama o kojima govore. Poznato je da postoje narodna vjerovanja koja su ista i koja su zastupljena na širem prostoru, ali postoje i ona vjerovanja koja su vezana za određeno područje / mjesto. Iz široke lepeze izdvojili smo neka od vjerovanja koja su nam potvrdili naši kazivači,[35] a ona mogu biti vezana za ljubav, čovjeka, snove, ognjište (vatra, prag), vodu, životinje, biljke, mitska bića, atmosferske pojave itd.

Ljubav: Djevojka ulovi slijepog miša, zakolje ga srebrnom parom i odreže mu krila. Pogleda djevojka kroz krilo momka kog želi, pa će i on nju zavoljeti.

Ako djevojka želi da momak "budali" za njom, iščupa jednu dlaku iz svoje kose i uvuče iglu, pa onda kada se ukaže prilika, naprimjer kada se radi na njivi, prošije momku kroz haljinku. (AOG)

Bio je u Visokom hodža koji je pravio momcima zapise koji će momku dovesti djevojku koju želi. Hodža bi napravio sedam zapisa od papira i sedam od bakrenog lima. Momak svako jutro baca u vatru po jedan zapis od hartije i lima i govori: "Kako ovaj pleh gorio, onako i djevojka koja mi se sviđa gorila i srcem i dušom, dok za me ne došla." (VH)

Snovi: Muslimani vjeruju da čovjek sanja na taj način što iz njega kad zaspi izlazi ruh (duša) i ide po svijetu: kud ruh ide, to dolazi čovjeku na san. (AOG)[36]

---

[33] Franjo Murgić u radu "Visoko u Bosni : Narodni život i običaji", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Knjiga VIII, Zagreb 1903, 79–103, navodi, između ostalog, da u visočkom kraju ima 15 muslimanskih, 1 katoličko, 1 pravoslavno i 1 jevrejsko groblje.

[34] O mezarjima, bašlucima i natpisima u visočkom kraju vidjeti: Mehmed Mujezinović *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga II – Istočna i Centralna Bosna, Sarajevo – Publishing, Sarajevo 1998. (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II).

[35] Brojna vjerovanja naši kazivači čuli su od svojih predaka. Da bismo lakše prezentirali mnoštvo vjerovanja koja smo zabilježili od njih, za izvore (kazivače) smo uveli skraćenice: h. Safija Novokmet, rođ. Hodović (1923–2013) – SH, h. Vezira Hodović (1931–2012) – VH, h. Ahmed Omanović (1933–2021) – AO, Asifa Omerbegović, rođ. Ganić (1934) – AOG.

[36] Gospođa Asifa Omerbegović ovo je vjerovanje čula od svojih roditelja Muhameda (1903–1985) i Hasije (1905–1979) Ganić.

Pravoslavni tumače snove prema slikama u snu: ako ko usni pilića, to znači siromaštvo; ako se usni da smo pali s nečeg, to znači rast; ako usnimo krv, to znači radost; ako usnimo ribu, to znači spopast će nas briga; kada neko u snu pije rakiju, obradovat će se itd.

Čovjek: Vjeruje se da čovjeka koji se rodio sa košuljicom ne može probiti zrno iz puške i takav čovjek je sretan.[37]

Ne valja ulaziti u kuću savijenih ruku nego ispruženih. (SNH)

Kada kome igra oko, plakat će; kada koga svrbi nos, ljutit će se; kad koga svrbi dlan, znak je da će dobiti novca itd.

Ognjište (vatra, prag): Kod muslimana – kada bi se ugasila vatra u kući, novu bi palili trenjem ljeskova i lipova drveta. Kada vatra "pjeva", kažu da će biti musafira, da će doći gosti.

Općenito se vjeruje da ne treba nikako iz kuće davati vatru na poslugu.

Ne valja sjediti na pragu kuće. (AO)

Ne valja se naslanjati na dovratke jer se sluti siromaštvo.

Kod katolika se vjeruje da će lice koje prvo naloži vatru u novoj kući prvo i umrijeti u toj kući.

Životinje: Muslimani kažu da svaki *mahluk* (živi stvor) može imati bolest *mujasil* (kožna bolest) osim vrapca. (AOG)

Muslimani i pravoslavni kažu da ne valja uhvatiti daždevnjaka (zvižđenjak) niti slučajno stati na njega, jer ako bi on pisnuo, čovjek bi ostao gluh.

Kada u avliji zakrekeće švraka, nadaj se musafirima (putnicima).[38]

Cigani iz Malog Čajna vadili iz gnijezda ptičad i pekli. Mještani su govorili da je grjehota vaditi ptičad iz gnijezda, jer bi grȁd (krupa) mogao *obiti* džemat.

Gdje na kuću dođe i kreči svraka, treba da se nadaju gostu.

Kad krava teli samo muška telad, to sluti da će kuća zapasti u dug.

Da se ne bi množili miši u kući, nije dobro donijeti nagorena luča iz mlina.[39]

Poslovi u polju: Prije početka bilo kakvog posla muslimani kažu *Bismillah*, pravoslavci i katolici *Pomozi Bože / Bože pomozi*.

Prestupne godine ne valja kalemiti voće.

Voda: U osmanskom periodu kult vode je iskazan kroz kulturu stanovanja; kuće se grade uz vodu i čitavi rukavci se provode direktno kroz kuću. U ovom periodu izgrađene su mnoge česme i šadrvani koji su krasili mahale. Za vodu se vežu i mnoga narodna vjerovanja.[40]

---

[37] Prema kazivanju h. Ahmeda Omanovića (1933–2021) iz Moštra kod Visokog.

[38] Muhamed Fejzi beg Kulinović, "Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* X, 2–3, Sarajevo 1898, 509 (dalje: M. F. Kulinović, "Nešto o narodnom praznovjerju").

[39] O narodnim vjerovanjima koja se odnose na životinje vidjeti: M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 192–203.

[40] O kultu vode opširnije: Mevlida Serdarević – Ajnija Omanić, *Bošnjačka kultura ponašanja*, Sarajevo 2009, 18–20 (dalje: M. Serdarević – A. Omanić, *Bošnjačka kultura ponašanja*).

Među muslimanima se oduvijek vjerovalo da je veliki sevap (dobro djelo) podići česmu i napojiti žednog. (SH)

Izvor treba držati čisto, jer voda može uteći. Tekuća voda neće na nečisto mjesto, odmah bježi od njega.

Kada se mlada dovede u novi dom i ide prvi put po vodu, treba da na vodi ostavi rubac ili novac. (SNH)

Također postoji vjerovanje da se u vodu baca novac "za sreću".

Staro je i vjerovanje da oko jezera ima vila[41].

U Seoči je *Svrabljiva voda* koja liječi svrab. *Voda Grožnjićevica* u Uvorićima liječi od groznice.

Nebeska tijela: Kada Sunce pocrveni, znak je da će biti rata.[42]

Kada se Sunce ili Mjesec pomrače nadati se društvenim promjenama. Postoji vjerovanje da, ako se pomrači Sunce, dolazi vrijeme koje nije povoljno za Srbe a, ako se pomrači Mjesec, dolazi vrijeme koje nije povoljno za turke (muslimane).

Zajedničko je vjerovanje da ne valja izlaziti u gluho doba noći, jer se može čovjeku prikazati. (AO)

Atmosferske pojave: Smatra se da zle duše i potopljenici gone oblake, a kada je jaka kiša ili grȁd, ne valja stajati na pragu. Muslimani vjeruju da su oblaci i sve ostalo "Božije davanje" i, kada naiđe grȁd, treba se Bogu moliti. (VH) Po katoličkom vjerovanju postoje "poljski križevi" i misno ruho. Kada je grȁd, onda križaju prema oblacima "svetim slikama" i križevima.

Dani: Kod pravoslavaca utorak i petak su nesretni dani, dok katolici vole počinjati poslove ponedjeljkom i četvrtkom. Muslimani ne počinju velike poslove utorkom. (SNH)

Grobovi: Vjeruje se da je, ako se na grobu vidi svjetlost, tu sahranjen pravednik.

Kod muslimana ima poštovanih mezarja pobožnih ljudi kod kojih se ide na "murâd" (ispunjenje želja).

Zna se da se kod ljudi javlja strah kada prolaze pored groblja/greblja.

Mitska bića: Postoje vjerovanja da se u gluho doba noći javljaju razne "prikaze" – vile, vampiri, vukodlaci, vještice i sl. Prema vjerovanjima, vile žive u velikim šumama i oko jezera, lete po drveću i igraju kolo. Vampiri dolaze ženama i presreću ljude po putevima. Vukodlaci se mogu vidjeti oko vode gdje se igraju pucketajući prutom po vodi, a u zoru se vraćaju u grob. Vještice su žene koje imaju natprirodna svojstva, koje "čvaraju" čovjeku. Aždahe su slične zmijama. Pravoslavni kažu da, kada zmiji bude stotinu godina, dobije krila i postaje aždaja, a onda jede ljude i goveda.[43] Karanđoloz je biće koje izlazi noću u zimsko doba i njim se plaše djeca.[44]

---

[41] Vjerovanje u vile koje žive pokraj vode smatra se elementom staroslavenske tradicije u narodnim vjerovanjima bosansko-hercegovačkih muslimana. Vidjeti: E. Duranović, *Tragovi staroslavenske tradicije*. Takvi motivi javljaju se i u bošnjačkoj usmenoj književnosti: Usp. u sevdalinki: Alija se do jezera krade/ da ustrijeli utvu zlatnih krila./ Iz *jezera* nešto progovara:/ Nisam *vila* da mi strijeljaš krila,/ već djevojka od zla pobjegnula.

[42] Prema kazivanju Milutina – Veljke Koprivice (1931) iz Donjih Tušnjića kod Visokog.

[43] *Isto*.

[44] O narodnim vjerovanjima koja se odnose na nebeska tijela, atmosferske pojave, dane, grobove i mitska bića vidjeti: M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 203–216.

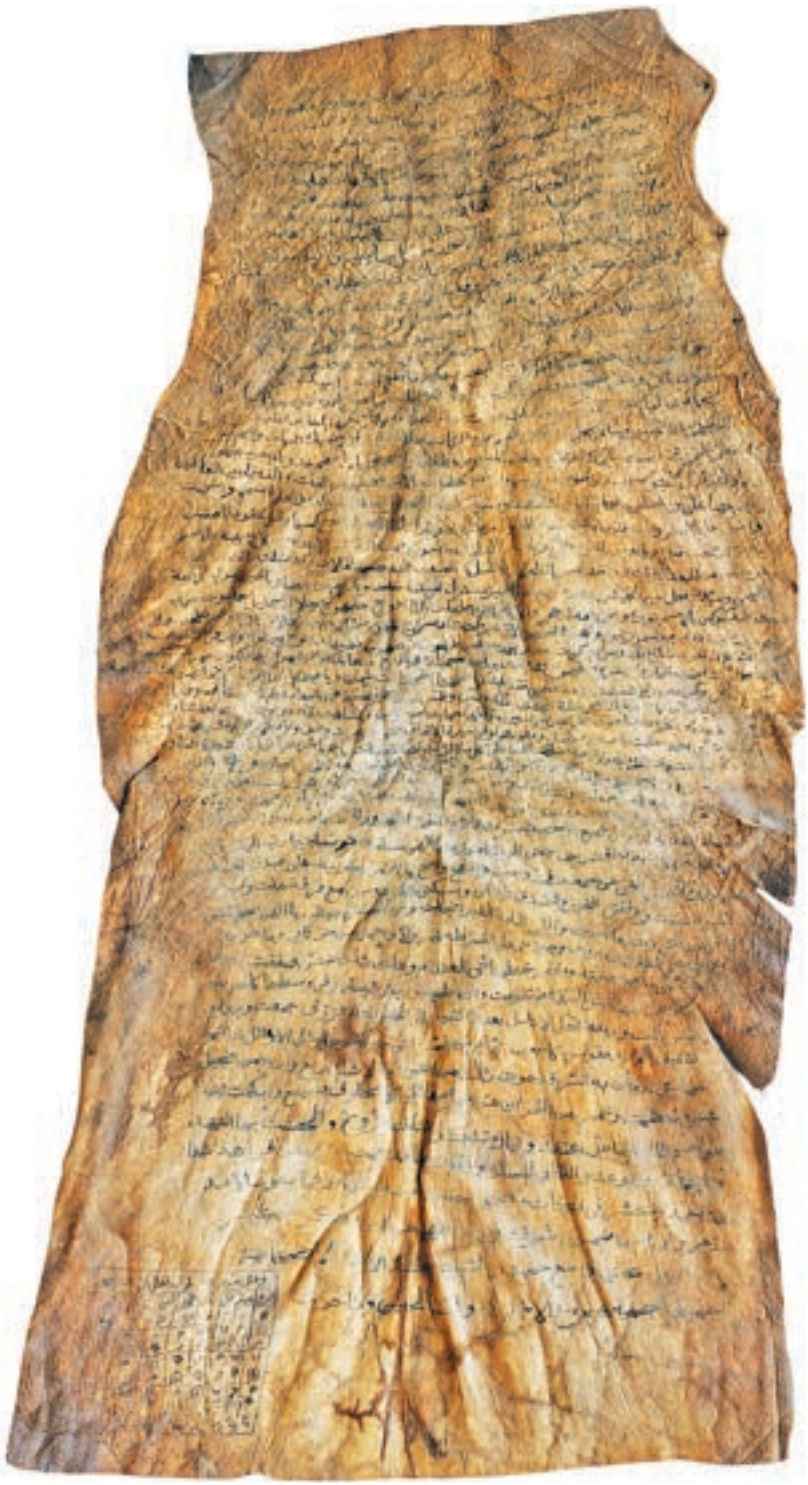

Sl. 1 *Učinjena jareća kožica ispisana arapskim pismom, iz stare visočke porodice Mataradžija*

Blago: Vjeruje se da na području Visokog i okoline postoje zakopana blaga, a postoji i vjerovanje da ova blaga svijetle noću uoči Jurjeva/Đurđevdana.[45]

Hamajlije (zapisi): Kod muslimana pravljenje hamajlija (zapisa) je dopušteno samo kada je liječenje u pitanju, a u druge svrhe je strogo zabranjen čin. Ali još od davnina zapisi su se koristili i u druge svrhe. Po svojoj namjeni, hamajlije i talismani mogli bi se podijeliti u neznani broj grupa: na one koji su služili za zaštitu od bolesti, za duševna izlječenja, za sreću, za harmoniju u braku i čuvanje trudnoće, za lako rađanje i podizanje djece, za zaštitu domaćih životinja i poljoprivrednih imanja, za izgradnju gospodarskih objekata i njihovo očuvanje od groma i požara, za skladne odnose sa rođacima i prijateljima, za dobru trgovinu i uspješno poslovanje, za svakodnevni život i vraćanje dugova, za ratnu sreću i ratnu pobjedu...

Prema svrsi hamajlija, na njima su najčešće ispisane molitve i citati iz Kur'ana, imena Božijih poslanika i meleka (anđela), 99 lijepih Božijih imena, mistične formule i vefkovi (magični kvadrati), astrološki znakovi i prastari simboli...

Sead Mataradžija (1949) je 1982. godine prilikom rušenja stare kuće svog oca Mehmeda Mataradžije, u ulici Zečevića u Visokom, na tavanu, za rogom ispod krova pronašao jareću kožicu ispisanu arapskim slovima. Koža je dimenzija 74,5 cm visine i širine: u vrhu 27 cm, u sredini 36 cm i u dnu 40 cm. Tekst počinje bismillom, a u nastavku je ispisana dova "Dželdželutijja" (ar. džaldžala – zagrmjeti, protresti) na arapskom jeziku. Ova kožica sa ispisanom dovom predstavlja hamajliju za zaštitu kuće i njenih ukućana.[46]

Zapisivanjem i pravljenjem hamajlija bavile su se najviše hodže. Ranije su hodže koje zapisuju nosili zeleno džube i bijeli ćulah na glavi.[47] Ko traži pomoć putem zapisa mora biti veoma oprezan jer pojedine hodže prave zapise ne samo u svrhu pomoći nevoljnim nego i za neke druge potrebe, što nije dopušteno.

Tradicija zapisivanja je nije uobičajena samo kod muslimana. I kod pravoslavnih i katolika sveštenici/svećenici prave hamajlije i zapise za razne namjene: za nerotkinje, bolesnike, nesrećnike, za čuvanje usjeva itd.

PRAZNOVJERICE

Praznovjerje je staro koliko i čovječanstvo, što zapravo znači da je prisutno u svakom narodu. Obično se praznovjerje shvata kao vjerovanje u natprirodne, razumu neobjašnjive sile, kojima se pridružuju različita značenja. Neke od praznovjerica koje su nam potvrdili naši kazivači su:

Gatanje[48]: Muslimanima je zabranjeno gatanje, ali ipak muslimani pribjegavaju "vještini ogledanja" u grah ili u findžan radi "rješavanja" ljubavnih jada ili radi zabave. Tradicija gatanja prisutna je i u drugim narodima i kulturama.

---

[45] O narodnim vjerovanjima koja se odnose na nebeska tijela, atmosferske pojave, dane, grobove i mitska bića vidjeti: M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 216–217. Vidjeti u poglavlju *Predaje – O zakopanom blagu*.

[46] Identifikaciju teksta na kožici uradila Mubera Pulo 2004. godine.

[47] O zapisivanju vidjeti: M. Serdarević – A. Omanić, *Bošnjačka kultura ponašanja*, 318.

[48] O gatanju vidjeti: *Isto*, 319–320.

Sihr: Sihr je djelo pokvarenih ljudi, onih koji svađu, smutnju, nered čine na zemlji. (AO)

Uroci: Vjeruje se da urok može naškoditi svima, a posebno djeci, djevojkama, mladim ženama, trudnicama i porodiljama, domaćim životinjama, usjevima i drugom. Po narodnom vjerovanju urećи se može "urokljivim očima" ili "zlim pogledom", samom riječju i lošom misli. Zaštita od uroka je skretanje pogleda na predmete koji po vjerovanju štite od uroka: "uročni ili urošni kamen" tirkiz boje, crvena boja platna ili konca, srebreni novac, sedefli dugme, odjeća obučena naizvrat, hamajlije, određene biljke poput tisovine, rute, bijelog luka, te riječi ili izrazi kao "mašallah", "ne ureklo se", "nazar degmezmi", "neka ti moje oko ne naudi" i dr.[49]

Strava: Smatra se da su mnoge bolesti posljedica pretrpljenog straha. Ranije je u svakom selu bila bar jedna osoba (obično je to žena, tj. "stravaruša")[50] koja se bavila "saljevanjem strave" ili "zavarivanjem strave". Rastaljeno olovo (kuršum) izlije se u čistu vodu u posudi iznad bolesnika, a zatim se ostavi neko vrijeme da se ohladi. Kada se olovo ohladi izvadi se iz posude. Oblik ohlađenog olova predstavlja biće ili predmet koje je bolesnika prepalo. Strava se "saljeva" tri puta: iznad glave, pasa i nad nogama. Ako se tri puta ponovi isti oblik, bolesnik će se izliječiti.[51] I danas se strava upotrebljava kao način liječenja.

PREDAJE

Bosna i Hercegovina je prostor u kojem su se kroz stoljeća različite civilizacije doticale, preplitale i spajale, što je jedan od razloga postojanja bogate usmene tradicije uobličene u predaje raznovrsnog sadržaja i tematike. Šire zanimanje za ovu oblast nematerijalne kulturne baštine kod nas se javlja u prvoj polovini XIX stoljeća kada se narodna predaja izdvaja kao posebna kategorija u odnosu na narodne pripovijetke i bajke.[52] Zbog obilja i raznovrsnosti usmenih predaja u okviru međunarodno prihvaćene podjele na četiri osnovne grupe: *historijske i kulturno-historijske*, *etiološke i eshatološke*, *mitske i demonološke* te *legende*, napravljena je, također, uža podjela po tematskim skupinama unutar već postojeće kategorizacije.[53]

Usmene predaje mogu biti prezentirane u formi *memorata*, *fabulata* ili kratkog *saopštenja*.[54] Prenošene s koljena na koljeno, potekle su iz različitih regija i kulturnih sredina. U skladu s tim, predaje kao oblik

---

[49] Više o urocima: L. Glik, "O urocima", 58–65.

[50] M. F. Kulinović, "Nešto o narodnom praznovjerju", 519–520.

[51] O narodnim vjerovanjima koja se odnose na stravu vidjeti: Sadik ef. Ugljen, "Olovo kao narodni lijek", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* V, 1, Sarajevo 1893, 168–170.

[52] Aiša Softić, *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*, Sarajevo 2005, 7 (dalje: A. Softić, *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*).

[53] Opširnije o definiciji i terminologiji usmenih predaja, kao i zajedničkoj klasifikaciji vidjeti: Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo – Zemun, 2004. (dalje: V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*).

[54] V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 11.

usmene književnosti imaju elemente univerzalnog interpretirane kroz zajedničke teme, motive i tipološke karakteristike, a u što se potpuno uklapaju i predaje iz Visokog.

Uz tematsku raznolikost i lokalna obilježja sredine u kojoj su nastale i za koju se vezuju, predaje iz šireg područja visočkog kraja u ovom radu nisu ograničene samo na osmansko razdoblje, već sadržajno obuhvataju i predosmanski i raniji period, sežući u daleku prošlost. Za neke predaje se može reći da u suštini imaju svevremensku dimenziju.

Bez obzira koliko sadržavale nerealnih i maštovitih elemenata, neke predaje su potvrđene i u historijskim izvorima. One su kolektivno pamćenje, tradicijska kultura i ovaj segment nematerijalne baštine popunjava prikaz osmanskog perioda u Visokom.

HISTORIJSKE PREDAJE

Tematski najraznovrsnije i najzastupljenije, predaje koje su izazvale najveću pažnju sakupljača i istraživača ove oblasti narodnog stvaralaštva su historijske, a zasnivaju se na stvarnim događajima i ličnostima. Hronološki obuhvataju pripovijedanja o starom stanovništvu, realnim historijskim dešavanjima, osobama i lokalitetima, uključujući ličnosti i objekte koji su imali značajnu ulogu i mjesto u vjerskom životu svih naroda u Bosni i Hercegovini.[55]

O LOKALITETIMA

Opsada grada Visokog

Predaja o utvrđenju Visokog i njegovoj opsadi uklapa se u tematiku historijskih predaja iz perioda osmanskih osvajanja Bosne sa centralnim likom bosanskom kraljicom, koja se javlja u brojnim predajama na prostoru od Drine do Bosanske krajine. Naša predaja govori o povlačenju kralja i kraljice pred najezdom osmanske vojske:

Dok je turska vojska opsjedala visočki grad, bosanski kralj – priča se – preobuče se i iziđe iz grada i dođe u selo Arnautoviće. Kraljica ga ugleda sa grada kroz durbin kako u Arnautovićima igra sa djevojkama. To nju naljuti, i ona gradske ključe preda Turcima. Priča se još da je bosanski kralj dolazio svakog Ilindana iz Visokog na teferič u Arnautoviće. I sada je uvijek o Ilindanu (Aliđunu) u ovom selu veliki teferič.[56]

Na putu za Donje Moštre kod Visokog ima humka koju je načinila osmanska vojska nanoseći zemlju da se tu postavi čador sultana El-Fatiha.[57]

---

[55] Opširnije o tematsko-sadržajnoj strukturi i motivima historijskih usmenih predaja vidjeti: V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*.

[56] V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 286.

[57] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, *naselja i poreklo stanovništva*, knjiga 25, SKA, Beograd 1928, 467 (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*).

Kraljevac u Visokom

Kraljevac je dio grada Visokog i mahala gdje je po predanju nekad bio dvor bosanskih kraljeva. Zove se i danas po kraljevima – Kraljevac.[58]

O postanku naziva sela Vratnica

Po predanju, kroz selo Vratnicu kod Visokog prošao je sultan Mehmed el-Fatih kada je išao na Bobovac. Sultan je dugo ratovao s kraljem iz Bobovca, i nije mogao izići nakraj s njime. Najposlije kralj počne pucati na Turke pšenicom iz topa. Kad je to vidio, sultan je pošao da se vrati. Kako se kralj za vrijeme opsade dugo nije brijao, pođe svojoj dvojici bratića u Ćatiće da se obrije. Jedan od njih zakolje kralja pri brijanju i poteče odmah da sjedne na njegovo mjesto. Kada je o tome stigao haber kraljici, pala su i oba kraljeva bratića a kraljica je poslala ljude da vrate tursku vojsku, a ona će predati ključeve od grada Bobovca. Prvi odredi turske vojske bili su na rijeci Stavnji, a posljednji na Vratnici. Na glas "stani", prva je vojska stala i tako se rijeka prozvala Stavnjom.

Turska vojska koja se uputila na Bobovac, došla je do Vratnice i kada je pred sobom ugledala brdo, zaključila je da dalje nema puta, pa se vratila. Otuda ime sela Vratnica.[59]

Druga predaja kaže da je ovdje nekad bila vojna pogranična stanica – stražarnica sa vratnicom koja se dizala i spuštala.[60]

O naselju Arnautovići

Kada je sultan Fatih Bosnu fet činio, u Arnautovićima je postavio starjenika Ajdina kojem je data sva zemlja. Njegova je kuća u selu najstarija. Ovaj starjenik je bio iz Ajdina.[61]

U drugoj predaji, vezanoj za porodicu Semić u Arnautovićima, veli se da je selo, po svemu sudeći, naseljeno od vremena Rimljana sve do današnjih dana.

Sultan je ovo područje dao na uživanje turskom begu Arnautliji po kojem je selo dobilo ime i čija je muška loza nestala. Potomci njegove kćeri još uvijek žive ovdje. Beg je imao kćer ljepoticu za koju se otimaše aginski i begovski sinovi, ali ona nijednom ne dade svoje srce. U susjednom selu Taukčići u rodu Semića bio je momak ljepši od ijedne djevojke ali siromašan, te je nadničario. On se gledao sa begovom jedinicom. Stariji su mu govorili da se mani toga posla, ali on se samo smješkao. Jednog dana nadničio je u Arnautovićkom polju okopavajući kukuruze, kad ugleda bega iz Moštra kako jaše begovoj kćeri na ašikovanje. Momak Semić zamoli drugove da ga zamijene u nadničarenju dok on ode "izgrabiti" djevojku,

---

[58] V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 180.

[59] *Isto*, 287.

[60] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 395.

[61] O Ajdinu uporedi kod V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 286. Filipović navodi podatak da je sa vojskom Mehmeda el-Fatiha došao rodonačelnik mnogobrojnog roda Ajdina "iz Aidina kod Izmira". Vidjeti: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 292.

na šta oni pristadoše vjerujući da će se konačno opametiti. Nemalo zatim projuri beg Moštranin bijesno na konju. Kad se kasnije Semić vrati, drugovi ga izgrliše i poslaše da se odmara cijeli dan, a oni za njega nadnicu izradiše. Nedugo zatim Semić privede begovu kćerku u Taukčiće, ali im beg nikada ne dođe. Kad je beg umro, preseliše se u Arnautoviće, pa od njih potječe loza Semića u ovom selu.[62]

Osnivanje naselja Mahala kod Visokog

Po predaji osnivanje naselja Mahala kod Visokog pripisuje se Ali-vojvodi za kojeg se smatra da mu je otac bio rodom iz Izmira u Turskoj. Kada se naročito istakao u osmanskoj vojsci, sultan mu reče da bira šta želi, da bude paša ili nešto drugo. On izabra komad zemlje, na što mu sultan reče da obiđe Bosnu i begeniše jedno mjesto. On obiđe cijelu Bosnu i ovo mu se mjesto dopalo. Obišao je na konju cijelo polje i onda bacio topuz s Vardišća na Trtoriće i tako je sastavio.[63]

Turska baraka

Moj jedan od amidža imao je staru kuću koja je sagrađena još za vakta Turske, na mjestu zvanom Turska baraka. Ta površina zemljišta bila je potpuno ravna i samo ta površina u odnosu na druga zemljišta. Ja i moji *akrami*, kao djeca, smo se svakog dana igrali na toj površini zvanoj Turska baraka. Kada smo pitali oca, djeda i preko njih i pramdjeda zašto se baš to mjesto, koje je udaljeno samo desetak metara od ceste, zove Turska baraka, uvijek bi dobili odgovor da su na tom mjestu bile za vrijeme Turske sagrađene barake u kojima su boravili vojnici, a posle i radnici koji su počeli vaditi ugalj sa desne strane rijeke Fojnice u predjelu zvanom Stogić.

Pričalo se sa koljena na koljeno da su vodu koristili iz rijeke Fojnice koja je bila čista i pitka i bila stanište slatkovodnog raka i ribe pastrmke, a nagađalo se da su doveli vodu koja izvjere iz sive stijene zvane Orlovača, a koja se nalazi na visogorju Stijene Gore na kojoj se legu orlovi.[64]

O STAROM STANOVNIŠTVU

Gusto naseljena dolina

Bilo je jedno vrijeme da je ova dolina bila puno naseljena. Kuće su bile tako blizu i guste da se priča da je mačka mogla sa krova na krov otići iz Moštra – tadašnjih Hanova, pa do Radovlja.[65]

---

[62] Ova predaja preuzeta je od O. Kadrića, *Legende iz naših krajeva*, *Arnautovići*, objavljena u listu "Oslobođenje" od 22. 4. 1978. godine. Autor Kadrić u tekstu navodi kao kazivača 80-godišnjeg Muhameda Semića iz Arnautovića.

[63] Predaja se odnosi na današnji grad Breza, a bilježe je i M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 387–388 i V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 312.

[64] Predaju zapisao i ustupio Milutin-Veljko Koprivica (1931) iz Donjih Tušnjića kod Visokog.

[65] Predaju zapisao i ustupio hadži Mustafa Alibegović (1957) iz Gornje Zimče kod Visokog, 2012. godine, po kazivanju majke Pembe Alibegović, rođ. Alihodžić (1915–1998).

O ZAKOPANOM BLAGU

Priča se da je nekad kod nas na Tutnjevcu nakva vojska imala svoje magacine. Pa kaže da je nekima iz Dola i iz Bešića dok su hodali šumom na Tutnjevcu otvorila se vrata iz zemlje u brijegu. Pa im je rečeno: "Uzmite kol'ko vam treba da morete živiti!" Kažu da su ušli u te magacine i vidjeli zlatnu siniju i kašike i kamaru zlata. Pa su, kaže, nešto malo uzeli jer su se prepali, ali su smislili da dođu drugi dan kad će sve ponijeti. Ni drugi dan ni ikad više nisu našli ta vrata. Priča se da su kopali ali im se zemlja zatrpavala. A, opet je neko pričao da su ih guje natjerale. A Bog znade šta je bilo.[66]

HISTORIJSKO-RELIGIJSKE PREDAJE

Posebna grupa, historijsko-religijske predaje, "kojima je osnova u vjerovanju, tradicijskom ili vjerskom"[67] nastaju i dolaskom Osmanlija na ove prostore. Teme ovih predaja su pobožni ljudi, evlije / bogougodnici, šehidi i gazije i njihovi grobovi te sakralni objekti: džamije, crkve, tekije, turbeta, greblja. Kad je riječ o osobama, ove predaje tretiraju kako stvarne, historijske, tako i anonimne ličnosti koje posjeduju nadnaravne sposobnosti.

Kod predaja o vjerskim objektima, posebno mezarima šehida, gazija i istaknutih pobožnih ljudi – alima na cjelokupnom prostoru Bosne i Hercegovine, primjetna je u narodu raširenost vjerovanja da su to mjesta koja imaju poseban iscjeliteljski karakter, te su posjećena u svrhu postizanja ispunjenja određenih potreba i želja (murad). Vodi se računa o njihovom održavanju, pogotovu kad se radi o objektima u urbanim sredinama. Međutim, narodna vjerovanja i pojave vezani za njih ponekad odstupaju od islamske doktrine i u suprotnosti su s vjerskim kodeksima.

Zajednička crta ovih predaja je prisutnost u određenoj mjeri elemenata fantastičnog, natprirodnog, nadnaravnog. To je izraženo posebno kod predaja o evlijama, šehidima, ratnicima i gazijama, odnosno mjestima gdje su sahranjeni. Prema predaji, šehid stradao u borbi nosi svoju odsječenu glavu do mjesta gdje je ukopan.

U pogledu raširenosti ovih predaja Visoko i njegova okolina nije nikakva iznimka. Uzme li se u obzir da je Visoko teritorij Bosanskog sandžaka, gdje je prihvatanje islama bilo najbrže i najintenzivnije,[68] sasvim je razumljivo da su za veliki broj lokaliteta i objekata na području Visokog predaje ovog tipa veoma prisutne i sačuvane sve do danas.

O ŠEHIDIMA

Bila ti je stara džamija u mahali na Novom Brdu. Da znadu Visočani ne bi je nikad samu ostavili. Tuj ti imade šehid od Fatihove vojske i nikad nije sam. Uvijek kod njega ima društvo, a i ljekovit je, pa zašto kome treba – neka dovu tude uči i Allaha moli. A tuj su ti sa njim povezani oni šehidi gori na visočkom gradu. Oni su tamo prema Zbilju i Bucima. Ima još gore prema Goranima jedan, kako se onim putem penje na Visočicu pa se more dole sići u Pertac. I ovaj Selim-dede u Kahvama, i on je sa njima.[69]

---

[66] *Isto*.

[67] V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 87.

[68] O tome vidjeti: Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005, 46.

[69] Predaju zapisao i ustupio hadži Mustafa Alibegović (1957) iz Gornje Zimče kod Visokog, 2012. godine, po kazivanju majke Pembe Alibegović, rođ. Alihodžić (1915–1998).

Na ‘Debelom nišanu’ onaj što ima najviši nišan, dole ispod greblja na meraji je šejh i vođa-komandant, a onde je 40 šehida od osmanske vojske dok su na Visoko polazili da osvoje ukopano sa svojim vođom. Dole pod Seočom ima turbe i na Bradvama turbe i to su vođe i šehiti pokopani. Tu na našim Kozarcima imaju dvojica šehita, ali oni nemaju nišane, a onde su na zaravni kako se hoće prema Zimči na desnoj strani. Gore, navrh sela, na Mestovcima, malo se u šumu uđe, ima bašča – tu je čitavo greblje osmanske vojske samo se sad nišani pogubili.[70]

Sl. 2 *Lokalitet Debeli nišan ispod sela Hlapčevići*

[70] Predaju zapisao i ustupio hadži Mustafa Alibegović (1957) iz Gornje Zimče kod Visokog, 2012. godine, po kazivanju majke Pembe Alibegović, rođ. Alihodžić (1915–1998).

U naselju Vratnica ima nekoliko mezara za koje se smatra da su iz osmanskog perioda i doba osvajanja sultana El-Fatiha.[71]

Za tri lokacije se pripovijeda da su mjesta gdje su ukopani šehidi nastradali u sukobu svatova. Svatovi su se susreli na raskršću u središtu sela i između njih je izbio sukob. Na mjestu sukoba nalaze se dva mezara koje redovno održava porodica Kadrić, u čijem se dvorištu i nalaze.[72]

Na brdu Ulukovac nalazi se jedan mezar. U sukobu šehid je ranjen i na konju je uspio da se probije do Ulukovca. Gdje je pao tu je i pokopan.

Na brdu Grebak nalaze se dva mezara, s tim da je jedan veliki, a jedan mali. Za veliki kažu da je tu ukopan šehid koji je stradao u borbi svatova, popeo se ranjen na konju do brda i gdje je pao, tu je ukopan. Za mali mezar se kaže da je u njemu ukopano dijete koje je umrlo nakon rođenja. Majka djeteta odlučila je da ga sahrani na tom mjestu smatrajući da je šehid.[73]

Gore u Vratnici na onom brdu, to ti je od Fatihove vojske jedan od šejhova ostao (ukopan) kao čuvar na tom brdu. Prije su se godišnje pravile dove, mevludi i teferič ljeti. Učila se kišna dova, a i dova za zaštitu od nevremena. A sad se više ne čine te dove i mevlud kod njega gore na brdu. On je veliki zaštitnik s pomoći Božijom za čitav ovaj kraj.[74]

O TURBETIMA

Pod utjecajem osmanske kulture i u Bosni i Hercegovini podizana su turbeta koja predstavljaju odraz poštovanja prema zaslužnim ljudima (šehidi, šejhovi, alimi, gazije). Na području Visokog nalazi se nekoliko turbeta za koje postoje usmene predaje. Jedna od njih vezana je za nastanak turbeta *Saračica* koje se nalazi kod istoimene džamije i smješteno je u starom dijelu grada. Predaja o nastanku turbeta kaže:

U turbetu je pokopana siromašna djevojka nepoznatog imena. Djevojka je bila sluškinja u kući visočkog age na koju je aginica neopravdano bila veoma ljubomorna i grdila ju je na svakom koraku. Aga i aginica ljeta su provodili na imanju u okolini Fojnice i aginica je imala običaj da prije polaska na put sedam puta obiđe svoje dvore i prouči "Iza džā'e"[75] kako bi ih zaštitila od lopova. Kada su krenuli na jedno od svojih ljetovanja, negdje na pola puta (selo Buci) aginica se sjeti da je zaboravila obići dvore i proučiti "Iza džā'e". Odmah je naredila djevojci (sluškinji) da se vrati do dvora pješice i kazala joj šta da proči. Putem je djevojka zaboravila šta treba proučiti, tako da je sedam puta proučila El-Fatihu[76] i vratila

---

[71] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 395.

[72] Predaju zapisala i ustupila Nejra Tatar (1987) iz Vratnice, po kazivanju Muhameda Hodžića (1945).

[73] Sličnu predaju o velikom šehidskom mezaru na brdu Grebak kazao nam je i Osman Čabaravdić (1937–2014) rodom iz Vratnice, nastanjen u Visokom.

[74] Predaju zapisao i ustupio hadži Mustafa Alibegović (1957) iz Gornje Zimče kod Visokog, 2012. godine, po kazivanju majke Pembe Alibegović, rođ. Alihodžić (1915–1998).

[75] *Kur'an*, sura CX.

[76] *Kur'an*, Sura I.

se na mjesto gdje su je aga i aginica čekali, odakle su dalje produžili prema Fojnici. Kada su se vratili sa ljetovanja u Visoko, zatekli su oko dvora sedam zidova kroz koje nije bilo prolaza. Otkriven je djevojački *keramet*[77], aga i aginica su spoznali Allahovu moć i *kabul-dovu*[78] siromašne djevojke, te zatražiše oprost od nje. Aga pokloni jedne od svojih dvora djevojci i ponudi se zajedno sa aginicom da joj služe, ali ona to odbi. Djevojka je ostala neudata i za života je zatražila da se ukopa na mjestu današnjeg turbeta. Jedna predaja kaže da je od njene ostavštine sagrađena džamija *Saračica*, a druga predaja veli da su tu džamiju sagradili sarači iz Visokog. Ubrzo nakon ukopa djevojke na njenom mezaru ukazao se zeleni nur (svjetlost) gdje je i podignuto turbe.[79]

Nedaleko od Visokog, na putu prema Kaknju, nalazi se selo Srhinje, gdje postoji veliko groblje sa brojnim nišanima, a preko puta ovog groblja nalaze se dva turbeta – jedno Selim-babe i drugo Šejha Hafiz Omer-efendije Paloša.[80] O nastanku Selim-babinog turbeta postoje dvije predaje, a jedna predaja glasi:

Selim-baba (dedo) bio je *asker* (vojnik) sultana Fatiha i sa svojim saborcima došao je do Srhinja i Ravanskog potoka gdje je upao u zasjedu krstjana. U tom sukobu Selim-baba je stradao i odsječena mu je glava, a to mjesto se danas zove Topuzovo polje. Selim-baba je od mjesta pogibije nosio svoju glavu, jedna ga je krstjanka vidjela, te se uspaničila i vrisnula. Tada je Selim-baba pao, gdje je pao tu je i ukopan.

Druga predaja o Selim-babi glasi:

Selim-baba je kao šejh stigao u Srhinje prije osmanskih osvajača u svrhu širenja islama kod domaćeg stanovništva. Pored Srhinja je naišla osmanska vojska koja se kretala prema Banjoj Luci i Selim-baba je u znak dobrodošlice izašao pred njih, međutim Ravanski potok je nabujao i vojska ga je teško savladavala. Neki vojnik želeći se našaliti reče Selim-babi da ga prenese preko potoka, a on mu na to uzvrati da ga pozove kada mu bude mnogo teže. Vojska je produžila dalje prema Banjoj Luci, gdje je upala u zasjedu neprijateljske vojske. U toj situaciji prestrašeni mladić šaljivdžija viknu: "Dedo, sad ili nikad!" Božijom voljom pojavi se Selim-baba sa isukanom sabljom u ruci i uđe u boj sa neprijateljskom vojskom. Selim-baba je pomogao osmanskim vojnicima, spasio ih i potom nestao. Na povratku iz boja mladić šaljivdžija tražio je da svrate do Selim-babe da mu zatraži oprost, međutim, kada su stigli u Srhinje mještani su mu rekli da se Selim-baba pojavio noseći svoju glavu u rukama i da je pao sav izranjavan te su ga tu i pokopali. Vojnicima se tu otkrio njegov keramet i oni su mu odmah podigli turbe.

Drugo turbe pripada šejh hafizu Omer-efendiji Palošu, rođenom u Sarajevu 1850. godine, koji je, poslije visokog obrazovanja, svoj život i rad nastavio u Visokom.[81] Omer-efendija Paloš važio je za obrazovanog i uglednog čovjeka, pored poznavanja *tesavufa*, govorio je arapski, perzijski, turski, njemački, hebrejski i romski jezik. Predaja o nastanku njegovoga turbeta kaže:

---

[77] Natprirodno svojstvo ili pojava, a vjeruje se da je svojstveno samo dobrim, pobožnim ljudima.

[78] Primljena, uslišana molitva

[79] Husnija Suša – Jusuf Trgo: *Turbeta, alimi i gazije Visokog*, Visoko, 1997, 31–32 (dalje: H. Suša – J. Trgo: *Turbeta, alimi i gazije Visokog*).

[80] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika* II, 467.

[81] H. Suša – J. Trgo, *Turbeta, alimi i gazije Visokog*, 35.

Omer-efendijini *muridi* pred njegovu smrt upitali su ga da li da mu podignu turbe, a on je odgovorio da će im to kazati jedna žena kršćanka (hrišćanka). Pred samu njegovu smrt neka žena po imenu Damjanovka ugledala je zelen nur sa njegovog kabura koji se nadvio nad Srhinjem i Topuzovim poljem u obliku duge. Odmah je to prenijela njegovim muridima i podiglo se turbe, a sredstva za izgradnju dala je njegova sestrišna Zehra-hanuma Čomara.[82]

U selu Bradve nedaleko od Visokog, na putu Moštre – Radovlje nalazi se turbe šehida Huseina, za koje se smatra da je staro oko 200 godina. Priča o nastanku ovog turbeta je sljedeća:

U okolini Travnika vodila se teška borba između osmanske i neprijateljske vojske. U toj borbi učestvovao je i šehid Husein koji je zadobio teške povrede. Na svome konju jahao je povrijeđen stotinjak kilometara i na mjestu gdje je turbe pao je mrtav sa svog konja. Mještani sela Bradve pokopali su šehida, a nakon tri noći na tom mjestu ukazao se nur. Postoji i predaja da je neka žena iz porodice Kardaš, na čijoj se zemlji i nalazi turbe, ugledala kako šehid obavlja namaz u turbetu. Vidjevši to prepala se i vrisnula, a šehid joj se izgubio iz vida.[83]

Ljudi koji održavaju turbe tvrde da se svaku noć pale svijeće i da se pred noć mijenja voda u turbetu koja tokom noći nestane.[84]

U Donjoj Seoči, u seoskom mezaristanu, nalazi se turbe u kojem je prema predaji ukopan šehid Arslan (Aziza) Muhamed.

Bio je asker sultana Fatiha prilikom osvajanja Bosne. Arslan Muhammed je noseći svoju glavu u rukama tu pao i na tom mjestu pokopan. Petnaestak metara niže od turbeta nalaze se mezari nekoliko šehida koji su pali u istom krvavom boju.[85]

U naselju Podvinci, petnaestak kilometara od Visokog, nalaze se dva turbeta o kojima predaja kaže sljedeće:

U njima su pokopani šehidi koji su bili izvidnica osmanske vojske. Motrili su na put iz Šejhove pećine (Radonjići) i tu su ih otkrili i napali "kauri". U žestokom megdanu zaustavili su neprijatelja ali su obojica poginuli. Kod Šejhove pećine kao spomen na tu borbu održava se tradicionalno godišnje dovište.

U turbetu u Podvincima pokopan je Gazi Malkoč-beg Ferruh, po predaji Perzijanac, na što ukazuje perzijska riječ Ferruh, što u prevodu znači Veseli.

Uzvodno od turbeta Malkoč-bega, u podnožju brda Hum, udaljeno 1,5 km, locirano je turbe Arapovac. Po predaji u njemu je pokopan Arap koji je kao prethodnik sultanove vojske poginuo kako je prethodno navedeno. Turbe je izgrađeno 1932. godine na inicijativu hafiza šejh Arifa Lemeša iz Uvorića i Avde Fišeka iz Podvinaca. Prvotno turbe bilo je drvene konstrukcije i zubom vremena bilo je skoro uništeno.[86]

---

[82] *Isto*, 36–37.

[83] *Isto*, 29.

[84] *Isto*, 30.

[85] *Isto*, 41.

[86] *Isto*, 41–42, a po kazivanju Sulejman-ef. Fišeka (1920–2015) iz Podvinaca kod Visokog.

ETIOLOŠKE PREDAJE

To su predaje u kojim su tematski zastupljena pojašnjenja nastanka i porijekla različitih geografskih pojmova i prirodnih pojava. U etiološke predaje iz Visokog spada sljedeća:

PREDAJA IZ VISOKOG

Pričaju da je u davna vremena na području današnjeg Visokog bilo more i da je nakon velikog zemljotresa more propalo u zemlju.[87]

ESHATOLOŠKE PREDAJE

To su predaje koje govore o posljednjim stvarima čovjeka, kao što je život poslije smrti, Sudnji dan, Sirat-ćuprija i slično, a u direktnoj su vezi sa religijskim vjerovanjem.

O SUDNJEM DANU

Doći će vrijeme u Ahiri-zemanu kad će ljudi biti vrlo učevni, bogati, pa će na svakom ćošku kutija govoriti – iz nje će se govor čuti, a na prozor čitav svijet vidjeti. Toliko će biti učevnih ljudi i pametnih da će i na Mjesec ići, samo je pitanje hoće li do njega stići. Toliko će uleme živjeti, ali će zavidni i ljubomorni postati i jedni druge pometati, pa im nijedan neće valjati. Nestat će poštenja i poštovanja, neće se priznavati staro, a ni mlado čuvati niti će se plaho velika čeljad rađati. Pa će krenuti jedna vrsta svirke za kojom će svi krenuti. Za tom svirkom će ići i staro i mlado i učevno i neznano. Toliko će naroda zabluditi da će ih dovesti u jednu dolinu, u jedno zadovoljstvo, da neće znati ni šta jedu ni šta piju niti kuda idu. A *ahmedije* će se k'o behar bijeliti. A za ovom svirkom će sve vjere krenuti, pa kad dođe do kraja ukazat će im se jedan vrlo krupan, golem vođa. Kad ih uvede u tu dolinu i kad onaj narod ne bude imao kud' izaći tad će se onaj vođa njima okrenuti. A u "anamonjega" na čelu će pisati *Billahi kafirin*, a na sred čela mu jedno oko. Pa će oni učevni povikati – Bježimo, ovo je *Dedžal* – ali će kasno biti. To će biti sve "Dedžalova vojska". Pa ko tada ostane od te Allahove kazne moći će da bere bostane. Tako će malo ostati da će konja trebat' uzjahati pa komšiju naći da bi mog'o sa njim popričati. A ostaće oni koji budu vjeru čuvali daleko po brdima i ne budu svašta radili i slušali. U tom će vremenu hodati kao što su hajke na životinje, grupe ljudi i sebe pokazivati, a tako će i ženskinje početi sebe skroz otkrivati. Veliki će nered nastati.[88]

---

[87] Vidjeti: A. Softić, *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*, 22 i 167.

[88] Zapisao h. Mustafa Alibegović iz Gornje Zimče kod Visokog.

O STVARANJU ZEMLJE I SUDNJEM DANU

Kad je Allah dž.š. stvorio zemlju, pa je postavio na more, na vodu, bila je ravna. Zemlja se puno pomijerala, hucala, k'o kad u vodi nije ništa stabilno. Allah dž.š. naredio je jednoj guji iz Dženneta po imenu Džuriš guja koja je bila velika da može Zemlju opasati, da Zemlju opaše i tako ustabili na vodi. Pa, kad je sišla i Zemlju opasala, malo je zafalilo da sastavi rep sa glavom. Guja zaplaka što ne mogaše zadatak izvršiti. Allah dž.š. je upitao: – Ja Džuriš, gdje ti je snaga, *huđum* učini – pa pritegni. Kad je huđum učinila tad su brda i doline poskakali na zemlji i tako se zemlja ustabilila. A Džuriš je na zadatku od Allaha dž.š. do Sudnjeg dana kad će zemlja sva u prah i pepeo postati. Kad krene Kijametski dan ništa živo neće ostati. A brda će jedno drugom poletiti tako silno da će se sva u prašinu zdrobiti. Ali, to vjernik nijedan neće dočekati ni vidjeti, takvu strahotu.[89]

MITSKE ILI DEMONOLOŠKE PREDAJE

To su predaje o vilama, vješticama, zmajevima, duhovima i sličnim bićima koja po narodnom vjerovanju posjeduju nadnaravne osobine.

O AŽDAHAMA

Priča se da je na vrelu Vodici u Krču bila guja – aždaha, koja nije dala da se prolazi putem, pa ju je ubio neki Vračo. Toliko se je od toga prepao da je odmah umro.[90]

O ZMAJEVIMA

Zmaj je onaj koji leti i sipa vatru. To su viđali stariji ljudi i pričali svojim unucima. Sipa vatru i leti iznad brda, tako leti s brda na brdo. To su ljudi viđali po brdima gdje imaju šuplje stijene. Tako je moj djed Našid Avdagić iz Radovlje, selo Hadžići, zaseok Vejsbegovići pričao meni i drugim unucima da je viđao zmajeve u akšam koji su letjeli sa brda na brdo u okolini šume u predjelu mjesta Konđilo. Tu se nalaze šuplje stijene koje su tu i danas. Vjeruje se da su tu živjeli zmajevi koji su bacali vatru. [91]

*

Običaji koji se u ovom prilogu vežu za Visoko i okolinu u osmanskom periodu često predstavljaju običaje koje susrećemo i u drugim krajevima, a samo manji broj njih je karakterističan za određeno područje, u

---

[89] *Isto*.

[90] M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, 213.

[91] Predaju zapisao i ustupio Midhat Omanović (1962) iz Visokog, po kazivanju djeda Našida Avdagića (1907–1995) iz Radovlja kod Visokog.

ovom slučaju visočko. S druge strane, neki običaji koji potječu iz vremena prije dolaska Osmanlija ostali su da žive u narodu, čak su se zadržali u tradiciji i do današnjih dana, bilo u istom obliku, bilo sa određenim izmjenama. To se naročito odnosi na narodne običaje koji su proizašli iz vjerskih propisa, ali su u svakodnevnom životu dobili obilježja običaja. U prilogu se ukazuje na sličnosti i razlike u običajima s obzirom na konfesionalnu pripadnost stanovnika visočkog kraja u osmanskom periodu.

Predaje o pojedinim lokalitetima i događajima kao vid kolektivnog pamćenja i tradicijske kulture Visokog i okoline svojom raznolikošću popunjavaju prikaz ovog zanimljivog segmenta nematerijalne baštine kroz kazivanja Visočana danas, a na temelju sjećanja i predaja iz prošlosti.

INDEKS LIČNIH IMENA

Abdi-aga 29, 30, 31
Abdi-beg 27, 28
Abdi-efendija 27
Abdul Nafi-efendija 90
Abdulah, patronimik 51
Abdulah, mula 189
Abdulah-efendija, kajmekam 29
Abdulah-efendija, imam iz Visokog 196
Abdulah-efendija, kadija u Fojnici 17
Abdulah-efendija, učitelj u ruždiji 145
Abdulah-halifa, imam zadužbine hadži Ibrahima 95
Abdulah-halifa, imam u mesdžidu na Rosuljama 98
Abdulgani-efendija 29
Abdulganija, kasap 118
Abdulkerim, kadija 16
Abdulkerim-zade, Mehmed-efendija, kadija 16
Abdulmumin, Hulusi-efendija 136
Abdurahman, mutevelija vakufa Alaudina 94, 217
Abdurahman, Sejid, kadija 16
Abdurezak, naib 18
Abid-aga 30
Abu Lejs 186
Afifa, Abu Safija 194
Agan, alemdar, kasap 117, 118
Ahmed- aga 77
Ahmed, b.[in] Muruvet 189
Ahmed, b.[in] Mustafa, iz Sarajeva 202
Ahmed, b.[in] Mustafa, iz Lješeva 143, 190, 200
Ahmed I, sultan 17
Ahmed, hadži 31
Ahmed, hadži, kadija 16
Ahmed, hadži, sin hadži Kadrije, ahija 116
Ahmed, hadži, sin hadži Velije, kadija 16
Ahmed, hajat 43
Ahmed, sin Šerefudina, pir, pir-havadže, imam 93, 95, 134
Ahmed, sin Radoja Masnovića 40
Ahmed, Vukosala 43
Ahmed-aga 29, 31, 164
Ahmed-aga, hadži 30
Ahmed-beg 27
Ahmed-efendija, fojnički kadija 17
Ahmed-efendija, službenik u Odjelu za poreze 29, 30
Ahmed-paša, bosanski valija 153
Ahmetašević, Hamidaga 268
Ajas-beg 40, 77, 86, 91, 100, 101, 132, 205, 206, 211, 242, 246, 248, 254
Ajas-paša, sin Abdulhaja 91, 92
Ajvaz, Omer-aga 81
Alagić, Mehmedi-Faik, kajmekam u Visokom 234
Alagoz, sin Abdulahov / Aladžuz, sin Abdulahov 101, 249
Alagoz, sin Cvitka 41
Alajbegović, Ibrahim, Pečevija 148
Al-Askalani, ibni Ḥağar 188
Alaudin 93, 94
Aleksa-aga 28, 30
Al-Fargani 188
Al-Gurgani, Abu Bakr ʻAbdulqahir, ibn ʻAbdurraḥman 183
Ali, Namik-paša 137
Ali, sin Sulejmanov iz Vučića, Radovlje, kod Visokog 194
Alibegović, Mustafa, hadži 328, 329, 331, 334
Alibegović, Pemba, rođ.[ena] Alihodžić 328, 329, 331
Aličić, Ahmed S. 15, 19, 25, 26, 32, 34, 40, 59, 72, 77, 78, 115
Aligretti, Kristofor, Jakovljev 60, 121
Alija, brat Mihovila 41
Alija, prišlac 43, 44, 51
Alija, sin ..., iz Stine 44
Alija, sin Ćerimića 51
Alija, sin Hamze 42
Alija, sin Hizra 44, 51
Alija, sin Nikole 52
Alija, sin Radice, kasap 41, 115
Alija, sin Vukca 53
Ališah, sin tabaka hadži Muruveta 94
Al-Kari 188
Amina, kći Mustafa-čelebije iz Sarajeva 186, 198

Anđelić, Pavao 125, 204
Antović, Z.[denko] 277
Antun, Matije 55
Arif-beg, hadži, kajmekam 28, 29
Arslan, Muhamed, Aziza, šehid 333
Aščalić, Rašida 181
Ašida, kći Mehage Bičakčića 267
Atmadža, kasap 41, 115
Atmadža, sin Bratoja 42
Attar, Feriduddin 148
Avdagić, Našid 335

Babić, Mustafa-paša 140, 143, 179, 182, 184-186, 188, 190
Bajazid, sin Karagoza 91
Bajazid II, sultan 153
Bajezid, sin Alija 75
Bajezidagić, Derviš-paša 85
Bajić, Svetlana 294, 300, 303, 304
Bajram-efendija 30
Balija, hadži 115, 121
Bajram, hadži, podigao džamiju u Radovlju 99
Bali, Iskendera 45
Baličević, Franjo 46, 61
Balić, Smail 186, 199
Barak 14
Bartolomeo, Luka, Martinov 121
Başgöz, İ.[lhan] 141
Bašeskija, Mula Mustafa, Ševki 56, 105
Bašić, mula Mehmed, imam 81
Batal, Stipan 59
Batinić, Vjenceslav, Mijo 38, 47, 59, 62, 88, 230
Bečević-Šarenkapa, Azra 304
Bećir-baša, trgovac 122
Bećir, mula, ahija 116
Bećirbegović, Madžida 144, 221
Bejtić, Alija 67, 101, 160, 247
Bekir-aga 30
Beljkašić-Hadžidedić, Ljiljana 299, 300, 302, 303
Benić, fra Bono 38, 43
Berbić, Salih 239
Bešir-aga, iz Poriječana 82
Bičakčić, Afifa 267
Bijanković, Nikola 47
Bistrigi, Ibrahim 158
Blagojević, Miloš 59
Blaž, Martina, trgovac 121
Bogdanović, fra Marijan 50, 67
Bogićević, Vojislav 234
Bogumil, sin Radmilov, iz sela Kokoščić 115
Boljanić, Sinan-beg 85
Bošnjak, Jakub-paša 150
Bošnjak, Slavoljub 231
Božidar, brat Bogumilov, iz sela Kokoščić 115
Brutus, brat Grgura, iz pazara Visoko 115
Buconjić, Nikola 316
Bučuković, Mustafa, kasap 118
Budak, sin Oruč-ćehaje 72
Bukva, kasap 118
Buljina, Halid 201
Buondelmonti, Kristofor 171
Bušatlić, Ismet 37

Ciovo, Andrea, trgovac 121

Čabarabdić, hadži Mehmed, sin mula Saliha 94
Čabaravdić, Osman 331
Čajkotović, Salih 80
Čajničanin, Ahmed, Sudi, Bošnjak 196
Čajničanin, Muhamed b.[in] Mustafa 191
Čakić, G.[oran] 277
Čar-Drnda, Hatidža 16, 17, 19-22, 38, 40, 41, 43-45, 48-50, 59, 75, 76, 79, 81, 83, 89-99, 101, 108, 116-118, 122, 203, 205, 207, 247, 309, 315
Čekrekčija, Muslihudin / Hadži Mustafa sin Ishakov 86, 92, 100, 132, 206, 207, 211, 227, 242, 246
Čelebi, Omer b.[in] Abdulah b.[in] Ebu Bekr, iz sela Lužnice 185, 188, 190
Čelebi, Hasan 184
Čelić, Džemal 100, 101, 163, 247, 248, 249
Čingel, Mijo 243
Čohadži-zade, Ahmed-efendija, kadija 16
Čomara, Zehra-hanuma 333
Čurt, Alijaga 261

Ćatić, Vejsil 261
Ćehajić, Ahmed-aga 81
Ćehajić, Džemal 132, 133, 178
Ćeman, Mirza, Hasan 209, 210, 230
Ćesiri-zade, Muhamed, Sadik-efendija, kadija 16
Ćirković, Sima 13, 14
Ćitura, Salih, sin Ibrahima 80
Ćorović, Vladimir 13
Ćošković, Pejo 38, 59
Ćurić, Hajrudin 130
Ćuštije, sin Kozmara 42

Dabiša, Stjepan 59
Darendeli, Hamza-efendi 189
Davud, beg, potomak Radoja Stančića 40
Davud-paša 89, 101, 163, 248
Demić, Muhamed 199
Derendžil-ban 150
Derviš, iz Radovlja 82
Derviš, kreševski kadija 231
Derviš-efendija 28
Deževica, Grgur 135
Di Vietro, fra Ivan 137
Divane, sin Skendera 77
Dobrovuk, sin Sančev, iz sela Uvorići 115
Dogan, brat Hizra 42
Dragičević, Pavo 63
Draž, Hasan 40
Dreca, Husejin 188
Drnišlija, Abdulah 153, 160
Dubrovčanin, Vlaho 60
Durajlić, Dobralić?, Hasanaga, tabak 118
Durajlić, Esad 205
Duranović, Emir 313, 322
Dursun, berber 116

Džafić, Mustafa 82
Džafo, Šaban 238, 240, 241
Džambo, Jozo 14
Dželalzade, Mustafa 151
Džindo, Jasmin 89
Džonlagić, Abdulah 190
Džurdžani 140

Đinić, Abdulah, sin Džafera 80
Đorđo-aga 29
Đulizarević-Simić, Aiša 132, 206
Đurađ, sin Radoja 135
Đurđević, Lazar, trgovac 121

Ebu Bekr, b.[in] Husejn b.[in] Ebu Bekr, Visočanin 189
Ebu Bekr, b.[in] Husejn, Visočanin, 187, 199
Ebu Bekr b.[in] Husejn, hadži, mualim iz Visokog 187, 188
Ebu Bekr, Visočak, kadija / Ebu Bekr, Visočanin 16, 18, 134, 139, 140, 148, 149, 155, 161, 162, 199, 227
Ebu Hanifa 187, 190
Edhem, sin Mehage, iz Sarajeva 267
Efendić, Fehim 46
Elči, Ibrahim-paša 98
Elezović, Gliša 14
El-Mostari, Hasan 178
Emiri, Ali 149
Emšo, Nezir 236, 237
Erkan, Davut 151
Esad, pjesnik 164

Fatih, Mehmed II, sultan 135, 140, 141, 224, 230, 327, 331, 333
Fatima, kćerka Ebu Bek(i)ra 98, 130
Fatima, kći Mehage Bičakčića 267
Fehret, b.[in] Husejn, iz sela Mokronoge 185, 186, 198, 199
Fejzulah, naib 16
Fejzulah-efendija, juzbaša 30
Feraizi, Osman, kadija 16
Ferhat, sin Ahmeda Spahića iz sela Monjari 186, 200
Feridun 151
Ferruh, Malkoč-beg, Gazi 333
Fevzi, Sejid Ahmed, Abdulah, Mustafa, kadija 16
Fiffa, Ivan, Andrijin 121
Filipović, general austrijske vojske 234
Filipović, Milenko S. 25, 39, 46, 116, 117, 201, 203, 205, 207-209, 222-226, 230, 232, 235, 236, 238, 240, 242, 249, 254, 267-270, 279, 281, 299-303, 311, 314, 316, 318, 321, 322, 326-328, 331, 335
Filipović, Nedim 37, 329
Filipović, Nenad 39, 40
Filipović, Šemsa-hanuma 267
Firuz, sin Iskendera 51
Fišek, Avdo 333
Fišek, Sulejman-efendija 333
Fra Andrija 135
Fra Božan 135
Fra Marko 135
Franičko, Dragica 135
Franković, Sebastijan 47
Frano, Nikolin 51
Frano, Petra 55

Gadžo, Azra 117, 122
Gajbi, pjesnik 134
Ganić, Hasija 320
Ganić, Muhamed 320
Ganija, kasap 118
Gavran, Ignacije 38, 39, 45, 50, 55, 60, 61, 73, 121
Gazanfer, iz Vareša 45
Gazanfer, sin Alagoza 91

Gazi, Husrev-beg 151, 267
Gazić, Lejla 148, 217
Ghini, Nikola 121
Glik, Leopold 318, 325
Grgur, Gorjanov, iz pazara Visoko 115
Grgur, sin Premila 48
Grujić, Nikola 135

Hadži Halifa 167, 192
Hadžiahmetović, Abdulakdir 198
Hadžiahmetović, Halima 198
Hadžialić, Salih 199
Hadžibajrić, Fejzulah 194
Hadžibećirović, Bašaga 81
Hadžibegić, Hamid 46
Hadžibegović, Zalkida 179
Hadžihusejnović, Salih Sidki, Muvekkit 90
Hadžijahić, Muhamed 315
Hadžijamaković, Muhamed 198
Hadžikadrić, imam, zastupnik siromašnih 81
Hadžimehanović, Omer 199
Hajdar, tabak 115, 121
Hajduković, Osman 80
Halil, buljukbaša 80
Halil-halifa, kajim vakufa Ajas-paše 91
Halilović, Mehmed 80
Halveti, Sadulah, šejh 148
Hamid-efendija 163, 164
Hamza, Blaža 51
Hamza, Božidara 42
Hamza, hadži, sin Husejnov 101, 249
Hamza, kovač 42
Hamza, sin Abdulaha 119
Hamza, sin Bitača 42
Hamza, sin Božidara, iz Kreševa 41
Hamza, sin Jusufa 51
Hamza, sin Petrija 75
Handžić, Adem 17, 19, 23, 36, 39, 41-43, 49-51, 53, 61, 72, 74, 76, 85, 91, 102, 134
Handžić, učenik čolak-imama 161
Hangi, Antun 310
Hanifa, kći Numan-bega 268
Hasan iz Milodraža 166, 185, 199
Hasan iz sela Gora 196
Hasan iz Zimče, kasap 118
Hasan, brat Luke 45
Hasan, Emin-beg 29, 30
Hasan, Emin-efendija 28-31
Hasan, kasap 117
Hasan, sin Abdulahov, imam džamije u Gračanici 98
Hasan, sin Alije 44, 51
Hasan, sin Iskendera 44, 51
Hasan, sin Ismaila 51
Hasan, sin Mehmedov 77
Hasan, Vukića 45
Hasan-aga, kasap 118
Hasan-aga, predsjedavajući Meclis-i Belediyye 31
Hasan-baša, kasap 117
Hasan-beg 31
Hasan-efendija, kadija 16, 18
Hasan-halifa 91
Hasan-havadže, mujezin Šerefudin džamije 93
Hasanović, Velija, kasap 118
Hasić, Ibrahim 80
Hašema, kći Mehage Bičakčića 267
Hašim, Mehmed, kadija 16
Hatidža-hanuma 98
Hercegović, Ahmed-paša, sin hercega Stjepana Kosače 150, 151, 153, 181
Hercegović, Ali-beg 153
Hilmi, Sadik, Mostarac 202
Hizr, Radovana 42
Hizr, sin Vujina 44
Hodović, h.[adži] Vezira 310, 317, 320
Hodović, Senad J. 250, 277
Hodžić, Ibrahim 130, 140, 144, 203, 217, 218, 227
Hodžić, Muhamed 331
Hodžić, Šaban 118
Hörmann, Kosta 318
Horoz-baša, Ismail 164
Horvat, Karlo 46, 59, 61, 65, 73
Hoškadem, musliman 41
Hrabak, Bogumil 48, 49, 56
Hranić, Sandalj 13
Hristo-aga 29-31
Hrvatinli, Musa 207
Hrvoje 13
Hudinović, Ahmet-čauš 255, 258
Hulusi, Murad, kadija 16
Humo, Omer 180, 181, 202
Huremi, Mustafa, Mostarac 198
Husein, šehid 333
Husejn, b.[in] Husejn 196
Husejn iz Zimče, kasap 118
Husejn, Zaim-beg 28, 29, 30
Husejn, b.[in] /sin Nasuh(ov), Visočanin 166, 186, 199
Husejn, Halim, tabak usta 161
Husejn, iz Visokog 166
Husejn, kasap 117

Husejn, timurdžija, iz mahale Božidara 116
Husejn-aga 28
Husejn-beg 27
Husejn-ćehaja 72
Husejn-efendija 27-31
Huseljić, Ebu Bekir, buljukbaša 80
Huseljić, Hamid 274
Huseljić, Sulejman 274
Husić, Aladin 72
Husić, mula Mustafa 196
Huskić, Omer 80

Ibni Džezeri 186
Ibrahim, b.[in] Bekir Visočanin 199, 200
Ibrahim, b.[in] Bekir, hadži, Visočanin 199
Ibrahim, b.[in] Muhamed-efendi(ja), Visočanin, stanovnik mahale Alaudin u Visokom 166, 167, 186, 187, 189-191, 199
Ibrahim, Hilmi-paša, valija 79
Ibrahim, brat Mahmud-agin 77
Ibrahim, hadži, kadija 16
Ibrahim, hadži, katib, utemeljivač džamije u Visokom 95
Ibrahim, hadži, zamjenik bosanskog valije 101
Ibrahim, kadija 16
Ibrahim, kasap 41, 115
Ibrahim, katib 78
Ibrahim, sin Mehmeda 15
Ibrahim, sin Osmanov 95
Ibrahim-aga 28, 30
Ibrahim-aga, hadži 31
Ibrahim-beg 30, 31
Ibrahim-efendija, kadija 16
Ibrahim-efendija, naib 16
Ibrahim-efendija, pisar u Komisiji za popise 30
Ibrahim-halifa, mujezin Šerefudin džamije 93
Ibrahim-paša, poznatiji kao Elči Ibrahim-paša 98
Ibrahim-paša, veliki vezir 193
Ijani, Džafer 148
Ilija, Matije 55
Ilija-aga 31
Ilijas, Božidara 52
Ilijas, rođak Šeref-age 77
Ilijas, sin Bogmila 41
Ilijas, sin Radelje 51
Ilijas, sin Radina 41
Ilijas, sin Radovca 44
Imamović, Halil 166, 185, 188
Imamović, Hasan 82
İpşirli, Mehmet 141
Isa-beg, sin Ishak-bega 14, 90, 91, 132
Isak-efendi(ja), povjerenik blagajne 29, 67
Ishak, novi musliman 39, 77
Ishak-beg 13, 90
Ishaković, Isa-beg 86, 132, 205, 206
Iskender, Marisava 43
Iskender, musliman 41
Islam-halifa 91
Ismail, brat Alije prišlaca 43
Ismail, sin Hasanov / Ismail, b.[in] Hasan, iz Dobrnje kod Visokog, kaligraf 166, 184, 199
Ismail, sin Orlovića 42
Ismail, sin Radina 41
Ismail-baša 164
Ismail-efendija, kadija 16
Ismail-efendija, zapisničar u Komisiji za popisivanje 31
Ismović, Hasan, kasap 118
Ivan, Andrijin 60
Ivan, iz Vareša 46
Ivan, Matije 55
Ivan, redovnik Franjevačkog samostana 60
Ivan, sin Pavla 41, 42
Ivan, sin Radiča, kovač, iz Kreševa 115
Ivan, spahija Visokog 77
Ivan, Stipanov 51
Izniki, Muhamed Kutbuddin 194

Jahijel, sin Jasafa Fincija 67
Jahja, b.[in] Abdulah b.[in] Mahmud, Visočanin 166, 189, 199
Jahjapašić, Balibeg 151
Jelenić, fra Julijan 47, 62, 63, 66, 136, 137, 145, 203, 204, 230
Jerko, knez 72
Jetimi, Mostarac 198
Joka, kći Dejana 46
Jovan, doseljenik u Visoko krajem 17. st 66
Jovan, knez 71
Jovan, sin Sime 79
Jovan, spahija 77
Jovo, član Prizivno-žalbenog vijeća, 31
Jovo-aga 27-31
Jukić, fra Ivan, Frano 145, 165, 200, 201, 231
Jukić, Mehmed, sin Osmana 80
Junus-beg 27, 28, 29, 30, 31
Jusuf, Asim-efendija, sarajevski kadija 136
Jusuf, Asim, naib kadije u Visokom 149
Jusuf, čauš 78
Jusuf, Milorada 43

Jusuf, Miloša 43
Jusuf, obućar 44
Jusuf, sin Božidara 44, 51
Jusuf, sin Milašina 41
Jusuf, sin Tomaša 41
Jusuf, svirač saza 116
Jusuf-aga, zamjenik buljukage 30
Jusuf-efendi, sin Mustafe 130
Jusuf-efendija, kadija Kreševa 17
Jusufkadić, Abdulkerim, kadija 16

Kabil, Alija, kasap 118
Kadić, Muhamed, Enveri 16, 134, 143, 161, 162, 249, 270
Kadić, Muhamed, muderis 186
Kadić, Ramiz 259
Kadrić, Adnan 134, 155, 157, 160, 162-164
Kadrić, Osman 328
Kadrija, hadži, ahija 116
Kadro, Salih 80
Kalotić, Hasan-aga 82
Kapić, Agan 80
Kapidžić, Hamdija 15, 16
Kara Oruč, trgovac 121
Kara Šudža 101, 249
Karadža, s.[in] Boljaka 41
Karagoz, musliman 41
Karagoz, s.[in] Dujana 41
Karagoz, s.[in] Mijošine 41
Karahodžić, Abdulvehab 198, 199
Karamatić, Marko 136
Karamehić, Mehaga 268
Kasumagić, Memiš-aga 199
Kasumović, Fahd 46
Kasumović, Ismet 227
Kemal-pašazade 151
Kemura, Sejfudin 17, 24, 79, 136, 137
Kerima, kći Vukašina 46
Keserović, Ahmed 80
Kešetović, Salih, sin Abdulaha 80
Kođo, Ibrahim, trgovac 122
Kođo, Mehmed, trgovac 122
Kođo, Mustafa, trgovac 122
Koparanović, Abdija, kasap 118
Kopil, Ahmed, kasap iz Ričica 118
Koprivica, Milutin – Veljko 322, 328
Köprülü, Fuat, Armaganı 151
Korkut, D.[erviš] M. 98
Kosača, Stjepan 153
Kosica, Hasan, kasap 118
Kovač, spahija Visokog 77
Kovačević, Ešref 141
Kovačević-Kojić, Desanka 38, 60, 82, 119, 120, 122, 210
Kovačić, Blaž 135
Kreševljaković, Hamdija 15-18, 56, 89, 90, 92, 94-96, 98-100, 115-118, 120, 122, 123, 153, 203, 220, 226, 227, 230, 231, 233-236, 240, 243, 247, 248, 250, 254, 255
Krpo, Mehmed, sin Džaferov 202
Krsto-aga, član Upravnog vijeća kadiluka Visoko 27
Krtica, Fata, udova iza H. Avdije Kujundžića 267
Krtica, Mulija, udova iza Mehage Mišepreževića 267
Krtica, Salih, umrlog Agana iz Sarajeva 267
Krzović, Hasnija 270
Krzović, Ibrahim 268, 277, 300, 304
Krzović, Ibrahim-aga 270
Krzović, Ismet 265
Krzović, Mujaga 270
Krzović, Nurija 270
Kubatović, Hasan, kasap 118
Kučuk, sin Husejna 77
Kučuk-zade, Mustafa, Edib, kadija 16
Kukavica, Mehmed paša 101, 247, 249
Kulinović, Muhamed, Fejzi beg 321, 325
Kupusović, Amina 55
Kuripešić, Benedikt 48, 267
Kurtović, Esad 121

Lali 188
Lapić, Omer, kasap 118
Lašvanin, Nikola 46, 55, 56
Latif-beg 29, 30, 31
Lavić, Osman 87, 143
Lemeš, Arif, šejh, hafiz 333
Levi, Duda 269
Loidolt, Eduard 242
Lovrenović, Dubravko 38, 59
Lutfi, Murata 45
Lutfi-beg 30

Madžura, Ahmed, kasap 118
Mahmud, Jusufa 44, 51
Mahmud, Mađar 40
Mahmud, sultan 137
Mahmud, tabak 115
Mahmud-aga 72
Malkoč, sin pir Ahmed čelebije 93

Mandić, Dominik 37
Mani, slikar 155
Maravić, fra Marijan 50
Marko, Nikole 55
Marko-aga 29
Marković, Zorislava 250
Martin, Ilije 55
Martin, Ivana 52
Martino, sin Andrea Ciovo, trgovac 121
Masnović, Radoje 77
Mataradžija, Mustafa-aga 79
Mataradži-zade, Abdulah-aga, Arif 189
Matasović, Josip 16, 25, 33, 46, 47, 54, 63, 231
Matija, Ivana 55
Matija, knez Visokog 71
Matko, brat Radiča, kovač iz Kreševa 115
Matrakči, Nasuh, Bošnjak, Silahi / Nasūh b. Karagöz el-Bosnevi 126, 128, 129, 139, 141, 147, 149, 151-158, 166, 168-175, 177-181, 192, 193, 194
Mehmed, čauš, kasap 118
Mehmed, Faik-efendija, kajmekam 30
Mehmed, hadži, kadija 16
Mehmed, Ihsan-efendija 28
Mehmed, kadija 16
Mehmed, mula, ahija 116
Mehmed, Rešid-efendija, kadija 16
Mehmed, Sadik, kadija 16
Mehmed, sin Ajdinov 93
Mehmed, sin Džaferov 93
Mehmed, sin Hasana Šahića 80
Mehmed, sin Radoja Masnovića 40
Mehmed, sin Šahina 42
Mehmed-aga, juzbaša, upravitelj nahije Vareš 28
Mehmed-aga, mimar 101
Mehmed-aga, sin hadži Musaa Sarajlije 159, 160
Mehmed-beg 27-31
Mehmed-efendija, upravitelj nahije Vareš 29
Mehmed-efendija, pomoćnik zapisničara i bilježnika u Komisiji za popisivanje imovine 30
Mehmed-efendija, kajmekam 31
Mehmed-halifa, imam 98
Mehmed-paša, valija 116
Memić, Salih, kasap 118
Memija, hadži, trgovac 121
Mićo-aga 29, 30
Mihailović, Konstantin 14,
Mihajlo, doseljenik u Visoko krajem 17. st. 66
Mihal, Nikole 55
Mihovil, sin Božidara 41, 42
Mijat-aga 27, 28, 29, 30
Miko, Behur-baša, kasap 117
Miko, kasap 118
Milatović, Gabrijel 60
Miletić, Augustin 47
Milobar, Fran 50, 52, 88
Milovan, doseljenik u Visoko krajem 17. st. 66
Mitar, doseljenik u Visoko krajem 17. st. 66
Moačanin, Nenad 69
Momčinović, Mustafa 80
Muhamed, b.[in] Omer, Bosnevi, Visoki 199
Muhamed, b.[in] Pir Ali, Birgivi 187, 188
Muhamed, kadija 16
Muhamed, Mustafa-efendija, kadija 16
Muhamed, Sejfudin, kadija 16
Muhamed, sin Ismaila, hafiz 82
Muhamedagić, Hasan-efendija, hadži 269
Muidović, Mehmed, Šakir 163, 164
Mujezinović, Mehmed 56, 89, 95, 100, 101, 134, 158, 162-165, 191, 207, 219, 227, 247-249, 315, 320, 332
Mujić, Munir 184
Mula aga, ahija 116
Mula Husejn, tabak 118
Mulagić, Enver 262
Mulagić, Ešref-hanuma 262
Mulagić, hadži Salihaga 262
Mulahalilović, Enver 315
Mulaomerović, Jasminko 179
Murad, sin Alijin 249
Murad, sin Vučihnje, iz sela Bistrica 44, 51
Murat, hadži, tabak 115, 121
Murat, Ivana 45
Murat, sin Alije 101
Murat, sin Muhameda, iz sela Radovolja 199
Murgić, Fran(j)o 255, 279, 320
Murteza-efendija, muftija 28, 29
Muruvet, tabak, hadži 94, 115, 219
Muslihudin, kadija 16
Mustafa efendija, podigao džamiju u Varešu 99
Mustafa, Hilmi-efendija 29
Mustafa, Hizra 51
Mustafa, iz mahale Novo Brdo u Visokom 186, 200
Mustafa, kadija 16
Mustafa, Kazim-efendija 28
Mustafa, miralaj 78
Mustafa, mula, ahija 116
Mustafa, Nazim-efendija 30, 31
Mustafa, novi musliman 40
Mustafa, Remzi-efendija 28

Mustafa, sin Božidara 52
Mustafa, sin Ishaka 92
Mustafa, sin Ismaila 44, 51
Mustafa, sin Mehage Bičakčića 267
Mustafa, Šukri-efendija, kadija 16
Mustafa-aga 28-31
Mustafa-beg 30
Mustafa-efendija, kadija 16
Mustafa-efendija, pisar u Upravnom vijeću kadiluka 28-30
Mustafić, Memija, trgovac 121
Mušić, Hasan 80

Naili, Uvejs-efendija 17, 31
Nakaš, Osman 170
Nalić, Omer 80
Nametak, Fehim 16, 161
Nazif, Ahmed-efendija, Mestvica, kadija 16
Nazif-efendija 30
Nazim-beg, kajmekam 28
Nazim-efendija, kajmekam 28
Nedić, fra Martin 145
Nedžib-efendija 29
Nefisa-hanuma, kćerka Mehmed-begova 146
Nesuh, Ivana 45
Nesuh, sin Ahmeda 44, 51
Nesuh, sin Vladisava 40
Nikola, Ivanov 51
Nikola, sin Barin 60
Nikolaj, spahija 77
Novokmet, Safija, h.[adži], rođ. Hodović 310, 317, 320
Nujić, fra Ivan 180
Numan-aga, hadži 29
Nuri-aga 28

Ohranović, Hasan 80
Okić, Tajib 59
Okuzović, Omer 80
Olovčić, fra Nikola 68
Omanić, Ajnija 321, 324
Omanović, Ahmed, h.[adži] 310, 320, 321
Omanović, Midhat 335
Omer, b.[in] Abdulah, Čelebi, b.[in] Ebu Bekr iz sela Lužnice 199
Omer, čelebija, sin Alijin 54
Omer, Fevzi-efendija 29, 30
Omer, hadži, osnivač džamije u Budoželju 99
Omer, kasap 118
Omer, naib 16
Omer, sin Sulejmanov, kadija 16
Omer-aga 29, 30, 31
Omer-baša, kasap 117
Omerbegović, Asifa, rođ.[ena] Ganić 310, 317, 320
Omer-efendija 27, 29-31, 82
Omer-halifa 91
Omerspahić, Jusuf-efendija 198
Opuković, Rustem-paša 150
Oruç, Hatice 135
Oruč, ćehaja Fojnice 72
Osman b.[in] Ahmed, Visočanin, al-Visoki, Šugli 199
Osman b.[in] Mustafa, Visočanin 166, 167, 190, 199
Osman, imam iz Gračanice 99
Osman, sin Timurov 95
Osman-aga 29, 30
Osman-efendija 30
Osmanspahić, Ahmed-aga 82

Palavestra, Vlajko 325-329
Paloš, Omer-efendija, šejh, hafiz 332, 333
Pavko, did 59
Pavle iz Rovinja 88, 89
Pejanović, Đorđe 48, 56
Penava, Jozo 237, 238
Pero-aga 30
Pervane, Nikole 45
Petar, doseljenik u Visoko krajem 17. st. 66
Petar, Grdila 55
Petar, knez 72
Petar, sin Mate 46
Petrije, sin Vladisava 75
Petro, spahija 77
Petrović, Matko, trgovac 121
Petrović, Savo, trgovac 121
Piljuh, Salih, kasap iz Ričica 118
Pinjagić, Ahmed-efendija 162, 227
Piri, sin Vukca 45
Polimac, Abdulah 17, 154
Popara, Haso 148, 153, 168, 181, 183
Porča, Abdi, kasap 118
Posedarski, Stefan 46
Pospišil, Josip 213
Potogija, Abdurahman 269
Povrzanović, Maja 310
Pruščak, Hasan, Kafija 184, 187
Pulo, Mubera 324

Rački, Franjo 88
Radan, Dragutin 317
Radašin, iz Podvinaca 75

Radič, kovač, iz Kreševa 115
Radivoj, [sin kralja Ostoje] 14
Radivoj, sin Radoja Masnovića 40
Radoje, knez 71
Radoje, spahija 77
Radonja, gost 59
Radosav, spahija, [brat spahije Tomaša] 77
Rasih, Abdulah-efendija, kadija 16
Rasim-aga, juzbaša 28
Rašid, autor hronograma 162
Redžep Šekib-efendija, zamjenik kajmekama 27
Redžep-efendija, naib 16, 28
Risto-aga 30, 31
Rizvanović, Ahmed, kasap 117
Rovinjanin, Pavle / Pavao iz Rovinja 211, 255
Rustem, sin Vlađa 40
Rustem-paša 152, 153

Sa'd, ibni Vekkas 157
Sa'yi-efendija 151, 153
Saka, alemdar, kasap 117
Saka, Mustafa 81
Saka-baša, kasap 117
Salih, b.[in] Ali halifa 167, 188, 199
Salih, b.[in] hadži Osman, Visočanin 189, 199
Salih, b.[in] Husejn b.[in] Mustafa 167, 192
Salih, b.[in] Ibrahim Visočanin 166, 199
Salih, Visočanin, imam džamije Alaudin 191, 199
Salih, sin Mehage Bičakčića 267
Salih, šejh 98
Salih-aga, hadži 28-31
Salih-baša, kasap 117, 118
Salih-beg 27-31
Salih-efendija 27-31
Salomon-efendija 28, 67
Saračić, Hasan, hadži 96
Savojski, Eugen 91, 96, 97, 136, 160, 211, 221, 230, 255
Sazanović, Abdulah 80
Sejid, Šakir 16
Sekaki, Ebû Ya'kūb 140
Selim I, Javuz, sultan 129, 153, 177, 181
Selim-baba 230, 332
Semić, Muhamed 328
Serdarević, Mevlida 321, 324
Seybold, C.[hristian], F.[riedrich] 126
Sidki, Salih, kadija 16
Simo-aga 29-31
Sinan, sin Mustafin 16
Sinan-beg 77
Sirri, Sirrija, šejh Abdurahman 133, 181, 192
Skarić, Vladislav 71, 78, 269
Skender, Aleksandar, Veliki 151
Skender, novi musliman 40
Skender-paša 90
Skopljak, Lazo 118
Smail, kadija 16
Smailbegović-Hadžihalilović, Aiša 194
Smajilagić, Hasan 198
Smolić, Marin 121
Sofi, Mehmed-paša 152
Softić, Aiša 325, 334
Sokolović, Mehmed-paša 142
Spahić, Ferhat, sin Ahmeda 143
Stančić, Radoj(e), spahija Visokog 40, 77
Stančić, Vukić 77
Starac, Ivan, trgovac 121
Stevo-aga 31
Strukić, Kristian 145
Stuparić, Dobrenko 122
Sulejman, b.[in] Džafer Sadik iz Visokog 190, 199
Sulejman, Hali-efendija, muderis 30
Sulejman, sin Abdulaha, Visočanin, iz sela Monjari 148, 166, 181, 182, 199
Sulejman, kadija 16
Sulejman, kasap 117
Sulejman, poslanik 151
Sulejman, tabak 115
Sulejman, Zakonodavac, Veličanstveni, Veliki, Kanuni, sultan 129, 151-154, 178, 181, 194, 230
Sulejman-beg 28, 29, 30
Sulejman-beg, ulufedžibaša 72
Sulejman-halifa, imam i hatib Šerefudin džamije 93
Sulić, Bekir 80
Sunulah-paša 79
Suša, Husnija 332

Šabanović, Hazim 13-16, 20, 39, 161, 205, 206
Šahbaz, Adnan 294, 304
Šahin, Dabiživa 43
Šahinović, Hatidža, iz sela Čekrekčije 196, 197
Šahinović, Muharem 277
Šahinović, Nataša 203, 232, 258, 259, 300, 301
Šakir, kasap 118
Šakir, pjesnik 248
Šakota, Trišo 237, 238, 239
Šejh-zade, Sulejman, naib 16
Šem'i, Mustafa 148
Šerefudin 86, 92, 93, 134
Šerif-efendija 158

Ševket-efendija, kajmekam 30
Ševki-efendija, upravitelj, kajmekam 27
Širbeg, Salih, kasap 118
Širmerd, musliman 41
Širmerd, sin Radislava 41
Škaljić, Abdulah 315, 318
Šugli, Osman-efendija, Visočanin / Osman, sin Ahmeda, Visočanin 147-149, 153-155, 158-160, 166, 168, 181, 183, 192
Šukrija, kasap 118
Šunjić, fra Marijan, biskup 47, 146
Šunjić, Marko 14

Taberi, Muhammed b.[in] Cerir 149, 150, 155
Taškopruzade, Ahmet 190
Tatar, Nejra 331
Tauber, Eli 312
Tefderdarija, Osman-beg 267
Teftedarija, Bedrija-hanuma 267, 268
Teftedarija, Zumret-hanuma 267, 268
Tegetthoff, komandant (austrijske vojske) 234
Telal-baša, Muhamed-aga 196
T(e)odora, iz Budoželja 46
Timur, sin Mehmeda 91
Timur, sin Alija 75
Timur-aga 72
Toklucu, Ahmet 152
Tomaš, spahija 77
Tomaš, Stjepan, kralj 14, 59
Topalović, Zeljo 117
Tošić, Đuro 59
Trako, Mustafa, kasap 117
Trako, Salih, efendija, A. 16, 18, 99, 139, 148, 161, 163, 164, 227, 268
Traljić, Mahmut-efendija, hafiz 269
Trgo, Jusuf 332
Turalija, iz Zenice, trgovac 121
Turhan, sin Jusufa 52
Turić, Husejn, kasap 118
Tvrdko, spahija 77
Tvrtković, Tvrtko II 13

Ugljen, Sadik ef.[endija] 325
Urban VIII, papa 47
Uzun, Hasan 77
Uzunović, Ebu Bekir, kasap 118
Uzunović, Mašo, kasap 118
Uzunović, Širbeg, kasap 118
Užičanin, Sabit 198

Vasić, Milan 46
Velija, hadži, trgovac 121
Visočanin, Hasan, šejh 134
Vladislav, ćehaja 59
Vladislav, ćehaja bosanskog kralja 72
Vranac, Halil 255, 258
Vrdo, Mustafa, pandurbaša 80
Vučić, fra Stipan 135
Vukas, spahija Visokog 77
Vukašin, brat Vukmirov, iz sela Uvorići 115
Vukičević, Đuro, trgovac 121
Vukić, Andrija 135
Vukin, spahija Visokog 77
Vukmir, sin Milašinov, iz sela Uvorići 115
Vukosavljević, Sreten 49

Wilson, H.[oward] E. 141

Yurdayın, Hüseyin G. 126, 156, 157

Zahirović, Nedim 55, 88, 146, 201
Zečević, Aiša165
Zečević, Muhamed-beg 165
Zečević, Ali-beg, sin Avdi-bega, Erneb-zade 216, 237
Zečević, Asija-hanuma 216
Zečević, Ali-beg, hadži, sin Husejn-begov 165
Zečević, Junuzbeg 234
Zečević, Safvet 191
Zečević, Sead 217, 237, 266
Zlatar, Behija 39, 81, 90, 93
Zlatović, Stipan 89, 211
Zubejda-hanuma, žena Kamil-bega 164
Zvizdović, fra Anđeo 14

Ždralović, Muhamed 185-190, 196, 199, 200
Žepčak, Ilhamija 198
Živanović, Đorđe 14
Živko, sin Grgura, iz pazara Visoko 115
Živković, Pavo 13

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA

Ahatovići 205, 275, 276
Ahlat 154
Akkerman, utvrda 170
Akšehir 154
Alaudin, džemat 209
Alaudin, Alaudinova mahala 89, 93, 207, 209, 254
Albanija 26
Ališahli 23, 24, 79
Alivojvodići 23, 24
Alžir 152
Amid 154
Anadolija 117, 154, 172
Ankara 17, 126, 156
Arabijsko poluostrvo 152
Arnautović, Arnautovići 23, 186, 199, 204, 230, 314, 326, 327, 328
Austrija 116, 122, 145
Austro-Ugarska 31

Bagdad 154, 155
Balibegovići 23, 249
Baličići 23
Balkan 176
Ban Vrh 21, 22
Ban Vrh, mezra 22
Banoš 23
Banvir 23
Banjaluka, Banja Luka 13, 49, 55, 61, 87, 332
Banja Luka, kadiluk 78
Banjevac 35, 240
Bar 121
Bare 66
Basra 155
Bastarići 18
Beč (Wien) 153, 186, 211
Bendbaša, Bentbaša 132, 226
Beograd 13, 14, 48, 56, 59, 151, 205, 231, 234, 249, 267, 279, 299, 311, 326
Berlin 52
Bešići 329
Bešnjak 35
Bičer 35
Bihorina (ili Bohorina) 20-22, 71
Bijela Voda, džemat, selo 35
Bijele Vode (Švrakine kahve) 240, 242
Bijelo Polje 35
Bila 48
Bilavići 55, 63, 65
Bila Voda, Bijele Vode 19, 21, 22, 76
Bilojević, Bilojevići, Bilojović 20-22, 71
Bilovići 23
Bioča 53
Biskupići 19, 21-23, 43, 48, 76
Bištrani 24, 53, 79, 226
Bistrica 44, 50, 63
Bizimovići 36
Bjelavići 35, 63
Bjelovići 56
Blagaj 180, 202, 226
Blaža 20, 24, 36, 53, 79, 103, 105, 106, 109, 112, 240
Blaža, džemat 36
Blaže 41, 53, 76
Blaži 66
Bobovac, nahija 15, 18, 24, 57, 123, 246, 327
Bobovac, tvrđava 14, 18, 125, 204
Bogavići 35
Bohorina 19, 21
Boljetići 21, 22, 54, 76
Boljkovići, Boljković 19, 21-23
Borač, nahija 55
Borika 48, 75
Borina Gorica 19, 21-23, 76
Borina 20
Borište 20
Borka (Borike) 20, 75
Borka drugo Bači 21
Borovica 21-24, 35, 63
Bosanska krajina 46, 326
Bosanski ejalet 15, 25, 26, 32, 126, 128, 209, 227
Bosanski pašaluk 13-15
Bosanski sandžak 15, 23, 25, 55, 72, 75, 108, 128, 134, 135, 205, 208, 255, 309, 329
Bosanski vilajet 28, 89, 96, 131, 144
Bosna (Bosnić) 20
Bosna 13-15, 19, 25, 26, 31, 36-41, 43, 46-48, 50, 55, 56, 58-61, 65, 72-74, 76, 78, 79, 81-85, 88-91,

98, 99, 101, 115, 117, 119, 121, 122, 125, 127, 128, 132, 134-138, 141-143, 145, 146, 149, 153, 154, 179, 180, 182-184, 186, 190, 192, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 204, 221, 224, 231, 237, 238, 242, 247, 253, 255, 258, 269, 289, 299, 320, 326-328, 333
Bosna Srebrena 47
Bosna i Hercegovina 13-15, 33, 37-39, 45, 46, 49, 67, 76, 100, 118, 123, 130, 132, 134, 144, 163, 186, 203, 204, 206, 221, 225, 229, 230, 234-236, 240, 243, 247, 250, 255, 257, 269, 270, 279, 280, 291, 299, 301-303, 315, 316, 321, 325, 326, 329, 331
Bosna, rijeka 20, 25, 26, 36, 66, 88, 89, 91, 99, 100, 106, 119, 125, 160, 204, 206-208, 225, 227, 240, 242, 246-248, 250, 252, 253, 256, 269, 313, 314
Bosna, sandžak (liva) 19, 181
Bosna, župa 18
Bosnići 105, 270, 272
Bosno (Bosto, Sebinje?) 23
Boškovići 48
Botunja, Botunje 19
Božičković drugim imenom Ravne,
Božičkovići 21, 43, 75
Bradovo (?) 24
Bradve 230, 330, 333
Brave 24
Bukovik 21
Božičković 20
Božitkovići 19
Bradaš 35
Bratica 23
Bravnik 23
Bravniklik 23
Brestovsko 19-23, 46, 47, 61, 63, 65, 76, 77, 105, 110-112
Breza 23, 24, 35, 79, 224, 235, 238, 239, 328
Breza, džemat 35
Brezani 35
Brezovica 59
Brezovica, nahija 49
Brezovik 21, 22, 25, 35, 240
Brgule 19, 74, 76, 109
Brin 36
Briznik 21
Brkulje 67
Brod 204
Brod, kadiluk 24
Brod, nahija 15, 24, 123
Brod, vilajet 15
Brodac 132
Brodkovići 19, 21, 22
Brust (Prokos/Prešust) 19
Buci 19-22, 205, 212, 231, 253, 301, 329, 331
Budim 49, 116, 151
Budoželj 19-21, 24, 36, 46, 75, 76, 79, 109, 118, 123, 240
Budoželj, džemat 35, 36
Bugarska 48
Buhotina 19
Bukovica 19-23, 71
Bukovica, džemat 33
Bukovik 196
Bukovik (selo u džematu Breza) 20-22, 35
Bukovik (selo u džematu Podvince) 35, 43
Bukovlje 36, 63
Bukva 23
Buličići 35
Buna, rijeka 226
Bunište (Ponište) 20
Bursa 302
Buselj 20, 21, 22
Busovača 19, 21, 22, 25, 55, 56, 61, 66, 67, 74, 112, 188, 240
Busovača, nahija 32
Buzadži hadži Hasanova mahala 67
Buzići (Mahala) 185, 186, 198, 205, 225
Buzić Mahala 225
Bužići, džemat Lješevo 35
Bužić mahala, džemat Mokronoge 35

Carica 311
Carigrad 38, 129, 135, 140, 141, 143, 144, 151, 152, 155, 170-172, 289
Centralna Bosna 89, 320
Cernik 21
Cremošnik 20
Crešnica 20, 21
Crkvenjak 20-23, 54-56, 63, 65
Crkvina, Crkvište 232
Crna Gora 55, 64, 65
Crna Rika 20, 75, 109, 114
Crnće 36
Crniće 24
Crnići 20-23
Crnogorski sandžak 108
Cvatine 20, 75
Cvite/Ćutina 24

Čačna 41
Čajangrad 204

Čajna 23
Čajno 204, 208, 240
Čajno Malo 35
Čajno Veliko 35
Čamovina 36, 67
Čaršija 207, 208
Čeče 19-21, 36, 67
Čekrčići 35, 207, 223, 249, 253, 267, 268
Čekrčići, džemat 35
Čekrekčije, Čekrekčići 92, 110, 111, 196, 197, 207
Čemernica 19-22, 109
Čemernica Donja 19-22, 43, 77
Čemernica Gornja 19, 77
Čemernja 36, 67, 79
Čemerna 112
Čifluk 35
Čifluk Bali-bega 23
Čifluk Banovo 23
Čifluk Nesuh-age 23
Čifluk Ozrakovići 23
Čimranić(?) 20
Čista 22
Čremošnica 20, 21
Čremošnik 20-22, 75, 76
Čremošnjik (danas Tramošnjik) 19
Črešnica 75
Čunište 21, 22

Ćatići 19, 21-24, 35, 63, 76, 327
Ćehotina, rijeka 247
Ćepina Gora 48
Ćunište 20, 21, 75, 108

Dabravina 36
Dabravine 123, 239
Dalmacija 63, 137
Dantović 35
Daštani 19
Daštanić (?) 20
Daštanska 19-22, 43, 61, 74, 75, 109, 113, 114
Daštansko, džemat 35, 36
Datići 66
Dažtansko 36
Dergozin 154
Desetnik 19, 35
Desetnik, džemat 35
Destovsko (?) 23
Deževica 19-23, 43, 50, 61, 64, 74, 112, 113, 120
Diknići 36
Dlačić 19
Doboj 36, 209
Doboj, džemat, selo 35
Dobra Noga 53
Dobraljevo 20, 21, 41, 53, 103, 107, 109
Dobriđe(?) 80
Dobrinja 19, 76
Dobrinje 20-22, 24, 35, 103, 106, 108, 253
Dobrnja 166, 184, 186, 199
Dobro 224
Dobrodol 53
Dol 329
Dolac 19, 43
Dolac, drugim imenom Višnjica 21, 22
Dolavi 35
Dolce 24
Dolci 20, 23
Dolci drugo ime Višnjica 21
Dole 35, 67, 80
Dolipolje 23, 223, 267
Dolipolje, mezra 19
Dolnja Rovina 22
Dolnji Kovač, mezra 22
Domarina 21, 22, 54
Domarje 19, 20, 21
Donja Bioča 23
Donja Gora 75
Donja Mahala 96, 217-219, 258, 261, 262
Donja Misoča 123
Donja Rovina 21
Donja Rovna 76
Donja Seoča 333
Donja Tuzla 161
Donja Vratnica, mezra 22
Donje Moštre 240, 242, 254, 326
Donje Polje 48
Donje Ravne 20
Donje Selo 225
Donji Kakanj 25, 90
Donji Kovač, Donji Kovači 19, 23
Donji Ljubinići 270
Donji Tušnjići 322, 328
Donji Vakuf 85
Donji Žuželj 19
Dragan 230
Dragošica 21
Dragošnica 44
Dragoštica 20, 21, 22, 64
Dragovići 36
Draževići 19-22, 36, 44, 61, 66
Drenovica (Trnovica) 23, 24, 35, 67

Drina, rijeka 247, 326
Duboki Potok 19, 20
Duboštica 123
Dubovi 225
Dubrovnik (selo) 59
Dubrovnik 48, 60, 126
Dubrovnik, nahija 15, 19-21
Dubrovnik, tvrđava 23
Duhri 19-22, 56, 76, 103
Duhri Dusina 21
Dumanac 35
Dusina 19-22, 50, 74, 112, 120
Dužica 19
Dvor 35

Džamija 223, 224
Džindić, Džindići 35, 225

Egipat 153, 178
Eleševići – Lješevo 269
Erdžiš 154
Erzindžan 154
Estergon [mađ. Ostrogon] 152, 158, 169, 170
Evropa 13, 38, 129, 141, 204

Filadelfija 118
Foča 49, 79, 247
Fojnica 14, 17-19, 23-25, 33, 38, 43-58, 60-62, 64-67, 69, 70-74, 76, 78, 79, 82, 84, 86, 102, 106, 108-110, 112-115, 119-123, 133, 135-137, 161, 166, 196, 201, 204, 230, 231, 235, 238, 242, 331, 332
Fojnica, kadiluk (kaza) 26, 32
Fojnica, kasaba 136
Fojnica, nahija 15, 17, 19, 20, 22, 23
Fojnica, pazar 21-23, 120
Fojnica, rijeka 22, 90, 99, 100, 101, 106, 204-206, 210, 212, 220, 226, 238, 246, 249-251, 253, 301, 328
Francuska 152

Gain 23, 24, 35
Galata 172
Ginje 24, 35
Gjoktepe 154
Glasinac 13
Glavica 21, 22, 36, 103, 108
Glavičina 20, 21
Glavogodina kod Sarajeva 267
Goduša 19, 20, 24, 25, 76, 79, 80, 114, 118, 204, 222-224, 272
Goduša Mala 21, 22
Goduša Velika 21, 22
Goduša, džemat 35
Gojakovac 19, 21, 22, 71, 75
Gojaković 21, 43
Gojsar 109
Gojsar, mezra 22
Gomionica 19, 21, 22, 24, 76, 96, 106
Gomjenica 20, 21, 41, 76, 106, 107
Goni Laz, Gonlaz 75
Gora 24, 53, 71, 105, 110, 111, 196, 225
Gorani 19-22, 35, 43, 79, 80, 107, 329
Goražde 247
Gorica 20, 116
Gornja Čemernica 75
Gornja Glavica 109
Gornja Ravna 19
Gornja Seoča 225, 254
Gornja Tuzla 161
Gornja Vratnica 270
Gornja Zimča 328, 329, 331, 334
Gornje Moštre 205, 235, 269
Gornje Selo, mezra 22
Gornje Vukovije 222
Gornji Kovači 19
Gornji Ljubinić i Pobrezje 21
Gornji Potok 43
Gornji Vakuf 85
Gornji Žuželj 20
Goruša 53
Goruša, rijeka 225
Goruša, tvrđava 14
Gošća 36
Grab, Grab Krstjan, Grab Krstjanlik 20, 48, 59
Grabik/Granik 20, 21, 75
Grabovac 20, 107
Grabovica, mezra 21, 22
Grabovik 19
Gračanica, džemat, Gradčanica 16, 19-22, 24, 35, 53, 75, 76, 79, 98, 99, 108, 134, 205
Gradiška 61, 136
Gradnja 21
Grajan, Grajani 19-22, 24, 35, 48, 75, 76, 254
Grajani Grajan 22
Granice 66
Grbaljska župa 46
Grđavac 21, 22
Grđevac 19, 21, 24, 75, 106, 108
Grebak, brdo 331
Grlica 269

Grm 35
Grnica 20
Grožnjićevica, voda 322
Grubići 35
Gulgun 154
Gunjani 20, 21, 22, 24, 113
Guvnište 19
Gülek, utvrda 170
Gvozdan (ili Gvožđan) 21, 22, 24, 111
Gvožđani, drugim imenom Drvljani 20, 46, 50, 55, 103, 106, 109, 110, 112

Hadžić, Hadžići 35, 335
Hadži Hasan, džemat
Hadži Hasanova mahala 89, 98, 130, 207, 209
Hadži Hasanov sokak 226
Hadži Ibrahim, džemat 209
Hadži Ibrahim-agina mahala 89, 207, 209
Hadži Muruvet, džemat 209
Hadži Muruvetova mahala 89, 207, 209
Hadžijina voda 310, 314
Halenići 24
Halep 154, 174, 176
Haljinići 24, 56, 63
Hamam, mahala 209
Hanovi 328
Harmanić 24
Hasanaginica Voda 311
Haušinovići 36
Hemedan 154, 173, 174
Hercegovački sandžak 108
Hercegovina 13, 49, 50, 54, 61, 65, 102, 231
Hercegovina, nahija 49
Hercegovina, sandžak 15
Hercegovina, vilajet 15
Hercezi 19-22, 74, 114
Hlapčevići 123, 238, 240, 330
Hlivno, tvrđava 75
Hočevija 19, 20, 23, 24, 36
Hočevlje (Očevija) 59, 63
Hoćevje 75
Hodidjed 14
Homolje 20-22, 41, 103
Homoljine 41
Hotigošta, Hotigošća 19, 20-22, 24, 103, 109, 114
Hrančić 20, 75
Hrančići 21
Hrasina 19
Hrast 19, 21, 22, 44, 48, 54, 64, 75
Hrast, mezra 21, 22
Hrastin 21
Hrastište 20
Hraštani 20
Hršust 19
Hrvatska 59, 146
Hum, brdo 333

Ilijaš 66, 235
Ilok 53
Imlica 36
Inebahtı, utvrda 170
Irak 154, 172
Iran 152, 154
Isa-begova tekija 132
Istanbul 36, 141, 151, 152, 154, 158, 170, 172, 181
Istočna Bosna 89, 118, 222, 320
Ivančić 20, 75
Izbod 19-21, 24, 36, 41, 53, 75
Izmir 328

Jajčina, mezra 22
Jalija 207, 219, 233, 246
Jasik 24
Javor 35
Javori Mali (Javri?) 22
Javri 19, 20, 41, 76, 114
Javri Gornji 21
Jelaška župa, nahija 15
Jeleč, vilajet 15
Jazome 66
Jelaške 44, 61, 62, 64, 65
Jezero (Gölhisar), tvrđava 75
Jajce 14, 43, 48, 125
Jablanovo 20, 21
Javri drugo/ drugim imenom Brgula 21, 22
Jelaška (Kamensko) 21, 22
Jemen 152
Jeni Bajer (Novo Brdo) 89, 207, 209
Jugoslavija 242

Kadarići 19, 20, 24, 35, 36, 53, 55, 75, 79, 102, 118
Kahve 239, 242, 329
Kakanj 25, 48, 62-65, 70, 105, 123, 205, 332
Kakanj, džemat 35
Kakanj, nahija 57
Kaletići (?) 24
Kalići 35

Kamenica 24, 75, 196
Kamenice 239
Kamengrad 52
Karabogdan (Moldavija) 151
Karaul 24
Karaula 35, 36, 67, 226
Karići 36, 67
Kerbela 154
Kili, utvrda 170
Kiršehir 117, 134
Knežina 161
Kiseljak 66, 67, 90, 237, 238, 240, 314
Kiseljak, nahija 32
Kladanj, kadiluk (kaza) 26
Kladanj, nahija 15
Klis 119, 143
Klisa, brijeg 231, 232
Klisa, mahala 209, 212
Kliški sandžak 108
Klokot 66
Knežina 18
Kočarice 24
Kočevac (ili Kovačevac?) 21, 22, 71
Kojsak 24
Kojsina 19-22, 24
Kokoščić, Kokoščići 19-22, 24, 36, 75, 80, 107, 115
Kokošinac 36, 63
Kolinovići 24
Komanica 53
Komotani 19, 48
Kondžilo, Konđilo 240, 335
Konjic 18, 38, 39, 43, 230, 234
Kopač 24, 43
Kopljaci 36
Koporšić 75
Kopoščići 106
Koričani 53
Koritnik 19-21, 35, 76, 79, 106
Korito 36
Koštanić 19
Kotin Laz 20
Kovač 24
Kovačevac 24
Kovač Donji 21
Kovačići (selo u džematu Gračanica) 35, 63, 242
Kovačići (selo u džematu Poljani) 35
Kovač, vilajet 15
Kovačevci 21
Koprivnica 35
Korča 55
Korčula 119
Korići (Smršnica) 268
Kovači 66
Kozao, tvrđava 14
Kozarci 330
Kozica 20, 24, 75
Kozlar 20, 41, 106, 108
Kožlja 41
Kračići 35
Krak 22
Kralup (Vareš) 22
Kralup (Visoko) 22
Kralup 19, 20, 21, 24, 55, 71, 75, 76, 79, 80, 103, 104, 106, 107, 108, 112
Kralup sa Krstjanskim selištem 59
Kralupi 25, 35, 59, 82, 205, 222, 272
Kralupi, džemat 35
Kraljevac, mahala 89, 204, 207, 208, 209, 219, 220, 230, 233, 249, 258, 266, 327
Kraljevac, vrelo 313
Kraljeva Sutjeska 63, 64, 65, 74, 136, 145, 146, 204, 205, 208, 230, 231, 240, 246
Kraljeva Sutjeska, nahija 57
Kraljeva zemlja 206
Kraljeva zemlja, vilajet 15
Kraljevački potok 220, 249, 253
Kraljušica, potok 301
Krastavica (Hrastovac?) 22
Krastavica 20
Krastavica, mezra, ranije čifluk 21
Krbava 150
Krč 335
Krčevina 36, 63
Kreševo 17, 18, 23-25, 38, 42-45, 47-53, 55-58, 60-67, 69-75, 78, 79, 82, 84, 86, 106, 108, 109, 112-115, 119-121, 123, 136, 161, 204, 230, 231, 235
Kreševo, kasaba 136
Kreševo, nahija 15-20, 22, 23, 32, 59
Kreševo, pazar 19, 21-23, 115, 120
Kriva Glavica 20
Krstijanluk 21
Krstjan, mezra (u blizini Gomionice) 22
Krstjan blizu Gomionice 21, 59
Krstjan blizu Trnovice 59
Krstjan blizu Višnjice 59
Krstjan blizu Trnovica, mezra 21
Krstjan blizu Višnjice, mezra 21
Krstjan, mezra 22
Krstjan Stan 59

Krstjan, u blizini Trnovica, mezra 22
Krtovina 19, 21
Krtovine 20-22
Kučići 35
Kučkovići 36
Kujavče 35
Kujušić (Kunosić) 24
Kukrine (ili Kukrinje) 20, 41
Kula 313
Kula Banjer 267
Kuliješ 20, 41, 43
Kuliš 20, 21, 24
Kuliš, džemat 33
Kunosići 24, 79
Kunošići 19, 20, 36, 67
Kunošići, džemat 35, 36
Kunovići 21

Lašva 13, 48
Lašva, nahija 15
Lašva, župa 18
Lašvanska sutjeska 123
Lazlovište, mezra 21, 22
Laznik 35
Legatići 36
Lepenica 53, 204
Lepenica, nahija 15, 19, 20, 22
Lepenica, rijeka 19, 26
Lepenica, župa 18
Lesovići (Ljeskovik?) 24, 36
Leševići 122
Liješeva 240, 314
Liješnja (Lišnja) kod Prnjavora 61
Lijevče 61
Lijševo 21
Likosina 20
Lim, rijeka 247
Lipa, mezra 21, 22
Lipnica 56
Lipovik 20
Liskovica 19, 24
Liskovik 21, 24, 75
Lisovo 19, 21, 22, 24, 75, 120, 225
Livno, tvrđava 75, 209
Loznica 21, 22, 24, 76, 79
Loznik 20-22, 24, 76, 108, 224
Lučići 35
Lučići, džemat 35
Lug 20
Lugno 21
Lugovi 46
Luka 24, 75
Luka, drugim imenom Kosa, Kosac, mezra 21, 22
Luka, mezra 22
Luke 317
Lužnica 19-22, 24, 48, 185, 188, 190, 199, 226

Ljeskorevina, mezra (Ljeskovina) 22
Ljeskorevina, mezra 21
Ljeskovik 20, 75
Ljeskovina 21, 22, 76
Ljesovina 21
Lješeva 35
Lješevo (Orašnica) 71, 105
Lješevo 19-22, 24, 25, 71, 76, 79, 80, 110-112, 114, 143, 190, 200, 242
Lješevo, džemat 35
Ljetovik 20-22, 24, 39, 41, 43, 71, 75, 116, 209, 313
Ljubinići 249
Ljubinja 20
Ljubitnić Gornji 22
Ljubljana 209
Ljubnić 24

Mađarska 48, 52, 53, 72
Maglaj 36
Mahala, naselje 328
Mahala Alaudinove džamije 87, 88
Mahala Boljašina, sina Vukosala 41, 83
Mahala Božana 41, 42, 83
Mahala Božidara 83, 84, 116
Mahala Čekrekči Muslihudina (Visoko) 87, 88, 91, 115
Mahala Čekrekči Muslihudina (Sarajevo) 143
Mahala džamije Šerefudina 83, 84, 86-88
Mahala Grgura/ Grgurova mahala 83, 84
Mahala Haseći-hatun 268
Mahala Ivana, sina Dobrašinova 41, 83
Mahala Luke, sina Radice/Radič(in)a 41, 42, 83
Mahala Mateja 83, 84
Mahala mesdžida Pir-havadže 88
Mahala mesdžida tabaka (hadži) Muruveta 88, 115
Mahala Nenade 41, 83, 115
Mahala Nesuha sina Vladisavova 83, 84, 87, 93
Mahala Pavla sina Cvitkova 83, 84
Mahala Pir-havadže 87
Mahala Radiča 83
Mahala Radula 83, 84, 116
Mahala Stipana 83, 84, 116

Mahala tabaka hadži Muruveta 87
Mahala Tvrdisava 41, 83, 115
Mahala zavije Ajas-paše 87, 88, 91, 116
Majur 36
Makami Davud 174, 175
Mala Azija 150
Mala Goduša 71
Malčić 41
Malešići 19, 20, 76, 103, 107, 108, 121
Malešići s druge strane/drugi 21, 22, 108
Malešići s ove strane 21, 22
Mali Javori (Javri?) 21, 76
Malo Čajno 240, 321
Maslinovica 66
Maurović, Maurovići 25, 35, 224, 225, 240, 269
Mediteran 152
Medovići kod Busovače 67
Međuričje 19, 21, 22, 48
Međurić 20
Mekka 310
Meljine 20
Merdži Tabik 174, 175
Mestovci 330
Miholjići 24
Mihovići 24
Mijačić 35
Mijakovići 36
Mijakovići, džemat 35, 36
Mijokovići 79
Milačić 24
Milakov Do 24
Milaševići 66
Mile 125, 204, 230, 231
Milin 43
Milodraž 19-21, 23, 24, 50, 53, 71, 103, 104, 106, 107, 109, 112, 114, 125, 166, 167, 185, 199
Milodraž, mezra 21, 23
Miloš 20
Miljacka 153
Mioković 24
Mir 19-21, 23, 43, 53, 54, 76
Misoča 19-21, 24, 35, 41, 75, 80, 106, 107, 118, 230
Misoča, rijeka 25
Mlakve 36
Mohač 78
Mokra Noga, Mokre Noge 20, 41, 71, 75
Mokrina 41
Mokrine 20, 21, 24
Mokrinje 21
Mokronoga, Mokronoge 20, 21, 23, 24, 35, 61, 76, 79, 80, 185, 186, 198, 199, 240
Mokronoge druge 21, 23
Mokronoge, džemat 35
Monare 65, 80
Monari 20, 21, 24, 35, 53, 55, 63, 76, 80, 103, 104, 107
Monjare 24
Monjari 21, 23, 25, 71, 72, 116, 143, 166, 181, 182, 186, 199, 200
Morakovo 20, 75, 103
Morakovo Gornje 21
Morakovo Donje 21
Mostar 19, 47, 55, 180, 202, 205, 227, 235, 316
Moštre 20, 21, 23, 24, 40, 42, 43, 59, 76, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 204, 207, 208, 253, 310, 321, 327, 328, 333
Moštre Donje 23, 79
Moton, utvrda 170
Mrak 20, 24
Mrakovlje 35
Mrakovo 19, 24, 41, 75, 80, 123
Mratinić 19, 56
Mratinići 22, 23
Mratinje 20, 43, 75
Mremor 35
Muhašinovići 80
Mulići 270
Musala 207
Muslemin 74

Nabožič 230
Našići 36
Nažbilje 301
Neprivaj 24, 36
Neretva 44
Neretva (Konjic) 161
Neretva, nahija 40, 49, 50, 246
Neretva, vilajet 15
Nišićka visoravan 66
Nova Varoš 79
Novo Brdo 76, 95, 200, 329

Oblak 270
Obojak 19-24, 43, 45, 54, 61, 64, 109, 110
Obor 53
Obra Vršica, mezra 22
Obre 35
Obri, džemat 35
Očehnići 23

Očehnići, mezra 22
Odžak 36, 67
Oglavak 166
Okanić (?) 24
Olovo 66, 121, 204
Olovo, nahija 49
Olovo, općina 21
Orah 20-23, 43, 106
Orahovica 24, 56
Orahovo 19-24, 36, 41, 75, 76, 104, 106
Orašac 225, 254
Orlovača, stijena 328
Oručeva ulica 233
Osijek 134, 152
Osmansko carstvo 13, 16, 36, 38, 40, 41, 44, 64, 77, 83, 117, 119, 129, 135, 146, 148, 151, 166, 177-180, 194, 195, 203, 235, 284
Ostrovica 14
Ostrovila 23
Ostrovila blizu Poljanica, mezra 22
Ostružnica 21-24, 46, 56, 61, 74, 109, 112, 114
Ostružnja 107
Ozrakovići 109, 314

Pajtovići 36
Palež 20-24, 55, 56, 63, 65, 71, 76, 238
Palež, džemat 33
Panađurište 226
Papratnica 225
Papratnica Donja 35
Papratnica Gornja 35
Papratnica, džemat 35
Papratni dol 19-23, 43
Papratno 35
Paris, Pariz 149, 153
Pavlovići, vilajet 15
Pazar 95
Pertac, Perutac, mahala 89, 95, 204, 207-211, 213, 254, 258, 266, 329
Perzija 154, 172
Pijavčina 22, 23
Pijavica 20
Piran 88
Pirin 20
Plandište 36
Planinica 67
Planinica, džemat 35
Pločari 56, 238, 242
Podastinje 20-23, 59, 61, 71, 76, 121
Podatnići 22, 107, 112
Podbukovje sa Slagoščićima 24
Podgaj 24
Podgora 20, 24, 35, 53, 79
Podgora, džemat 35, 105
Podgorica 20
Podgorje 20, 106
Podinići, mezra 23
Podjaver 35
Podkraj 24, 35, 79
Podkraj, džemat 35
Podlazi, Podlaz 21-23, 76
Podlugovi 238
Podnići 22
Podraža 20, 75
Podstina 21
Podstinje 72, 120
Podstranje 21
Podvice 24
Podvince, džemat 35
Podvince, mezra 22
Podvinca 76
Podvince 19, 20, 23, 35
Podvinci 21, 59, 71, 75, 76, 79, 80, 103, 108, 224, 333
Podvisoki, Podvisochi, Podisochium, Sub Uisochi, Sotuisochi, Sotti Uisochi, Podvixocla, Souisochi 60, 83, 119, 204-207, 208, 246
Pogari 123, 240
Pohalići 24
Polat 78
Poljani 24, 79, 118
Poljani, džemat 35
Poljanica 19, 20, 22-24, 75, 76
Poljanice 21, 36, 67
Polje 36
Polje Donje 23
Pomenići 20, 24, 35
Ponešina 22, 23
Ponikve 36
Ponješina 21
Popi 24, 36
Popov dol 20
Popov han (Dabravine) 123
Porastak 66
Poreče 222
Poričani 19-24, 71, 76, 79, 103, 108, 118, 194
Poriječani, Porječani 35, 82, 300
Poriječani, džemat 35
Posavina 36
Poselina 19

Potkraj 239, 242
Potoci 36, 63
Potočari kod Srebrenice 222
Potok 48
Potok Gornji 23
Potok Rosulja 48
Povazović (?) 20, 106-108
Prešust 48
Prhinje 35
Pridol 61, 104, 106, 107, 109, 110
Pribić ili Kamenica, nahija 15
Pribovaj/Trnovaj 20
Pridol (ili Pridjel) 19-23, 50, 103, 106, 109, 112
Prijeko 205, 246, 249, 253
Prijepolje 49, 79
Prijepolje, kadiluk 78, 247
Primorje 64
Prizren 49
Prokos 19-23, 76, 77, 101, 103, 109
Prosje 21-23
Prsica 36
Prut 78
Prutković (ili Brodković?) 21
Putnić 21

Račići 35
Radilovići 22, 23, 44, 61, 64, 65
Radinovići 242, 253
Radkovo 20
Radočić 80
Radomić 36
Radonjići 20-23, 76, 105, 106, 333
Radostovo 22, 23
Radoševo 74
Radovlja 19-24, 46, 61, 75, 76, 79, 80, 95, 103, 104, 106-108, 116, 225
Radovlja, džemat 35
Radovlje 82, 199, 240, 328, 333, 335
Radovnja 53
Radulići 53
Radunići 24
Ragale 114
Rakova Noga 19-24, 114
Rakova Njiva 20, 75
Rakovac 24
Ramadanovci 205
Ramadanovići 35
Raslav 20
Raštelica 24
Ratani 35
Ravanski potok 332
Ravlik 24
Ravlinje, mezra 22, 23, 53
Ravne 19, 24, 36, 43, 76, 267
Ravno selo 224
Reljevo 205
Retan, mezra 23
Ribnica 35
Ribnica, rijeka 25
Ričica 79
Ričica, džemat 35
Ričice 35, 53, 118
Riđani, nahija 46
Rim 37, 47, 137
Rogatica, kadiluk (kaza) 26
Romanija 66
Rostovo 109, 114
Rosulja 48
Rosulje, mahala 89, 207, 209
Rosulje, džemat 98
Rotilj 20-23, 53, 67, 76, 120, 121
Rovinj 89
Rovna Donja 21
Rumelija 26, 48
Rusija 153, 154

Sadabad (Sultanije) 154, 172, 173
Sandžak 49
Sarajevo (Saray ovası), vilajet 15
Sarajevo 13-19, 25, 33, 37-39, 46-50, 52, 55, 56, 59-61, 65-67, 71, 72, 76, 78-81, 86, 87, 89-92, 99, 100, 101, 108, 117, 119, 122, 123, 126, 128--130, 132, 134-137, 139-144, 146, 148, 153-155, 158, 160-162, 178, 179, 181, 184-186, 191, 194, 198, 200-202, 204-207, 210, 217, 220, 221, 226, 227, 230, 231, 235-237, 239, 240, 242, 243, 247, 258, 267, 269, 270, 279, 299, 300, 304, 309, 310, 312-316, 318, 320, 321, 325, 332
Sarajevsko polje 205
Sarajevo, kadiluk, Sarajevski kadiluk 15, 16, 89, 96, 181
Sarajevo, nahija 49
Sarajevo, sandžak 26
Sava, rijeka 48
Sebešić 21, 22, 24, 74, 104, 107, 109, 112, 114, 120, 121
Sebežić 23
Sebilj 204, 206-208, 212, 215, 219, 231, 233, 235, 236, 242-245, 254
Sebinje 20, 21, 25, 35, 43, 75, 79

Selce 19, 20, 24, 41, 75
Selesnicza, rijeka 88
Senuće (ili Sepce) 24
Seoca 21, 71, 79
Seoce (selo u džematu Podgora i Seoci) 35
Seoce (selo u džematu Kunošići) 36
Seoce kod Visokog 167, 188, 199
Seoce mahala 35
Seoci (selo u nahiji Vareš) 35
Seoci, džemat 35
Seoča 22, 23, 106, 108, 186, 230, 322, 330
Seona 66
Sibino 22, 23
Sikulje 36, 67
Sila, Sile 19, 20, 106
Silje 41, 75, 105
Sirija 172, 282
Sivas 154
Skadarski sandžak 108
Skopornovići 35
Skladovica 48
Skradna 22, 23, 24, 71
Skradna Gornja 23
Skradno 48, 66
Skradno Gornje 22
Skugrići, mezra 22, 23
Slad/v/nica 20
Sladovina 75
Sladovine 20
Slagoščići 36
Slanopoj 20
Slapnica 24, 63, 254
Slavin 35
Slavja Gora 24
Slavonija 69, 146
Slavonski Brod 69
Slivno 36
Smailbegovići 35, 239, 242
Smetić 36
Smrčnica 19, 23, 75
Smrekova Gorica 20, 21, 22, 23, 76
Smrekovica 24, 79, 123
Smrekovina 21, 36
Smrekovina, džemat 35, 36
Smršnica 19, 20, 21, 22, 35, 53, 76, 268
Smuska (?) 24
Soko 79
Solaković 24, 36
Solakovići 63
Soli 246
Sopotina 35
Sošnje 35
Sovrlin 35
Sovrle 75
Sovrlje 19, 20, 24, 75
Split 122
Srbija 26, 48, 54, 55, 59, 79, 230
Srebrenica 49, 76, 82
Srednja Gora, drugim imenom Ivančići 20
Srednja Bosna 63, 112, 270, 277
Sredozemno more 170
Srhinje 20-24, 71, 75, 76, 105, 110, 111, 225, 268, 269, 332, 333
Srijem 53, 69, 151, 230
Sršika 76
Sršnika 23
Starčevina, mezra 22
Stari Vlah 46, 55, 64, 65
Stavnja, Stavinja, rijeka 20, 26, 238, 239, 327
Stavnja, selo 35, 122
Stina 50
Stijena Gora 328
Stogić 328
Stojčići 24
Stol 20
Stolac (naselje u Visočkoj nahiji) 19, 22, 23
Stolni Biograd, Istolni Belgrad 152, 158, 169, 170
Stomorina 21, 76
Stomorina, drugim imenom Podraža, Podraže 19, 20
Straževo 75
Striževo 20-24, 36, 79, 240
Striževo, džemat 35, 36
Stup 19, 22, 23, 48
Stuparići 24, 35, 224, 301
Stupni Do(l) 24, 36
Sudići 55
Sultanije 154
Sutiska 20, 24, 46, 79
Sutiščica 24
Sutjeska 24, 25, 36, 38, 56, 63, 70, 136, 196, 200
Sutjeska, kasaba 136
Sutjeska, pazar 35
Sutjeska Kraljeva, džemat 35
Sutješki samostan 38, 43
Svinjarevo 22, 23
Svrabljiva voda 322
Svrake 268

Šadrvan, mahala 254
Ščona, rijeka 242
Šerefudin, džemat 209
Šerefudin(ova) mahala 44, 84, 85, 87, 92, 95, 98, 115, 130, 227, 237
Šikloš 152, 158, 169, 170
Štit (kasnije Štitovo) 19
Štitovo 22, 103, 104, 109
Šiljak 55
Šiljkovići 55
Štavnja 20, 25, 56, 103, 106, 107, 112
Štitovo 21, 23, 24, 56, 61, 107, 109
Šošnje 19, 21-23, 76
Švrakine kahve 230

Tabhana 207
Tahmiz, mahala 209
Taukčići 267, 300, 327, 328
Tebriz 152, 154
Tekija 226
Tekija, mahala 209
Tešanj 36, 43, 48, 49, 329
Teševo 35, 56, 63
Tičići 35
Tihojević 22
Tisovci 36
Tisovik 36, 63
Tješila 24
Tojšići 222
Toljenak 36, 67
Toplica 20-23, 59, 76, 104, 106, 107, 112
Toplica sa Trsom 20, 41
Topuzovo polje 230, 240, 268, 314, 332, 333
Tramošnik 268
Travnik 56, 98, 137, 204, 235, 240, 333
Travnik, kadiluk 25
Trebević 18
Trmašnik 35
Trnorik 24, 79
Trnovac 19, 20, 75
Trnovci 35, 80
Trnovci, džemat 35
Trnovica 20, 21, 24, 53, 59, 75, 76
Trnovice 22, 23, 108
Trstivnica 63
Trstivnica, rijeka 25
Trstivnica, župa 18
Tršće 24
Tršna 80
Trtorići 224, 328
Trtovci, džemat 35, 36
Trtović 36
Tulica 20-23, 41, 71
Tupovići 24
Turbići 24
Turići kod Srhinja 268
Turska 16, 262, 328
Turska baraka 328
Tušnica 76
Tušnići 21-23, 36, 71, 76
Tušnići, džemat 36
Tušnić, Tušnjić, Tušnjići 19, 20, 25, 75, 79, 80, 237, 272-275
Tutnjevac 329
Tuzla 18, 118
Tvrdković/Brodković 20

Ugarska 13, 14, 126, 152, 200
Ulukovac 313, 331
Upovac 19, 20, 35
Upova 23
Upovac, drugim imenom Stančići 22, 76
Upsalići/Vojsalići 20
Usijela 246
Uskopje 49
Uskudar 154
Ustomorina 22, 23
Ušćuplijin han (Vareš) 123
Uvorići 19-24, 35, 75, 76, 80, 115, 322, 333

Varcar Vakuf 85
Vardišće
Vardište, Vardišće 19-23, 36, 41, 76, 224, 328
Vareš 21, 24, 25, 33, 43, 45-47, 53, 55, 56, 60-67, 70, 74, 79, 80, 105-107, 109, 110, 112-114, 120, 121, 123, 145, 146, 200, 201, 205, 235
Vareš /Kokošinac), džemat 35, 36, 105
Vareš, nahija, Vareška nahija 28, 29, 31, 33, 35, 63, 65, 70
Vareš, pazar 120
Vareš, selo 72
Varoš 22, 23
Varoš, mahala 95, 209, 210, 212, 232, 243, 246, 249
Vejsbegovići 335
Velika Goduša 76
Veliki Trnovci 79
Venecija, Venexia 116, 121, 122, 279
Vesolić, Vesolići 24, 35
Vidogošća, župa 18
Vidosalić, Vidosalići 20-23

Vidoslaić 19
Vidotina 19-21, 41, 75, 107, 108
Vidovac/Vukovac 20
Vidovići 24
Vijaka 45, 240
Vijaka Donja 36, 63
Vijaka Gornja 36, 63
Vijaka, džemat 35, 36
Vijesolići 21
Vilajetovići 240
Vinsonciy 121
Viskovići 36
Visocha 121
Visočica 201, 204, 206, 329
Visočka župa 61
Visoki, (kraljevski) grad, tvrđava 18, 88, 125, 204, 206, 246
Visoko 13-19, 24-27, 33, 35-46, 48, 49, 51-56, 58--61, 64-67, 69-80, 82-92, 94-96, 99-102, 104--108, 111, 112, 114-118, 120-123, 125-149, 155, 158, 160-166, 177, 179-191, 194-212, 217-221, 225-227, 230-235, 237, 240, 242, 246-250, 254, 255, 257-259, 266, 268, 277, 279, 280, 291, 293--299, 302, 304, 309-311, 313, 314, 317, 318, 320--324, 326-336
Visoko, džemat 36
Visoko, kadiluk, kaza 16, 24, 26-31, 33-35, 57, 62, 63, 65, 67, 70, 78, 79, 81, 98, 99, 101, 108, 116--119, 144, 207, 247, 315
Visoko, kasaba 36, 53, 85, 86, 89, 96, 118, 132, 133, 139, 143, 148, 163, 200, 203, 206-208, 230, 249
Visoko, nahija, Visočka nahija 15-21, 24-26, 32, 33, 39, 40, 47-50, 55, 57, 60-66, 67, 70-72, 77-80, 90, 101, 105, 106, 108, 111, 112, 115-117, 123, 132, 134, 136, 145, 149, 167, 181, 182, 185, 190, 192, 196, 199-201, 205-209, 222, 224, 226, 230, 232, 234-236, 238, 240, 242, 254, 267, 269, 270, 279, 299, 301-304, 311, 314, 316, 318, 321, 322, 327, 328, 331, 335
Visoko, pazar 20-23, 85, 86, 115, 120
Visoko, selo 82, 86, 206, 242, 254
Visoko, varoš 83, 300
Visoko, župa 19
Višegrad, kadiluk, kaza 15, 26
Višnjica 20-24, 59, 103
Višnjica (selo u džematu Daštansko) 36
Višnjica (selo u džematu Višnjica) 36
Višnjica, džemat (u nahiji Vareš) 35, 36
Višnjići 79
Vlahinja 35
Vlahinje 80
Vlahovo 24
Vlajčići 224
Vlajić (Ivlasić-Vladići) 20
Vlaščići 24
Vlaškovo 80, 205, 230
Vodarići 35
Vodica 335
Vodovađe 22, 23, 71
Vodovađe, drugim imenom Dolina 21
Vodovaj 19, 24, 55
Vodovaj (Vodovađe) 63, 65
Vojsalić 75
Vojsalići 19, 22, 23, 76
Vojšanica (?) 24
Volujak 24
Vrać 19
Vranac 24
Vrančić 24
Vranduk 14
Vranica 110
Vrankamen 239
Vranjak 20, 21, 22, 23
Vratnica 20-24, 71, 106, 238, 240, 300, 313, 327, 331
Vratnica, džemat 36
Vratnik 242
Vrbovik 24, 79
Vrh Ban, mezra 22
Vrhbosna 125, 246
Vrhbosna, vilajet 39
Vrhovina 41, 109
Vrhovine 20, 105
Vrlikovo 24
Vrlovići (?) 24
Vrpolje 226
Vrtići 35
Vučići (Radovlje) 194
Vukanovići 36, 56, 63

Zabarje (ili Žabarje) 21
Zabrđe 20, 24
Zabrnje, mezra 22
Zagorica, Zagorice 19-25, 35, 76, 268
Zagornica 35, 225
Zagrađe 20, 36, 108
Zagreb 38, 50, 62, 88, 89, 165, 178, 200, 230, 231, 255, 279, 310
Zajedra 35

Zalja 67
Zapišani Lug 19-23, 59, 76, 103, 104, 106, 112
Zaruđe 123
Završ, mezra 22, 23
Zbilj 20-23, 48
Zbilje 64, 75, 76, 116, 268, 329
Zbilje, mezra 19
Zemun 325
Zemun, utvrda 151
Zenica 14, 56, 82, 90, 121, 123, 226, 240, 258
Zenica, nahija 25, 90
Zenica, selo 82
Zgošća 205, 240
Zgošća, džemat 25, 105
Zgošća, rijeka 25
Zgošća Donja, džemat 36
Zgošća Gornja, džemat 36
Zgošta 24
Zgošta, džemat 79
Zimča 19-25, 76, 79, 80, 104, 107, 112, 114, 118, 240, 330
Zlokuća 36
Zubča 35
Zubeta 24, 36
Zvijezda 56
Zvornik 52
Zvornik, sandžak 79, 108

Žabarje (ili Zabarje) 22, 23
Žabljak mahala 207
Žalja 36
Žažaljevo 24
Željeznica, rijeka 14, 19, 39, 76, 90, 99-101, 106, 205, 249, 253
Žepče 56
Žežalj drugo Lepenica 24
Žežaljevo 22, 23, 76
Žeželovo 20
Žeželj 20
Žeželjevo 21, 66
Žirvanj 76
Živalji 35
Žižci 36, 67
Žrvanj 20-23, 24, 71
Župča 24, 53, 72
Žuželj 20-23, 71